

ปรมัตตโชติกะ

ปริจเฉทที่ ๙ เล่ม ๒

วิปัสสนากรรมฐาน

(หลักสูตรชั้นมัธยมศึกษาโท)

รจนาโดย พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ

มูลนิธิสัทธัมมโชติกะ จัดพิมพ์

ปรมาตมโชติกะ

อภินิมิตตตสึงภทะ

ปริจเฉทที่ ๙ เล่ม ๒

วิปัสสนากรรมฐาน

(หลักสูตรชั้นมัธยมศึกษาอาชีวศึกษาระดับโท)

รจนาโดย พระสัทธัมมโชติกะ ฐัมมาจริยะ

อภิชรรณโชติกะวิทยาลัย

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

มูลนิธิสัทธัมมโชติกะ จัดพิมพ์

ชื่อหนังสือ : ประมวลโชติกะ อภิธัมมัตถสังคหะ
ปริจเฉทที่ ๕ เล่ม ๒ วิปัสสนากรรมฐาน
เจ้าของ : มุลนิธิสัทธัมมโชติกะ
รจนาโดย : พระสัทธัมมโชติกะ ฐัมมาจริยะ
พิมพ์ครั้งที่ ๖ : ๒๖ ตุลาคม ๒๕๕๔
จำนวนพิมพ์ : ๓,๐๐๐ เล่ม

พิมพ์ที่ หอก. ทิพย์วิสุทธิ

๒๔๐/๑๓๐-๑๓๑ ถนนจรัญสนิทวงศ์ ซอยโรงพยาบาลศิริชัย

แขวงบ้านช่างหล่อ เขตบางกอกน้อย กรุงเทพฯ ๑๐๗๐๐

โทร. ๐-๒๔๑๒-๗๗๐๗, ๐-๒๔๑๒-๗๗๐๙, ๐-๒๔๑๒-๕๐๗๐ โทรสาร. ๐-๒๔๑๒-๗๗๑๐

นายวิสุทธิ อัมไพรวรรณ ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา พ.ศ. ๒๕๕๔

พระอาจารย์สัทธัมมโชติกะ ธรรมจริยะ
พระบูรพาจารย์ แห่งอภิธรรมโชติกะวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
ผู้ริเริ่มก่อตั้งมูลนิธิสัทธัมมโชติกะ

คำนำ

หนังสือ อภิธานมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๕ เล่ม ๒ เรื่องกรรมฐานสังคหะ รวบรวมสมถกรรมฐาน และวิปัสสนากรรมฐาน ซึ่งรจนาโดยพระสัทธัมมโชติกะ ฐัมมาจริยะ สำหรับวิปัสสนากรรมฐาน ซึ่งเป็นหลักสูตรชั้นมัธยมศึกษาอาชีวศึกษาของอภิธรรมโชติกะวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์ วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ กรุงเทพมหานคร นั้นหมดลง

ฝ่ายวิชาการ อภิธรรมโชติกะวิทยาลัย จึงรวบรวมหลักฐานที่มีในพระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกา ซึ่งตรงกับข้อความในอภิธานมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๕ ที่แสดงวิปัสสนากรรมฐานอันเป็นไปตามวิสุทธิ ๗ และโสฬสญาณมาเรียบเรียงขึ้นใหม่ เพื่อให้นักศึกษาพระอภิธรรม นักปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน และผู้สนใจในการปฏิบัติธรรม ได้ศึกษาค้นคว้าให้เข้าใจ อันจะเป็นปัจจัยให้สำเร็จปรมาตตประโยชน์ ทั้งนี้โดยความอุปถัมภ์ของมูลนิธิสัทธัมมโชติกะ

ขออนุโมทนาสาธุการ แด่คณะวิชาการ ที่ได้ช่วยจัดลำดับเรื่อง ส่งพิมพ์และตรวจทานอักษรจนสำเร็จเรียบร้อย และคณะกรรมการมูลนิธิสัทธัมมโชติกะ พร้อมด้วยคณะผู้จัดพิมพ์ และผู้บริจาคทุกท่าน

ขออำนาจพร ด้วยอำนาจแห่งคณะพระพุทธรเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ และบุญกุศลที่ได้สละกำลังกาย กำลังใจ กำลังทรัพย์ ในการจัดพิมพ์ในครั้งนี้ จงเป็นพลปัจจัยให้เจริญด้วยอายุ วรรณะ สุขะ พละ ปฏิภาณ คุณสารสมบัติ จงทุกประการ จนถึงพระนิพพาน เทอญ.

พระครูสังวรสมาธิวัตร

ผู้อำนวยการอภิธรรมโชติกะวิทยาลัย ฯ

๑ สิงหาคม ๒๕๒๘

สารบัญ

คำนำ ๑

๑. พระบาลีและคำแปล

- วิสุทธิ ๗	๑
- ลักษณะ ๓	๒
- อนุปัสสนา ๓	๒
- วิปัสสนาญาณ ๑๐	๒
- วิโมกข์ ๓	๓
- วิโมกขमुख ๓	๓
- สीलวิสุทธิ	๔
- จิตตวิสุทธิ	๔
- ทิณฺณวิสุทธิ	๔
- กังขาวิตรณวิสุทธิ	๕
- มัคคามัคคญาณทัตตสนวิสุทธิและวิปัสสนูปกิเลส	๕
- ปฏิปทาญาณทัตตสนวิสุทธิ	๖
- ญาณทัตตสนวิสุทธิ	๗
- แสดงวิโมกขเภท	๘
- ปุคฺคเภท	๑๐
- แสดงสมาปัตติเภท	๑๑

๒. อธิบายบาลีข้อที่ ๑ แสดงถึงวิสุทธิ ๗

- อธิบายสีลวิสุทธิ	๑๔
- อธิบายจิตตวิสุทธิ	๑๕
- อธิบายทิณฺณวิสุทธิ	๑๖
- อธิบายกังขาวิตรณวิสุทธิ	๑๗
- ปัจจัยของรูปนาม	๑๗
- ความสงสัย ๘ อย่างที่มาในพระอภิธรรม	๑๘

- ความสงสัย ๑๖ อย่างที่มาในพระสูตร	๑๕
- อธิบายมัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ	๒๐
- วิปัสสนูปกิเลสไม่เกิดแก่บุคคล ๓ จำพวก	๒๑
- อธิบายปฏิบัติทาญาณทัสสนวิสุทธิ	๒๑
- อธิบายญาณทัสสนวิสุทธิ	๒๒
- สรูปวิสุทธิ ๗	๒๓
- เรื่อง ๘ อย่าง	๒๓
- เปรียบเทียบวิสุทธิ ๗	๒๔
อธิบายบาลีข้อที่ ๒ แสดงถึงลักษณะ ๓	๒๔
อธิบายบาลีข้อที่ ๓ แสดงอนุปัสสนา ๓	๒๘
- มหาวิปัสสนา ๑๘	๒๘
๑. อนิจจานุปัสสนา	๓๑
- อนิจจานุปัสสนาแท้และเทียม	๓๔
- ข้อปฏิบัติที่ทำให้สันตติบัญญัติขาด มนบัญญัติแตก	๓๕
- ธรรมที่ถูกระงับด้วยอนิจจานุปัสสนา	๔๓
- การนอนเนื่องของอนุสัยกิเลสและธรรมที่ระงับ	๔๖
- อธิบายอัสมิมานะ	๕๑
- แสดงอนิจจลักษณะ ทุกขลักษณะ โดยสมมุติ และอนัตตลักษณะ	๕๒
๒. ทุกขานุปัสสนา	๕๕
- แสดงความต่างกันของคำทั้ง ๓	๕๕
- อธิบายทุกขานุปัสสนา	๕๖
- ความต่างกันระหว่างผู้ไม่มีสติกับผู้มีสติ	๕๕
- การระงับวิปลาสทั้ง ๓ เป็นต้นด้วยทุกขานุปัสสนา	๖๑
๓. อนัตตานุปัสสนา	๖๒
- ความต่างกันระหว่างอนัตตา อนัตตลักษณะ อนัตตานุปัสสนา	๖๔
- การพิจารณาอัตตา และอนัตตา	๖๕

- บัญญัติปรากฏ ประมัตถ์หาย ประมัตถ์ปรากฏ บัญญัติหาย	๖๖
- เรื่องพิเศษแห่งบัญญัติและประมัตถ์	๖๗
อธิบายบาลีข้อที่ ๔	๗๐
- ลักษณะทิจตุกะของจิต	๗๐
- ลักษณะทิจตุกะของเจตสิก	๗๐
- ลักษณะทิจตุกะของรูป	๗๑
นามรูปปริจเฉทญาณ	๗๑
- การกำหนดรูปนามทางธาตุ ๔	๗๒
- การกำหนดรูปนามทางธาตุ ๑๘	๗๔
- การกำหนดรูปนามทางอายตนะ ๑๒	๗๕
- การกำหนดรูปนามทางจันท์ ๕	๗๕
- การกำหนดรูปให้นามปรากฏ	๗๕
- การปรากฏของรูปนาม	๗๖
จุดประสงค์ของการกำหนดรูปนาม	๗๗
- ยถาภูตทัตสนะ	๗๘
- ความเห็นล้าหลัง ล้าหน้า	๗๘
- รูปนามอาศัยกัน	๗๙
- รูปนามไร้อำนาจในตัวเอง	๘๐
นามรูปปัจจัยปริคคหญาณ	๘๓
- การค้นหาเหตุของรูปนาม	๘๓
- เหตุปัจจัยของรูปนามตามนัยอภิธรรม	๘๔
- การกำหนดรู้เหตุปัจจัยของรูปนามทางปฏิจสุมุบาทโดยปฏิโลม	๘๔
- การกำหนดรู้เหตุปัจจัยของรูปนามทางกรรมและวิบาก	๘๔
- อุปมาระหว่างเหตุกับผล	๘๗
- ปัจจัยปริคคหญาณในชื่ออื่น	๘๘
- อานิสงส์ของปัจจัยปริคคหญาณ	๘๘

สัมมนสนญาณ	๘๕
- วิปัสสนาญาณในปริยญา	๕๐
- อารมณฺ์ของสัมมนสนญาณ	๕๑
- สัมมนสนญาณโดยเฉพาะๆ	๕๓
- วิธีกำหนดรู้ธรรมโดยเฉพาะของสัมมนสนญาณ ๑๑ ประเภท	๕๓
- สัมมนสนญาณอีกประการหนึ่ง	๕๔
- การกำหนดรู้ขั้น ๕ โดยอาการ ๔๐	๕๕
- การสงเคราะห์สัมมนสนญาณ ๔๐ ลงในอนุปัสสนา ๓	๕๘
- วิธีเจริญวิปัสสนาญาณให้สูงขึ้น	๕๕
- วิธีกำหนดรู้รูปในสัมมนสนญาณ	๑๐๐
- วิธีกำหนดรู้นาม	๑๐๔
- การกำหนดรู้รูปทางรูปสัตตะกะ	๑๐๕
- การกำหนดรู้นามธรรมทางนามสัตตะกะ	๑๑๒
- สรุปการเพิกคัณหา มานะ ทิณฐิทั้ง ๓	๑๑๔
- สรุปลักษณะสัมมนสนญาณ	๑๑๕
อุทยัพพญาณ	๑๑๖
- อุทยัพพญาณมี ๒ อย่าง	๑๑๖
- การเกิดดับของขั้น ๕ มีลักษณะ ๕๐ อย่าง	๑๑๗
- การเห็นรูปนามโดยปัจจยและขณะ	๑๑๘
- อารัทธิวิปัสโก	๑๑๕
- อธิบายในวิปัสสนูปกิเลส ๑๐	๑๒๐
- เรื่องพิเศษเกี่ยวกับวิปัสสนูปกิเลส	๑๒๖
- การจำแนกอุปกิเลส ๑๐ โดยคาหะ (ความยึดถือ) ๓ อย่าง	๑๒๗
- ผู้ไม่ฉลาดในอุปกิเลส	๑๒๘
- ผู้ฉลาดในอุปกิเลส	๑๒๕
- พลวอุทยัพพญาณ	๑๓๐

ภังคญาณ	๑๓๒
- การกำหนดเห็นเนื่องๆ	๑๓๒
- ปฏิสังขารวิปัสสนา	๑๓๔
- วยลักขณวิปัสสนา	๑๓๔
- อธิปัญญาวิปัสสนา	๑๓๕
- อานิสงส์ของภังคญาณ	๑๓๖
ภยญาณ	๑๓๗
- อธิบายภยญาณมี ๓ อย่าง	๑๓๗
- ว่าด้วยความกลัวกับภยญาณ	๑๓๘
- ไตรลักษณ์กับความกลัว	๑๓๘
อาทีนวญาณ	๑๔๐
- อธิบายอาทีนวญาณมี ๒ อย่าง	๑๔๐
- โทษของสังขาร ๑๕ ประการ	๑๔๑
- สันติปทญาณ ๑๕ ประการ	๑๔๒
นิพพิทาญาณ	๑๔๔
- อุปมานิพพิทาญาณ ๔ อย่าง	๑๔๕
- อนุปัสสนา ๓	๑๔๕
- วิปัสสนาญาณ ๓	๑๔๖
- อุปมารูปนาม	๑๔๖
- สันติบาท	๑๕๒
- ลำดับการปฏิบัติ	๑๕๓
มูญจิตุกัมมตาญาณ	๑๕๔
- สังสารวัฏ	๑๕๔
- อุปมามูญจิตุกัมมตาญาณมี ๘ อย่าง	๑๕๕
- สภาวะของมูญจิตุกัมมตาญาณ ๑๕	๑๕๖
ปฏิสังขาญาณ	๑๕๘
- อากาโร ๔๐ ของปฏิสังขาญาณ	๑๕๘

- อุบายแห่งการหลุดพ้น	๑๖๒
- อุปมาเปรียบเทียบ	๑๖๔
สังขารเปกขาณ	๑๖๖
- สังขารเปกขาณโดยกุสลดิเก	๑๗๒
- ความว่างเปล่า	๑๗๒
- ผลของสังขารเปกขาณ	๑๗๓
- อนุปีตสนา ๓	๑๘๐
- วิโมกขมุข ๓	๑๘๐
- พระอริยบุคคล ๘	๑๘๑
- พระอริยบุคคล ๗	๑๘๒
- พระอริยะกับไตรลักษณ์	๑๘๔
- พระอริยะกับวิโมกข์	๑๘๕
- ลำดับวิปีตสนาญาณ ๓ มี ๑๕	๑๘๗
- พิจารณารูปนามเป็นทุกข์	๑๘๙
- พิจารณารูปนามเป็นภัย	๑๙๑
- พิจารณารูปนามแล้ววางเฉย	๑๙๒
- วิปีตสนาญาณ ๓ ที่เหมือนกัน	๑๙๔
- ยอดของวิปีตสนา	๑๙๔
- องค์ ๖ ประการของสังขารเปกขาณ	๑๙๕
- วิธีออกจากความยึดมั่น ๑๘ นัย	๑๙๖
- ผลของสังขารเปกขาณ (อีกนัยหนึ่ง)	๑๙๙
- อุปมาสังขารเปกขาณ ๖ ข้อ	๒๐๐
- ความตั้งใจปฏิบัติอย่างไม่ย่อท้อ	๒๐๖
- สังขารเปกขาณที่ควรทราบ	๒๐๖
- ความต่างกันแห่งปฏิปทา ๔ ของผู้ปฏิบัติ	๒๐๗
- เหตุที่ชื่อว่ามรรค	๒๐๙

- วิมุตติ - ปหาน	๒๑๑
อนุโลมญาณ	๒๑๑
- ว่าด้วยอุปมาอนุโลมญาณ ๓	๒๑๓
- กิจของอนุโลมญาณ	๒๑๓
- ผลของอนุโลมญาณ	๒๑๔
- ผลของญาณทั้ง ๕	๒๑๔
โคตรญาณ	๒๑๖
- ปุณฺณมี ๒ พวก	๒๑๗
- สังขารนิमित	๒๑๗
- โคตรภู นัยที่ ๑	๒๑๘
- โคตรภู นัยที่ ๒	๒๒๐
- โคตรภู นัยที่ ๓	๒๒๒
- โคตรภูเกิดจากสมณะ	๒๒๓
- โคตรภูเกิดจากวิปัสสนา	๒๒๔
- โคตรภูกุศลติกะ	๒๒๖
มรรคญาณ	๒๒๗
- โสดาปัตติมรรคญาณ	๒๒๗
- สกทาคามิมรรคญาณ	๒๒๙
- อนาคามิมรรคญาณ	๒๓๐
- อรหัตตมรรคญาณ	๒๓๐
ผลญาณ	๒๓๑
- โสดาปัตติผลญาณ	๒๓๑
- สกทาคามิผลญาณ	๒๓๔
- อนาคามิผลญาณ	๒๓๖
- พระอนาคามี ๕	๒๓๘
- พระอนาคามี ๕ อีกนัยหนึ่ง	๒๓๘

- อรหัตตผลญาณ	๒๓๕
- ผลแห่งจตุตถมรรค	๒๔๐
- พระมหาจีณาสพ ๒ ประเภท	๒๔๓
ปัจจุเวกขณญาณ	๒๔๔
- ปัจจุเวกขณะของพระอริยะ	๒๔๕
- กิเลสที่ถูกพิจารณา	๒๔๕
สรูปโสฬสญาณ	๒๔๖
แสดงวิโมกขสังคหะ	๒๔๖
- วจนัตถะวิโมกข์ ๓	๒๔๖
แสดงวิโมกขมุขสังคหะ	๒๔๕
- วจนัตถะและคำอธิบาย	๒๔๕
สมาบัติติเกท	๒๕๐
อานิสงส์ของผลสมาบัติ	๒๕๑
ประเภทของผลสมาบัติวิธี	๒๕๑
ชื่อของอนุโลม	๒๕๒
การออกจากผลสมาบัติ	๒๕๓
สัสสตวิหารีและโนสัสสตวิหารี	๒๕๓
นิโรธสมาบัติ	๒๕๔
วิธีจิตของนิโรธสมาบัติ	๒๕๖
เหตุใกล้ของสมาบัติ	๒๕๖
เนวสัณญานาสัณญายตนฉานชวณะเกิด ๒ ครั้ง	๒๕๖
กามภุมิเข้านิโรธสมาบัติได้เพียง ๗ วัน	๒๕๗
นิโรธสมาบัติไม่เรียกว่าสังขตะ เรียกว่านิปผันนะ	๒๕๗
อุยโยชนคาถา	๒๖๐
ปกรณาวสานคาถา	๒๖๐

วิปัสสนากรรมฐาน

ปริเฉทที่ ๕

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส

๑. วิสฺสุทฺธิ ๗*

วิปัสสนากัมมภูจฺจเน ปน สีลวิสฺสุทฺธิ จิตฺตวิสฺสุทฺธิ ทิฏฺฐิวิสฺสุทฺธิ
กัณฺหาวิตรณวิสฺสุทฺธิ มคฺคามคฺคญาณทสฺสนวิสฺสุทฺธิ ปฏิปทาญาณทสฺสนวิสฺสุทฺธิ
ญาณทสฺสนวิสฺสุทฺธิ เจติ สตฺตวิเรน วิสฺสุทฺธิสงฺคโห ฯ

ในวิปัสสนากรรมฐานนี้ นักศึกษาทั้งหลายพึงทราบ การสงเคราะห์วิสฺสุทฺธิ
โดยมี ๗ ประการ คือ

๑. สีลวิสฺสุทฺธิ	ความบริสุทธิ์แห่งศีล
๒. จิตฺตวิสฺสุทฺธิ	ความบริสุทธิ์แห่งจิต
๓. ทิฏฺฐิวิสฺสุทฺธิ	ความบริสุทธิ์แห่งความเห็น
๔. กัณฺหาวิตรณวิสฺสุทฺธิ	ความบริสุทธิ์ของญาณที่ข้ามพ้นจาก
ความสงสัย
๕. มคฺคามคฺคญาณทสฺสนวิสฺสุทฺธิ	ความบริสุทธิ์ในการเห็นแจ้งของ
ญาณว่าเป็นมคฺคปฏิบัติและไม่ใช่มคฺคปฏิบัติ
๖. ปฏิปทาญาณทสฺสนวิสฺสุทฺธิ	ความบริสุทธิ์ในการเห็นแจ้งของ
ญาณอันเป็นเครื่องดำเนินไปสู่
มคฺคปฏิบัติโดยส่วนเดียว
๗. ญาณทสฺสนวิสฺสุทฺธิ	ความบริสุทธิ์ในการเห็นแจ้งโดย
ส่วนเดียวของญาณ

* ตามนัยอภิธรรมมัตถสังคหบาลี

๒. ลักษณะ ๓

อนิจจลักษณะ ทุกขลักษณะ อนตตลักษณะ เจติ ตีณิ ลกขณานิ ฯ

ลักษณะมี ๓ อย่าง คือ :-

๑. อนิจจลักษณะ	ลักษณะที่ไม่เที่ยง
๒. ทุกขลักษณะ	ลักษณะที่เป็นทุกข์
๓. อนัตตลักษณะ	ลักษณะที่เป็นอนัตตา

๓. อนุปัสสนา ๓

อนิจจานุปัสสนา ทุกขานุปัสสนา อนตตานุปัสสนา เจติ ติสโส
อนุปัสสนา ฯ

อนุปัสสนามี ๓ อย่าง คือ :-

๑. อนิจจานุปัสสนา	การพิจารณารู้เห็นอยู่เนืองๆ โดยความไม่เที่ยง
๒. ทุกขานุปัสสนา	การพิจารณารู้เห็นอยู่เนืองๆ โดยความเป็นทุกข์
๓. อนัตตานุปัสสนา	การพิจารณารู้เห็นอยู่เนืองๆ โดยความเป็น
อนัตตา

๔. วิปัสสนาญาณ ๑๐

สมมสนญาณ อุตยัพพญาณ ภงคญาณ ภยญาณ อาทีนวญาณ นิพพิ
ทา ญาณ มุญจิตุกมฺยตาญาณ ปฏิสงฺขาญาณ สงฺขารุเปกฺขาญาณ อนุโลมญาณญฺเจติ
ทส วิปัสสนาญาณานิ ฯ

นักศึกษาทั้งหลายพึงทราบ วิปัสสนาญาณ ๑๐ ประการ คือ

๑. สัมมสนญาณ	ปัญญาที่พิจารณาลักษณะทั้ง ๓ ของรูปนาม
๒. อุตยัพพญาณ	ปัญญาที่เห็นความเกิดขึ้นและความดับไปของ
รูปนาม
๓. ภังคญาณ	ปัญญาเห็นความดับไปของรูปนาม
๔. ภยญาณ	ปัญญาเห็นรูปนามเป็นภัยที่น่ากลัว

๕. อาทีนวญาณ	ปัญญาเห็นโทษของรูปนาม
๖. นิพพิทาญาณ	ปัญญาเกิดความเบื่อหน่ายในรูปนาม
๗. มุญจิตุกัมมตาญาณ	ปัญญาอยากหนีให้พ้นจากรูปนาม
๘. ปฏิสังขยาญาณ	ปัญญาพิจารณาไตรลักษณ์ของรูปนามอย่างกว้างขวาง
๙. สังขารุเพกขาญาณ	ปัญญาพิจารณาหาทางแล้ววางเฉยต่อรูปนาม
๑๐. อนุโลมญาณ	ปัญญาเห็นสอดคล้องกับวิปัสสนาญาณ ๘ (อุทยัพพญาณ สังขารุเพกขาญาณ) ข้างต้น และถึงพร้อมด้วยกำลังเพื่อให้มรรคญาณเกิด

๕. วิโมกข์ ๓

สุญฺญโต วิโมกฺโข อนิมิตฺโต วิโมกฺโข อปฺปณฺหิตโต วิโมกฺโข เจติ ตโย วิโมกฺขา ฯ

วิโมกข์มี ๓ อย่าง คือ

๑. สุญญตวิโมกข์	หลุดพ้นด้วยความเป็นของสูญ
๒. อนิมิตตวิโมกข์	หลุดพ้นด้วยไม่มีนิมิตเครื่องหมาย
๓. อปปณฺหิตวิโมกข์	หลุดพ้นด้วยไม่เป็นที่ตั้งแห่งตัณหา

๖. วิโมกขมุข ๓

สุญฺญตานุปัสสนา อนิมิตฺตานุปัสสนา อปฺปณฺหิตานุปัสสนา เจติ ตีณิ วิโมกฺขมุขานิ จ เวทิตพฺพานิ ฯ

นักศึกษาทั้งหลายพึงทราบ วิโมกขมุขมี ๓ อย่าง คือ :-

๑. สุญญตานุปัสสนา	การหลุดพ้นด้วยการพิจารณาเห็นว่า เป็นของสูญ
๒. อนิมิตตานุปัสสนา	การหลุดพ้นด้วยการพิจารณาเห็นว่า ไม่มีนิมิตเครื่องหมาย

๓. อัปณิหิตานุปัสสนา การหลุดพ้นด้วยการพิจารณาเห็นว่าไม่เป็น
ที่ตั้งแห่งตัณหา

แสดงวิสุทธิ ๗ ตามอภิรัชฌมัตถสัทธกหบาตี

๑. สีลวิสุทธิ

กถิ ปาฏิโมกขสังวรศีล อินทริยสังวรศีล อาชีวปาริสุทธิสีล ปัจจย
สนฺนิสฺสิตสีลญฺเจติ จตุปาริสุทธิสีล สีลวิสุทธินาม ฯ

สีลวิสุทธินั้น ได้แก่อะไร ? ได้แก่ปาริสุทธิสีล ๔ คือ :-

๑. ปาฏิโมกขสังวรศีล ศีลที่สำรวมในพระปาติโมกข์
๒. อินทริยสังวรศีล ศีลที่สำรวมในอินทริย์ ๖
๓. อาชีวปาริสุทธิสีล ศีลที่มีอาชีพบริสุทธี
๔. ปัจจยสนฺนิสฺสิตศีล ศีลที่อาศัยปัจจย ๔

ความบริสุทธิตั้ง ๔ อย่าง ดังที่กล่าวมาแล้วนี้ ชื่อว่า **สีลวิสุทธิ**

๒. จิตตวิสุทธิ

อุปจารสมาธิ อุปปนาสมาธิ เจติ ทูวิโรปิ สมาธิ จิตตวิสุทธิ นาม ฯ

จิตตวิสุทธิ ได้แก่ สมาธิ ๒ อย่าง คือ :-

๑. อุปจารสมาธิ สมาธิที่เข้าไปเฉียดใกล้ต่อองค์ฌาน
๒. อัปปนาสมาธิ สมาธิที่แน่วแน่ คือสมาธิที่ยังฌานให้เกิดขึ้น

๓. ทิฏฐิวิสุทธิ

ลักษณะสพจจุปฏฺฐานปทฏฺฐานวเสน นามรูปปริคฺคโห ทิฏฐิวิสุทธิ
นาม ฯ

การกำหนดรู้รูปนาม ด้วยสามารถแห่งลักษณะ ๑ รส ๑ ปังจุปีฏฐาน ๑ ปัทภูฐาน ๑ ชื่อว่า ทิณฐีวิสสุทธี

๔. กังขาวิตรณวิสสุทธี

เตสเมว จ นามรูปานํ ปจฺจยปริคฺคโห กังขาวิตรณวิสสุทธี นาม ฯ

การกำหนดรู้ปัจจยแห่งรูปนามทั้งหลายเหล่านั้น ชื่อว่า กังขาวิตรณวิสสุทธี

๕. มัคคามัคคญาณทัสสนวิสสุทธีและวิปัสสนูปกิเลส

๑๐ ประการ

ตโต ปรี ปน ตถา ปริคฺคหิตสฺส สปจฺจเยสฺส เตญฺมิกสงฺขารสฺส อตีตา-
ทิณฺทาทินฺเนสฺส ขนฺธาทินฺยมารพฺภ กลาปวเสน สงฺขิปิตฺวา อนิจฺจํ ขยฺยฺเจเน ทฺวํ
ภยฺยฺเจเน อนตฺตา อสารถฺยฺเจนาติ อทฺธานวเสน สนฺตติวเสน ขณฺวเสน วา
สมฺมสนฺนาณเณ ลกฺขณตฺตยํ สมฺมสนฺตสฺส เตเสว ปจฺจยวเสน ขณฺวเสน
จ อุทยพฺพยาณเณ อุทยพฺพยํ สมฺนุปฺปสฺสนตฺตสฺส จ ฯ

โอภาโส ปีติ ปสฺสทฺธิ

อริโมกฺโข จ ปคฺคโห

สุขํ ญาณมูปฺปฺฐาน-

มูเปกฺขา จ นิกฺกนฺติ เจติ ฯ

โอภาสาทิวิปัสสนูปกิเลสปริปนฺนปริคฺคหวเสน มคฺคลกฺขณวตฺตณํ
มคฺคามคฺคญาณทัสสนวิสสุทธี นาม ฯ

ต่อจากกังขาวิตรณวิสสุทธี ในเตญฺมิกสังขารธรรมพร้อมทั้งปัจจย ที่มีประเภท
ต่าง ๆ มีอดีตเป็นต้นซึ่งพระโยคีได้เห็นมาแล้ว โดยอาการดังที่กล่าวมาแล้วในทิณฐิ-
วิสสุทธีและกังขาวิตรณวิสสุทธี เมื่อพระโยคีบุคคลกระทำให้สังขารธรรมเหล่านั้น ย่อลง
โดยความเป็นหมวดเดียวกัน และปรารภซึ่งเทศนานัย มีฉันท เป็นต้น แล้วพิจารณา
ไตรลักษณ์ โดยอำนาจกาล โดยอำนาจความสืบท่อ หรือ โดยอำนาจขณะ ด้วย
สัมมสนฺญาณ ว่ารูปนามนี้เป็นของไม่เที่ยง เพราะอรรถว่าสิ้นไป ไม่ยั่งยืนมั่นคง เป็น
ทุกข์ เพราะอรรถว่าเป็นภัยอันน่ากลัว เป็นอนัตตาเพราะอรรถว่า ไม่มีแก่นสาร ไม่เป็น

ไปตามอำนาจผู้ใด แล้วพิจารณาความเกิดดับของรูปนาม ในเทวมิกสังขารธรรมด้วย อุทยัพพญาณโดยอำนาจแห่งปัจฉัยและโดยอำนาจแห่งขณะ ปัญญาที่ตัดสินเด็ดขาด ในลักษณะแนวทางของวิปัสสนาที่ถูกหรือผิด ด้วยอำนาจแห่งการกำหนดรู้อุปสรรค คือวิปัสสนูปกิเลสมีโอกาสเป็นต้นย่อมเกิดขึ้น วิปัสสนูปกิเลส ๑๐ คือ :-

๑. โอรส	ได้แก่	แสงสว่าง
๒. ปิติ	”	ความอímเอิบใจ ๕ อย่าง
๓. ปัสสัทธิ	”	อาการสงบเงียบ
๔. อธิโมกษ์	”	ศรัทธาที่มีกำลังแก่กล้า
๕. ปัคคหะ	”	ความพยายามอย่างแรงกล้า
๖. สุข	”	ความสบาย
๗. ญาณ	”	ปัญญาแก่กล้า
๘. อุပ္ปัญฐาน	”	สติที่ตั้งมั่น
๙. อุเบกขา	”	อาการวางเฉย
๑๐. นิกันติ	”	ความยินดีพอใจ

คือความยินดีในอุปกิเลส ๙ ข้างต้น ปัญญานี้แหละ ชื่อว่า **มัคคามักญาณ** **ทัสสนวิสุทธิ**

๖. ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ

ตถา ปริพนธวิมุตตสฺส ปน ตสฺส อุทยัพพญาณโต ปญฺจาย ยาวานุโลมา ติลกฺขณํ วิปสฺสนาปรมฺปราย ปฏิปทฺชนตสฺส นว วิปสฺสนา-
ญาณานิ ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ นาม ฯ

วิปัสสนาญาณ ๙ ของโยคาวจรบุคคลนั้น หลุดพ้นจากอันตรายคือวิปัสสนูปกิเลส ดังได้กล่าวมาแล้วนั้น ผู้กำลังปฏิบัติวิปัสสนาเห็นพระไตรลักษณ์ติดต่อกันมา จำเดิมแต่อุทยัพพญาณ จนถึงอนุโลมญาณ ชื่อว่า **ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ**

๗. ญาณทัตตสนวิสุทธิ

ตสฺเสว ปฏิปชฺชนตสฺส ปน วิปสฺสนาปริปากมคมฺม อิทานิ
อปปนา อุปฺปชฺชิสฺสตีติ ภวํกํ โวจฺณิหิตฺวา อุปฺปนฺมโนทวาราวชฺชานนฺตรํ
เทว ติณฺณิ วิปสฺสนาจิตฺตานิ ยงฺกิลฺลิจิ อนิจฺจาติลกฺขณมรพฺภ ปริกมฺโมปจารานุ-
โลมฺนาเมน ปวตฺตนฺติ ฯ

เมื่อพระโยคาวจรบุคคลกำลังปฏิบัติอยู่อย่างนี้ เพราะอาศัยความแสรบของ
วิปัสสนา วิปัสสนาจิต ๒ - ๓ ขณะ ประรภอนิจจลักษณะเป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่ง
เป็นไปในลำดับแห่งมโนทวาราวชชนะ อันตัดกระแสภวังค์เกิดขึ้นว่า บัดนี้ อปปนา
จักสำเร็จ โดยชื่อว่าปริกรรม อุปจาร อนุโลม

ยา วิปสฺสนา สิบฺปตฺตา สา สานุโลมา ฯ สงฺขารุเปกฺขา วุฏฺฐาน-
คามินิ วิปสฺสนาติ จ ปวฺจฺจติ ฯ

วิปัสสนาญาณใด ถึงซึ่งความเป็นยอด วิปัสสนาญาณนั้น เป็นไปพร้อม
ด้วยอนุโลมญาณ ฯ สังขารุเปกษาญาณ ท่านเรียกว่า วุฏฐานคามินีวิปัสสนา

ตโต ปรี โคตรภูจิตํ นิพฺพานมัลมพิตฺวา ปุณฺณชฺชนโคตฺตมภิกฺขวนฺตํ
อริยโคตฺตมภิสฺมฺภอนฺตยฺจ ปวตฺตนฺติ ฯ

ต่อจากนั้น โคตรภูจิต หน่วงนิพพานมาเป็นอารมณ์ แล้วทำลายเสีย ซึ่ง
ปุณณชชนโคตรและยังอริยโคตรให้เกิดขึ้น

ตสฺसानนฺตรเมว มคฺโค ทุกฺขสจฺจํ ปรีชานนฺโต สมฺมทฺยสจฺจํ ปชฺชนฺโต
นิโรธสจฺจํ สจฺจนิภโรนฺโต มคฺคสจฺจํ ภาวนาเวสน อปปนาวิธิมฺตรติ ฯ

ในลำดับโคตรภูจิตนั้นนั่นเอง อริยมรรคกำหนดรู้ทุกขสัจ ละสมุทัยสัจ
กระทำนิโรธสัจให้แจ้ง หยั่งลงสู่อปปนาวิธิต่างสามารถแห่งการทำมรรคสัจให้เจริญ

ยทิ วุฏฺฐานคามินิวิปสฺสนา อนิจฺจโต วิปสฺสติ อนิมิตฺโต วิโมกฺโข
นาม โหติ ฯ

ถ้าวุฏฐานคามินีวิปัสสนา เห็นพิเศษโดยความไม่เที่ยง มรรคที่เกิดขึ้น ชื่อ
ว่า อนิมิตตวิโมกข์

ยทิ วุฏฐานคามินีวิปัสสนา ทุกขโต วิปัสสติ อปฺปณฺหิตโต วิโมกฺโข
นาม โหติ ฯ

ถ้าวุฏฐานคามินีวิปัสสนา เห็นพิเศษโดยความเป็นทุกข์ มรรคที่เกิดขึ้น ชื่อว่า
อัปปณฺหิตวิโมกข์

ยทิ วุฏฐานคามินีวิปัสสนา อนตฺตโต วิปัสสติ สฺสณฺณโต วิโมกฺโข
นาม โหติ ฯ

ถ้าวุฏฐานคามินีวิปัสสนา เห็นพิเศษโดยความเป็นอนัตตา มรรคที่เกิดขึ้น
ชื่อว่า สฺสณฺณตวิโมกข์

ตโต ปรี เทว ตีณิ ผลจิตฺตานิ ปวตฺตติว นินฺรุณฺณติ ฯ ตโต ปรี
ภวฺกปาโถว โหติ ปุณ ภาวํ ปน วิจฺฉินฺทิตว ปจฺจเวกฺขณณฺณานิ
ปวตฺตนฺติ ฯ

ต่อจากมรรคญาณนั้นไป ผลจิตที่เกิดขึ้น ๒-๓ ขณะ (ตามสมควรแก่มันทะ
และติกขบุคคล) แล้วดับไป ต่อจากนั้น จิตก็ลงสู่ภวังค์ ปัจจเวกฺขณญาณทั้งหลาย
ตัดกระแสภวังค์ขาดแล้ว ย่อมเกิดขึ้นต่อไป

มคฺคํ ผลญจ นิพฺพานํ

ปจฺจเวกฺขติ ปณฺฑิโต

ปทีเณ เกลฺลเส เสเส จ

ปจฺจเวกฺขติ วา น วา

ฉพฺพิสฺสุทฺธิกฺกเมเนวํ

ภาเวตฺพุทฺธ จตฺพุทฺธิ

ญาณทสฺสนวิสฺสุทฺธิ

นาม มคฺโค ปจฺจจติ ฯ

อฺยเมตฺถ วิสฺสุทฺธิเกโ ท ฯ

พระอริยบุคคลผู้เป็นบัณฑิต ย่อมพิจารณามรรคญาณ ผลญาณ และพระ
นิพพาน สำหรับกิเลสที่ประหารแล้ว และกิเลสที่ยังไม่ได้ประหาร ย่อมพิจารณาบ้าง
ไม่ได้พิจารณาบ้าง (แล้วแต่ปริยัติ) อริยมรรค ๔ ประการ ที่เนื่องมาจากการเจริญวิสุทธิติ
๖ เรียกว่า ญาณทัสสนวิสุทธิติ

ดังที่ได้กล่าวมาแล้วนี้ เป็นการแสดงประเภทของวิสุทธิติ ๗ ในวิปัสสนา
กรรมฐาน

แสดงวิโมกขเภท^{*}

๑. ตตฺถ อนตฺตานุปัสสนา อตฺตาทินิเวสํ มุญฺจนฺตี สุลฺลตานุ-
ปัสสนา นาม วิโมกฺขมุขํ โหติ ฯ อนิจฺจานุปัสสนา วิปลาสนิมิต्तํ มุญฺจนฺตี
อนิมิตฺตานุปัสสนา นาม วิโมกฺขมุขํ โหติ ฯ ทุกฺขานุปัสสนา ตณฺหาปณฺธิ มุญฺจนฺตี
อปฺปณฺหิตานุปัสสนา นาม วิโมกฺขมุขํ โหติ ฯ

ในวิโมกขเภทเหล่านั้น อนัตตานุปัสสนา การพิจารณารู้เห็นอยู่เนื่องๆ โดย
ความเป็นอนัตตา ละการยึดมั่นอัตตาเสียได้ จัดเป็นวิโมกขมุข ชื่อว่าสุญฺญตานุปัสสนา
การหลุดพ้นด้วยการพิจารณาเห็นว่าเป็นของสุญฺญ อนิจจานุปัสสนา การพิจารณารู้เห็น
อยู่เนื่องๆ โดยความไม่เที่ยง ละนิमितแห่งวิปลาสธรรมเสียได้ จัดเป็นวิโมกขมุข
ชื่อว่า อนิมิตตานุปัสสนา การหลุดพ้นด้วยการพิจารณาเห็นว่าไม่มีนิमितเครื่องหมาย
ทุกฺขานุปัสสนา การพิจารณารู้เห็นอยู่เนื่องๆ โดยความเป็นทุกฺข ละตณฺหาปณฺธิเสีย
ได้ จัดเป็นวิโมกขมุข ชื่อว่า อปฺปณฺหิตานุปัสสนา การหลุดพ้นด้วยการพิจารณาเห็นว่า
ไม่เป็นที่ตั้งแห่งตณฺหา

๒. ตสฺมา ยถิ วุฏฺฐานคามินี วิปัสสนา อนตฺตโต วิปสฺสติ สุลฺลโต
วิโมกฺโข นาม โหติ มคฺโค ยถิ อนิจฺจโต วิปสฺสติ อนิมิตฺโต วิโมกฺโข นาม
ยถิ ทุกฺขโต วิปสฺสติ อปฺปณฺหิตโต วิโมกฺโข นามาทิ จ มคฺโค วิปัสสนา-
คมนวเสน ตีณิ นามานิ ลกฺขิตี ฯ

เพราะเหตุนี้ ถ้าวุฏฺฐานคามินีวิปัสสนา (วิปัสสนาที่ไปสู่ความออก) เห็น
แจ้งโดยความเป็นอนัตตา อริยมรรค ชื่อว่า สุลฺลตวิโมกฺข ถ้าวุฏฺฐานคามินีวิปัสสนา
เห็นแจ้งโดยความไม่เที่ยง อริยมรรค ชื่อว่า อนิมิตฺตวิโมกฺข, ถ้าวุฏฺฐานคามินีวิปัสสนา
เห็นแจ้งโดยความเป็นทุกฺข อริยมรรค ชื่อว่า อปฺปณฺหิตวิโมกฺข ฉะนั้น อริยมรรคจึง
มีชื่อ ๓ อย่าง ด้วยสามารถแห่งการดำเนินมาของวิปัสสนาญาณ

๓. ตถา ผลญฺจ มคฺคาคมนวเสน มคฺควิธิยํ ฯ

ส่วนอริยผล ย่อมมีชื่อ ๓ อย่างเหมือนกับในมรรควิธี ด้วยสามารถแห่ง
การดำเนินมาของอริยมรรค

^{*} ตามนัยอภิธรรมัตถสังคหบาลี

๔. ผลสมาบัติวิธียิ ปน ยถาตุตตนเยน วิปัสสนุตตานิ ยถาสกั
ผลมุขุปปชฺชมานมุขิ วิปัสสนากมนวเสนว สุลลตาทิวิโมกฺโขติ ปวฺจจติ ฯ

ก็ในผลสมาบัติวิธียิ ผลจิตเมื่อกำลังเกิดขึ้นแก่วิปัสสนาญาณบุคคลในชั้น
สัณฐานของตนๆ โดยนัยดังกล่าวแล้ว ท่านจึงเรียกว่า สุลลตาทิวิโมกข์เป็นต้น ก็ด้วย
สามารถแห่งการดำเนินมาของวิปัสสนาญาณโดยส่วนเดียว

อาลมพฺพนวเสน ปน สรสวเสน จ นามตฺตยํ สพฺพตฺถาปี สพฺพเพสฺสปิ
สมเมว ฯ

ส่วนหมวดแห่งชื่อทั้ง ๓ ย่อมเกิดขึ้นแก่อริยบุคคลทั้งหลายแม้ทั้งปวง คือ
ในมรรควิธียิและผลสมาบัติวิธียิทั้งหลายทั้งหมด โดยสมำเสมอด้วยสามารถแห่งอารมณ์
และด้วยสามารถแห่งกิจจรส และสัมปตติจรส

อวยเมตฺถ วิโมกฺขเกโท

วิโมกฺขเกทในกรรมฐานสังคฺวิภาค จบเพียงเท่านั้น

บุคคลเกท

การจำแนกประเภทอริยบุคคลและการประหาณกิเลสโดยมรรคทั้ง ๔ ตาม
ลำดับ :-

๑. เอตฺถ ปน โสตาปตฺติมคฺคํ ภาเวตฺวา ทิฏฺฐิจิวิจิจฺฉาปหานเณ
ปหีนาปายคมโน สตฺตทฺขตฺตฺตฺปรโม โสตาปนฺโน นาม โหติ ฯ

ในบรรดาประเภทแห่งบุคคลทั้ง ๔ นี้ ผู้ที่เพียรบำเพ็ญวิปัสสนากรรมฐาน
จนสำเร็จถึงโสตปาตติมรรค ได้เป็นผู้ประหาณอกุศลธรรมที่เห็นเหตุนำไปสู่อบาย
เพราะได้ประหาณทิฏฐิ และวิจิจฉาเสียแล้ว จึงได้ชื่อว่า สัตตักขัตตฺตฺปรมโสดาบัน
คือพระโสดาบันที่จะเกิดในกามสุคติภูมิ อย่างมากเพียง ๗ ชาติเท่านั้น

๒. สกทาคามิมคฺคํ ภาเวตฺวา รากโทสโมหานํ ตฺนุกรตฺตา สกทาคามี
นาม โหติ สกิทฺเทว อิมํ โลกํ อาคฺนฺตฺวา ฯ

เมื่อพระโสดาบันเพียรบำเพ็ญวิปัสสนา จนสำเร็จถึงสกทาคามิมรรคแล้ว ได้
ชื่อว่าเป็นสกทาคามี เพราะจะมาเกิดในภูมิอีกชาติเดียว โดยเหตุที่ทำให้ราคะ โทสะ
โมหะ เบาบางลง (ตฺนุกรปหาน)

๓. อนาคามีมคฺคํ ภาเวตฺวา กามราคพฺยาปาทานํ อนวเสสปปหานเนน
อนาคามี นาม โหติ อนาคนฺตฺวา อิตฺถตฺตํ ฯ

เมื่อพระสกทาคามีเพียรบำเพ็ญวิปัสสนา จนสำเร็จถึงอนาคามีมรรคแล้ว ได้
ชื่อว่าอนาคามีบุคคล คือไม่กลับมาสู่กามสุคติภูมิอีก โดยเหตุที่ได้ประหามกามราคะ
และพยาบาทขาดสิ้น โดยไม่มีเหลือ

๔. อรหตฺตมคฺคํ ภาเวตฺวา อนวเสสกิเลสปปหานเนน อรหา นาม โหติ
จีณาสโว โลเก อคฺคตทกฺขิณฺเอยฺ โ ฯ

เมื่อพระอนาคามีเพียรบำเพ็ญวิปัสสนา จนสำเร็จถึงอรหัตตมรรคแล้ว ได้
ชื่อว่าเป็นพระอรหันต์ เป็นพระจีณาสพ ผู้ที่ควรได้รับสักการะอย่างเลิศในโลก โดย
เหตุที่ได้ประหามกิเลสทั้งหมดโดยไม่มีเหลือ

อวยเมตฺถ ปุคฺคตภោ

ดังที่กล่าวมาแล้วนี้ เป็นการแสดงประเภทอริยบุคคลในวิปัสสนากรรมฐาน

แสดงสมาบัติประเภท*

๑. ผลสมาปตฺติ ปเนตฺถ สพฺเพสฺมปิ ยถาสกํ ผลวเสน สาธารณาว ฯ

ในประเภทแห่งสมาบัตินี้ ผลสมาบัติ ย่อมเกิดทั่วไป แม้แก่พระอริยบุคคล
ทั้งหลายทั้งปวง ด้วยสามารถแห่งผลจิตเฉพาะตนๆ

๒. นิโรธสมาปตฺติสมาปชฺชนํ ปน อนาคามีนฺนญฺเจว อรหฺนฺตานญฺจ
ลภุภฺติ ฯ

ส่วนการเข้านิโรธสมาบัติ ย่อมบังเกิดแก่พระอนาคามี และพระอรหันต์
ทั้งหลายเหล่านั้น

* ตามนัยอภิธรรมมัตถสังคหบาลี

๓. ตตฺถ ยถากมํ ปฐมพฺพนาทิมหคฺคตสมาปตฺตี สมาปชฺชิตฺวา
วฏฺฐาย ตตฺถ คเต สงฺขารมฺเม ตตฺถ ตตฺถเว วิปสฺสนโต ยาว อากิณฺณญฺญายตนํ
กนฺตฺวา ตโต ปฐมาธิญฺญายาทิกํ ปุพฺพกิจฺจํ กตฺวา เนวสณฺณานาสณฺณายตนํ
สมาปชฺชติ ฯ

พระอริยบุคคล เข้ามหคคตสมาบัติมีปฐมฌานเป็นต้น โดยลำดับในสมาบัติ
เหล่านั้น แล้วจึงออกจากสมาบัติเหล่านั้น พิจารณาอยู่ซึ่งสังขารธรรมในสมาบัติเหล่านั้นๆ
จนถึงอากิญจัญญายตนสมาบัติเป็นที่สุด ต่อจากลำดับนั้น จึงกระทำซึ่งบุพกิจ มี
อธิฐานก่อนเป็นต้น แล้วจึงเข้าเนวสณฺณานาสณฺณายตนสมาบัติ

๔. ตสฺส ทวินํ อปฺปนาชวณํ ปรโต โวจฺชิชฺชติ จิตฺตสนฺตติ ฯ

ในกาลต่อมา การสืบท่อมาของจิตแห่งอัปปนาชวณะ คือเนวสณฺณานา-
สณฺณายตนฌาน ๒ ขณะ ของพระอริยบุคคลนั้นย่อมขาดลง

๕. ตโต ปรี นิโรธสมาปนฺโน นาม โหติ ฯ

ต่อจากลำดับนั้นไป ท่านชื่อว่าเป็นผู้เข้านิโรธแล้ว

๖. วฏฺฐานกาลํ ปน อนาคามิโน อนาคามิผลจิตฺตํ อรหโต จ
อรหตฺตผลจิตฺตํ เอกวารเมว ปวตฺติตฺวา ภวฺงคฺปาโตว โหติ ฯ

ก็ในการที่ออกจากนิโรธสมาบัตินั้น อนาคามิผลจิตของพระอนาคามี และ
อรหัตตผลจิตของพระอรหันต์ ย่อมเป็นไปเพียง ๑ ขณะเท่านั้น แล้วจึงลงสู่ภวังค์ต่อไป

๗. ตโต ปรี ปจฺจเวกฺขณณานิ ปวตฺตฺนตฺติ ฯ

ต่อจากนั้น ปัจจเวกขณญาณย่อมเกิดขึ้น ฯ

อยมตฺถ สมาปตฺติเกโท นิฏฺฐิตो จ วิปสฺสนากมฺมภูจฺจานนโย

ดังที่ได้กล่าวมาแล้วนี้ เป็นการแสดงประเภทของสมาบัติในวิปัสสนา-
กรรมฐานและแสดงนัยแห่งวิปัสสนากรรมฐาน จบเพียงเท่านี้.

ต่อไปนี้จะพรรณานื่อความในวิปัสสนากรรมฐาน

ตามอภิธรรมัตถสังคหบาลี

อธิบายบาลีข้อที่ ๑ แสดงถึงวิสุทธิ ๗

* * * * *

พระอนุรุธาจารย์ได้แสดงสมถกรรมฐานจบลงแล้ว เมื่อประสงค์จะแสดงวิปัสสนากรรมฐาน ตามที่ได้ปฎิญาไว้แล้วในตอนต้น จึงได้กล่าวว่า วิปัสสนากรรมฐาน ปน เป็นต้นต่อไป :-

คำว่า “วิสุทธิ” ในวิปัสสนากรรมฐานนี้ หมายความว่า ความบริสุทธิ์จากกิเลสเป็นพิเศษ ชื่อว่า วิสุทธิ เมื่อแยกบทแล้วได้ ๒ บท คือ วิ + สุทธิ วิ = วิเศษ สุทธิ = บริสุทธิ์ ดังแสดงวจนัตถะว่า

วิเสเสน สุขุมนํ วิสุทธิ (วิ-บุพฺพ สุทฺธ - ธาตุ) ความบริสุทธิ์จากกิเลสเป็นพิเศษ ชื่อว่า วิสุทธิ ได้แก่ สีล สมาธิ ปัญญา คือวิสุทธิตั้ง ๗

จริงอยู่ ความบริสุทธิ์ต่างๆ ที่เป็นไปในทางโลกที่มีอยู่ เช่น น้ำบริสุทธิ์ หญิงสาวบริสุทธิ์ ผู้บริสุทธิ์ สถานที่บริสุทธิ์ เหล่านี้ เป็นต้น หาได้เรียกว่า วิสุทธิไม่ เพียงแต่เรียกว่า สุทธิ หรือบริสุทธิ์เท่านั้น ที่เป็นดังนี้ก็เพราะว่า ความบริสุทธิ์เหล่านี้เป็นความบริสุทธิ์ธรรมดา หาใช่บริสุทธิ์เป็นพิเศษแต่อย่างใดไม่ ส่วนความบริสุทธิ์ของศีล สมาธิ ปัญญา นั้น สามารถทำบุคคลให้เป็นฉานลาภี และพระอริยะ เหตุนี้แหละจึงเรียกว่า วิสุทธิ แสดงวจนัตถะอีกนัยหนึ่งว่า

๑. วิสุทธิตีติ วิสุทธิ (กัตตุสาธนะ) ธรรมอันใดย่อมบริสุทธิ์ เป็นพิเศษ ฉะนั้น ธรรมนั้นชื่อว่า วิสุทธิ

๒. วิโสเธตีติ วิสุทธิ (กัตตุสาธนะ) ธรรมอันใดย่อมชำระกาย วาจา ใจ ให้บริสุทธิ์เป็นพิเศษ ฉะนั้น ธรรมนั้นชื่อว่า วิสุทธิ

๓. วิสุทธติ เอตยาติ วิสุทธิ (กรณสาธนะ) กาย วาจา ใจ ย่อมบริสุทธิ์เป็นพิเศษด้วยธรรมชาตินั้น ฉะนั้น ธรรมชาตินั้นชื่อว่า วิสุทธิ

๔. วิสุขุณฺณ วิสุทฺธิ (ภาวสาธนะ) ความบริสุทธิ์เป็นพิเศษ ชื่อว่า วิสุทฺธิ ทั้ง ๔ ข้อนี้ ได้แก่ คีล สมาธิ ปัญญา คือวิสุทฺธิทั้ง ๓ นั้นเอง

๑. อธิบายสี่วิสุทฺธิ

ความบริสุทธิ์แห่งคีล

คำว่า คีล ในสี่วิสุทฺธินี้ หมายเอาความบริสุทธิ์ของคีล ๔ อย่าง คือ

๑. ปาฏิโมกขสัวรสีล คีลที่สำรวมในพระปาติโมกข์
๒. อินุทฺริยสัวรสีล คีลที่สำรวมในอินทริย์ ๖
๓. อาชีวปาริสุทฺธิสีล คีลที่มีอาชีพบริสุทฺธิ
๔. ปจฺจยสนฺนิสฺสิตสีล คีลที่อาศัยปัจจัย ๔

๑. ปาฏิโมกขสัวรสีล เมื่อแยกบทแล้วมี ๓ บท คือ ปาฏิโมกข + สังวร + สีล รวมแล้วเป็น ปาฏิโมกขสังวรสีล ดังมีวจนัตถะว่า

ปาฏิโมกขสัวรโร จ โส สีล จาติ ปาฏิโมกขสัวรสีล แปลว่า คีลที่ช่วยให้ผู้รักษากันจากอบายภูมิตั้ง ๔ องค์ธรรมได้แก่ คีล ๕, คีล ๘, คีล ๑๐, คีล ๒๒๓

๒. อินุทฺริยสัวรสีล คำว่า อินทฺริยสังวรสีล เมื่อแยกบทแล้วมี ๓ บท คือ อินทฺริย + สังวร + สีล เมื่อรวมแล้วเป็น อินทฺริยสังวรสีล ดังมีวจนัตถะแสดงว่า

อินุทฺริยสัวรโร จ โส สีล จาติ อินุทฺริยสัวรสีล แปลว่า อินทฺริย์ทั้ง ๖ อย่าง ย่อมสังวรรักษาได้ ฉะนั้น เรียกว่าอินทฺริยสังวรสีล องค์ธรรมได้แก่ สติเจตสิก ที่ประกอบกับมหากุศลจิต

๓. อาชีวปาริสุทฺธิสีล คำว่า อาชีวปาริสุทฺธิสีล เมื่อแยกบทแล้วมี ๓ บท คือ อาชีว + ปาริสุทฺธิ + สีล เมื่อรวมแล้วเป็น อาชีวปาริสุทฺธิสีล ดังมีวจนัตถะแสดงว่า อาชีวปาริสุทฺธิ จ โส สีล จาติ อาชีวปาริสุทฺธิสีล แปลว่า ย่อมหาเลี้ยงชีพโดยสัมมาอาชีวะ คือ สำหรับฆราวาส เว้นมิจนาชีวะต่างๆ ในสัมมาอาชีวะวิรติ สำหรับพระภิกษุ สามเณร เว้นกุลทูลูกกะ อนเสนาต่างๆ ตามพระปาติโมกข์ ฉะนั้น

เรียกว่า อาชีวปาริสุทธิศีล องค์ธรรมได้แก่ สัมมาอาชีวเจตสิกที่ประกอบกับมหา-
กุศลจิต

๔. ปัจจยสนนิสฺสิตศีล คำว่า **ปัจจยสนนิสฺสิตศีล** เมื่อแยกบทแล้ว
มี ๓ บท คือ **ปัจจย + สนนิสฺสิต + ศีล** เมื่อรวมแล้วเป็น **ปัจจยสนนิสฺสิตศีล** ดังมี
วจนัตถะแสดงว่า ปัจจยสนนิสฺสิตํ จ ศีลํ จาติ ปัจจยสนนิสฺสิตศีลํ แปลว่า ศีล
นั้นด้วย อาศัยปัจจัยนั้นด้วย ฉะนั้นชื่อว่า ปัจจยสนนิสฺสิตศีล องค์ธรรมได้แก่ ปัญญา
เจตสิกที่ประกอบกับมหากุศลจิต

ความบริสุทธิ์ของจตุปาริสุทธิศีล ๔ ประการ

๑. เทสนาสุทธิ	ความบริสุทธิ์ด้วยการแสดง
๒. สังวรสุทธิ	ความบริสุทธิ์ด้วยการสำรวม
๓. เภฏฐิสุทธิ	ความบริสุทธิ์ด้วยอาชีพที่แสวงหา
๔. ปัจจเวกขณสุทธิ	ความบริสุทธิ์ด้วยการพิจารณา

ว่าโดยสามัญ นิจศีล ชื่อว่า สีลวิสุทธิ ดังนั้น สีลวิสุทธิของคฤหัสถ์ได้แก่
ศีล ๕ ของอุบาสก อุบาสิกา ได้แก่ ศีล ๘, ของสามเณร ได้แก่ ศีล ๑๐, ของพระภิกษุ
ได้แก่ ศีล ๒๒๗, ที่กล่าวว่า สีลวิสุทธิ ได้แก่ นิจศีล นั้น ก็เพราะว่าธรรมคานิจศีลนี้
ย่อมชำระ กาย วาจา ให้สะอาดหมดจดจากความทุจริต และให้สำเร็จกิจเป็นที่ตั้งแห่ง
ธรรมชั้นสูง มี ฌาน มรรค ผล เกิดขึ้น ดังนั้น เมื่อว่าโดยสามัญแล้ว นิจศีล ชื่อว่า
สีลวิสุทธิ

๒. อธิบายจิตตวิสุทธิ

ความบริสุทธิ์แห่งจิต

จิตตวิสุทธิ เมื่อแยกบทแล้วมี ๒ บท คือ **จิตต + วิสุทธิ** เมื่อรวมกันแล้ว
เป็น จิตตวิสุทธิ แปลว่า ความบริสุทธิ์แห่งจิต ดังมีวจนัตถะว่า

จิตตสฺส วิสุตฺติ จิตตวิสุตฺติ แปลว่า การชำระจิตใจของพระโยคาวจรให้
ปราศจากมลทินเครื่องเศร้าหมองคือนิวรณ์ ฉะนั้น จึงเรียกว่า จิตตวิสุทธิ องค์ธรรม
ได้แก่ เอกัคคตาเจตสิก ที่ในมหากุศล มหาภิริยา มหัคคตกุศล มหัคคตภิริยา

จิตตวิสุทธิ ได้แก่ สมาธิ ๒ อย่าง คือ อุปจารสมาธิ และอัปปนาสมาธิ ดังที่กล่าวมาแล้ว

อีกนัยหนึ่ง

จิตตวิสุทธิมี ๒ อย่าง คือ

๑. สมถสมาธิ ได้แก่ สมาธิ ๒ อย่าง คือ อุปจารสมาธิ และอัปปนาสมาธิ

๒. วิปัสสนาขณิกสมาธิ ได้แก่ ขณิกสมาธิ

สมาธิโดยประเภทมี ๓ อย่าง คือ ขณิกสมาธิ อุปจารสมาธิ อัปปนาสมาธิ

อุปจารสมาธิ และอัปปนาสมาธิ ชื่อว่า “จิตตวิสุทธิ” ก็เพราะมีความบริสุทธิ์เป็นพิเศษ ปราศจากมลทิน คือนิเวรณ และชำระจิตใจของพระโยคีให้ปราศจากมลทินคือนิเวรณ แต่ท่านได้ยกจิตที่เกิดพร้อมกับสมาธิทั้งสองนี้ขึ้นเป็นประธาน แล้วเรียกว่า จิตตวิสุทธิ ส่วนขณิกสมาธิ สมาธิชั่วขณะเป็นสมาธิที่อยู่ในมหากุศล หรือมหาภิรียา ที่เกิดขึ้นแก่สุทธวิปัสสนาญาณโยคี ที่กำหนดรู้รูปนามนั้น เรียกว่า จิตตวิสุทธิ ได้เหมือนกัน แต่จัดเข้าโดยอนุโลม สมาธิทั้งที่ได้ชื่อว่า “จิตตวิสุทธิ” นั้น อยู่ในขอบเขตและมีอรรถณัดังนี้ คือ อุปจารสมาธิ เป็นสมาธิที่อยู่ในมหากุศล มหาภิรียา มีสมถกรรมฐานเป็นอรรถณั อัปปนาสมาธิ เป็นสมาธิที่อยู่ในมหัคคตฌาน ๘ มีปัญญูติปรมัตถ์ ที่เนื่องมาจากสมถกรรมฐาน ๓๐ เป็นอรรถณั

๓. อธิบายทฤษฎีวิสุทธิ

ความบริสุทธิ์แห่งความเห็น

ทฤษฎีวิสุทธิ เมื่อแยกบทแล้วมี ๒ บท คือ ทฤษฎี บทหนึ่งแปลว่าความเห็น วิสุทธิ บทหนึ่ง แปลว่า ความบริสุทธิ์ เมื่อรวมกันแล้วเป็น ทฤษฎีวิสุทธิ ดังมีวจนัตถะแสดงว่า :-

ทฤษฎีเยว วิสุทธิ ทฤษฎีวิสุทธิ แปลว่า เป็นญาณที่สามารถรู้รูปนามโดย

๑. ลักษณะ คือ รู้ลักษณะเฉพาะตน (ปัจจุตตลักษณะ) ของรูปนาม

๒. รส คือ รู้หน้าที่หรือกิจของรูปนาม

๓. ปัจจุปัฏฐาน คือ รู้ผลหรืออาการปรากฏของรูปนาม

๔. ปัทมฐาน คือ ฐานที่ใกล้จิตของรูปนาม ฉะนั้น จึงเรียกว่า ทิฏฐิ-
วิสุทธิ องค์ธรรมได้แก่ ปัญญาเจตสิก ที่ในมหากุศลญาณสัมปยุตตจิต ๔ ที่มีรูปนาม
เป็นอารมณ์ (การแสดงลักษณะ รส ปังจุปฏฐาน ปัทมฐานของ จิต เจตสิก รูป ได้
แสดงไว้แล้วในปฏิจจสมุปบาท)

อธิบาย การรู้รูปนามด้วยสามารแห่ง ลักษณะ รส ปังจุปฏฐาน ปฏฐาน
ดังที่กล่าวมานี้ แม้จะไม่ครบทั้ง ๔ ก็ตาม เพียงแต่รู้อย่างใดอย่างหนึ่งใน ๔ อย่าง
ก็ได้ชื่อว่า ทิฏฐิวิสุทธยา นี้ ว่าโดยญาณ ๑๖ แล้วจัดเป็นนามรูปปริจเฉทญาณ

นามรูปปริงเฉตญาณ ปัญญาที่กำหนดรู้เห็นรูปนามตามสภาวะที่เป็นจริง
ชื่อว่า “ทัญญูวิสุทธิ” เพราะชำระจิตใจของพระโยคีให้ปราศจากสัkkายทัญญูลงได้

๔. อธิบายก่งขาวิตรณวิสุทธิ

ความบริสุทธิ์ คือ ญาณที่ข้ามพ้นจากความสงสัย

กัฏฐกาวตริณวิสุทฺธิ เมื่อแยกบทแล้วมี ๓ บท คือ กัฏฐา + วิตริณ + วิสุทฺธิ เมื่อรวมแล้วเป็น กัฏฐกาวตริณวิสุทฺธิ ดังมีฉานัตถะแสดงว่า

กงฺขาวิตรณฺหา เอว วิสุทฺธิ กงฺขาวิตรณวิสุทฺธิ แปลว่า ปัญญาที่สามารถรู้เหตุแห่งรูปนามทั้ง ๒ คือ ฐัปปสมุทฺธิ เหตุของรูป นามสมุทฺธิ เหตุของนาม เมื่อรู้เหตุของรูปนามทั้ง ๒ อย่างนั้น ก็ก้าวล่วงความสงสัยเสียได้ ฉะนั้น ญาณนั้นจึงชื่อว่า กงฺขาวิตรณวิสุทฺธิ องค์ธรรมได้แก่ ปัญญาเจตสิก ที่ในมหากุสฺถญาณสัมปยุตตจิต ที่มีปัจจัยของรูปนามเป็นอารมณ์

ปัจจัยของรูปนามคือ

๑. ปัจจัยให้เกิดรูปนาม (จิต เจตสิก และกัมมรูป) ในปฏิสันธิกาล ได้แก่
อวิชชา ตัณหา อุปาทาน กรรม

๒. ปัจจัยให้เกิดนาม (จิต เจตสิก) ในปวัตติกาล ได้แก่ วัตถุรูป ๖ มี จักขุวัตถุเป็นต้น อันเป็นวัตถุปุระชาตนิสสยปัจจัยและอารมณ์ ๖ มีรูปารมณ์เป็นต้น อันเป็นอารมณ์ปัจจัย

๓. ปังจยให้เกิดรูป (จตุสมภูฐานิกรูป) ในปวัตติกาล ได้แก่ กรรม จิต อุตฺต และอาหาร (กพพิการาหาร)

๔. ปังจยให้เกิดนาม (วิปากจิต เจตสิก) ได้แก่ กุศล อกุศล

๕. ปังจยให้เกิดนาม (อาวัชชนจิต เจตสิก) ได้แก่ ภวังคูปัจเจตนะ ที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจอนันตรปังจย เป็นต้น

ปังจยปริคคหณฺณํ ปัญญาที่กำหนดรู้เห็น เหตุ ปังจยของรูปนามที่เกิดภายในตน ชื่อว่า “กัังขาวิตรณวิสุทธิ” เพราะก้าวล่วงความสงสัย ๘ อย่าง ที่มาในพระอภิธรรม และความสงสัย ๑๖ อย่าง ที่เกี่ยวกับกาล ๓ ซึ่งมาในพระสูตรเสียได้

ความสงสัย ๘ อย่างที่มาในพระอภิธรรม คือ

๑. พุทฺธเก กงฺขติ สงสัยในพระพุทฺธเจ้า คือคุณทั้ง ๔ มี อรหํ เป็นต้นว่าจะเป็นจริง ดังที่กล่าวนั้นหรือไม่

๒. ฐมฺเม กงฺขติ สงสัยในพระธรรม คือคุณทั้ง ๖ มี สุวากุขาโต เป็นต้นว่าเป็นความจริง ดังที่กล่าวนั้นหรือไม่

๓. สงฺเขม กงฺขติ สงสัยในพระสงฆ์ คือคุณทั้ง ๔ มี สุปฏิปนฺโน เป็นต้นว่าจะเป็นจริง ตามนั้นได้หรือไม่

๔. ลิกฺขาย กงฺขติ สงสัยในสิกขาบท คือข้อปฏิบัติที่เกี่ยวกับ ศีล, สมาธิ, ปัญญา ว่าข้อปฏิบัติต่างๆ ที่พระโคตมพุทธะวางไว้นั้นจะผิดถูกประการใด และจะได้รับการประโยชน์จริง ตามนั้นหรือไม่

๕. ปุพฺพพฺพเต กงฺขติ สงสัยในจันท์ ๕ ที่เป็นอดีต คือที่กล่าวว่าสัตว์ทั้งหลายได้เคยเกิดมาแล้วแต่ในอดีตนั้น จริงหรือไม่

๖. อปรนฺเต กงฺขติ สงสัยในจันท์ ๕ ที่เป็นอนาคต คือที่กล่าวว่าสัตว์ทั้งหลายตายแล้วก็จักเกิดต่อไปนั้น จะเป็นจริงหรือไม่

๗. ปุพฺพพฺพตาปรนฺเต กงฺขติ สงสัยในจันท์ ๕ ที่เป็นอดีต และอนาคต คือสัตว์ทั้งหลายที่กำลังปรากฏอยู่ในบัดนี้นั้น กล่าวกันว่าได้เคยเกิดมาแล้ว และจักเกิดต่อไปอีกนั้น จะเป็นจริงดังนั้นหรือไม่

๘. อิธปฺปจฺยตา ปฏิจฺจสมุปฺปนฺเนสุ ฐมฺเมสุ กุขฺยติ สงฺสยฺในปฏิจฺจ-
สมุปฺปັນทรรม มิสฺงฺขารเป็นต้น ในปฏิจฺจสมุปฺปาทธรรม มิวิชฺชาเป็นต้น เป็นปิจฺจย
คือในเรื่องบุญ - บาป และการสืบทอดแห่งภพใหม่ การเห็น การได้ยินของสัตว์ทั้งหลาย
เป็นต้น ที่เกี่ยวเนื่องมาจากความหลง และการจัดแจงปรุงแต่ง กาย วาจา ใจ เป็นต้น
ซึ่งเป็นสาเหตุนั้น จะเป็นจริงหรือไม่

ความสงสัย ๑๖ อย่างที่มาในพระสูตร ได้แก่

สงสัยในชั้น ๕ ที่เป็นส่วนอดีต ๕, อนาคต ๕, ปัจจุบัน ๖

สงสัยในชั้น ๕ ที่เป็นส่วนอดีต ๕ คือ

๑. อโหสิ นุ โข อหํ อตีตมฺหฺธานํ เราเคยเกิดมาแล้วในอดีตกาลจริง
หรือหนอ
๒. น นุ โข อโหสิ อตีตมฺหฺธานํ เราไม่เคยเกิดมาแล้วในอดีตกาลจริง
หรือหนอ
๓. กิ นุ โข อโหสิ อตีตมฺหฺธานํ ถ้าเคยเกิดๆ เป็นชนชั้นไหนในอดีต
กาลหนอ
๔. กถํ นุ โข อโหสิ อตีตมฺหฺธานํ เรามีรูปร่างลักษณะเป็นอย่างไรใน
อดีตกาลหนอ
๕. กิ มฺหฺตฺวา กิ อโหสิ นุ โข อหํ อตีตมฺหฺธานํ เราเคยเกิดเป็นอะไรมาแล้ว
และเคยเกิดเป็นอะไรต่ออะไรบ้าง
หนอ ในอดีตกาล

สงสัยในชั้น ๕ ที่เป็นส่วนอนาคต ๕ คือ

๑. ภวิสฺสามิ นุ โข อหํ อนาคตมฺหฺธานํ เราจักเกิดในกาลข้างหน้า
หรือหนอ

๒. น นุ โข ภวิสฺสามิ อหํ อนาคตมตฺตํ เราจักไม่เกิดในกาลข้างหน้า
หรือหนอ
๓. กิ นุ โข ภวิสฺสามิ อนาคตมตฺตํ ถ้าจักเกิดฯ เป็นชนชั้นไหน
ในกาลข้างหน้าหนอ
๔. กถํ นุ โข ภวิสฺสามิ อนาคตมตฺตํ เราจักมีรูปร่างสัณฐานเป็น
อย่างไรในกาลข้างหน้าหนอ
๕. กิ หุตฺวา กิ ภวิสฺสามิ นุ โข อหํ เราจักเกิดเป็นอะไรแล้ว และ
อนาคตมตฺตํ จักเกิดเป็นอะไรต่ออะไรอีก
ในกาลข้างหน้าหนอ

สงสัยในขั้น ๕ ที่เป็นส่วนปัจจุบัน ๖ คือ

๑. อหํ นุ โขสุมิ เดียวนี้เป็นเราหรือหนอ
๒. โน นุ โขสุมิ เดียวนี้ไม่เป็นเราหรือหนอ
๓. กิ นุ โขสุมิ เดียวนี้เราเป็นชาติอะไรหนอ
๔. กถํ นุ โขสุมิ เดียวนี้เรามีรูปร่างสัณฐานอย่างไรหนอ
๕. อยํ นุ โข สตุตฺโต กุตฺโต อาคตฺโต สัตว์นี้มาจากไหนหนอ
๖. โส กุหิ คามิ ภวิสฺสติ สัตว์นั้นจักไปเกิดที่ไหนหนอ

๕. อธิบายมัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ

ความบริสุทธิ์คือความรู้ในหนทางที่ถูกและผิด

มคฺคามคฺคญาณตฺสสนวิสุตฺติ เมื่อแยกบทแล้วมี ๕ บท คือ

มัคค หนทาง + อมัคค ไม่ใช่ทาง + ญาณ ความรู้ + ทสฺสน ความเห็น
+ วิสุตฺติ ความบริสุทธิ์ เมื่อรวมกันแล้ว เป็น มัคคามรรคญาณทัสสนวิสุตฺติ แปล
ว่า ความบริสุทธิ์ในความเห็นแจ้งของญาณว่าเป็นมัคคปฏิบัติและมีมัคคปฏิบัติ
องค์ธรรมได้แก่ ปัญญาเจตสิก

สัมมสนญาณ ปัญญาที่ไต่ตรองในลักษณะทั้ง ๓ ของรูปนาม และอุทฺทัพพญาณเบื้องต้น คือปัญญาที่เห็นความเกิดขึ้นและดับไปของรูปนาม แต่ยังไม่อยู่ในระหว่างนี้เป็นขอบเขตของมัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิตี เพราะวิปัสสนาญาณทั้งสองนี้ ชำระใจให้พ้นจากกาหะ (ความยึด) ทั้ง ๓ คือความยึดมั่นด้วย ตัณหา มานะ ทิฏฐิ ในอุปกิเลส ๑๐ อย่าง ซึ่งเป็นหนทางผิดเสียได้ ฉะนั้น เมื่ออุทฺทัพพญาณเบื้องต้นของพระโยคีที่เห็นความเกิดดับของรูปนามนั้น เกิดขึ้นติดต่อกันอย่างไม่ขาดสาย เมื่ออุปกิเลส ๑๐ อย่าง อย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้น ปัญญาที่กำหนดวินิจจยลักษณะมรรคว่า โอภาสเป็นต้นเหล่านี้ไม่ใช่มรรค เพราะเป็นเหตุเป็นที่ตั้งแห่ง ตัณหา มานะ ทิฏฐิ โดยแท้ แต่วิปัสสนาญาณที่ดำเนินไปตามวิธี ซึ่งพ้นจากวิปัสสนูปกิเลสมีโอภาสเป็นต้นนั้น เป็นมรรคชื่อว่า มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิตี เพราะรู้เห็นทางและมีใช่ทาง และเพราะชำระความสำคัญผิดในวิปัสสนูปกิเลส ที่มีใช่ทางว่าเป็นทางให้หมดจด

วิปัสสนูปกิเลสไม่เกิดแก่บุคคล ๓ จำพวก

๑. พระอริยบุคคล ผู้ถึงปฏิเวธแล้ว
๒. โยคีผู้ปฏิบัติผัดแนวทางวิปัสสนา
๓. โยคีผู้เกียจคร้านทอดทิ้งกรรมฐาน

ผู้มีความเพียรแก่กล้าเท่านั้น วิปัสสนูปกิเลสจึงเกิด วิปัสสนูปกิเลสเกิดตรงตรุณอุทฺทัพพญาณ คืออุทฺทัพพญาณอย่างอ่อน และวิปัสสนาญาณที่สงเคราะห์เข้าในมัคคามรรคญาณทัสสนวิสุทธิตี ได้นั้น มี ๒ คือสัมมสนญาณ และตรุณอุทฺทัพพญาณ คือ อุทฺทัพพญาณอย่างอ่อน

๖. อธิบายปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิตี

ความบริสุทธิ์คือความรู้ในข้อปฏิบัติที่ถูกต้อง

ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิตี เมื่อแยกบทแล้ว มี ๔ บท คือ ปฏิปทาปฏิบัติ + ญาณ ความรู้ + ทัสสน ความเห็น + วิสุทธิตี ความบริสุทธิ์ รวมกันแล้วเป็นปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิตี แปลว่า ความบริสุทธิ์ในการเห็นแจ้งของญาณ อันเป็นเครื่องดำเนินไปสู่มรรคปฏิปทาโดยส่วนเดียว และวิปัสสนาญาณที่สงเคราะห์เข้าในปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิตีมี ๕ คือ

๑. พลวอุทฺทัพพญาณ	๖. มุญจิกัมมตาญาณ
๒. ภัทฺธญาณ	๗. ปฏิสังขยาญาณ
๓. ภยญาณ	๘. สังขารูปেকขาญาณ
๔. อาทีนวญาณ	๙. อนุโลมญาณ หรือ สัจจานุโลมิกญาณ
๕. นิพพิทาญาณ	

วิปัสสนาญาณทั้ง ๙ นับตั้งแต่อุทฺทัพพญาณเบื้องหลัง ที่ผ่านพ้นจากอุปกิเลส ๑๐ อย่างเป็นต้น จนถึงอนุโลมญาณ ทั้งหมดนี้เรียกว่า ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิติ เพราะวิปัสสนาญาณทั้ง ๙ นี้ ชำระใจให้พ้นจากความจำผิดทั้ง ๓ มีนิจสัญญา สุขสัญญา อัตตสัญญาเสียได้

๗. อธิบายญาณทัสสนวิสุทธิ

ความบริสุทธิ์ คือความรู้แจ้งในอริยสัจ

คำว่า ญาณทัสสนวิสุทธิ เมื่อแยกบทแล้ว มี ๓ บท คือ ญาณ ความรู้ + ทัสสน ความเห็น + วิสุทธิ ความบริสุทธิ์ เมื่อรวมกันแล้วเป็น ญาณทัสสนวิสุทธิ แปลว่า ความบริสุทธิ์แห่งความรู้และความเห็น ดังมีวจนัตถะ แสดงว่า

๑. จตุสจฺจํ ชานาตีติ ญาณํ	รู้อริยสัจ ๔ ได้ ฉะนั้น เรียกว่า ญาณ
๒. ปจฺจกฺขโต ปสฺสตีติ ทสฺสนํ	เห็นพระนิพพานโดยประจักษ์ ฉะนั้น จึงเรียกว่า ทัสสนะ
๓. กิเลสมฺลโต วิสฺสุตฺตตีติ วิสุตฺติ	ความบริสุทธิ์จากกิเลสซึ่งเป็นมลทิน
- ฉะนั้น จึงเรียกว่า วิสุทธิ องค์ธรรมได้แก่ปัญญาเจตสิก ที่ในมรรคจิต

สรูปวิสุทธิ ๗

เป็นโลกียะ	๑. สीलวิสุทธิ เป็น คีลสิกขา	} เป็นปัญญาสิกขา
	๒. จิตตวิสุทธิ เป็น จิตตสิกขา	
	๓. ทิณฺณวิสุทธิ	
	๔. กังขาวิตรณวิสุทธิ	
เป็นโลกุตตระ	๕. มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ	
	๖. ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ	
	๗. ญาณทัสสนวิสุทธิ	

มัคคญาณทั้ง ๔ มีโศคาปัตติมัคคญาณ เป็นต้น ชื่อว่า ญาณทัสสนวิสุทธิ เพราะชำระใจให้พ้นจากมลทินคือตัวโมหะ ความหลง ไม่รู้ในเรื่อง ๘ อย่าง

เรื่อง ๘ อย่าง คือ

๑. ไม่รู้ว่า กาย ใจ นี้เป็นทุกข์
๒. ไม่รู้ว่า ความยินดีพอใจนั้นเป็นเหตุให้เกิดทุกข์
๓. ไม่รู้ว่า พระนิพพานเป็นธรรมที่ดับทุกข์
๔. ไม่รู้ว่า อริยมรรคมีองค์ ๘ นั้น เป็นข้อปฏิบัติให้ถึงซึ่งพระนิพพาน
๕. ไม่รู้ภพชาติที่เคยมีมา หมายถึงไม่มีความเชื่อในภพก่อนๆ (แต่ไม่หลงในภพชาติที่จักมีต่อไป)
๖. ไม่รู้ในภพชาติที่จักมีในข้างหน้า หมายถึงไม่เชื่อในการที่จักเกิดต่อไป (แต่ไม่หลงในภพชาติที่เคยมีมา)
๗. ไม่รู้ในภพชาติที่เคยมีมาและจักมีต่อไป หมายถึงไม่มีความเชื่อทั้งในภพก่อนและภพหน้า คงเชื่ออยู่ในแต่ปัจจุบันภพนี้ว่า ได้กำเนิดมาจากบิดามารดา เมื่อตายแล้วก็หมดเรื่องกัน
๘. ไม่รู้ในความเป็นไปแห่งสัตว์ทั้งหลายว่า ไม่ได้อาศัยกรรมที่เป็นเหตุและผล มีอวิชชา ตัณหา เป็นที่อาศัยเกิด และเข้าใจว่าการเกิดขึ้นติดต่อกันเนื่องกันในระหว่างที่ยังไม่เข้าถึงพระนิพพานนั้น ไม่ใช่กรรมที่เป็นเหตุและเป็นผลแต่อย่างใด คงเป็นไปตามอำนาจของพระเจ้าที่สร้างขึ้น

ผู้ที่มุ่งหวังจะสำเร็จเป็นพระอริยะ แล้วเข้าสู่พระนิพพานนั้น พึงทราบความสำคัญแห่งวิสุทธิทั้ง ๗ ว่า เบื้องต้นแห่งการปฏิบัติจะต้องมี “ศีลวิสุทธิและจิตตวิสุทธิ” ทั้ง ๒ นี้ เป็นรากฐานแห่งการปฏิบัติเสียก่อน ทิฏฐิวิสุทธิเป็นต้นจนถึงปฏิปทาญาณทัตถสนวิสุทธิ จึงจะสำเร็จลงได้ตามลำดับ ต่อแต่นั้น “ญาณทัตถสนวิสุทธิ” อันเป็นวิสุทธิที่สำคัญยิ่ง ก็จักสำเร็จต่อไป ถ้าการปฏิบัติของตนขาดศีลวิสุทธิ และจิตตวิสุทธิ ทั้งสองนี้เสียแล้ว ทิฏฐิวิสุทธิเป็นต้นจนถึงปฏิปทาญาณทัตถสนวิสุทธิ ก็เกิดขึ้นไม่ได้ เมื่อวิสุทธิทั้ง ๔ นี้เกิดขึ้นไม่ได้ “ญาณทัตถสนวิสุทธิ” อันเป็นวิสุทธิสุดท้าย ก็เกิดขึ้นไม่ได้เช่นเดียวกัน ดังนั้น จึงเปรียบวิสุทธิทั้ง ๗ ประการนี้ เสมือนหนึ่งการสร้างพระสถูปเจดีย์

เปรียบเทียบวิสุทธิ ๗

๑. ศีลวิสุทธิ	}	ทั้ง ๒ นี้ เปรียบเหมือนรากฐานพระสถูปเจดีย์
๒. จิตตวิสุทธิ		
๓. ทิฏฐิวิสุทธิ	}	เปรียบเหมือนองค์พระสถูปเจดีย์
๔. กังขาวิตรณวิสุทธิ		
๕. มัคคามัคคญาณทัตถสนวิสุทธิ		
๖. ปฏิปทาญาณทัตถสนวิสุทธิ		
๗. ญาณทัตถสนวิสุทธิ		
- เปรียบเหมือนกับฉัตรทองที่ประกอบด้วยรัตนะเป็นยอดของพระสถูปเจดีย์นั้น หรือร่างกายของคน

เปรียบเหมือนกับความเป็นไปแห่งร่างกายของคนนั้น คือ ศีลวิสุทธิ และจิตตวิสุทธิ ทั้ง ๒ นี้เปรียบเหมือนขา ทิฏฐิวิสุทธิเป็นต้นจนถึงปฏิปทาญาณทัตถสนวิสุทธิ ทั้ง ๔ นี้ เปรียบเหมือนตัว ญาณทัตถสนวิสุทธิเปรียบเหมือนศีรษะ

จบ อธิบายวิสุทธิ ๗ เพียงเท่านี้

อธิบายบาลีข้อที่ ๒ แสดงถึงลักษณะ ๓

ลักษณะ หมายความว่า เป็นเครื่องหมายของสังขารธรรม ดังนั้นสิ่งทั้งหลายที่ปรากฏในโลกนี้ ไม่ว่าจะเป็นรูปหรือนาม สิ่งที่มีชีวิตหรือไม่มีชีวิต ทั้งภายในภายนอก

นั้น ถ้าได้พิจารณาเห็นสิ่งเหล่านี้ ก็จะทราบเครื่องหมายทั้ง ๓ อย่าง คือ อนิจจตา ทุกขตา อนัตตตา ครอบถ้วนบริบูรณ์ แล้วจะตัดสินใจได้ว่าสิ่งเหล่านี้ล้วนเป็นสังขารธรรมทั้งสิ้น คือ ธรรมที่เกิดขึ้นโดยมีเหตุปัจจัยปรุงแต่ง ดังมีวจนัตถะว่า ลกขียติ ลกขิตพฺพํ อนเณนาติ ลกขณํ บัณฑิตทั้งหลายได้รู้จำธรรมชาติที่ควรรู้ (ว่าเป็นสังขตะ) โดยเครื่องหมายนั้น ฉะนั้น เครื่องหมายอันเป็นเหตุแห่งการรู้จำธรรมชาติที่ควรรู้ว่าเป็นสังขตะนั้น จึงชื่อว่า ลักษณะ

อนิจจสฺส ลกขณํ อนิจจลกขณํ เครื่องหมายของสังขตธรรมที่ไม่เที่ยง ชื่อว่า “อนิจจลักษณะ” ได้แก่ ความสิ้นไป ดับไป ดังที่แสดงว่า อนิจจํ ขยฺหฺมฺเณ เป็นอนิจจะ ด้วยอรรถว่า ความสิ้นไป ความดับไปนั่นเอง

อีกนัยหนึ่ง อนิจจสฺสกาโว อนิจจตา ความเป็นอยู่ คือสิ้นไป ดับไปอยู่เรื่อยๆ ติดต่อกันของสังขตธรรม ที่ไม่เที่ยง ชื่อว่า “อนิจจตา” อนิจจตาเยว ลกขณํ อนิจจลกขณํ ความเป็นอยู่ คือสิ้นไป ดับไป อยู่เรื่อยๆ ติดต่อกันของสังขตธรรม ที่ไม่เที่ยงนั้นแหละ เป็นเครื่องหมายให้รู้ได้ จำได้ ชื่อว่า “อนิจจลักษณะ”

ทุกขสฺส ลกขณํ ทุกขลกขณํ เครื่องหมายของสังขตธรรมที่เป็นทุกข์ ชื่อว่า “ทุกขลักษณะ” ได้แก่ ความทนอยู่ไม่ได้ต้องดับไป ดังที่แสดงว่า ทุกขํ ภยฺหฺมฺเณ เป็นทุกข์ ด้วยอรรถว่า เป็นภัยที่น่ากลัวนั่นเอง

อีกนัยหนึ่ง ทุกขสฺส กาโว ทุกขตา ความทนอยู่ไม่ได้ต้องดับไปอยู่เรื่อยๆ ติดต่อกันของสังขตธรรมที่เป็นทุกข์ ชื่อว่า “ทุกขตา” ทุกขตาเยว ลกขณํ ทุกขลกขณํ ความทนอยู่ไม่ได้ต้องดับไปอยู่เรื่อยๆ ติดต่อกันของสังขตธรรมที่เป็นทุกข์ นั้นแหละ เป็นเครื่องหมายให้รู้ได้ จำได้ ชื่อว่า “ทุกขลักษณะ”

อนตฺตสฺส ลกขณํ อนตฺตลกขณํ เครื่องหมายของธรรมทั้งปวงที่ไม่ใช่อัตตะ ชื่อว่า “อนัตตลักษณะ” ได้แก่ ความไม่มีแก่นสาร ปราศจาก เรา เขา ที่จะบังคับบัญชาให้เป็นไปตามความต้องการ ดังที่แสดงว่า อนตฺตา อสารกฺกฺเณ เป็นอนัตตา เพราะอรรถว่าไม่มีแก่นสาร ปราศจาก เรา เขา ที่จะบังคับบัญชาให้เป็นไปตามความต้องการนั่นเอง

อีกนัยหนึ่ง อนตฺตสฺส กาโว อนตฺตตา ความไม่มีแก่นสาร ปราศจาก เรา เขา ที่จะบังคับบัญชาให้เป็นไปตามความต้องการของธรรมทั้งปวง ชื่อว่า “อนัตตตา”

อนตตตาเยว ลกฺขณํ อนตตลฺกฺขณํ ความไม่มีแก่นสาร ปราศจาก เรา เขา ที่จะบังคับบัญชาให้เป็นไปตามความต้องการของธรรมทั้งปวงนั้นแหละ เป็นเครื่องหมายให้รู้ได้จำได้ ชื่อว่า “อนัตตลักษณะ”

ความต่างกันระหว่าง อนิจจัง, ทุกขัง, อนัตตา กับ อนิจจลักษณะ, ทุกขลักษณะ, อนัตตลักษณะ

อนิจจัง และ ทุกขัง ทั้ง ๒ นี้ ได้แก่ สังขตธรรม คือรูปนาม ชันธ ๕ ที่เป็นปรมาณ้อย่างเดียว คำว่า อนัตตา นั้นได้แก่ สังขตธรรม และอสังขตธรรม คือรูปนาม ชันธ ๕ นิพพาน และบัญญัติ ซึ่งเป็นไปในธรรมทั้งหมด ดังนั้น สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสเทศนาว่า สพุเพ สงฺขารา อนิจฺจา, สพุเพ สงฺขารา ทุกฺขา, สพุเพ ฐมา อนตฺตา

ส่วนคำว่า อนิจจลักษณะ, ทุกขลักษณะ, อนัตตลักษณะ นั้น ได้แก่อาการบัญญัติ คือความเป็นไปแห่งรูปนาม ชันธ ๕ นิพพาน และบัญญัติ หาใช่เป็นตัวสภาวะปรมาณต์ และสัททบัญญัติ, อตถบัญญัติ แต่ประการใดไม่ ฉะนั้น อาการบัญญัติของรูป นาม ชันธ ๕ ก็ได้แก่ อาการที่ดับไป สิ้นไป นั้นเอง อาการบัญญัติของนิพพาน ก็ได้แก่ อาการที่ไม่มีความเกิด ดับ มีความสงบจากกิเลสชันธ ๕ ทั้งปวง อาการบัญญัติของสัททบัญญัติและอตถบัญญัติ ก็ได้แก่อาการที่ไม่มีความเกิดดับ แต่สัททบัญญัติ ชนิดวิชขมานบัญญัติ มีสภาวะองค์ธรรมรับรอง เช่นคำว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ นิพพาน เป็นต้น ส่วนอตถบัญญัตินั้นไม่มีสภาวะองค์ธรรมรับรอง เพียงแต่เป็นไปตามคำที่สมมติกันขึ้น และเป็นไปตามรูปร่างสัณฐาน ส่วนสัจของมหาภูตรูปนั้นๆ ดังนั้น เมื่อสรุปลงแล้วก็คงได้ความว่า คำว่า “อนิจจัง” และ “อนิจจลักษณะ” นั้นเป็นคนละอย่าง คือ อนิจจัง ไม่ใช่เป็นอนิจจลักษณะๆ ก็มีใช่เป็นอนิจจัง ทุกขัง และ ทุกขลักษณะ อนัตตา และ อนัตตลักษณะ ก็คงเป็นไปในทำนองเดียวกันนี้ อุปมาเสมือนกับคำที่กล่าวว่า “บุรุษไป” (ปริโส กฺจฺจติ) ในที่นี้คำว่า “บุรุษ” ได้แก่ร่างกาย คำว่า “ไป” ได้แก่กิริยาอาการของบุรุษที่กำลังยกเท้าก้าว ดังนั้น “บุรุษ” จึงมิใช่เป็นอาการไป, อาการไปก็มีใช่เป็นบุรุษ เพียงแต่อาศัยอยู่ในตัวบุรุษ, บุรุษนั่ง, บุรุษนอน, บุรุษยืน ก็เช่นเดียวกัน

เหตุที่คำว่า “อนิจจัง กับ อนิจจลักษณะ” เป็นต้น มีความต่างกัน ดังที่กล่าวแล้ว เพราะฉะนั้น พระมหาพุทธโฆษาจารย์จึงได้แสดงไว้ในวิสุทธิมรรคว่า :-

(อนิจจัง) อนิจฺจนฺติ ขนฺธปฺลยํ, กสฺมา อุปฺปาทวยลฺลตฺตภาวํ หุตฺวา อภาวโตะ วา รูปนาม ขันธ์ ๕ ชื่อว่า อนิจจัง เพราะว่า มีการวิปริตผิิดแปลก เปลี่ยนไปด้วยความเกิดดับ และเป็นอย่างอื่น (ชรา) อีกนัยหนึ่ง เพราะเกิดขึ้นแล้ว ก็เสื่อมสลายดับไปไม่มีเหลือ

(อนิจจลักษณะ) อุปฺปาทวยลฺลตฺตํ อนิจฺจลักษณะํ, หุตฺวา อภาวสงฺขาโต วา อากาโร วิกาโร ความเป็นไปที่มีอาการผิิดแปลกเปลี่ยนไป โดยความเกิดดับ และเป็นอย่างอื่น (ชรา) ชื่อว่า อนิจจลักษณะ อีกนัยหนึ่ง อาการเป็นไปที่เกิดขึ้นแล้วก็เสื่อมสลายดับไป ไม่มีเหลือ ชื่อว่า “อนิจจลักษณะ”

(ทุกขัง) ยถา นิจํ ตํ ทุกฺขนฺติ วจฺนโตะ ปน ตทฺเหว ขนฺธปฺลยํ, ทุกฺขํ, กสฺมา อภินฺหปฺปิปฺพนา รูปนามขันธ์ ๕ นี้แหละเป็นทุกข์ สมดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงไว้ว่า สิ่งใดไม่เที่ยงสิ่งนั้นเป็นทุกข์ เพราะรูปนามขันธ์ ๕ ถูกเบียดเบียนบีบคั้นอยู่เนืองๆ โดยความเกิดดับ

(ทุกขลักษณะ) อภินฺหปฺปิปฺพนากาโร ทุกฺขลักษณะํ อากาโร เบียดเบียนบีบคั้นอยู่เนืองๆ ชื่อว่า ทุกขลักษณะ

(อนัตตา) ยํ ทุกฺขํ ตทฺนตฺตาทิ ปน วจฺนโตะ ตทฺเหว ขนฺธปฺลยํ อนตฺตา, กสฺมา อวสวตฺตนาโตะ รูปนามขันธ์ ๕ นั้นแหละ ชื่อว่า เป็นอนัตตา สมดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงไว้ว่า สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา เพราะรูปนามขันธ์ ๕ ไม่อยู่ในอำนาจบังคับบัญชาของผู้ใดทั้งสิ้น

(อนัตตลักษณะ) อวสวตฺตนากาโร อนตฺตลักษณะํ อากาโร ที่ไม่เป็นไปในอำนาจบังคับบัญชาของผู้ใด ชื่อว่า อนัตตลักษณะ เหตุผล ในคำว่า อนัตตา มีองค์ธรรมไม่เท่ากัน คือ สฬุเพ ฐมา อนตฺตา ได้แก่ รูปนามขันธ์ ๕ นิพพาน บัญญัติกับ ตทฺเหว ขนฺธปฺลยํ อนตฺตา ได้แก่ รูปนามขันธ์ ๕ ทั้ง ๒ บทนี้ ล้วนแต่เป็นพุทธานุสสิด ด้วยกัน แต่องค์ธรรมไม่เหมือนกัน ที่เป็นดังนี้ก็เพราะเนื่องมาจากการแสดงธรรมเทศนาของพระพุทธองค์ คือ สฬุเพ ฐมา อนตฺตา ทรงแสดงให้พุทธบริษัททั้งหลายได้ทราบถึงสิ่งทั้งปวงที่มีอยู่ในโลก ไม่ว่าจะเป็นปรมาตฺถ์ หรือบัญญัติ ล้วนแต่เป็นอนัตตาดูด้วยกันทั้งสิ้น ส่วน ตทฺเหว ขนฺธปฺลยํ อนตฺตา นั้น ทรงแสดง

รูปนามขันธ ๕ ที่เป็นอารมณ์ของวิปัสสนาญาณ ประการเดียว เหตุนี้ คำว่า อนตตา ที่อยู่ในบททั้งสองจึงได้องค์ธรรมไม่เท่ากัน

จบ อธิบายลักษณะ ๓ เพียงเท่านี้

อธิบายบาลีข้อที่ ๓ แสดงอนุปัสสนา ๓

อนุปัสสนา หมายความว่า การรู้เห็นเนื่องๆ ชื่อว่า อนุปัสสนา เมื่อแยกบท แล้วได้ ๒ บท คือ อนุ + ปัสสนา อนุ แปลว่า เนื่องๆ ปัสสนา แปลว่า การรู้เห็น เมื่อรวมแล้วเป็นอนุปัสสนา แปลว่า การรู้เห็นเนื่องๆ ดังนั้นคำว่า อนุปัสสนา ก็ได้แก่ ปัญญาเจตสิก คือวิปัสสนาญาณที่มีการพิจารณารู้เห็นในเทวมิกสังขารธรรมโดยความเป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เหตุนี้แหละ อนุปัสสนา จึงมี ๓

อนุปัสสนา ๓ เมื่อแสดงจนัตถะ ความหมายของศัพท์แล้วก็จะได้อดังนี้ :-
อนิจจสฺส อนุปสฺสนา อนิจฺจานุปสฺสนา การพิจารณารู้เห็นรูปนาม ที่เป็นอนิจจังอยู่เนื่องๆ จนอนิจจลักษณะปรากฏ ชื่อว่า อนิจจานุปัสสนา หรืออีกนัยหนึ่ง อนิจจตาย อนุปสฺสนา อนิจฺจานุปสฺสนา การพิจารณารู้เห็นความไม่เที่ยงอยู่เนื่องๆ ชื่อว่า อนิจจานุปัสสนา องค์ธรรมได้แก่ ปัญญาเจตสิก

อนิจฺจานุปสฺสนา ในวจนัตถะ ข้อที่ ๒ นี้ ถ้าตามวจนัตถะแล้ว ก็จะต้องสำเร็จรูปเป็น อนิจจตานุปัสสนา แต่ในที่นี้ลบ ตา ปัจจย เสีย จึงสำเร็จรูปเป็น อนิจจานุปัสสนา

มหาวิปัสสนา ๑๘

ปัญญาที่ได้ชื่อว่า อนุปัสสนา นี้ เมื่อแสดงตามไตรลักษณ์แล้วมี ๓ ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว แต่เมื่อแสดงโดยพิสดารแล้ว ได้ชื่อว่า มหาวิปัสสนา มี ๑๘ ดังต่อไปนี้ :-

อฏฺฐารส มหาวิปสฺสนา นาม อนิจฺจานุปสฺสนาธิกา ปญฺญา

๑. ยาสฺส อนิจฺจานุปสฺสนํ ภาวะนุโต นิจฺจสณฺณํ ปชฺหติ,

๒. ทุกฺขานุปสฺสนํ ภาวะนุโต สุขสณฺณํ ปชฺหติ,

๓. อนตฺตานุปสฺสนํ ภาวะนุโต อตฺตสณฺณํ ปชฺหติ,

๔. นิพฺพิตานุปสฺสนํ ภาวะนุโต นนฺที ปชฺหติ,

๕. วิราคานุปัสสนา ภาวนาโต รากิ ปชหติ,
๖. นิโรธานุปัสสนา ภาวนาโต สมุทโย ปชหติ,
๗. ปฏินิสสัคคานุปัสสนา ภาวนาโต อาทานิ ปชหติ,
๘. ขยานุปัสสนา ภาวนาโต ฃนสณณิ ปชหติ,
๙. วยานุปัสสนา ภาวนาโต อายุหนิ ปชหติ,
๑๐. วิปริณามานุปัสสนา ภาวนาโต ฐวสณณิ ปชหติ,
๑๑. อนิมิต্তานุปัสสนา ภาวนาโต นิमितฺตํ ปชหติ,
๑๒. อปฺปณฺหิตานุปัสสนา ภาวนาโต ปณฺหิธิ ปชหติ,
๑๓. สุลฺลตฺตานุปัสสนา ภาวนาโต อภินิเวสํ ปชหติ,
๑๔. อธิปฺปญฺจธรรมวิปัสสนา ภาวนาโต สาราทานาภินิเวสํ ปชหติ,
๑๕. ยถาภูตญาณทสฺสนา ภาวนาโต สมฺโมหาภินิเวสํ ปชหติ,
๑๖. อาทินวานุปัสสนา ภาวนาโต อาลยาภินิเวสํ ปชหติ,
๑๗. ปฏิสงฺขานุปัสสนา ภาวนาโต อปฺปฏิสงฺขํ ปชหติ,
๑๘. วิวญฺญานุปัสสนา ภาวนาโต สํโยคาภินิเวสํ ปชหติ ฯ

(มาในวิสุทธิมรรค)

แปลความว่า ปัญญามีการพิจารณาเห็นเตภูมิกสังขารธรรม โดยความเป็นอนิจจังอยู่เนื่องๆ เป็นต้น ชื่อว่า มหาวิปัสสนา ๑๘ อย่าง

๑. ในมหาวิปัสสนา ๑๘ อย่าง เมื่อพระโยคีบุคคลทำให้อนิจจานุปัสสนา คือปัญญาที่เห็นว่าไม่เที่ยงเจริญขึ้น ย่อมละนิจสัญญา ความสำคัญว่าเที่ยงให้หมดไปได้

๒. เมื่อทำให้ทุกขานุปัสสนา คือ ปัญญาที่เห็นว่าทุกข์เจริญขึ้น ย่อมละสุขสัญญา ความสำคัญว่าสุข ให้หมดไปได้

๓. เมื่อทำให้อนัตตานุปัสสนา คือ ปัญญาที่เห็นว่ามิใช่ตนเจริญขึ้น ย่อมละอัตตสัญญา ความสำคัญว่าเป็นตน ให้หมดไปได้

๔. เมื่อทำให้นิพพิทานุปัสสนา คือ ปัญญาที่เห็นเป็นสิ่งที่น่าเบื่อหน่ายเจริญขึ้น ย่อมละนันทิ ความเพลิดเพลิน ให้หมดไปได้

๕. เมื่อทำให้วิราคานุปัสสนา คือ ปัญญาที่เห็นเป็นสิ่งที่น่าคลายความกำหนัดเจริญขึ้น ย่อมละระคะ ความกำหนัด ให้หมดไปได้

๖. เมื่อทำให้นิโรธานุปัสสนา คือ ปัญญาที่เห็นความดับไปเจริญขึ้น ย่อมละสมุทัย ความเกิด ให้หมดไปได้

๗. เมื่อทำให้ปฏินิสัคคานุปัสสนา คือ ปัญญาที่เห็นความสลัดकिनจากการถือว่า เป็นนิจ สุข อตต สุกสัญญา แล้ว น้อมนึกลงในพระนิพพานเจริญขึ้น ย่อมละอาทานะ การรับกิเลส กล่าวคือการให้กิเลสเกิดโดยที่มิได้เห็นโทษของสังขตธรรม ให้หมดไปได้

๘. เมื่อทำให้ขยานุปัสสนา คือ ปัญญาที่เห็นความสิ้นไปแห่งรูปนามเจริญขึ้น ย่อมละฉนสัญญา ความสำคัญว่าเป็นกลุ่ม เป็นกอง เป็นแท่ง ให้หมดไปได้

๙. เมื่อทำให้ขยานุปัสสนา คือ ปัญญาที่เห็นความเสื่อมไปของสังขารธรรมที่ดับไปแล้ว และจักมีขึ้นในข้างหน้า โดยเปรียบเทียบกับความเสื่อมไปของสังขารธรรมที่กำลังมีอยู่เฉพาะหน้าเจริญขึ้น ย่อมละอายุหนะ ความคืนรนเพื่อความ สุขความก้าวหน้า ให้หมดไปได้

๑๐. เมื่อทำให้วิปริณามานุปัสสนา คือ ปัญญาที่เห็นความแปรไปไม่คงที่เจริญขึ้น ย่อมละฐฐัญญา ความสำคัญว่าเที่ยง คงที่ ให้หมดไปได้

๑๑. เมื่อทำให้อินิมิตตานุปัสสนา คือ ปัญญาที่เห็นว่าไม่มีนิมิต รูปร่าง สัณฐาน ซึ่งเป็นที่ตั้งอยู่เจริญขึ้น ย่อมละนิมิตทั้งสองมีชนนิมิต และนิจนิมิต ความมีรูปร่างสัณฐานเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ตั้งมั่น คงที่อยู่ ให้หมดไปได้

๑๒. เมื่อทำให้อัปปลิหิตานุปัสสนา คือ ปัญญาที่เห็นว่าไม่มีสิ่งที่น่ายินดี น่าปรารถนา เจริญขึ้น ย่อมละปลิธิ ความยินดีปรารถนาในเวทียิตสุข ให้หมดไปได้

๑๓. เมื่อทำให้สุญญตานุปัสสนา คือ ปัญญาที่เห็นว่าแม้แต่ความว่างเปล่าจากเรา เขาไม่อยู่ในอำนาจบังคับบัญชาของใครๆ ทั้งสิ้นเจริญขึ้น ย่อมละอภินิเวสะ ความถือมั่นว่าเป็นเราเป็นเขา อยู่ในอำนาจบังคับบัญชา ให้หมดไปได้

๑๔. เมื่อทำให้อธิปัญญาธัมมวิปัสสนา คือ ปัญญาที่เห็นชัดแจ้งอย่างยิ่ง ในอารมณ์และอารมณ์กะ ว่าเป็นแต่รูปกับนาม ซึ่งเป็นสังขตธรรมเท่านั้นที่หมดไป สิ้นไป หาใช่มีเรา เขา หมดไปสิ้นไปแต่ประการใดไม่ อาศัยการเห็นอย่างประจักษ์ชัด

ของการดับไปแห่งรูปนาม ที่เป็นฝ่ายอารมณ์และอารมณ์เกาะเจริญขึ้น ย่อมละสาราทานาภินิเวสะ ความมมกาย ถู่มั่นว่าเป็นแก่นสารคงทนยืนอยู่ ให้หมดไปได้

๑๕. เมื่อทำให้ยถาภูตญาณทัสสนะ คือ ปัญญาที่เห็นรูปนามและธรรมที่เป็นปัจจัยของรูปนามตามความเป็นจริงเจริญขึ้น ย่อมละสัมโมหาภินิเวสะ การถู่มั่นด้วยความหลงอยู่ในเรื่องวิจิติจลว่า เป็นเราหรือไม่หนอ เป็นต้น และละทิฏฐิว่าพระเจ้าเป็นผู้สร้างโลกเป็นต้น ให้หมดไปได้

๑๖. เมื่อทำให้อาทินวานุปัสสนา คือ ปัญญาที่เห็นโทษในรูปนาม โดยอาศัยความดับไปสิ้นไปอย่างน่ากลัวเจริญขึ้น ย่อมละอาลยาภินิเวสะ ความยึดมั่นจดจ่อในรูป นาม ว่าเป็นที่พึงที่อาศัย ให้หมดไปได้

๑๗. เมื่อทำให้ปฐิสถานุปัสสนา คือ ปัญญาที่เห็นรูปนาม มีสภาพเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เกิดขึ้น เพื่อจะสลัดเลิกละจากอารมณ์ที่เป็นรูปและนามเจริญขึ้น ย่อมละอัปปฏิสังขา ความไม่พิจารณาให้แจ้งประจักษ์ในรูปนาม ที่มีสภาพเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา อันเป็นตัวโมหะ ให้หมดไปได้

๑๘. เมื่อทำให้วิภูฏานุปัสสนา คือ ปัญญาที่เห็นรูปนาม มีสภาพเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เกิดการท้อแท้ใคร่ที่จะปล่อยปละละทิ้ง อันเป็นตัวสังขารุ-เปกขาญาณ อนุโลมญาณเจริญขึ้น ย่อมละสังโยคาภินิเวสะ ความยึดมั่นประกอบติดอยู่ในรูป นาม อันเป็นตัว ตัณหา มานะ ทิฏฐิ ให้หมดไปได้

อธิบายความตามลำดับใน มหาวิปัสสนา ๑๘

๑. อนิจจานุปัสสนา

อนิจจานุปัสสนา ปัญญาที่พิจารณาเห็นความไม่เที่ยงของรูปนาม ที่เนื่องมาจากการเห็นเป็นประจักษ์แห่งความเกิดขึ้นและดับไป ในขณะที่กำหนดรู้รูปนาม อยู่ นั้นแหละ ปัญญานี้ได้ชื่อว่า “อนิจจานุปัสสนา”

ดังนั้น นักศึกษาทั้งหลายพึงทราบความต่างกันระหว่างคำว่า อนิจจะ อนิจจลักษณะ อนิจจานุปัสสนา

อนิจจะ ธรรมที่ไม่เที่ยง

อนิจจลักษณะ เครื่องหมายที่รู้ว่าไม่เที่ยง

อนิจจานุปัสสนา ปัญญาที่พิจารณาเห็นว่าไม่เที่ยงอยู่เนื่องๆ ในรูปนาม
 ขั้น ๕ หรือ กายใจ ได้แก่ปัญญาที่ในมหากุศล มหากิริยา ขณะที่กำหนดรู้รูปนาม
 ขั้น ๕ หรือ กายใจ ดังที่วิสุทธิมรรคแสดงว่า อนิจฺจนฺติ ขนฺธปฺลยํ ฯ กสฺมา ฯ
 อุปฺปาทวยณฺณตตฺถวาท หุตฺวา อภาวโธ วา, อุปฺปาทวยณฺณตตฺถํ อนิจฺจลฺกขณํ
 หุตฺวา อภาวสงฺขาโธ วา อาการวิกาโร ฯ (มาในปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิวิธานนา)
 นิพฺพตฺตานํ เอเตเนวากาเรน อจฺตฺวา ขณฺณกฺเคน เกโธติ อตฺถโธ, อนิจฺจานุปัสสนาติ
 ตสฺสา อนิจฺจตา ยวเสน รูปร่างํ อนิจฺจนฺติ อนุปัสสนา ฯ (มาในอานาปานัสสติ-
 วิธานนา) รูปนาม ขั้น ๕ ชื่อว่า “อนิจจัง” เพราะจะมีการวิปริตผิดแปลกเปลี่ยนไป
 ด้วยความเกิดดับ และเป็นอย่างอื่น (ขรา) หรืออีกนัยหนึ่ง เกิดขึ้นแล้วก็เสื่อมสลายดับ
 ไปไม่มีเหลือ ความเป็นไปที่มีการผิดแปลกเปลี่ยนไปโดยความเกิดดับและเป็นอย่าง
 อื่น (ขรา) ชื่อว่า “อนิจลักขณะ” หรืออีกนัยหนึ่งอาการเป็นไปที่เกิดขึ้นแล้วก็เสื่อม
 สลายดับไปไม่มีเหลือ ชื่อว่า “อนิจลักขณะ” หมายเอาความสลายด้วยการดับไปแห่ง
 รูป นาม ขั้น ๕ ที่เกิดขึ้นแล้วไม่ตั้งอยู่ในอาการนั้นอย่างเดียว (นั่นแหละเรียกว่า อนิจ-
 ลักขณะ) การพิจารณาเห็นในรูปธรรมเป็นต้นว่าไม่เที่ยง ด้วยอำนาจแห่งอนิจลักขณะ
 นั้น ได้ชื่อว่า อนิจจานุปัสสนา

อนิจลักขณะทั้ง ๒ มี อุปฺปาทวยณฺณตตฺถํ และ หุตฺวา อภาว ที่ได้
 กล่าวแล้วนี้ ลักษณะที่ ๒ คือ หุตฺวา อภาว เกิดขึ้นแล้วก็ดับไปไม่มีเหลือ เป็น
 ลักษณะที่ประเสริฐสำคัญกว่าลักษณะที่ ๑ ที่เป็นดังนี้ก็เพราะลักษณะที่ ๒ นี้ จะมี
 การปรากฏชัดแก่ปัญญาของพระโยคีในเมื่อวิปัสสนาญาณเบื้องต้นตั้งแต่ภังคญาณ
 เกิดเป็นต้นไป ดังนั้น เมื่อได้พิจารณาเห็นรูปนาม โดยความเป็นอนิจจังตามลักษณะ
 ที่ ๒ แล้ว ก็กล่าวได้ว่า อนิจจานุปัสสนานี้ได้เจริญดียิ่งเป็นพิเศษ เหตุนี้พระอาจารย์
 อานันทเถระ จึงได้แสดงไว้ในวิภังคมูลฎีกาว่า :-

หุตฺวา อภาวภูเตนาติ อิํ อิตฺเรลํ จตฺตุนํ อาการานํ สงฺคหํ กตฺวา วิสุํ
 วุตฺตํ แปลความว่า อนิจลักขณะทั้ง ๔ ที่นอกจาก หุตฺวา อภาว นั้น ย่อมรวมเข้า
 ในอนิจลักขณะที่เป็น หุตฺวา อภาว อยู่แล้ว ดังนั้น พระอรรถกถาจารย์ จึงได้แสดง
 คำว่า หุตฺวา อภาวภูเตน โดยเฉพาะ

อธิบายว่า พระอรรถกถาจารย์ได้แสดงไว้ในสัมโมหวิโนทนีอรรถกถาว่า รูป
 นามขั้น ๕ นี้ เป็นอนิจจัง เพราะมีการเกิดขึ้นแล้วก็ดับไปไม่มีเหลือ (หุตฺวา อภาว)

แล้วได้แสดงต่อไปว่า ยังมีลักษณะอีก ๔ ประการ ในการที่จะทำให้รู้ได้ว่า รูปนาม
 จันท์ ๕ เป็นอนิจจัง ลักษณะ ๔ อย่างนั้นคือ

๑. อุปฺปาทยวณฺตตฺตา มีการเกิด ดับ เป็นที่สุด
๒. วิปริณาม มีการเปลี่ยนไป ไม่คงที่
๓. ตาวกาทิก ตั้งอยู่ชั่วขณะ
๔. นิจุปฏิกุเขป มีการปฏิเสศความเที่ยง

ลักษณะทั้ง ๕ (รวมทั้ง หุตฺวา และอภาว) อันเป็นเครื่องหมายที่จะให้รู้
 ได้ว่า รูปนามจันท์ ๕ เป็นอนิจจังนี้ พระอรรถกถาจารย์หาได้ยกมาแสดงพร้อมกัน
 ทั้ง ๕ อย่างไม่ คงยกมาแสดงเฉพาะแต่คำว่า หุตฺวา อภาว อย่างเดียวขึ้นไว้เป็น
 ประธานเท่านั้น การที่ท่านมิได้ยกลักษณะอีก ๔ มาแสดงพร้อมกันไปด้วยนั้น ก็เพราะว่า
 ลักษณะทั้ง ๔ มี อุปฺปาทยวณฺตตฺตา เป็นต้นนี้ได้รวมอยู่ในลักษณะ หุตฺวา อภาว
 อยู่แล้ว หมายความว่า เมื่อพระโยคีบุคคลได้พิจารณาเห็นรูปนาม โดยความเป็น
 อนิจจัง ตามลักษณะ หุตฺวา อภาว เวลาใด เวลานั้น ก็มีความรู้ในลักษณะทั้ง ๔ นี้
 ไปด้วย

ธรรมเหล่าใด มีปัจจัย ๔ ประทุแก่ให้เกิดขึ้น ธรรมเหล่านั้นชื่อว่า สังขตะ
 ธรรมดาสังขตธรรมทั้งหลายย่อมมีการ เกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป (อุปฺปาทะ, ฐิติ,
 ภังคะ) อันเป็นสังขตลักษณะ เครื่องหมายที่ให้อำนาจได้ว่าเป็นสังขตธรรม และ
 อุปฺปาทะ ฐิติ ภังคะ ทั้ง ๓ นี้เรียกว่า ชาติ ชรา มรณะ (เกิด แก่ ตาย) ก็ได้
 สังขตะ และสังขตลักษณะทั้ง ๒ นี้ เมื่อว่าโดยการพิจารณาเห็นของวิปัสสนา
 ญาณแล้ว สังขตธรรมเป็นอนิจจัง สังขตลักษณะเป็นอนิจจลักษณะ เหตุฉะนั้น
 อุปฺปาทะ ฐิติ ภังคะ แต่ละขณะๆ นี้ จึงเป็นอนิจจลักษณะด้วยกันทั้งสิ้น สำหรับ
 ภังคะขณะนั้นมีการแสดงถึงความไม่เที่ยงให้ปรากฏเด่นชัดอย่างสมบูรณ์ถูกต้องตาม
 ลักษณะที่ได้ชื่อว่า อนิจจัง ยิ่งกว่าขณะทั้ง ๒ นั้น ดังนั้น

ถ้าหากว่ามีการพิจารณาเห็นแต่เพียงแค่อุปฺปาทะ ฐิติขณะ ทั้ง ๒ ส่วน
 ภังคะยังมีได้มีการรู้เห็นแต่ประการใด การพิจารณาเห็นเช่นนี้ยังไม่จัดว่าได้รับรู้เห็น
 อย่างแท้จริงในความเป็นอนิจจัง เพียงแต่กล่าวได้ว่า มีการอนุมานเอาเองว่า ธรรมเหล่านี้
 เมื่อมีการเกิดขึ้น ตั้งอยู่แล้ว ก็จะต้องมีการดับไป ถ้ามีการดับ ธรรมเหล่านี้เป็นอนิจจัง

การอนุมานเอาเองเช่นนี้หาใช่เป็นการรู้เห็นในความเป็นอนิจจังที่แท้ไม่ ต่อเมื่อได้พิจารณาเห็นถึงลักษณะของสังขตธรรมโดยชัดเจนอย่างสมบูรณ์แล้ว ในขณะนั้นแหละจึงจะได้ชื่อว่าการรู้เห็นความเป็นอนิจจังที่แท้จริงได้ เหตุนี้พระอรรถกถาจารย์จึงได้ขยายในคำว่า หุตฺวา อภาว ที่แสดงถึง อนิจจลักษณะต่อไปด้วยคำว่า ขณฺณฺเคน เภโท ที่เป็นดังนี้ก็เพราะประสงค์ที่จะให้รู้ถึงความเป็นเยี่ยมส่วนหนึ่ง ในอนิจจลักษณะ ดังที่พระอาจารย์ธรรมपालเถระ แสดงไว้ในวิสุทธิธรรมรคมหาฎีกาว่า กิณฺหาปปี อุปฺปาทาที ติวิธมฺปิ สงฺขตลกฺขณตฺตยา อนิจฺจลกฺขณํ ตถาปี ชาตฺติชราทีสุ น ตถา อนิจฺจลกฺขณํ ปากฺกํ หุตฺวา อุปฺปฏฺฐาติ ยถาวยทฺขณฺเต อหา ภฺงฺโก นาม อนิจฺจตฺตยา ปรมา โภฏีตี ฯ ขณะทั้ง ๓ มีอุปฺปาทขณะเป็นต้น แม้ว่าจะเป็นอนิจจลักษณะ โดยความเป็นเครื่องหมายของสังขตธรรมด้วยกันก็จริง แต่กระนั้นก็ตาม ขณะเกิดและขณะแก่นั้น อนิจจลักษณะหาใช่ปรากฏชัดเหมือนกับขณะดับไม่ ด้วยเหตุนี้ พระอรรถกถาจารย์จึงได้กล่าวว่า ขณะดับนั้นแหละเป็นธรรมส่วนเยี่ยมในอนิจจลักษณะ

อนิจจานุปัสสนา แท้ และ เทียม

ธรรมที่เป็น อนิจจัง และ อนิจจลักษณะ ทั้ง ๒ นี้ได้กล่าวมาแล้วในเบื้องต้นว่า มีความต่างกัน แต่กระนั้นก็ตามถ้าได้มีการกำหนดรู้ในอนิจจธรรม คือ รูปนาม ที่เกิดอยู่เฉพาะหน้าแล้ว อนิจจลักษณะอย่างใดอย่างหนึ่งก็ย่อมจะปรากฏ แล้วเห็น โดยความเป็นอนิจจังในขณะนั้นพร้อมกันไปด้วย การรู้เห็นในความเป็นอนิจจังด้วยการกำหนดรู้เช่นนี้แหละเรียกว่า “อนิจจานุปัสสนาแท้” ถ้าหากว่ามีได้มีการกำหนดรู้ในอนิจจธรรมที่เกิดอยู่เฉพาะหน้าแต่ประการใด เพียงแต่ทำการนึกคิดพิจารณาไปในอนิจจลักษณะ ด้วยการปริกรรมว่า สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจา สังขารทั้งหลายไม่เที่ยง อันเป็นบัญญัติอนิจจะอยู่อย่างนี้ อนิจจลักษณะไม่มีโอกาสที่จะปรากฏได้ การปฏิบัติดังนี้เรียกว่า “อนิจจานุปัสสนาเทียม” ดังที่ท่านพระมหาพุทธโฆษาจารย์ แสดงไว้ในอัฐสาธินีอรรถกถาว่า :-

๑. วุฏฺฐานคามินี ปน วิปสฺสนา กิมารมมณฺดาติ ? ลกฺขณารมมณฺดาติ,
๒. ลกฺขณํ นาม ปญฺญตฺตติคฺคิกํ นวตฺตพฺพทฺมมฺภุตํ,

๓. โย ปน อนิจจัง ทุกขัง อนตฺตาติ ตีณิ ลกฺขณานิ สลฺลกฺขเติ ตสฺส
ปณฺจกฺขนฺธา กณฺเฏ พทฺธกฺขนฺปี วีย โหนติ,

๔. สงฺขารารมฺมณเมว ฅาณํ สงฺขารโต วุฏฺฐาติ,

๕. ยถา หิ เอโก ภิกฺขุ ปตฺตํ กิณฺตุกาโม ปตฺตวาณิเสน ปตฺตํ อาภตํ
ทิสฺวา ภูจฺปหฺนุโ จ ฅณฺหิสฺสามีติ จินฺเตตฺวา วิมฺสมาโน ตีณิ จิตฺตานิ ปสฺสเยย,

๖. โส น จิตฺตเตสฺส นีราลโย โหติ, ปตฺเต ปน นีราลโย โหติ,

๗. เอวเมว ตีณิ ลกฺขณานิ สลฺลกฺขเตวา สงฺขารेषฺส นีราลโย โหติ, สงฺขารารมฺมณเมว ฅาณนํ สงฺขารโต วุฏฺฐาติติ เวทิตพฺพ,

๘. พุทฺโธปมายปี เอสฺว นโย ฯ แปลความว่า

๑. ถ้ามว่า วุฏฐานคามินีวิปัสสนา คือ สังขารเพกขาญาณเบื้องต้น
และอนุโลมญาณนั้นมีอะไรเป็นอารมณ์ (เพราะมีข้อสงสัยอยู่ว่า วุฏฐานคามินี-
วิปัสสนานี้ มีสังขารธรรมเป็นอารมณ์ หรือมีลักษณะ ๓ เป็นอารมณ์ ถ้ามีสังขาร-
ธรรม เป็นอารมณ์แล้ว ลักษณะ ๓ ก็เป็นอารมณ์ไม่ได้ ถ้ามีลักษณะ ๓ เป็นอารมณ์ก็
ไม่น่า จะกล่าวว่า “โคตรภูและมรรค” นี้ พ้นจากอารมณ์ที่เป็นสังขารธรรม ควรจะ
กล่าวว่า “โคตรภูและมรรค” นี้ พ้นจากอารมณ์ใดลักษณะ เหตุนี้จึงได้ตั้งคำถามนี้ขึ้น)

ตอบว่า วุฏฐานคามินีวิปัสสนาญาณ มีไตรลักษณ์เป็นอารมณ์

๒. ตามธรรมดาไตรลักษณ์นั้นมีสภาพเป็นบัญญัติ หาใช่เรียกว่าเป็น
กามธรรม มหัคคตธรรม โลกุตตรธรรมแต่ประการใดไม่

๓. แต่ผู้ใดได้กำหนดรู้เห็นไตรลักษณ์ มีอนิจจลักษณะ ทุกขลักษณะ
อนัตตลักษณะอยู่ จันท์ ๕ ที่เกี่ยวกับไตรลักษณ์อย่างใดอย่างหนึ่งของผู้ที่กำหนดรู้
เห็นไตรลักษณ์นี้ ก็ย่อมจะปรากฏแก่วิปัสสนาญาณของผู้นั้นเป็นประจักษ์ ชากุ ชาก
สุนัขเฝ้าผูกห้อยอยู่ที่คอ

๔. เหตุที่พิจารณาเห็นไตรลักษณ์อยู่นั้นก็พ้นไปจากอารมณ์ที่เป็นสังขาร-
ธรรม คือ รูปนามจันท์ ๕

๕. ข้อนี้อธิบายว่า ภิกษุรูปหนึ่งไปหาซื้อบาตร ได้เห็นบาตรที่เจ้าของร้านนำมาให้ชม รู้สึกมีความพอใจคิดว่าจะซื้อบาตรนี้ แล้วจึงตรวจดูอย่างถี่ถ้วนก็เห็นบาตรนั้นมีรูทะลุ ๓ รู ความพอใจต้องการที่จะซื้อก็หมดไป

๖. ในการที่ความพอใจอาลัยรักใคร่พัวพันหมดไปนั้น ภิกษุรูปนั้นหาใช้หมดความพอใจอาลัยรักใคร่พัวพันในรูทะลุนั้นก็หามิได้ หากแต่หมดความพอใจอาลัยรักใคร่พัวพันในบาตรนั้นต่างหาก

๗. ข้อมูมนี้นั้นใด เมื่อพิจารณาเห็นไตรลักษณ์แล้ว ความพอใจอาลัยรักใคร่พัวพันอยู่ในสังขารธรรมก็หมดลง เพราะฉะนั้น โคตรภูและมรรคญาณ ที่เกิดต่อจากภูฐานคามินีวิปัสสนานั้นก็พ้นไปจากอาภรณ์ ที่เป็นสังขารธรรมด้วยภูฐานคามินีวิปัสสนาญาณที่มีสังขารธรรมพร้อมด้วยไตรลักษณ์เป็นอาภรณ์

๘. บัณฑิตทั้งหลายพึงทราบเนื้อความดังนี้ พร้อมด้วยข้ออุปมาด้วยการซื้อผ้าที่มีรอยขาด ๓ แห่ง ก็เช่นกัน

พระอาจารย์อานันทเถระก็ได้แสดงไว้ในอัญญาสาธินิมลฎีกาว่า

๑. อนิจฺจนฺติ อาทินา สงฺขารสฺส ปวตฺตมานนฺน ธาเนน ลกฺขณานิปี ปฏิวิทฺธานิ โหนติ,

๒. ตทาการสงฺขารคฺคหณโตติ อาห ลกฺขณารมฺมณาคิ,

๓. สงฺขารมฺมณา เอว ยถาวุตฺตาทิปฺปาเยน ลกฺขณารมฺมณาคิ วุตฺตาคิ ทสฺเสนฺโต ลกฺขณํ นามาคิ อาทิมหา,

๔. อนิจฺจตา ทุกฺขตา อนตฺตตาคิ หิ วิสฺสุ คยฺหมานํ ลกฺขณํ ปลลยตฺติ คตํกํ ปรมตฺถโต อวิชฺขมานํ,

๕. อวิชฺขมานตฺตา เอว ปรีตฺตาทิวเสน น วตฺตพฺพชฺชมฺมฏฺถ,

๖. ตสฺมา วิสฺสุ กเหตุพฺพสฺส ลกฺขณสฺส ปรมตฺถโต อภาวา อนิจฺจํ ทุกฺขํ อนตฺตตาคิ สงฺขารสฺส สภาวโต สลฺลภฺเขนฺโตว ลกฺขณานิ นามาคิ อาห โย ปน อนิจฺจํ ทุกฺขํ อนตฺตตาคิ ตีณิ ลกฺขณานิ สลฺลภฺเจตฺติ,

๗. ยสฺมา จ อนิจฺจนฺติ อาทินา สงฺขาราว ทิสฺสमानา ตสฺมา เต กณฺเฐ พทฺธกฺกนํ วิย ปฏฺินิสฺสชฺชนียา โหนติ ฯ

๑. ได้รู้แจ้งแทงตลอดไตรลักษณ์ด้วยวิปัสสนาญาณที่พิจารณาเห็นในสังขารธรรมโดยความเป็นอนิจจัง เป็นต้น

๒. ถามว่า เหตุใดจึงได้รู้แจ้งแทงตลอดไตรลักษณ์ ? ตอบว่า เพราะมีการกำหนดรู้เห็นสังขารธรรมที่มีอาการทั้ง ๓ คือ นิจุลลักษณะ ทุกขลักษณะ อนัตตลักษณะ ดังนี้ พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า ญาณคามินีวิปัสสนาญาณมีไตรลักษณ์เป็นอารมณ์

๓. ข้าพเจ้าได้กล่าวแล้วว่า ญาณคามินีวิปัสสนาญาณ ที่มีสังขารธรรมเป็นอารมณ์นั้นแหละมีไตรลักษณ์เป็นอารมณ์ดังที่ได้อธิบายมาแล้ว ดังนั้นพระอรรถกถาจารย์เมื่อมีความประสงค์จะแสดงเรื่องนี้จึงกล่าวต่อไปว่า ลกขณ นาม เป็นต้น หมายความว่า ความเป็นไปแห่งการพิจารณาเห็นไตรลักษณ์ของญาณคามินีวิปัสสนาญาณนี้หาใช่ว่าพิจารณาไตรลักษณ์ในสังขารธรรม โดยทำนองบริกรรมว่า สพเพ สงฺขารา อนิจฺจา เป็นต้น แล้วเห็นไตรลักษณ์ดังนี้ก็หามิได้ หากแต่มีการพิจารณาสังขารธรรมที่เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา แล้วต่อมาไตรลักษณ์ก็ปรากฏขึ้น

๔. อธิบายในคำว่า ลกขณ นาม เป็นต้น ที่พระอรรถกถาจารย์กล่าวไว้คือไตรลักษณ์ ที่พระโยคีพิจารณาเอาโดยเฉพาะ ซึ่งไม่เกี่ยวกับกำหนดรู้รูปนามที่เกิดอยู่เฉพาะหน้าว่าเป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา นั้นมีสภาพเป็นบัญญัติ ไม่มีสภาวะปรมัตถ์ปรากฏ

๕. เหตุที่พิจารณาไตรลักษณ์เอาโดยเฉพาะไม่มีสภาวะปรมัตถ์ปรากฏ นั้นแหละจึงกล่าวไม่ได้เลยว่าเป็นกามธรรมแต่อย่างใด

๖. ด้วยเหตุที่พิจารณาไตรลักษณ์เอาโดยเฉพาะ มิได้มีการกำหนดรู้รูปนามที่เกิดอยู่เฉพาะหน้าซึ่งเป็นไตรลักษณ์ที่ไม่มีสภาวะปรมัตถ์ ส่วนผู้ที่พิจารณากำหนดสังขารธรรม โดยความเป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ตามสภาวะที่เกิดอยู่เฉพาะหน้าเท่านั้น จึงจะเรียกว่าได้กำหนดรู้เห็นไตรลักษณ์ เหตุนี้แหละพระอรรถกถาจารย์จึงได้แสดงว่า โย ปน อนิจฺจํ ทุกฺขํ อนตฺตาติ ติณฺณิ ลกฺขณานิ สลฺลลฺกฺเขตติ

๗. เหตุที่พระโยคีบุคคลได้พิจารณากำหนดรู้เห็นสังขารธรรม รูปนามเหล่านี้โดยความเป็นอนิจจัง เป็นต้นนั้นแหละ เหตุนี้พระโยคีบุคคลนั้นจึงได้สละ

สลัดสังขารธรรม รูปนาม เหล่านี้ทิ้งเสียให้ห่างไกลประดุจดังได้ปลดจากงูซากสุนัข
เน่าผูกห้อยอยู่ที่คอออกขว้างทิ้งไปให้ไกล ฉะนั้น

เมื่อสรุปแล้วคงได้ความตามอรรถถาและฎีกาว่า ปัญญาที่พิจารณาเห็น
อนิจจลักษณะ อย่างใดอย่างหนึ่งโดยอาศัยการกำหนดรู้ในสังขารธรรม รูปนาม ตาม
สภาวะที่เกิดขึ้นเฉพาะหน้านั้นแหละได้ชื่อว่า “อนิจจานุปัสสนา”

ก็การกำหนดระยะ “อนุปัสสนาญาณ” ของพระโยคีที่เข้าถึงความเป็น
“อนิจจานุปัสสนา” เป็นได้กับการกำหนดรู้เห็น “ไตรลักษณ์” เป็นคนละขณะ

ปัญญาที่กำหนดรู้ในสังขารธรรม รูปนาม ที่เกิดอยู่เฉพาะหน้าติดต่อกัน
เสมอไม่ขาดสาย ปัญญานี้ได้ชื่อว่า “อนุปัสสนาญาณ” และ “อนุปัสสนาญาณ” นี้แม้
ว่า จะได้เข้าถึงนามรูปปริจเฉทญาณ ปัจจยปริคคหญาณที่เป็นญาณปริยญาแล้วก็ตาม แต่
หาได้เรียกว่าเป็น “อนิจจานุปัสสนา” เป็นต้นไม่เพราะเพียงแต่เป็นการรู้เห็นใน
สังขารธรรม รูปนาม และเหตุ-ปัจจัยของ รูปนาม ที่มีอยู่ตามธรรมดาเท่านั้น ต่อเมื่อ
อนุปัสสนาญาณ นี้ได้เข้าสู่ขั้นวิปัสสนาญาณเบื้องต้นมีสัมมมญาณเป็นต้นไปแล้ว จึง
จะเรียกว่า เป็น อนิจจานุปัสสนา, ทุกขานุปัสสนา, อนัตตानุปัสสนา, อย่างใดอย่างหนึ่ง
ได้แล้วแต่การกำหนดพิจารณารู้เห็นของพระโยคีบุคคล, กล่าวคือถ้ามีการกำหนด
พิจารณารู้เห็นในสังขารธรรม รูปนาม โดยความไม่คงที่ถาวรก็เรียกว่า อนิจจานุปัสสนา
ไม่เรียกว่า ทุกขานุปัสสนาหรืออนัตตानุปัสสนา ถ้าพิจารณารู้เห็นโดยความเป็นทุกข์
ก็เรียกว่า ทุกขานุปัสสนา ถ้าพิจารณารู้เห็นโดยความเป็นอนัตตาบังคับบัญชาไม่ได้ก็
เรียกว่า อนัตตानุปัสสนา ดังนั้นพระอาจารย์อานันทเถระจึงได้แสดงไว้ในสัมโมห-
วิโนทนิขมุลฎีกา ว่า

๑. อนิจจาทีหิ อนิจจลกขณาทินิ อณฺณตฺตวณฺเณ รูปูปนาทิวเสน
ปวตฺตรูปาทิกคฺคหณโต วิสติฏฺฐสฺส อนิจจาทีคฺคหณสฺส สพฺภาวา.

๒. น หิ นามรูปปริจฺเฉทมตฺเตน กิจฺจสิทฺธิ โหติ อนิจฺจาทโย จ รูปาทินิ
อากาธา ทฏฺฐพฺพา.

๓. อนิจฺจนฺติ จ คณฺหนุโต ทุกฺขํ อนตฺตาติ น คณฺหาติ ตถา
ทฺถกฺขาทีคฺคหณเณ อิตฺตสฺสาคฺคหณํ ฯ

๑. การที่แสดงความเป็นอย่างอื่นของอนิจจลักษณะเป็นต้น ที่นอกจาก
รูปนามขั้น ๕ ที่เป็นอนิจจะ เป็นต้นนั้น ก็เพราะว่ามีการพิจารณาเห็นอนิจจลักษณะ
เป็นต้น ที่เป็นพิเศษนอกออกไปจากการกำหนดรู้ รูปนาม ที่กำลังเป็นไปอยู่ตามรูป
ปนลักษณะ ความสลายไป นมนลักษณะ การน้อมไปสู่อารมณ์อยู่นั้นย่อมเกิดขึ้นได้

๒. ความจริง การกำหนดรู้ของพระโยคีที่สำเร็จเป็น อนิจจานุปัสสนา,
ทุกขานุปัสสนา, อนัตตานุปัสสนา, โดยอาศัยเพียงแต่การรู้เห็นในรูปนามเท่านั้น ยัง
หาเป็นความสำเร็จไม่ ควรต้องพิจารณาอาการทั้ง ๓ ของรูปนาม ที่มีอนิจจลักษณะ
เป็นต้น ด้วยจึงจะสำเร็จเป็นอนิจจานุปัสสนาเป็นต้น

๓. พระโยคีนุคคลที่กำหนดรู้เห็นสังขารธรรม รูปนาม ว่าเป็นอนิจจอยู่นั้น
เวลานั้นไม่มีการกำหนดรู้เห็นว่าเป็น ทุกขัง, อนัตตา แต่ประการใด โดยทำนองเดียวกัน
เมื่อได้กำหนดรู้เห็นว่าเป็นทุกขัง เป็นต้นอยู่ ก็ไม่มีการกำหนดรู้เห็นว่าเป็นอนิจจ,
อนัตตา ที่เหลืออีกสองแต่ประการใดเช่นกัน (หมายความว่ารู้เห็นลักษณะทั้ง ๓
พร้อมกันไม่ได้) นักศึกษาทั้งหลายพึงทราบดังนี้

สรุปความในบาลีข้อที่ ๑ และที่ ๒ ว่าวิปัสสนาญาณที่กำหนดพิจารณา
รู้เห็นในสังขารธรรม รูปนาม ที่เกิดอยู่เฉพาะหน้าตามสภาวะและวิปัสสนาญาณที่
กำหนด พิจารณารู้เห็นไตรลักษณ์ของสังขารธรรม รูปนามอยู่นั้นหาใช่เป็นอันเดียวกัน
ไม่ หากแต่เป็นคนละอย่างถ้าวิปัสสนาญาณทั้ง ๒ นี้เป็นอันเดียวกันแล้ว เมื่อพระโยคี
บุคคกำหนดรู้เห็นสังขารธรรม รูปนาม คือนามรูปปริงเจตญาณ ปัจจยปริคคหญาณ
อันเป็นญาตปริญญานั้นก็จักมีการได้รู้เห็นไตรลักษณ์ของสังขารธรรม รูปนาม ไป
ด้วย แต่นี้หาได้เป็นเช่นนั้นไม่ พระโยคีนุคคลจะต้องเจริญวิปัสสนาญาณเบื้องต้นมี
สัมมสนญาณเป็นต้น ที่เป็นศีรณปริญญาต่อไป จึงจะมีการรู้เห็นในไตรลักษณ์ของ
สังขารธรรม รูปนาม เหตุนี้พระอรรถกถาจารย์จึงได้แสดงไตรลักษณ์ที่นอกจากสังขาร-
ธรรม รูปนาม ที่เป็น อนิจจัง, ทุกขัง, อนัตตา ไว้โดยเฉพาะอีก

ข้อปฏิบัติที่ทำให้สันตติบัญญัติขาด มนบัญญัติแตก

เพื่อวิปัสสนาญาณได้เข้าถึง อนิจจานุปัสสนา ที่แท้จริง

เมื่อพระโยคีนุคคลได้กำหนดพิจารณาในสังขารธรรม รูปนาม ที่เกิดอยู่
เฉพาะหน้าตามสภาวะที่เกิดจากเหตุปัจจัยอยู่ สันตติบัญญัติและมนบัญญัติที่กำลัง

ปกปิดการเกิดดับของสังขารธรรม รูปนาม ก็ขาดแตกไป เป็นความเห็นที่บริสุทธิ์ เกิดขึ้นเวลาใดเวลานั้น วิปัสสนาญาณของพระโยคีบุคคลก็เข้าถึงความเป็น “อนิจจานุปัสสนา” เป็นต้น ได้

อธิบายว่า ผู้ที่ไม่มีการกำหนดรู้ในสังขารธรรม รูปนาม ที่เกิดอยู่เฉพาะหน้า ทุกๆ ระยะของจิตและรูปนั้น อย่าว่าแต่ความเกิดดับของสังขารธรรม รูปนามเลย แม้แต่รูปนามที่เกิดอยู่เฉพาะหน้าก็ไม่รู้ไม่เห็นเสียแล้ว คงรู้คงเห็นแต่บัญญัติ เช่นเมื่อได้เห็นสีก็คงรู้คงเข้าใจไปแต่ในเรื่องต่างๆ ว่านี่ ชาย หญิง เด็ก ผู้ใหญ่ สัตว์ ต้นไม้ บ้านเรือน ผ้าผ่อน, เมื่อได้ยินเสียงก็คงรู้คงเข้าใจไปแต่ในเรื่องต่างๆ ว่านี่เป็นเสียงชาย หญิง สัตว์ คนตรี หัวเราะ ร้องไห้, เมื่อได้กลิ่นก็คงรู้คงเข้าใจไปแต่ในเรื่องต่างๆ ว่านี่เป็นกลิ่น ดอกไม้ กลิ่นของหอม กลิ่นอาหาร กลิ่นอุจจาระปัสสาวะ, เมื่อลิ้มรสก็คงรู้คงเข้าใจไปแต่ในเรื่องต่างๆ ว่านี่เป็นรสมะขาม มะนาว ส้ม ผลไม้ พริก เกลือ น้ำตาล, เมื่อได้สัมผัสกับความเย็น, ร้อน, อ่อน, แข็ง, หย่อน, ตึง, ก็คงรู้คงเข้าใจไปแต่เรื่องต่างๆ ว่านี่เป็นน้ำแข็ง น้ำร้อน ไฟ, ลำลิ นุ่น ไม้ มิด อีฐ หิน, ขุบ พอง ร่างกายหย่อนเบาแข็ง ตึงหนัก, ยกมือ ยกขา เหยียดมือ เหยียดขา ดังนี้ เป็นต้น, นี่ก็เป็นด้วยสันตติบัญญัติและมนบัญญัติได้กำบังปกปิดในอารมณ์ภายนอกต่างๆ และอารมณ์กวีจิตภายในเอาไว้ นั่นเอง จึงมีความรู้ความเข้าใจเป็นไปดังนี้ เรียกว่า “สันตติบัญญัติ” ไม่ขาด และ “มนบัญญัติ” ก็ไม่แตก

แต่ตามความเป็นจริงนั้นขณะที่เห็นสิ่งใดสิ่งหนึ่งอยู่ รูปารมณ์เก่าย่อมดับไป รูปารมณ์ใหม่เกิดขึ้นติดต่อกันไม่ขาดสาย ผู้เห็นคงเห็นแต่รูปารมณ์ที่เกิดใหม่ตลอดระยะเวลาที่ดูอยู่ วิถีจิตที่เกิดขึ้นรับรูปารมณ์คือการเห็นนั้นเล่าก็มีการเห็นเก่าดับไป การเห็นใหม่เกิดขึ้นแทนติดต่อกันโดยไม่ขาดสายเช่นกัน แต่แล้วผู้ดูผู้เห็นก็เข้าใจผิดไป ในรูปารมณ์และการดูของตนว่า รูปารมณ์ที่ตนดูอยู่ก็ดี การเห็นของตนที่กำลังเห็นอยู่ก็ดี ในนาที่แรกและนาที่หลายๆ คงเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันคงที่อยู่เป็นปกติ ขณะได้ยิน ได้กลิ่น ได้รู้รส ได้สัมผัสอยู่ เสียงกับการได้ยินก็ดี, กลิ่นกับการได้กลิ่นก็ดี, รสกับการรู้ รสก็ดี, เย็น ร้อน อ่อน แข็ง หย่อน ตึง กับการสัมผัสเหล่านั้นก็ดี มีสภาพเช่นกัน คือเก่าดับไปใหม่เกิดขึ้นติดต่อกันไม่ขาดสาย แต่แล้วก็มีการเข้าใจผิดไปว่าเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันคงที่อยู่เป็นปกติ

การเกิดขึ้นสืบทอดกันแห่งอารมณ์ภายนอกและอารมณ์กวีจิตภายในเป็น “สันตติบัญญัติ” การเกิดขึ้นสืบทอดกันมีสภาพไม่ขาดสายแห่งอารมณ์ภายนอกและ

อาร์มมณิกวิถิจิต ภายใต้นั้นแหละคล้ายๆ กับเป็นกลุ่มเป็นก้อนนี้เป็น “มนบัญญัติ” ในบัญญัติ ๒ ประการนี้เมื่อ “สันตติบัญญัติ” ปรากฏในใจ “มนบัญญัติ” ก็ปรากฏในใจด้วยพร้อมๆ กัน ดังนั้นจะเรียกรวมกันทั้ง ๒ อย่างว่า “สันตติมนบัญญัติ” ก็ได้

สันตติมนบัญญัติได้กำบังปกปิดไว้ดังกล่าวก่อนหน้านี้แหละ จึงทำให้ผู้ที่ไม่มีสติ กำหนดรูปนามที่เกิดอยู่เฉพาะหน้า ไม่มีการรู้เห็นความเกิด-ดับ ที่เป็น “อนิจจลักษณะ” ได้

ฝ่ายผู้ที่ทำการกำหนดสังขารธรรม รูปนามที่เกิดอยู่เฉพาะหน้า โดยมีสติรู้อยู่ติดต่อกันไม่ขาดสายนั้น ย่อมรู้เห็นแทงทะลุปรุโปร่งสันตติมนบัญญัติที่กำบังปกปิด การเกิดดับของสังขารธรรม รูปนาม ไปได้ ด้วยการกำหนดรู้เห็นวิถิจิตที่เกิดก่อนและวิถิจิตที่เกิดทีหลังในระยะเวลาที่ได้เห็น ได้ยิน ได้กลิ่น ได้รส ได้สัมผัสกับ ความเย็น ร้อน อ่อน แข็ง หย่อน ตึง เมื่อย เจ็บ, ปวด, ดีใจ, เสียใจ, คิณิกต่างๆ เหล่านี้นั้นขาดลงเป็นตอนๆ ไม่เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ในด้านรูปก็คงกำหนดรู้เห็นรูปที่เกิดก่อน และรูปที่เกิดทีหลัง ในระยะเวลาที่พองขึ้น, ยุบลง, หายใจเข้า, หายใจออก, ยกมือ, ยกขา, ก้าวไปข้างหน้า, ถอยมาข้างหลัง, ลุกขึ้น, นั่งลง, เหลี้ยวซ้าย, แลขวา, กะพริบตา, อ้าปาก, เหล่านี้ก็ขาดเป็นตอนๆ มิใช่เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน, การรู้เห็นในวิถิและอารมณ์เป็นตอนๆ ดังนี้แหละเรียกว่า สันตติบัญญัติขาด มนบัญญัติแตก อนิจจลักษณะคือ ความเกิดขึ้นดับไปก็ปรากฏขึ้น เป็นอันว่าวิปัสสนาญาณของผู้นั้นได้เข้าถึงความเป็น “อนิจจานุปัสสนา” ที่แท้จริง

ครั้นวิปัสสนาญาณได้เข้าถึงความเป็น อนิจจานุปัสสนา อย่างแท้จริงแล้ว การกำหนดรู้ในอิริยาบถใหญ่น้อย ลมหายใจเข้าออก การเห็นการได้ยิน เมื่อยปวด ดีใจ เสียใจ คิณิกเหล่านี้ๆ ในระยะนี้ พระโยคินุคคลอาจเปลี่ยนไปเป็นการพิจารณาโดยทำความเข้าใจในใจถึงความไม่เที่ยงๆ ดังนี้ก็ได้ (ในทุกขานุปัสสนา อนัตตานุปัสสนา ที่แท้เกิดขึ้นก็อาจเปลี่ยนไปเป็นการพิจารณาทำความเข้าใจในใจถึงความไม่เที่ยงๆ อนัตตาๆ มิใช่เราเขาๆ ดังนี้ได้เช่นกัน) แต่ว่าการเปลี่ยนไปพิจารณาดังนี้นั้นหามีความสำคัญแต่อย่างใดไม่ ความสำคัญอยู่ที่การพิจารณาเห็น “อนิจจลักษณะ” เป็นต้นทุกๆ ระยะ ในขณะที่มีการกำหนดรู้อยู่เท่านั้น ที่เป็นดังนี้ก็เพราะว่า “อนิจจลักษณะ” มิได้ปรากฏเนื่องมาจากอัสปายะ อย่างใดอย่างหนึ่ง แต่สำหรับจิตใจนั้นคงรู้เห็น “อนิจจลักษณะ” ด้วยอำนาจสัญญาที่เกิดจากการน้อมนึกไปตามมนสิการถึงความไม่เที่ยงๆ เท่านั้น

แล้วก็เข้าใจผิดไปว่าตนได้รู้เห็น “อนิจจลักษณะ” ด้วยอำนาจของวิปัสสนาญาณโดยไม่รู้ตัว ฉะนั้นการเปลี่ยนมาพิจารณาดังนี้จึงไม่มีความสำคัญ การอธิบายดังที่กล่าวมาแล้วนี้จะพึงเห็นได้จากคำของพระอรรถกถา ฎีกาที่ท่านพรรณนาไว้ดังต่อไปนี้ :-

๑. อนิจจลักษณะ คาว อุทฺทพฺพยานํ อมนสิการา สนฺตติยา ปฏิจฺจนนฺตฺตานํ อุปฺปจฺจาติ ฯ

๒. อุทฺทพฺพยํ ปน ปริคฺคเหตฺวา สนฺตติยา วิโกปีตาย อนิจฺจลักษณะฺ ยถาวสฺสโต อุปฺปจฺจาติ ฯ (วิสุทฺธิมรรคตอนนิตฺเทศปฎิปทาญาณทสฺสนวิสุทฺธิ)

๑. อนิจจลักษณะที่พระองค์ทรงเทศนาเป็นอันดับแรกย่อมไม่ปรากฏ ก็เพราะไม่มีการพิจารณาเห็นการเกิดดับและสันตติบัญญัติปกปิดไว้ก่อน

๒. แต่เมื่อมีการกำหนดพิจารณาซึ่งความเกิดดับแล้ว ก็ได้ทำลายสันตติบัญญัติขาดลง อนิจจลักษณะก็ปรากฏตามสภาพของตนๆ อย่างแท้จริง

๑. สนฺตติยา หิสฺส ปฏิจฺจนนฺตฺตานํ อนิจฺจลักษณะํ น อุปฺปจฺจาติ สาจสนฺตติ อุทฺทพฺพยานมนสิการเณ ปฏิจฺจนาทิกา ชาตา ฯ

๒. อุทฺทพฺพยํ ปสฺสโต น อุทฺทวตฺถา วยวตฺถํ ปาปฺพณาติ วยวตฺถา วา อุทฺทวตฺถํ อญฺโฌว อุทฺทกฺขโณ อญฺโฌ วยฺกฺขโณติ เอโกปี รมฺโม ขณฺวเสน เกทโต อุปฺปจฺจาติ ปเคว อตฺตาทิโกติ อาห อุทฺทพฺพยํ ปน ฯลฯ อุปฺปจฺจาติติ ฯ

๓. ตตฺถ สนฺตติยา วิโกปีตายาติ ปุพฺพพาปริเณน ปวตฺตมานานํ รมฺมานํ อญฺโฌณฺณวาลกฺขเณน สนฺตติยา อุกฺขมาภูติยา น หิ สมฺมเทว อุทฺทพฺพยํ สลฺลกฺขเณน ตสฺส รมฺมา สมฺพนฺธภาเวน อุปฺปจฺจหนฺติ ฯ

๔. อถโข อโยสลาภา วีย อสมฺพนฺธภาเวนาคิ สฺสจฺจุตฺตรํ อนิจฺจลักษณะํ ปากฺกั โหติ ฯ (วิสุทฺธิมรรคมหาฎีกา) แปลความว่า

๑. อนิจจลักษณะไม่ปรากฏแก่ผู้ที่ไม่มีการกำหนดพิจารณาสังขารธรรมรูปนาม ที่เกิดอยู่เฉพาะหน้า เพราะสันตติบัญญัติปกปิดไว้ การเกิดสืบต่อกันแห่งรูปนามนี้มีการปกปิดอนิจจลักษณะ เพราะไม่มีการกำหนดพิจารณาการเกิดดับ

๒. ผู้ที่กำหนดพิจารณาเห็นการเกิดดับอยู่นั้นขณะเกิดก็ไม่ถึงขณะดับๆ ก็ไม่ถึงขณะเกิด ขณะเกิดปรากฏเป็นอย่างหนึ่ง ขณะดับปรากฏเป็นอย่างหนึ่งไม่ปะปนกันแม้ในรูปอันหนึ่งหรือนามอันหนึ่งก็ปรากฏเป็นคนละอย่างในขณะเกิดและในขณะดับ

ดังที่กล่าวมานี้ สำหรับรูปนามที่เป็นอดีตและอนาคตคือ อดีตกับปัจจุบัน ปัจจุบันกับอนาคตนั้น ไม่มีข้อที่น่าสงสัยต้องปรากฏโดยเฉพาะๆ อย่างแน่นอน ดังนั้นพระอรรถกถาจารย์ จึงกล่าวว่า อุทยัพพย ปน ฯลฯ อุปฺปจฺจติ

๓. ในคำของพระอรรถกถาจารย์ที่กล่าวว่า สนฺตติยา วิโกปีตยา (ทำลายสันตติบัญญัติขาดลง) นั้นอธิบายว่า เมื่อได้เพิกการเกิดขึ้นสืบต่ออย่างไม่ขาดสาย ด้วยการกำหนดรู้เห็นความเป็นไปแห่งรูปนามที่เกิดก่อนและเกิดหลังโดยเฉพาะๆ นั้นความจริงมีอยู่ว่าผู้ที่ทำการกำหนดพิจารณาความเกิดดับติดต่อกันโดยถูกต้องอย่างสมบูรณ์อยู่นั้น รูปนามเหล่านี้จักปรากฏเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันไม่ได้

๔. ซึ่งความจริงนั้น รูปนามเหล่านี้คงปรากฏเป็นคนละระยะไม่ปะปนกันอยู่แล้ว เสมือนหนึ่งเส้นเหล็กที่เขม้ดรวมไว้เป็นมัดหนึ่งๆ คงปรากฏเป็นเส้นๆ โดยเฉพาะๆ ไม่ปะปนกัน ฉะนั้น อนิจจลักษณะจึงปรากฏชัดดีมากทีเดียว

อนึ่ง ที่วิสุทธิมรรคมหาภูิกากล่าวว่า ปเคว อตีตาทิโก สำหรับรูปนามที่เป็นอดีตและอนาคตคืออดีตกับปัจจุบัน ปัจจุบันกับอนาคตนั้นไม่มีข้อที่น่าสงสัยต้องปรากฏโดยเฉพาะๆ อย่างแน่นอน ข้อนี้หมายถึงการพิจารณาเห็นอนิจจลักษณะในรูปนามที่เป็นอดีตอนาคตนั้น หาใช่พิจารณาเห็นเป็นประจักษ์ไม่เพียงแต่เป็นการรู้เห็นโดยอานุภาพเรียกว่า อนุমানอนิจจานุปัสสนาหรือ อนุยอนิจจานุปัสสนา สำหรับการพิจารณาเห็นอนิจจลักษณะในรูปนามที่เป็นปัจจุบัน คือ เกิดอยู่เฉพาะหน้านั้นเป็นการพิจารณารู้เห็นโดยประจักษ์เรียกว่า ปัจจกขอนิจจานุปัสสนา

ธรรมที่ถูกประหารด้วยอนิจจานุปัสสนา

เมื่อวิปัสสนาญาณได้รู้เห็น “อนิจจลักษณะ” ตามสภาวะแล้ว สัญญาความจำหมายว่าเที่ยงคงที่ไม่เปลี่ยนแปลงที่เป็นนิจจสัญญาวิปัลลาสก็หายไป เมื่อนิจจสัญญาวิปัลลาสหายไป นิจจทิฏฐิวิปัลลาส นิจจจิตวิปัลลาสทั้ง ๒ ก็บรรเทาเบาลงไปด้วยพร้อมกันนั่นเองก็มีการประหารกิเลสวัฏฏ์ กัมมวัฏฏ์ วิปากวัฏฏ์ ที่เนื่องมาจากนิจจสัญญาวิปัลลาสอันจักเกิดต่อไปนั้นลงได้อีกตามสมควร กิเลสวัฏฏ์นั้นหมายเอา อวิชชาความหลงความไม่รู้ในสภาวะที่กำลังปรากฏอยู่เฉพาะหน้าและค้นหาความยินดีพอใจรักใคร่อยู่ในอารมณ์ อุปาทานความยึดมั่นในอารมณ์ด้วยอำนาจของโลภะและทิฏฐิ กัมมวัฏฏ์นั้นหมายเอาสังขาร คือการจัดแจงปรุงแต่งกาย วาจา ใจ ในสิ่งที่ดีและไม่ดี และกัมมภาวะ

คือการลงมือกระทำด้วยกาย วาจา ใจ ในเรื่องที่ดีและไม่ดี วิปាកวิชฺฐํ นั้นหมายเอาวิญญูญาณนามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ชาติ ชรามรณะ

อนึ่ง การปรากฏแห่ง “อนิจจานุปัสสนา” นี้ ถ้าว่าตามวิปัสสนาญาณแล้ว จะปรากฏต่อเมื่อสัมมสนญาณและอุท্থัพพญาณเกิด แต่ยังไม่สมบูรณ์แท้เท่านั้น เพราะว่าในขณะนั้นยังมิได้มีการประหามนิจสัจญญา ที่เนื่องด้วยสันตติมนบัญญัติไม่ขาดแตกออกไป

การประหามวิปัลลาสธรรมต่างๆ ของ “อนิจจานุปัสสนา” ตามที่ได้บรรยายมานี้ปรากฏมีอยู่ในปฏิสัมภิทามรรคพระบาลีและวิสุทธิมรรคมหาฎีกาว่า อนิจฺจโต อนุปัสสนโต นิจฺจสณฺณํ ปชหติ ฯ แปลความว่า ผู้พิจารณาเห็นสังขารธรรม รูป นาม โดยความเป็นอนิจจังย่อมละนิจสัจญญาเสียได้ และอนิจจานุปัสสนาที่แท้จริงนี้ เมื่อว่าตามวิปัสสนาญาณแล้ว จะต้องปรากฏมาถึงกังคญาณเป็นต้นไป อันเป็นปหานปริญญาจึงจะประหามนิจสัจญญาได้ ด้วยอำนาจตทั้งคประหาม

๑. นิจฺจสณฺณนฺติ นิจฺจกาหํ สณฺณาสีเสน นินฺทเทโส สุขสณฺณํ อตฺตสณฺณนฺติ เอตฺถาปี เอสฺว นโย ฯ

๒. นิจฺจสณฺณายาติ สงฺขตธมฺมา นิจฺจา สสฺสตาติ เอวํ ปวตฺตาย มิจฺจาสณฺณาย สณฺณกฺคหณฺเนนฺว ทิฏฺฐิจิตฺตานมฺปิ กหณํ ทฏฺฐพฺพํ เอสนโย อิทฺธํ ปราสุ ฯ (วิสุทธิมรรคมหาฎีกา)

๑. ความยึดมั่นในสังขารธรรม รูปนามว่าคงที่ไม่เปลี่ยนแปลงชื่อว่านิจสัจญญา คำว่า นิจฺจสณฺณํ นี้เป็นคำที่แสดงยกสัจญญาขึ้นไว้เป็นหัวหน้าเป็นประธานในคำว่า สุขสัจญญา อตฺตสัจญญา ก็พึงทราบโดยทำนองเดียวกันนี้

๒. คำว่า นิจฺจสณฺณาย คือความยินดีพอใจด้วยนิจสัจญญานั้นอธิบายว่าความยินดีพอใจด้วยมิจจาสัจญญา ความจำผิดไปในทำนองว่าสังขารธรรมคือรูป เสียง เป็นต้น และการเห็น การได้ยินดีเป็นต้นเหล่านี้เที่ยงอยู่เป็นนิจ ตั้งอยู่คงที่ไม่เปลี่ยนแปลง นักศึกษาทั้งหลายพึงทราบในข้อนี้ว่า เมื่อได้ยกคำว่า สัจญญาขึ้นแสดง ทิฏฺฐิวิปัลลาส และจิตตวิปัลลาส ทั้ง ๒ นี้ก็เป็นอันว่าได้แสดงไปด้วย นอกจากนี้ในทุกขานุปัสสนา และ อนัตตานุปัสสนา ก็พึงทราบโดยนัยเดียวกันนี้

ถ้าจะถามว่ากิเลสต่างๆ มี “นิจสัญญาวิปัสสนา” เป็นต้นที่ “อนิจจานุ-
ปัสสนา” ได้ประหารไปแล้วนั้นเป็นอดีต อนาคต หรือปัจจุบัน ? ตอบว่าไม่ใช่
เป็นกาลใดๆ ทั้งสิ้นเป็นกาลวิมุตติกิเลส คือ อนุสัยที่นอนเนื่องอยู่ในขันธสันดานโดย
ความยังไม่ปรากฏเป็นสภาวะปรมัตถ์

จริงอยู่ ในบรรดากิเลสต่างๆ เหล่านั้น กิเลสที่เป็นอดีตก็ได้ดับไปแล้วใน
อนาคตก็ยังไม่ได้เกิดเพียงแต่จักเกิดขึ้นเท่านั้น สำหรับปัจจุบันกิเลสเหล่านั้นแล้วก็ไม่มีเพราะ
ในขณะนั้นมีแต่มหากุศลจิต คือ อนิจจานุปัสสนาเกิดอยู่ ดังนั้นกิเลสที่ได้ประหารไป
แล้วนั้นจะเรียกว่าเป็นอดีต อนาคต หรือปัจจุบันแต่อย่างใดๆ ก็ไม่ได้ทั้งสิ้นจึงเป็น
กาลวิมุตติแห่งกิเลส คือ อนุสัยนั่นเอง

ในบรรดากิเลสต่างๆ ที่เกี่ยวเนื่องอยู่ในกาล ๓ และพ้นจากกาล ๓ นั้น
อนาคตกิเลสกับอนุสัยกิเลสนี้มีสภาพคล้ายๆ กันโดยความที่ยังไม่ปรากฏเป็นสภาวะ
ปรมัตถ์ แต่เมื่อว่าโดยการเกิดขึ้นแล้วก็ต่างกันคือ กิเลสที่จักเกิดขึ้นอย่างแน่นอน
เป็นอนาคตกิเลส ดังเช่นในขณะที่มีความยินดีพอใจอยู่นั้นในขณะนั้นกิเลสอื่นๆ ที่
นอกจากโลภะ โมหะนี้เป็นอนาคตกิเลส ขณะที่มีความกลัวใจเสียใจโกรธเคืองอยู่นั้น
ในขณะนั้นกิเลสอื่นที่นอกจากโทสะ โมหะ นี้เป็นอนาคตกิเลส ขณะที่ไม่มี ความเชื่อ
ความเลื่อมใสคงมีแต่ความลังเล สงสัยในสิ่งที่ควรเชื่อ มีคุณของพระรัตนตรัยเป็นต้น
อยู่นั้น ในขณะนั้นกิเลสอื่นๆ ที่นอกจากโมหวิจิกิจจانیเป็นอนาคตกิเลสเพราะว่า
จักเกิดต่อไปอย่างแน่นอน กิเลสที่จักเกิดไม่แน่นอนเป็นอนุสัยกิเลส และอนุสัยกิเลส
นี้เมื่อว่าโดยธรรมชาติฐานแล้วมีอยู่อย่างเดียว คือจักเกิดไม่แน่นอน แต่เมื่อว่าโดย
บุคคลอันเป็นที่นอนเนื่องอยู่แห่งอนุสัยกิเลสนี้แล้วก็มีอยู่ด้วยกัน ๔ จำพวก คือ :-

๑. พวกที่อนุสัยกิเลสจักเกิดโดยแน่นอน
๒. พวกที่อนุสัยกิเลสจักเกิดไม่แน่นอน
๓. พวกที่อนุสัยกิเลสจักไม่เกิดแน่นอน
๔. พวกที่อนุสัยกิเลสจักไม่เกิดแต่ก็ไม่แน่นอน

ในบรรดา ๔ อย่างนี้ผู้ที่กำลังบริจาทาน รักษาศีล เจริญภาวนา นอนหลับ
อยู่อนุสัยกิเลสของบุคคลเหล่านี้จักเกิดโดยแน่นอน ผู้ที่ปฏิบัติด้วยดีเหตุกำลังปฏิบัติ
วิปัสสนาอยู่อย่างเคร่งครัดพร้อมกับอธิฐานใจว่า จักปฏิบัติจนกระทั่งได้มรรคผล
อนุสัยกิเลสของบุคคลเหล่านี้บางอย่างหรือทั้งหมดจักเกิดไม่แน่นอน ผู้ที่ปฏิบัติได้

สำเร็จมรรคผลแล้ว อนุสัยกิเลสของบุคคลเหล่านี้บางอย่างหรือทั้งหมดจักไม่เกิดแน่นอนแล้วแต่มรรคผลที่ตนได้ และโทษะอนุสัยกิเลสของพรหมโสดาบัน สกทาคามีก็จะไม่เกิดแน่นอนเช่นกันผู้ที่ปฏิสนธิด้วยติเหตุ ปฏิบัติวิปัสสนาอย่างเคร่งครัดพร้อมกับอธิษฐานใจว่า จักปฏิบัติจนกระทั่งได้มรรคผล อนุสัยกิเลสของบุคคลเหล่านี้บางอย่างหรือทั้งหมดจักไม่เกิดแต่ไม่แน่นอน และโทษะอนุสัยกิเลสของพรหมปุณฺณที่ กำลังปฏิบัติวิปัสสนาอยู่ก็จักไม่เกิดแต่ไม่แน่นอน ดังนั้นเมื่อจะสรุปแล้วอนุสัยกิเลสนี้ ถ้าไม่ยกบุคคลขึ้นมากล่าวคงกล่าวเฉพาะแต่สภาพความเป็นจริงตามธรรมชาติฐานแล้ว เป็นอนาคตกิเลสไม่ได้เลย คงเป็นแต่กาลวิมุตติกิเลสเท่านั้น แต่ถ้ายกบุคคลขึ้นมา กล่าวอนุสัยกิเลสนี้จัดเป็นอนาคตกิเลสก็มี ไม่เป็นอนาคตกิเลสก็มี

การนอนเนื่องของ อนุสัยกิเลส และธรรมที่ประหาณ

การนอนเนื่องของ อนุสัยกิเลส นี้มีอยู่ ๒ ประการคือ

๑. กิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในการเกิดขึ้นสืบต่อแห่งรูปนาม ชื่อว่า สันตानา-
นุสยกิเลส
๒. กิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในอารมณ์ที่เป็นปิยรูป สาทรูป อปิยรูป อสาทรูป
ชื่อว่า อารัมมณานุสยกิเลส

ใน ๒ ประการนี้ มรรคทั้ง ๔ ทำการประหาณสันตानานุสยกิเลส วิปัสสนาญาณที่มีรูปนามเป็นอารมณ์ทำการประหาณอารัมมณานุสยกิเลส ฉะนั้นอนุสัยกิเลสที่อนิจจานุปัสสนา เป็นต้น ได้ประหาณไปนั้นเป็นอารัมมณานุสยกิเลส ส่วนสันตานานุสยกิเลสนั้นเมื่อยังเป็นปุณฺณอยู่ตราบใด แม้ว่าผู้นั้นจะได้เคยปฏิบัติวิปัสสนามาแล้วหลายครั้งหลายหนหรือกำลังปฏิบัติอยู่ก็ตาม หรือผู้ที่ปญฺญาลาภิ อภิญฺญาลาภิ ทำอุทฺธิ์เศษต่างๆ นานาได้ก็ตาม หรือจะไปได้บังเกิดเป็นพรหมติดต่อกันหลายภพหลายชาติก็ตาม สันตानานุสยกิเลสก็ยังคงมีอยู่เต็มที่เป็นปกติ โดยอาการที่ยังมิได้ถูกประหาณลงเลยแม้แต่เล็กน้อย สำหรับอารัมมณานุสยกิเลสนั้น เมื่อวิปัสสนาญาณของพระโยคีได้เข้าถึงขั้นภคญาณอารัมมณานุสยกิเลสก็ถูกประหาณลงทันทีตั้งแต่ญาณนี้เรื่อย ๆ ไป ดังที่พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้ในพระวิงฺกคาบาลีว่า :-

สตฺตานุสฺยา กามราคานุสโย ปฏิฆานุสโย มานานุสโย ทิฏฺฐานุสโย
วิจิกิฆานุสโย ภวราคานุสโย อวิชฺขานุสโย ยํ โลกํ ปิยรูปํ สาทรูปํ เอตฺถ สตฺตานํ

ราคานุสโย อนุเสติ, ยัม โลเก อปปียรูปํ อสาตรูปํ เอตถ สุตตานํ ปิณฺณานุสโย อนุเสติ, อิติ อิมํสุ ทวิสุ รมฺเมสุ อวิขฺหา อนุปฺปิตฺตา, ตตฺถกฺกุโจ มาโน จ ทิฏฺฐิ จ วิจิกิฉฺชา จ ทฺวฏฺฐพฺพา ฯ

แปลความว่า อนุสยกิเลสมี ๗ อย่าง คือธรรมชาติที่ยินดีพอใจรักใคร่ในกามคุณอารมณ์ที่นอนเนื่องอยู่ในขันธสันดานธรรมชาติที่ขัดแค้นในอารมณ์นอนเนื่องอยู่ในขันธสันดาน ธรรมชาติที่ถือตัวนอนเนื่องอยู่ในขันธสันดาน ธรรมชาติที่เห็นผิदनอนเนื่องอยู่ในขันธสันดาน ธรรมชาติที่สงสัยในคุณพระพุทธรเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ บิคา มารดา ครูอาจารย์ นอนเนื่องอยู่ในขันธสันดาน ธรรมชาติที่ยินดีพอใจในภพชาตินอนเนื่องอยู่ในขันธสันดาน ธรรมชาติที่หลงอยู่ในเรื่องเห็นผิदनอนเนื่องอยู่ในขันธสันดาน (นี้เป็นสันดานานุสยกิเลส) ปิยรูปสาตรูป สภาพที่น่ารักน่ายินดีอันใดมีอยู่ในโลกคือสังขารธรรมรูปนามภายในตน กามราคะและภวราคานุสสัยของสัตว์ทั้งหลายย่อมนอนเนื่องอยู่ในปิยรูป สาตรูป สภาพที่น่ารักน่ายินดีเหล่านี้ อปิยรูป อสาตรูป สภาพที่ไม่น่ารักไม่น่ายินดีอันใดมีอยู่ในโลกคือสังขารธรรมรูปนามภายในตน ปิณฺณานุสสัยของสัตว์ทั้งหลายย่อมนอนเนื่องอยู่ในอปิยรูป อสาตรูป สภาพที่ไม่รักไม่น่ายินดีเหล่านี้เมื่อเป็นดังนี้ อวิขหานุสยก็ย่อมนอนเนื่องอยู่ในราคะและภวิมะ ทั้ง ๒ นี้ด้วย ส่วนมานานุสย ทิฏฐานุสย และวิจิกิฉานุสยเหล่านี้ก็ย่อมตั้งอยู่ในจิตดวงเดียวกันกับจิตที่มีอวิขหา (นี้เป็นอารมณ์มานุสยกิเลส) นักศึกษาทั้งหลายพึงทราบดังนี้

สันดานานุสยกิเลส กิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในขันธสันดานโดยอาการที่ยังไม่ปรากฏเป็นสภาวะปรมาตฺถ คือยังไม่เข้าถึงขณะทั้ง ๓ (เกิด ตั้ง ดับ) นั้นได้ชื่อว่าสันดานานุสยกิเลส ดังนั้น ผู้ที่ยังมิได้ทำการประหาณอนุสยกิเลสโดยสมุจเฉทนั้นได้ชื่อว่าเป็นปุถุชน และปุถุชนคนเหล่านี้แม้ว่าจะยังเป็นเด็กอยู่ในครรภ์มารดาก็ตาม เป็นเด็กเล็ก หนุ่มสาว ผู้ใหญ่แก่เฒ่าลงไปก็ตาม เป็นคฤหัสถ์ บรรพชิตก็ตาม ได้มานอภิญญาเหาะคำคินไปได้ก็ตาม แม้ที่สุดจะได้บังเกิดเป็นพรหมอยู่หลายภพหลายชาติก็ตาม ปุถุชนคนเหล่านี้ก็ยังเป็นผู้ที่มีอนุสยกิเลสอยู่ด้วยกันทั้งสิ้น แม้ว่าจะได้สำเร็จเป็นพระโสดาบัน สกทาคามีแล้วก็ตาม อนุสยกิเลสอีก ๕ อย่างก็ยังเหลืออยู่ ยังหาได้ประหาณให้หมดไปไม่ได้ คงประหาณได้แต่ทิฏฐิ วิจิกิฉานุสย ๒ อย่างนี้เท่านั้น ครั้นเป็นพระอนาคามี ภวราคะ มานะ อวิขหานุสย ทั้ง ๓ ก็ยังมีอยู่หาได้หมดไปเพียงขั้นนี้ไม่ ฉะนั้นบุคคลทั้ง ๔ จำพวกนี้จึงยังมีอนุสยกิเลสอยู่ อุปมาเหมือนกับคนไข้ที่ยังไม่หายไข้

มีผู้มาถามว่าท่านสบายดีหรือ ? แม้ว่าในขณะนั้นจะมีไข้แต่ก็ตอบว่าเป็นไข้อยู่ โดยมากำนิ้งนึกถึงไข้ที่เคยเป็นมาแล้วและจักเป็นอีกในวันหน้า หรืออุปมาเหมือนกับผู้ที่ยังมีไข้จากการเว้นขาดจากการรับประทานเนื้อ เมื่อถูกถามว่าท่านรับประทานเนื้อหรือเปล่า ? ถึงแม้ว่าในขณะนั้นจะมีไข้รับประทานอยู่ก็จริงแต่ก็ตอบว่าข้าพเจ้ารับประทานทั้งนี้ก็เพราะว่ามากำนิ้งนึกถึงที่ได้เคยรับประทานมาและจักรับประทานอีกในวันหน้า สมดังที่พระพุทธองค์ทรงแสดงในอนุสยยมกัว่า :-

ยสฺส กามราคานุสฺสโย อุปฺปชฺชติ ตสฺส ปฏิกฺขานุสฺสโย อุปฺปชฺชติติ ?

กามราคานุสสัยกำลังเกิดแก่บุคคลใด ปฏิฆานุสสัยก็กำลังเกิดแก่บุคคลนั้น ไข้ไหม ? อามนฺตา ไซ้ การที่ทรงวิสัญญาดังนี้ก็เพราะทรงหมายถึงความที่ยังเป็นอนุสสัยอยู่ โดยอาการที่เคยเกิดและจักเกิดดังที่ได้ยกอุปมามาเปรียบเทียบให้เห็นแล้ว ทั้ง ๒ ข้อนั้น แต่ถ้าจะถามว่า

ยสฺส กามราโค อุปฺปชฺชติ ตสฺส ปฏิโม อุปฺปชฺชติติ ?

กามราคากำลังเกิดแก่บุคคลใด ปฏิฆะก็กำลังเกิดแก่บุคคลนั้น ไข้ไหม ? วิสัญญาวา นุปฺปชฺชติ ไม่ไข้กำลังเกิด

อนึ่ง อนุสสัยกิเลสทั้ง ๑๒ ประการนี้เมื่อปรากฏขึ้นโดยความเป็นสภาพปรมาณู คือเข้าถึงปริยภูฐานแล้วนั้นเกิดพร้อมกันในจิตดวงเดียวกันก็มี เกิดไม่พร้อมกันในจิตดวงเดียวกันก็มี แต่เมื่อยังเป็นอนุสสัยอยู่นั้นได้นอนเนื่องอยู่พร้อมกันทั้ง ๑๒ อย่างในจิตดวงเดียวกันนั่นเอง เหตุนี้พระพุทธองค์จึงทรงแสดงในอนุสยยมกัว่า :-

ยสฺส กามราคานุสฺสโย อนุสฺเสติ ตสฺส ปฏิกฺขานุสฺสโย อนุสฺเสติติ ?

กามราคานุสสัยนอนเนื่องอยู่ในขันธสันดานของบุคคลใด ปฏิฆานุสสัยก็นอนเนื่องอยู่ในขันธสันดานของบุคคลนั้น ไข้ไหม ? อามนฺตา ไซ้ ฉะนั้น การประหาณสันดานา-
นุสสัยกิเลสได้โดยเด็ดขาดนั้นก็มีแต่มรรคญาณอย่างเดียว สำหรับวิปัสสนาญาณนั้นคงประหาณได้ด้วยตทังคปหานเท่านั้น ส่วนฌานสามารถประหาณด้วยวิกขัมภณะคือด้วยการข่มไว้เป็นเวลานานๆ คือหลายวันหลายเดือนหลายปีหลายมหากัป

อาร์มมณานุสสัยกิเลส การเกิดขึ้นของกิเลสโดยไม่สิ้นสุดในอารมณ์ที่ยังมิได้มีการพิจารณารู้เห็นตามความเป็นจริงด้วยวิปัสสนาญาณ มรรคญาณ กิเลสนี้ชื่อว่า อาร์มมณานุสสัยกิเลส ดังนั้นพระพุทธองค์จึงทรงประทานโอวาทแก่บรรดาภิกษุ

ทั้งหลายว่า :- สุขาย ภิกขเว เวทนาย ราคานุสโย ปหาตพุโพ ทุกขาย เวทนาย ปฏิฆานุสโย ปหาตพุโพ, อทุกขมสุขาย เวทนาย อวิชขานุสโย ปหาตพุโพ ฯ (มาในเวทนา สังยุตตพระบาลี) แปลความว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย พวกเธอทั้งหลาย ควรละราคานุสัยในการเสวยสุข ควรละปฏิฆานุสัยในการเสวยทุกข์ ควรละอวิชขานุสัยในการเสวย ไม่ใช่สุขไม่ใช่ทุกข์

พระโอวาทนี้ทรงมุ่งหมายถึง “อารัมมณานุสัยกิเลส” ทั้งพระอรรถกถาจารย์ ก็ยังได้กล่าวไว้ว่า :- อิมสฺมี สุตฺเต อารมฺมณานุสโย กถิตฺ ในสูตรที่มี สุขาย ภิกขเว เวทนาย เป็นต้นนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงแสดงอารัมมณานุสัยกิเลส แต่ก็ทำให้ ทรงชี้แจงถึงข้อปฏิบัติที่จะทำการละ “อารัมมณานุสัยกิเลส” นี้แต่ประการใด ไม่เพียง แต่ทรงเตือนให้ทำการปฏิบัติตามแนวทางสติปัฏฐานทั้ง ๔ เท่านั้น เพราะว่าถ้าภิกษุ ทั้งหลายมิได้ทำการปฏิบัติตามแนวทางสติปัฏฐานทั้ง ๔ แล้วก็ไม่มีความทางอื่นใดที่จะทำ การประหารอารัมมณานุสัยกิเลสนี้ได้ ถ้าว่าได้ทำการปฏิบัติตามแนวทางสติปัฏฐานทั้ง ๔ นี้อยู่โดยเคร่งครัดแล้ว ก็จะกล่าวได้ว่าการละกิเลสในการเสวยอารมณ์นั้นๆ ได้ ดังที่พระภูิกษาจารย์ได้แสดงไว้ในอานาปานัสสติกรรมฐานแห่งวิสุทธิมรรคมหาภูิกษาว่า :-

อนิจฺจานุปัสสนา ตาว ตทฺทคฺคปฺปหานวเสน นิจฺจสณฺณํ ปริจฺจชติ
ปริจฺจชนฺตี จ ตถา อปฺปวตฺตติยํ เย นิจฺจนฺติ คหณวเสน กิเลสํ ตมฺมุลกา อภิสงฺขารา
ตทฺทกฺขมุลกา จ วิปาคา ขนฺธรา อนาคเต อุปฺปทฺทเชยฺยํ เต สพฺเพปิ อปฺปวตฺตติกรณวเสน
ปริจฺจชติ ตถา ทุกฺขานุปัสสนาทโย เตนาห วิปัสสนา หิ ตทฺทกฺวเสน สทฺธิ
ขนฺธราภิสงฺขารหิ กิเลสํ ปริจฺจชตฺติ ฯ

แปลความว่า อนิจจานุปัสสนาที่แสดงในอันดับแรกนี้ย่อมสละละทิ้งนิจ จัตถุญญด้วยอำนาจแห่งตทกคฺคประหาร เมื่ออนิจจานุปัสสนาได้สละละทิ้งนิจจัตถุญญได้ แล้ว ถ้าหากว่ามีได้มีการพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงโดยอาการดังที่กล่าวนี้ กิเลสต่างๆ อาจเกิดได้ในภายหลังด้วยอำนาจแห่งความยึดถือว่ารูปนามนี้เที่ยง และอภิสงฺขารคือ อกุศลโลภกียกุศลกรรมที่มีกิเลสเป็นมูลก็ดี วิปากนามขันธอันเป็นตัณหาใหม่ที่มีกรรม และกิเลสทั้ง ๒ นี้เป็นมูลก็ดีอาจเกิดขึ้นได้ในภายหลัง อนิจจานุปัสสนาที่สละละทิ้ง นิจจัตถุญญได้นั้น ย่อมสละละทิ้งกิเลสกรรมวิปาก แม้เหล่านี้ทั้งหมดไม่ให้เกิดขึ้นได้ พร้อมกันอีกด้วย ทุกขานุปัสสนา อนัตตานุปัสสนา ที่สละละทิ้งสุขสัจญญา อัคคสัจญญา เป็นต้นได้นั้น ก็เป็นไปในทำนองเดียวกันนี้ เพราะฉะนั้นพระมหาพุทธโฆษาจารย์จึงได้

แสดงไว้ในวิสุทธิมรรคว่า วิปัสสนาญาณย่อมสละกิเลสพร้อมด้วยวิบากนามจันทร์และ
อภิสังขารด้วยอำนาจตทังคปหาน

เมื่อ “อนิจจานุปัสสนา” เกิด “ทุกขานุปัสสนา และอนัตตานุปัสสนา” ก็
ย่อมเกิดขึ้นตาม

ในเรื่องนี้ เมื่อมีการพิจารณาเห็นว่าเป็นอนิจจะแล้วกิเลสที่เกี่ยวกับนิจ-
สัจญาก็เกิดขึ้นในอารมณ์นั้นไม่ได้ อันนี้เห็นได้โดยแจ้งชัดไม่มีข้อที่จะต้องสงสัย แต่
ปัญหามีอยู่ว่าที่เกี่ยวกับสุขสัจญาและอตตสัจญานั้นจะเกิดขึ้นในอารมณ์อันเดียวกัน
นี้ได้หรือไม่ ? แก้วว่า เกิดไม่ได้เพราะว่า ผู้ปฏิบัติที่ได้พิจารณาเห็นในอารมณ์โดยความ
เป็นของไม่เที่ยงด้วยอำนาจการปรากฏแห่งอนิจจลักษณะคือเกิดดับๆ นั้น ครั้นได้หวน
กลับไปพิจารณาในอารมณ์นั้นอีกครั้งหนึ่งแล้วก็ไม่เห็นว่าเป็นสุข คงเห็นว่าเป็นทุกข์
โดยการเกิดขึ้นดับไปไม่หยุดยั้ง ทั้งมิได้เห็นว่ามีตัวตนเป็นแก่นสารแต่อย่างใดเลยใน
อารมณ์นั้นอีกด้วย คงเห็นแต่ว่าไม่ได้อยู่ภายใต้บังคับบัญชา ไม่เป็นไปตามประสงค์
คงเป็นไปตามเหตุตามปัจจัยเท่านั้น ดังนั้น กิเลสที่เกี่ยวกับสุขสัจญาและอตตสัจญา
จึงเกิดขึ้นไม่ได้ในอารมณ์ที่มีการพิจารณาเห็นโดยความเป็นของไม่เที่ยงดังนี้ สมดังที่
พระผู้มีพระภาคเจ้าแสดงไว้ใน อังคุตตรพระบาลี ว่า :-

อนิจจสญฺญา ภาเวตฺตพฺพา อสฺมิमानํ สมฺมุขมาตย, อนิจจสญฺญิโน ภิกฺขเว
อนตฺตสญฺญา สณฺจาทิ, อนตฺตสญฺญิ อสฺมิमानสมฺมุขมาตํ ปาปฺปณาติ ทิฏฺฐเจว ธมฺเม
นิพฺพานํ ฯ แปลความว่า พึงเจริญอนิจจสัจญาคือความจำหมายว่าไม่เที่ยงเพื่อ
ถอนออกเสียซึ่งอัสสมิมานะที่มีอาการถือตนว่าเราเป็นนั่นเป็นนี่ให้หมดไปโดยสิ้นเชิง
ดูกรภิกษุทั้งหลายอนัตตสัจญาความจำหมายว่าไม่ใช่ตน เรา เขา ย่อมตั้งขึ้นเองอยู่
ด้วยดีแก่ผู้ที่มีการพิจารณาเห็นเป็นอนิจจะ ผู้ที่พิจารณาเห็นว่าเป็นอนัตตะ คือไม่ใช่ตน
เรา เขานั้น ย่อมเป็นผู้ที่เข้าถึงซึ่งการถอนออกแห่งอัสสมิมานะที่มีอาการยกตนว่า เรา
แล้วเข้าถึงนิพพาน คือความสงบแห่งกิเลสในภพที่ปรากฏอยู่เฉพาะหน้านี้นั่นเทียว

ในพระบาลีนี้คำรับรองที่เป็นพยานหลักฐานอย่างสำคัญในเรื่องนี้ ก็อยู่ตรง
พระบาลีที่กล่าวว่า อนิจจสญฺญิโน ภิกฺขเว อนตฺตสญฺญา สณฺจาทิ และพระ
อรรถกถาจารย์ก็ยังได้กล่าวคำอธิบายขยายความตามพระบาลีนี้ไว้ใน อังคุตตรอรรถกถา
อีกว่า :-

อนตตสยฺหา สณฺหาติติ อนิจฺจลกฺขณํ ทิฏฺฐํ อนตฺตลกฺขณํ ทิฏฺฐเมว โหติ, เอเตสุ หิ ตีสุ ลกฺขณेषु เอเกกสฺมี ทิฏฺฐํ อิตฺรทวํ ทิฏฺฐเมว โหติ, เตน วุตฺตํ อนิจฺจสยฺหาโน ภิกฺขเว อนตฺตสยฺหา สณฺหาติติ ฯ แปลความว่า ที่พระพุทธองค์ทรงตรัสว่า อนตฺตสยฺหา สณฺหาติ (อนัตตสัญญาความจำหมายว่า ไม่ใช่ตน เรา เขาย่อมตั้งขึ้นเองอยู่ด้วยดี) นั้น อธิบายว่า เมื่อพิจารณาเห็นการเกิดดับที่เป็นอนิจจลักษณะ แล้วก็จักเห็นอนัตตลักษณะ คือไม่อยู่ภายใต้บังคับบัญชาแม้แต่เกิดดับเป็นไปตามเหตุปัจจัยสำเร็จไปด้วย เป็นความจริงดังนั้นเมื่อได้เห็นลักษณะอย่างใดอย่างหนึ่งในบรรดาลักษณะ ๓ อย่างนั้นก็จะต้องได้เห็นลักษณะทั้ง ๒ ที่เหลืออีกด้วยอย่างแน่แท้ เหตุนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงทรงแสดงว่า อนิจฺจสยฺหาโน ภิกฺขเว อนตฺตสยฺหา สณฺหาติ คุณรภิณฺหฺมํทั้งหลายอนัตตสัญญาความจำหมายว่าไม่ใช่ตน เรา เขาย่อมตั้งขึ้นเองอยู่ด้วยดี แก่ผู้ที่มีการพิจารณาเห็นเป็นอนิจจะ

อธิบายอัสมิมานะ

อัสมิมานะ หมายความว่า การถือตนว่าเราเป็นนั่นเป็นนี่ พระอริยบุคคลทั้งหลายที่นอกจากพระอรหันต์นั้น แม้ว่าจะเป็นผู้ไม่มีสัักกายทิฏฐิคือความเข้าใจผิดในรูปนามว่าเป็นเราเป็นเขา ชาย หญิง สัตว์ บุคคล ตัวตน ดังเช่นปุณฺณคนทั้งหลายเห็นอยู่นั้นก็จริง แต่ทว่าอัสมิมานะการถือตัวว่าเราเป็นนั่นเป็นนี่โดยอาศัยคุณความดีที่มีอยู่ในตนยังมีอยู่เพราะว่าอัสมิมานะนี้เป็นฝ่ายยาถวามานะ การถือตัวตามความเป็นจริงหาใช่เป็นยาถวามานะ การถือตัวไม่ใช่ตามความเป็นจริงแต่อย่างใดไม่ ดังนั้น การทำพูด คิด ของพระอริยะ ๓ จำพวกนี้บางทีก็ประกอบด้วยอัสมิมานะเช่นมีการถือตัวว่าเราเป็นอริยะ มีความเลื่อมใสในคุณพระรัตนตรัยอย่างมั่นคงมีศัลบบริสุทธิ ถ้าเป็นพระอนาคามีก็มีการถือเป็นพิเศษออกไปอีกว่าเราไม่มีความยินดีในอริยธรรมอันนิฏฐารมณฺ์ ถ้ามีความรู้ความสามารถก็ถือว่าเราเป็นผู้มีความรู้ความสามารถคิดนึกอยู่ภายในใจบ้าง แสดงออกมาทางกายบ้าง เปล่งออกมาทางวาจาบ้าง ซึ่งมีอาการละม้ายคล้ายคลึงกันกับสัักกายทิฏฐิ ฉะนั้นอัสมิมานะนี้เรียกว่า ทิฏฐิมานะก็ได้ และกาลที่แสดงว่าสัมมาทิฏฐิในอริยมรรคเบื้องบน ๓ มีหน้าที่ประหาณมิฉาทิฏฐินั้น ก็มุ่งหมายเอาอัสมิมานะนี้เอง บรรดาสัมมาทิฏฐิในอริยมรรคเบื้องบน ๓ นี้ สัมมาทิฏฐิที่อยู่ในอรรหัตมรรคเท่านั้นที่จะทำการประหาณอัสมิมานะให้เด็ดขาดหมดไปได้ อีก

ประการหนึ่งปุถุชนทั้งหลายที่ทำการกำหนดพิจารณาอุปนามอยู่ เมื่ออนิจจสัญญา ทุกขสัญญา อนัตตสัญญาอย่างใดอย่างหนึ่งปรากฏขึ้นนั้น ปุถุชนทั้งหลายเหล่านั้น ย่อมประหาณอัสมิมานะลงได้บ้างเหมือนกันแต่มิใช่เป็นสมุจเฉตปหาน

แสดงอนิจจลักษณะ ทุกขลักษณะโดยสมมุติ และอนัตตลักษณะ

ในลักษณะ ๓ ประการนี้ “อนิจจะและทุกขะ” มีอยู่ด้วยกัน ๒ อย่าง คือ

๑. โดยสมมุติ

๒. โดยสภาวะ

โดยสมมุตินั้นอยู่ในขอบเขตของสักกายทิฏฐิอันเป็นของชาวบ้านที่นิยมพูดกัน กล่าวคือเมื่อได้เห็นของสิ่งหนึ่งสิ่งใดแตกหักทำลายลง สัตว์ บุคคล ตายไป เคยมั่งมีกลับจน มียศมีอำนาจกลับเสื่อมยศเสื่อมอำนาจ ดังนี้แล้วก็มักจะกล่าวกันว่า อนิจจังๆ เมื่อตนเองก็ดี ผู้อื่นก็ดี มีการป่วยไข้ไม่สบายเกิดขึ้นหรือถูกตี ฟัน แทะ เป็น แผลฝีเสี้ยนหนามตำ เสียอกเสียใจดังนี้แล้วก็มักจะกล่าวกันว่า ทุกข์จริงๆ นี่แหละ เรียกว่า อนิจจะ ทุกขะ โดยสมมุติซึ่งเป็นไปตามความเห็นของชาวบ้าน สำหรับอนัตตลักษณะนั้นชาวบ้านมองไม่เห็นเลย และไม่สามารถที่จะมองเห็นได้อีกด้วย ดังนั้นจึงไม่มีการนิยมนิยามพูดกันว่าเป็น อนัตตา

โดยสภาวะนั้นอยู่ในขอบเขตของสัมมาทิฏฐิอันเป็นวิสัยของพระสัมมาสัมพุทธเจ้ากล่าวคือมีสภาพเกิดดับดังที่กล่าวแล้ว เหตุนี้แหละในสมัยที่ว่างเปล่าจากพระพุทธานุชาตินั้น อนิจจะ ทุกขะที่เป็นสภาวะจึงไม่มีใครกล่าวกัน แม้ที่สุดพระปัจเจกพุทธเจ้าและพระโพธิสัตว์ทั้งหลายก็มีอาจที่จะกล่าวหรือแสดงอนิจจะ ทุกขะที่เป็นสภาวะให้ชนทั้งหลายฟังได้เพียงแต่กล่าวหรือแสดงอนิจจะ ทุกขะที่เป็นไปตามสมมุติเท่านั้น สำหรับอนัตตลักษณะนั้นทั้งพระปัจเจกพุทธเจ้าทั้งพระโพธิสัตว์ทั้งหลายมิได้มีการกล่าวถึงและแสดงได้เลย ฉะนั้นชนทั้งหลายเมื่อได้ฟังธรรมที่เป็นอนิจจะและทุกขะ จากพระปัจเจกพุทธเจ้าก็ดี จากพระโพธิสัตว์ทั้งหลายก็ดี จึงมีอาจที่จะบรรลุมรรคผลได้ เพียงแต่ยังจิตใจให้เป็นมหากุศลเกิดขึ้นเท่านั้น

อนึ่ง ความสำเร็จในการรู้เห็นและการแสดงธรรมที่เป็นอนิจจะ ทุกขะ อนัตตะ โดยสภาวะนั้นต่างกันคือ การรู้เห็นสำเร็จได้ด้วยการปฏิบัติวิปัสสนา การแสดงธรรมสำเร็จได้ด้วยการศึกษาพระอภิธรรม ดังนั้นพระปัจเจกพุทธเจ้าทั้งหลายแม้ว่าจะรู้เห็น

อนิจจะ ทุกขะ อนัตตะ ที่เป็นสภาวะจนได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ก็จริง แต่ที่ว่าขาดการ ศึกษาพระอภิธรรมอันเป็นฝ่ายปริยัติ ฉะนั้นแหละจึงมีอาจที่จะแสดงสภาวะ อนิจจะ ทุกขะได้ ส่วนพระโพธิสัตว์ทั้งหลายนั้นแม้จะเป็นผู้ประกอบด้วยปัญญาอย่างล้นพ้น ประการใดก็ตาม แต่ก็ยังมิได้รู้เห็นอนิจจะ ทุกขะ ตามสภาวะ สรุปลงแล้วก็คงได้ความ ว่า อนิจจทุกขลักษณะที่เป็นสภาวะอยู่ในขอบเขตของสัมมาทิฐิ และอนัตตลักษณะ นั้นมีแต่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าและสาวก สาวิกามีการศึกษาในพระอภิธรรมเป็นอย่างดี เท่านั้นที่จะแสดงได้ ดังที่พระมหาพุทธโฆษาจารย์ได้แสดงไว้ในสัมโมหวิโนทนิ- ธรรมถกเถา ว่า :-

๑. อนิจจทุกขลักษณะนิ อรูปาตา วา ตถาคตานํ อนรูปาตา วา ปรณฺณยณฺ ติ ฯ

๒. อนตฺตลฺกฺขณํ วิณา พุทฺธรूपํ น ปรณฺณยติ พุทฺธรूपํ เทว ปรณฺณยติ ฯ

๓. มหิทฺธิกา หิ มหานุภาวา ตาปสปริพฺพาชกา สรณฺคสฺตถาราทโยปิ อนิจฺจํ ทุกฺขนฺติ วุตฺตํ สกฺโกณฺติ อนตฺตาติ วุตฺตํ น สกฺโกณฺติ ฯ

๔. สเจปิ เต สมฺปตฺตปริสา ย อนตฺตาติ วุตฺตํ สกฺกณฺณยํ สมฺปตฺตปริสา ย มคฺคผลปฏิเวธ ภาเวย ฯ

๕. อนตฺตลฺกฺขณํ ปรณฺณยปนสฺส หิ อณฺณสฺส กสฺสจฺจิ อวิสโย สพฺพณฺณ พุทฺธานเมว วิสโย ฯ

๖. เอวเมตํ อนตฺตลฺกฺขณํ อปากฺกํ ฯ

๗. ตสฺมา สตฺธา อนตฺตลฺกฺขณํ ทสฺเสนโต อนิจฺเจน วา ทสฺเสนติ ทุกฺเขน วา อนิจฺจทุกฺเขหิ วา ฯ แปลความว่า

๑. สมัยที่มีพระพุทธรเจ้าอุบัติขึ้นก็ตาม มิได้อุบัติขึ้นก็ตาม อนิจจลักษณะ ทุกขลักษณะทั้ง ๒ นี้ ย่อมปรากฏมีอยู่เสมอ

๒. ยกเว้นพระพุทธรเจ้าอุบัติขึ้นเสียแล้ว อนัตตลักษณะย่อมไม่ปรากฏ จัก ปรากฏก็เฉพาะแต่ในสมัยที่มีพระพุทธรเจ้าอุบัติขึ้นเท่านั้น

๓. คาบสปริพาชกทั้งหลายมีโพธิสัตว์ศาสตราจารย์สร้งกะเป็นต้น ที่มีฤทธิ์มากอานุภาพมากเหล่านี้ ย่อมสามารถแสดงได้แต่เพียงแค่ความเป็นอนิจจัง ทุกขัง ๒ ประการนี้เท่านั้นไม่สามารถแสดงความเป็นอนัตตาได้เลย

๔. ความจริงเป็นดังนั้น ถ้าหากว่าท่านเหล่านั้นสามารถแสดงความเป็นไปแห่งรูปนาม โดยความเป็นอนัตตาให้แก่บริษัทที่มาหาตนฟังได้แล้ว บริษัทเหล่านั้นก็อาจบรรลุมรรคผลได้บ้าง

๕. แท้จริงการปรากฏแห่งอนัตตลักษณะนี้ หาใช่เป็นวิสัยของผู้ใดผู้หนึ่งอื่น นอกจากพระสัมมาสัมพุทธเจ้าไม่ แต่เป็นวิสัยของพระสัพพัญญูสัมมาสัมพุทธเจ้าจำพวกเดียวเท่านั้น

๖. อนัตตลักษณะไม่ปรากฏในสมัยที่ไม่มีพระพุทธรูปศาสนาดังนี้แล

๗. เพราะฉะนั้น พระศาสดาเอกของชาวโลก เมื่อจะทรงแสดงอนัตตลักษณะนั้นย่อมแสดงชี้แจงด้วยสภาพความเป็นอนิจจังบ้าง ทุกขังบ้าง และทั้งอนิจจังทุกขังทั้ง ๒ บ้าง

ตามหลักฐานนี้พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า การแสดงอนัตตลักษณะของพระสัมมาสัมพุทธเจ้านั้น บางทีก็ทรงยกความเป็นอนิจจะขึ้นมาเปรียบเทียบ บางทีก็ทรงยกความเป็นทุกขะขึ้นมาเปรียบเทียบ บางทีก็ทรงยกความเป็นอนิจทุกขะ ทั้ง ๒ ขึ้นมาเปรียบเทียบเพื่อจะได้เห็นความเป็นอนัตตา เมื่อเป็นเช่นนี้ก็ทำให้เกิดความสงสัยขึ้นมาว่า ก็เหตุไฉนบริษัททั้งหลายที่ได้ฟังอนิจทุกขะจากพระโพธิสัตว์ศาสตราจารย์สร้งกะนั้น จึงมิได้รู้เห็นในความเป็นอนัตตา และได้มรรคผลเล่า

盖ว่า การแสดงอนิจจะ ทุกขะของท่านเหล่านั้นเป็นการแสดงอนิจจะ ทุกขะโดยสมมุติดังที่ได้กล่าวแล้วข้างต้นหาใช่เป็นอนิจจะ ทุกขะแท้ันเป็นอารมณ์ของวิปัสสนาญาณแต่อย่างใดไม่ สำหรับการแสดงอนิจจะ ทุกขะของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าที่พระอรรถกถาจารย์ได้กล่าวนี้เป็นการแสดงอนิจจะ ทุกขะโดยสภาวะที่เป็นอารมณ์ของวิปัสสนาญาณ ฉะนั้นผู้ฟังจึงสามารถรู้เห็นในความเป็นอนัตตาได้ ฉะนั้นพระอาจารย์อานันทเถระจึงได้แสดงไว้ในมูลฎีกาว่า :-

อนตตลขณั ปญญาปนสสุ อญเณสั อวิสยตฺตา อนตตลขณทึปกานั
อนิจจทุกขลขณานนฺจ ปญญาปนสสุ อวิสยตฺตา ทสฺสิตา โหติ เอวํ ปน พุปฺปญฺญา
ปนตฺตา เอเตสั ทุรฺปญฺจานตฺยา โหติ ฯ

แปลความว่า ที่พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่าการแสดงให้เห็นทั้งหลายรู้เห็น อนัตตลักษณะมิใช่เป็นวิสัยของผู้อื่นนั้น เป็นอันว่าได้แสดงถึงอนิจทุกขลักษณะที่แท้ ที่ทำให้ชนทั้งหลายได้รู้แจ่มแจ้งในอนัตตลักษณะก็มีใช่เป็นวิสัยของผู้อื่นด้วยเช่นกัน การรู้เห็นและการแสดงไตรลักษณ์ที่แท้เป็นของยากมากที่สุดอย่างนี้ ก็เพราะการปรากฏ แห่งไตรลักษณ์ที่แท้ในปัญญาของชนทั้งหลายนั้นยากมากนั่นเองเป็นสาเหตุ

หมายเหตุ การขยายความในมหาวิทยาลัยที่เหลือทุกขานุปัสสนาเป็นต้น นั้นจะแสดงเฉพาะแต่ข้อความพิเศษๆ ที่ยังมีได้กล่าวไว้ในอนิจจานุปัสสนา ส่วน ข้อความที่เหมือนกันกับอนิจจานุปัสสนานั้นจะไม่กล่าวซ้ำอีก

จบ อนิจจานุปัสสนา

๒. ทุกขานุปัสสนา

ทุกขานุปัสสนา มีฉันทะแสดงว่า ทุกขสฺส อนุปสฺสนา ทุกขานุปสฺสนา แปลว่าการพิจารณารู้เห็นรูปนามที่เป็นทุกข์อยู่เนื่องๆ จนทุกขลักษณะปรากฏชื่อว่า ทุกขานุปัสสนา หรืออีกนัยหนึ่ง ทุกขตฺย อนุปสฺสนา ทุกขานุปสฺสนา การพิจารณา รู้เห็นความเป็นทุกข์อยู่เนื่องๆ ชื่อว่า ทุกขานุปัสสนา องค์ธรรมได้แก่ปัญญาเจตสิก

แสดงความต่างกันของคำทั้ง ๓

๑. ทุกขธรรม ธรรมที่เป็นทุกข์ได้แก่ รูปนาม
๒. ทุกขลักษณะ เครื่องหมายที่กำหนดว่าเป็นทุกข์ของรูปนาม
๓. ทุกขานุปัสสนา ปัญญาที่มีการพิจารณาเห็นความเป็นทุกข์อยู่เนื่องๆ ในรูปนาม

ทุกขานุปัสสนา ปัญญาที่พิจารณาเห็นความทนอยู่ไม่ได้ของรูปนาม ที่ เนื่องมาจากการพบเห็นเป็นประจักษ์แห่งการเปื่อยเนิ่น โดยอาการเกิดขึ้นแล้วก็ ดับไปติดต่อกันอยู่อย่างไม่ขาดสายในขณะที่กำหนดรู้รูปนามตามสภาวะอยู่นั้นแหละ ปัญหานี้ชื่อว่า “ทุกขานุปัสสนา”

ดังนั้น นักศึกษาทั้งหลายพึงทราบความในระหว่างคำว่า ทุกขะ ทุกขลักษณะ ทุกขานุปัสสนา ทั้ง ๓ นี้ว่ามีความต่างกันคือ ทุกขะ ธรรมที่เป็นทุกข์ได้แก่รูปนาม ทุกขลักษณะ เครื่องหมายที่กำหนดรู้ว่าเป็นทุกข์ได้แก่การเกิดดับติดต่อกันอยู่อย่างไม่ขาดสาย, ทุกขานุปัสสนา ปัญญาที่พิจารณาเห็นความเป็นทุกข์อยู่เนืองๆ ในรูปนาม หรือขณะที่เห็นความเกิดดับของรูปนามอยู่นั้น ความรู้สึกในขณะนั้นก็เกิดขึ้นว่า กายใจนี้เป็นของน่าเกลียดน่ากลัวไม่ดีเป็นภัย จะหาความสุขสบายจากกายใจอย่างแท้จริงนั้นหาไม่ได้เลยนี้ ได้แก่ปัญญาที่ในมหากุศล มหาภิรียาที่กำหนดรู้รูปนาม

อธิบายทุกขานุปัสสนา

ตามธรรมดาคนทั้งหลายย่อมเข้าใจในความเป็นอยู่ของสัตว์ทั้งหลายว่า พรหมมีความสุข เทวดาชั้นสูงมีความสุข แต่เทวดาชั้นต่ำมีความสุข มนุษย์มีร่างกายสมบูรณ์ อนามัยดี มั่งมีศรีสุข มีความสุข ร่างกายไม่สมบูรณ์มีโรคภัยไข้เจ็บเบียดเบียน อนามัยไม่ดี ยากจนเจ็บใจเหล่านี้เป็นทุกข์ สัตว์ดิรัจฉานบางพวกเป็นสุข บางพวกเป็นทุกข์ สัตว์นรก เปรต อสุรกาย เป็นทุกข์ ต่างๆ เหล่านี้ก็เป็นความเข้าใจถูกต้องเหมือนกันเพราะมองไปในด้านการเสวยอารมณ์ที่เป็นสุข ทุกข์ โสมนัส โทมนัสของสัตว์ทั้งหลาย แต่ความเป็นจริงนั้นสุขกายสุขใจก็ดี ทุกข์กายทุกข์ใจก็ดี ล้วนแต่มีการเกิดขึ้นแล้วก็ดับไปไม่คงที่ แล้วก็กลับเกิดขึ้นอีกติดต่อกันอยู่อย่างนี้เรื่อยไปโดยไม่ว่างเว้น ดังนั้นรูปนามที่มีสุขหรือไม่มีสุขก็ตาม ทั้งหมดจึงล้วนแต่เป็นทุกข์ด้วยกันทั้งสิ้น

ทุกขะ เมื่อว่าโดยย่อตามธรรมาธิษฐานแล้วก็มีเพียง ๓ อย่าง คือ :-

๑. ทุกขทุกข์ ชื่อว่าทุกข์เพราะทนได้ยากเป็นทุกข์จริงได้แก่ ทุกข์กาย ทุกข์ใจ
๒. วิปริณามทุกข์ ชื่อว่าทุกข์เพราะเปลี่ยนแปลงแปรปรวนไปโดยไม่หยุดยั้ง ได้แก่ สุขกาย สุขใจ
๓. สังขารทุกข์ ชื่อว่าทุกข์เพราะมีการจัดแจงปรุงแต่งด้วยความเกิดดับได้แก่ รูปนาม หรือกาย ใจ ทั่วไป

ใน ๓ อย่างนี้ ทุกข์กาย ทุกข์ใจ ชื่อว่าทุกข์ทุกข์ก็เพราะกายมีอาการเป็นไปต่างๆ เช่น จุกเสียด แน่นเฟ้อ จัดยอก ปวดศีรษะ ปวดฟัน เป็นแผลฝี ถูกตีฟันแทง เจ็บไข้ โรคต่างๆ นานาหลายอย่างหลายประการเหลือที่จะพรรณนาดังที่เห็นกันอยู่ในทุกวันนี้ ส่วนใจก็เพราะเสียอกเสียใจ โกรธ กลัว เนื่องจากที่ได้ประสบพบกับเหตุภัย

ต่างๆ ดังที่มีอยู่ทั่วไปในทุกวันนี้ ทุกข์ ๒ นี้ล้วนแต่ทนได้ยากทั้งสิ้น ดังนั้นท่านจึงกล่าวว่าเป็นทุกข์ทุกข์

ความสุขกาย สุขใจ ที่ชื่อว่าวิปริณามทุกข์นั้น ก็เพราะมีการเปลี่ยนแปลง ปรวนแปรไปไม่คงที่อยู่นั่นเอง ดังเช่นในขณะที่ร่างกายกำลังกระทบกับความเย็น โดยที่ถูกลมเย็นพัดมาก็ดี หรือกำลังพัดอยู่ก็ดี ขณะนั้นความสุขกายสุขใจ ย่อมเกิดขึ้น ครั้นลมหยุดพัดหรือหยุดนิ่ง ความสุขกายสุขใจก็หายไป

ดังนั้น จึงมีการอาบนำกันอยู่เสมอเพื่อความสุขกายสุขใจจะได้เกิดขึ้นอีก ความสุขใจที่เกิดจากการเห็น การได้ยิน การดมกลิ่น การลิ้มรสที่ดีๆ เหล่านี้ เมื่อหยุดดู หยุดฟัง หยุดดม หยุดรับประทานก็ดี หรืออารมณ์เหล่านี้หายไปก็ดี ความสุขใจก็หายไปพร้อมกันในขณะที่นั้นเอง เมื่อจะให้มีอยู่ก็ต้องคอยปรับปรุงเพิ่มเติมอยู่อย่าให้ขาด ความสุขใจจึงจะมีอยู่ได้ ด้วยเหตุดังกล่าวนี้แหละท่านจึงกล่าวว่า ความสุขกายสุขใจเป็นวิปริณามทุกข์

รูปนาม ชื่อว่า สังขารทุกข์ ก็เพราะมีการจัดแจงปรุงแต่งด้วยการเกิดดับ คือนามขันธ์ ๕ หรือจิตใจชั่วขณะคิดนึกมีครั้งหนึ่งเกิดขึ้นแสนโกฏีครั้ง ดับไปก็แสนโกฏี ครั้งรูปหรือกายเกิดขึ้นมากกว่าห้าพันโกฏีครั้ง ดับไปก็มากกว่าห้าพันโกฏีครั้ง การเกิดดับดังนี้คงรู้เห็นก็แต่ผู้ที่เจริญวิปัสสนา หรือผู้ที่มีการศึกษาดีในความเป็นไปแห่งรูปนามเท่านั้น ส่วนบุคคลนอกนั้นหาได้รู้เช่นนี้ไม่แต่ใครจะรู้หรือไม่รู้เห็นก็ตาม สภาพของรูปและนามก็คงเป็นดังนี้เสมอไป เช่นเดียวกันกับภาพที่ปรากฏในโทรภาพหรือบนจอภาพยนตร์ ภาพที่ปรากฏในโทรภาพหรือบนจอภาพยนตร์นั้นก็เพราะเนื่องมาจากการลำดับติดต่อกันของฟิล์มที่เขาถ่ายมาเป็นชิ้นเล็กชิ้นน้อย นำมาปะติดปะต่อเชื่อมกันไว้เป็นอย่างดี ทำการฉายออกมาให้เห็นเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันเพียงชั่ว ๑ นาทีภาพที่เป็นขึ้นๆ ก็ผ่านไปหลายร้อยแต่ผู้ดูบางคนก็หาได้รู้ไม่ ข้อนี้นั่นใด การเกิดดับติดต่อกันแห่งรูปนาม อย่างไม่ขาดสายก็ฉนั้น ดังนั้นท่านจึงกล่าวว่ารูปนามทั้งหมดเป็นสังขารทุกข์

ทุกข์ทั้ง ๓ อย่างนี้ สังขารทุกข์อย่างเดียวกันที่มีอยู่ในสังขารธรรมทั่วไปทั้งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิตเหตุนี้พระอาจารย์ธัมมปาละเถระจึงได้แสดงไว้ในวิสุทธิมรรค มหาฎีกาว่า ดีสุ ทุกขตาสุ สงขารทุกข์ตาสุ พยาปีนิ ฯ แปลว่าในทุกข์ทั้ง ๓ อย่างนั้น สังขารทุกข์อย่างเดียวกันมีทั่วไปในสังขารธรรมทั้งปวงทั้งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิต

๓ โดยไม่มีโอกาสที่จะขาดสายลงได้ การเกิดขึ้นแห่งวิปลาสธรรมเป็นต้นจนถึงกุศลอกุศลกรรม อันเป็นเหตุและการเกิดขึ้นแห่งผลคือสัตว์บุคคลดังกล่าวนี้ ล้วนแต่เป็นโทษที่เนื่องมาจากมิได้มีการกำหนดรู้เห็นความทุกข์ที่มีอยู่ในกายใจนั่นเอง

ต่อมาเมื่อได้ทำการกำหนดรู้เห็นกายใจว่าเป็นทุกข์ โดยอาศัยการปรากฏแห่งทุกข์ลักษณะ เวลานั้นปัญญาที่รู้เห็นความเป็นทุกข์ในกายใจคือทุกขานุปัสสนาก็ทำการประหาณวิปลาสธรรมทั้ง ๓ พร้อมด้วยกิเลสอันเป็นบริวาร ตลอดจนถึงกุศลอกุศลไม่ให้เกิดขึ้น เมื่อธรรมที่เป็นฝ่ายเหตุเกิดขึ้นไม่ได้ ธรรมที่เป็นฝ่ายผลก็เกิดขึ้นไม่ได้เช่นกัน ความเป็นไปดังนี้แหละจึงกล่าวว่าการประหาณวิปลาสธรรมทั้ง ๓ เป็นต้นด้วยทุกขานุปัสสนา

จบ ทุกขานุปัสสนา

๓. อนัตตานุปัสสนา

ปัญญาที่พิจารณาเห็นโดยความเป็นอนัตตา ไม่มีแก่นสารปราศจากการบังคับบัญชาของรูปนามที่เนื่องมาจากการพบเห็นเป็นประจักษ์แห่งความไม่ใช่ตน เรา เขา โดยอาการเกิดขึ้นแล้วก็ดับไปติดต่อกันอยู่อย่างไม่ขาดสาย ในขณะที่กำหนดรู้รูปนามตามสถานะอยู่ ปัญญานี้ชื่อว่า อนัตตานุปัสสนา

อนัตตา เมื่อแยกบทแล้วได้ ๒ บท คือ น + อตฺตา น แปลว่าไม่ใช่ อตฺตา แปลแยกออกได้เป็น ๔ อย่าง คือ จิต ๑ กาย ๑ สภาวะ ๑ ปรมัตถะ หรือ วิญญานพิเศษ ๑ รวมเป็น ๔ อย่าง

ข้อที่ ๑ อตฺตา ในพระบาลีว่า อตฺตานํ ทมยนฺติ ปณฺชิตา แปลว่า บัณฑิตทั้งหลายย่อมฝึกฝนตน คำว่า ตน ในพระบาลีนี้ได้แก่ จิต

ข้อที่ ๒ อตฺตา ในพระบาลีว่า นตฺถิ อตฺตสมํ เปมํ แปลว่า ความรักเสมอด้วยตนไม่มี คำว่า ตน ในพระบาลีนี้ได้แก่ กาย

ข้อที่ ๓ อตฺตา ในพระบาลีว่า อตฺตทีปา ภิกฺขเว วิหฺรต แปลว่า ภิกษุทั้งหลายจงเป็นผู้มีตนเป็นที่พึ่งอยู่ คำว่า ตน ในพระบาลีนี้ได้แก่ กุศลธรรม คือสภาวะ

ข้อที่ ๔ อตฺตา ในพระบาลีว่า อยํ อตฺตา นิจุโจ ฐโว สสฺสโต อวิปริณามชฺชโม แปลว่า ตนนี้เป็นของเที่ยงแข็งแรง ตั้งอยู่มั่นคง ไม่มีการแตกดับ คำว่า ตน ในพระ

บาลีข้อที่ ๔ นี้ได้แก่ ปรมัตตะ หรือปรมวิญญานที่ชาวอินเดียถือกันตลอดมาจนถึงปัจจุบันนี้

ในคำแปล อัตตา ทั้ง ๔ อย่างนี้ ข้อสำคัญคือ ข้อที่แปลว่าเป็นของเที่ยงของชาวอินเดียนั่นเอง ส่วนอัตตาอีก ๓ คือ จิต, กาย, สภาวะ นั้นก็ถูกต้องตามหลักฐานของคนๆ เพราะฉะนั้น อัตตาที่เป็นของเที่ยงนั้นเป็นข้อธรรมสำคัญที่ตรงกันข้ามกับอนัตตธรรม อนัตตา ที่แปลว่าไม่ใช่อัตตานั่น มุ่งหมายถึงไม่ใช่อัตตาข้อที่ ๔ นี้แน่นอน

ชาวอินเดียส่วนมากก็ถือว่าอัตตาไม่ตาย ไม่มีการแตกดับเป็นของเที่ยงเสมอ บุคคลทุกๆ คนต้องมีอัตตา คนและสัตว์ตาย แต่อัตตาไม่ตาย อัตตาจะทำอะไรก็ได้ คุณอำนาจความสามารถของอัตตานี้มีมากมายหลายอย่าง คือคำว่าอัตตานี้เป็นชื่อของชีวิต ในที่นี้ชาวอินเดียมุ่งหมายถึงวิญญานพิเศษอย่างหนึ่งเมื่อคนตายไปแล้ว ชีวิตหรืออัตตาไม่ตาย ต้องหาที่อยู่ใหม่อีก

อัตตา เป็น เวทกะ คือผู้แสวงความสุขและความทุกข์ การกระทำดีหรือร้าย อัตตาจะต้องเป็นผู้แสวงผลในชาติใหม่ในอนาคต

อัตตา เป็น นิวาสิ คือผู้เที่ยงไม่ตาย เมื่อบ้านเก่าแตกดับก็ย้ายไปอยู่ที่ใหม่ต่อไป

อัตตา เป็น สยวสิ คือการกระทำอะไรๆ ก็ดีเป็นไปตามใจของอัตตา คือตาเห็นรูป หูได้ยินเสียง จมูกดมกลิ่น ลิ้นลิ้มรส เป็นต้นนั้น แล้วแต่อัตตาตามใจอัตตาทุกสิ่งทุกอย่าง เพราะฉะนั้น อัตตาจึงเป็นเจ้าของโลก เป็นผู้สร้างโลก

ผู้ถือนั่นในคุณของอัตตาหรือนามของอัตตาที่กล่าวมาแล้วนี้ในพระบรรพพุทธศาสนาเรียกว่า ผู้มีอัตตวาทุปาทาน คือผู้ยึดถืออัตตวาตะ อัตตวาตะนี้ในพระพุทธานุศาสนธิบายว่าเป็นมิจนาทิฎฐิคือ เป็นความเห็นผิด เป็นความเห็นที่ไม่ถูกต้อง เป็นความเห็นที่หลงทาง

อนัตตา แสดงว่านั่นดะว่า น + อตฺตา = อนตฺตา แปลความว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาน เหล่านี้ไม่ใช่อัตตา ฉะนั้นจึงชื่อว่า อนัตตา

อีกนัยหนึ่ง นคฺติ อตฺตา เอตสฺส ขนฺธปญฺจกสฺสาติ วา อนตฺตา แปลความว่า อัตตา ไม่มีแก่รูปนามขันธ์ ๕ นั้น ฉะนั้นรูปนามขันธ์ ๕ นั้น จึงเรียกว่า อนัตตา

หมายความว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาน แห่งรูปนามขันธ์ ๕ นั้น ไม่มีอัตตา ฉะนั้น รูปนามขันธ์ ๕ ทั้งหมดเป็น อนัตตา

นอกจากรูปขั้น ๕ แล้ว นิพพาน บัญญัติ ก็ไม่มีอัตราเหมือนกัน ดังนั้น สังขตธรรมและอสังขตธรรมทั้งปวงจึงเป็น อนัตตา

สำหรับอนิจจา ทุกขานั้น ได้แก่สังขาร (สังขตธรรม) อย่างเดียว อนัตตานั้นได้แก่สังขาร (สังขตะ) และอสังขตะ คือนิพพานและบัญญัติทั้งปวง ดังนั้นพระพุทธองค์จึงทรงเทศนาว่า สัพเพ สงฺขารา อนิจจา, สัพเพ สงฺขารา ทุกขา, สัพเพ ธมฺมา อนตฺตา ดังนี้ อีกนัยหนึ่งพระศาสดาทรงเทศนาไว้ในวินยปิฎกปริวารบาลีว่า :-

อนิจจา สัพพสงฺขตา ทุกฺขานตฺตา จ ลฺกฺขิตา

นิพฺพานํ เจว ปณฺณตฺติ อนตฺตา อิติ นิจฺจิตา

สังขารธรรมทั้งปวง หมายถึงว่า เป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ัตตานิพพานก็ดี บัญญัติก็ดี ตัดสินว่าเป็น อนัตตา

อีกนัยหนึ่งคำว่า อนตฺตา อสารถฺยเจน แปลว่าเป็นอนัตตา เพราะอรรถว่าไม่มีแก่นสาร หรือไม่อยู่ใต้อำนาจของใคร ฉะนั้นจึงเรียกว่า อนัตตา

หมายความว่า ธรรมคารูปธรรมย่อมไม่เป็นสาระ ทุกๆ ขณะย่อมไปสู่ความดับ เมื่อปราศจากชีวิต, อสมาคะและวิญญูณทั้ง ๓ นี้แล้วจะหารูปที่ใช้การสักอันหนึ่งก็ไม่ได้ เมื่อจวนจะตายก็ดี จะเอารูปที่เป็นสาระแล้วใช้การสิ่งหนึ่งสิ่งใดก็ไม่ได้ว่าโดยอาการก็มีอาการเกิดดับเสมอ ฉะนั้น พระบรมศาสดาจึงทรงเปรียบเทียบอุปมาไว้ว่า เผลปิณฺฑูปมํ รูปํ แปลว่า รูปเหมือนต๋อมน้ำ ส่วนนามก็เหมือนกันจะกระทบหรือจับไม่ได้เอาเวทนาสัญญาเหล่านี้ไปใช้การสิ่งใดไม่ได้ เกิดแล้วดับสูญไปห้ามไม่ให้เกิดหรือดับก็ไม่ได้ เพราะฉะนั้นโดยสภาวะจึงเรียกว่า อนัตตา

ความต่างกันระหว่างอนัตตา, อนัตตลักษณะ, อนัตตานุปัสสนา

๑. อนัตตา รูปนามขั้น ๕ ที่เป็นอนัตตาไม่ใช่ตัวตนในวิสุทธิมรรค แสดงว่า ยํ ทุกฺขํ ตทณตฺตาติ ปน วจฺนโต ตทฺทว ขนฺธรูปญฺจํ อนตฺตา กสฺมา ? อวสวตฺตนโต

รูปนามขั้น ๕ ชื่อว่าเป็นอนัตตา สมดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงไว้ว่า สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา เพราะรูปนามขั้น ๕ ไม่อยู่ในอำนาจบังคับบัญชาของผู้ใดทั้งสิ้น

๒. อนัตตลักษณะ ในเครื่องหมายที่กำหนดรู้ว่าไม่ใช่ตัวตนของรูปนามในวิสุทธิมรรคแสดงว่า อวสวตุนากาโร อนตตลกฺขณํ อาการที่ไม่เป็นไปในอำนาจบังคับบัญชาของผู้ใดชื่อว่า อนัตตลักษณะ

อีกนัยหนึ่ง **อนัตตลักษณะ** แสดงวณัตตะ ว่า อนตตสฺส ลกฺขณํ อนตตลกฺขณํ

เครื่องหมายของธรรมทั้งปวงที่ไม่ใช่อัตตาชื่อว่า อนัตตลักษณะ ได้แก่ความไม่มีแก่นสาร ปราศจากเราเขาที่จะบังคับบัญชาให้เป็นไปตามความต้องการ

๓. อนัตตานุปัสสนา ปัญญาที่พิจารณาเห็นโดยความไม่เป็นไปในอำนาจบังคับบัญชาของรูปนาม แสดงวณัตตะว่า อนตตสฺส อนุปสฺสนา อนตตานุปสฺสนา

การกำหนดรู้เห็นรูปนามที่เป็นอนัตตาอยู่เนืองๆ จนอนัตตลักษณะปรากฏชื่อว่า อนัตตานุปัสสนา

หรืออีกนัยหนึ่ง อนตตตาย อนุปสฺสนา อนตตานุปสฺสนา การกำหนดรู้เห็นความไม่มีแก่นสารปราศจากเราเขาที่จะบังคับบัญชาให้เป็นไปตามความต้องการของผู้ใดอยู่เนืองๆ ชื่อว่า อนัตตานุปัสสนา

การพิจารณาอัตตาและอนัตตา

เกสา เส้นผม โลมา ขน นขา เล็บ ทนฺตา ฟัน ตโจ หน้ํ มํสํ เนื่อ นหารุ เอ็น อฏฺฐิ กระดูก อฏฺฐิมิลขํ เยื่อในกระดูก วกฺกํ ม้าม หทยํ หัวใจ ยกนํ ตับ กิโลมกํ พังผืด ปิหํ ไต ปปฺผาสํ ปอด อนฺตํ ไส้ใหญ่ อนฺตคฺคณํ ไส้เล็ก อุทรียํ อาหารใหม่ กรีสํ อาหารเก่า มตฺถลฺลขํ มนสมฺมอ ธาตุทั้ง ๒๐ นี้ พระศาสดาตรัสไว้ในสูตรตันตปิฎกและอภิธรรมปิฎกว่าเป็น ปถวิธาคู

อนัตตลักษณะไม่ปรากฏก็เพราะพระน่ะได้กำบังปกปิดไว้จะนั่นอนัตตลักษณะจึงไม่เห็นชัด ถ้าพระแตกแล้ว อนัตตลักษณะก็เห็นชัดแจ้ง ดังที่พระมหาพุทธโฆษาจารย์แสดงไว้ในวิสุทธิมรรคว่า :-

อนตตลกฺขณํ นานาธาตฺวินิพฺโกลกสฺส อมนสฺสการา ขนฺนํ ปฏิจฺจนนฺตฺตา น อุปฺปฺภวติ นานาธาตฺวโย วินิพฺภวชฺชิตฺวา ขนฺนวินิพฺโกลเก กเต อนตตลกฺขณํ ยถาวรรสสโต อุปฺปฺภวติ ฯ

อนัตตลักษณะไม่ปรากฏก็เพราะไม่มีการกำหนดพิจารณาในธาตุต่างๆ คือ รูปธาตุ นามธาตุ ซึ่งธาตุเหล่านั้นแสดงอาการคล้ายๆ กับเป็นกลุ่มเป็นกองเพราะ ฌนบัญญัติได้กำบังปกปิดไว้ แต่เมื่อได้ทำการกำหนดพิจารณาจนเกิดความรู้ความเห็นว่ารูปธาตุ นามธาตุแยกกันได้เช่นนี้แล้วขณะก็แตก อนัตตลักษณะก็ย่อมปรากฏโดยสภาวะของตนอย่างแท้จริงดังนี้

คำว่า ฌน หมายความว่าเกิดขึ้นเป็นกลุ่มก้อนอารมณ์ภายในภายนอกและ อารัมมณิกวิจิตรภายในนั้นคล้ายๆ กับเป็นกลุ่มเป็นกอง ฌนเป็นเหตุให้บุคคลทั้งหลายเข้าใจผิดยึดถือว่าบุคคล สัตว์ เรา เขา เรียกกันว่าเป็นอัตตา พอขณะแตกแล้ว อัตตาก็หายไป อนัตตาก็ปรากฏชัดเจนแทนที่

บัญญัติปรากฏ ปรมัตถ์หาย ปรมัตถ์ปรากฏ บัญญัติหาย

คำว่า บัญญัติปรากฏ ปรมัตถ์หาย หมายความว่า เกสา โลมา เป็นต้น ในอาการ ๓๒ นั้น เกสา แปลว่าเส้นผม เส้นผมเป็นปถวิธาตุมีสัจฐานบัญญัติได้กำบังปกปิดไว้ทำให้มองเห็นเป็นสังขมๆ ยาวๆ ฉะนั้น คนทั้งหลายเรียกกันว่า เส้นผม ส่วนปถวิธาตุที่มีสภาพสุขุมละเอียด ไม่สามารถรู้ได้โดยตามทีกล่าวมานี้ จะเห็นว่าปถวิธาตุเส้นผม ถ้าขณะใดบัญญัติปรากฏอยู่ ปรมัตถ์ก็หายไป

ส่วนคำว่า ปรมัตถ์ปรากฏ บัญญัติหาย หมายความว่าเส้นผมเมื่อขณะแตกเป็นปถวิธาตุ, เป็นปรมัตถ์ สภาวะนั้นจะปรากฏชัดเจนทันที เมื่อปถวิธาตุเป็นปรมัตถ์ตามสภาวะปรากฏขึ้นแล้ว เส้นผมซึ่งเดิมฌนบัญญัติกำบังปกปิดไว้ ในขณะนั้นเองสัจฐานบัญญัติคือ กลมๆ ยาวๆ ก็หายไป และนามบัญญัติว่าเส้นผมก็หายไปด้วยกัน ปถวิธาตุก็รู้ได้ชัดไม่ใช่เป็นเส้นผม ไม่เรียกว่าเส้นผมแล้ว เรียกได้แต่สภาวะแห่งปถวิเท่านั้น เมื่อขณะแตกสัจฐานบัญญัติขาด อนัตตาก็ปรากฏและบัญญัติก็หายไป

ท่านผู้มีปัญญาทั้งหลายพึงสมมุติว่าเส้นผมนี้ใช้ไม้ศิลาบดอยู่ในใจ สัจฐานบัญญัติ คือกลมๆ ยาวๆ ก็หายไป ฌนบัญญัติคือ เป็นกลุ่มเป็นก้อนก็แตกในขณะนั้น นามบัญญัติว่าเส้นผมก็หายไปเปลี่ยนชื่อเป็นปถวิธาตุ ตามทีกล่าวมานี้แสดงว่า เมื่อปรมัตถ์ปรากฏบัญญัติก็หายไป ในเมื่อปรมัตถ์ปรากฏบัญญัติหายไปนี้เองเรียกว่าอนัตตาปรากฏ อัตตาทายไป ในทำนองเดียวกัน ขนก็ดี เล็บมือเล็บเท้าก็ดี ฟันก็ดี หนังกี่ดี ก็มีการพิจารณาอัตตาและอนัตตาเช่นเดียวกับเส้นผม

สำหรับมังสะคือ เนื้อ มีการพิจารณาอตฺตาและอนตฺตาต่อไปนี่ก็คือ ก้อนเนื้อนั้นมีชนบัญญัติกำบังปกปิดไว้ฉะนั้น สันฐานบัญญัติปรากฏชัดเจนอยู่ บุคคลทั้งหลายจึงมีความเห็นความเข้าใจว่าเนื้อเป็นก้อนกลมๆ หรือสี่เหลี่ยมจึงเรียกว่า ก้อนเนื้อ ปรมัตถสภาวะของปถวีธาตุนั้นไม่สามารถรู้เห็นได้ ฉะนั้น ก้อนเนื้อเมื่อบัญญัติปรากฏอยู่ ปรมัตถ์ก็หายไป

คำว่า ปรมัตถ์ปรากฏ, บัญญัติหายไป, ชนะแตก หมายความว่าก้อนเนื้อเมื่อชนะแตกแล้ว ปถวีธาตุที่มีปรมัตถสภาวะสุขุมละเอียดก็ปรากฏขึ้น สันฐานบัญญัติที่มีอาการกลมๆ หรือสี่เหลี่ยมก็หายไป นามบัญญัติของก้อนเนื้อก็หายไปพร้อมกัน ในขณะนั้นเกิดความรู้ความเห็นอยู่แต่ปถวีธาตุอันเป็นปรมัตถสภาวะล้วนๆ สภาวะแห่งปถวีธาตุก็ไม่เรียกว่าก้อนเนื้ออีกต่อไป

การทำลายชนะให้แตกก็คือสมมุติว่าก้อนเนื้อนั้นยังสดๆ ก็ตาม หรือตากแห้งแล้วก็ตามใช้ไม้บดหรือใช้ครกตำอยู่ในใจบ่อยๆ จนละเอียดดีแล้วก็เหลือแต่สภาพปถวีธาตุนั่นเอง ในขณะนั้นนามบัญญัติของก้อนเนื้อก็หายไปด้วย เรียกกันว่า เป็นปถวีธาตุ ตามที่กล่าวมาแล้วนี้ก้อนเนื้อเมื่อเปลี่ยนสภาพเป็นสภาพปถวี ปรมัตถ์ก็ปรากฏบัญญัติหายไปและอนตฺตาปรากฏ อตฺตาก็หายไป

ในการทำนองเดียวกันการพิจารณาอตฺตา อนตฺตาของปถวีธาตุอื่นๆ ที่เหลือ เช่นกระดูกเป็นต้น ก็เช่นเดียวกันกับการพิจารณาเส้นผม

เรื่องพิเศษแห่งบัญญัติและปรมัตถ์

พระมหาธรรมปาลเถระอาจารย์ชาวลังกา กล่าวไว้ในวิสุทธิมรรคมหาฎีกาว่า
 นนุ จ ตชฺชา ปญฺญตฺตฺวิเสสน สภาวธมฺโม คณฺหายตฺติ สจฺจํ คณฺหายตฺติ
 ปุพฺพภาเค ภาวนาย ปน วฑฺฒมานาย ปญฺญตฺตํ สมตฺติกฺกมิตฺวา สภาเวยฺว จิตฺตํ
 ตฺติฏฺฐตฺติ

ถามว่า ท่านถือเอาสภาวะธรรมโดยอำนาจบัญญัติที่เกิดขึ้นจากการกระทำนั้นๆ มิใช่หรือ ?

ตอบว่า ใช่ ถือเอาแต่ตอนต้นๆ เท่านั้น แต่เมื่อเจริญวิปัสสนาภาวนานานเข้าๆ จิตจะก้าวล่วงบัญญัติเสียและตั้งอยู่ในสภาวะธรรมล้วนๆ

ในการเจริญวิปัสสนานั้นขั้นต้นๆ เมื่อตั้งสติกำหนดรูปนาม เดินจงกรม เป็นต้น คนทั้งหลายก็อาจสงสัยในวิธีการว่า การกำหนดอย่างนี้เป็นการกำหนดบัญญัติเมื่อกำหนดบัญญัติอยู่จะจัดเป็นการเจริญวิปัสสนาได้อย่างไร

ความจริงความสงสัยอันนี้ก็ต้องอยู่ แต่ว่าถูกไม่หมดทีเดียว ก็ว่าในขั้นแรกนั้นจะต้องให้โยคีผู้ปฏิบัติทำการกำหนดอารมณ์บัญญัติไปก่อน มิฉะนั้นจิตจะไม่มีที่กำหนดเพราะปรมัตตสภาวะเป็นสิ่งที่เห็นได้ยาก ต่อเมื่อปัญญาภาวนาแก่กล้าขึ้น อารมณ์บัญญัติเหล่านี้จะหายไป เหลือแต่ปรมัตตสภาวะล้วนๆ

ในเรื่องนี้เปรียบเหมือนกับบุคคลที่กำลังต้องการข้าวสารบริสุทธิ์เพื่อเอามาหุงต้ม เมื่อตัดข้าวสารสกปรกออกมาจากที่เก็บก็จะต้องเอามาใส่กระด้ง, ตะแกรงค่อยๆ ร่อน ค่อยๆ ฝัดอยู่หลายๆ ครั้ง เพื่อเลือกเก็บเอาสิ่งสกปรกที่ปะปนอยู่ในข้าวสารเช่น จี๋หนู หรือหยากเยื่อออกให้หมด แล้วจึงจะได้ข้าวสารบริสุทธิ์ที่ตนต้องการ โยคีผู้ปฏิบัติก็เหมือนกันในครั้งแรกๆ ก็ต้องอาศัยอารมณ์บัญญัติไปก่อน เมื่อค่อยร่อนค่อย ฝัดโดย การพยายามปฏิบัติไปเรื่อยๆ ปัญญาภาวนาแก่กล้าเข้าก็จะได้ปรมัตตสภาวะล้วนๆ

สรุปความว่า ในขั้นต้นๆ การกำหนดอารมณ์ยังเป็นบัญญัติอยู่ อดตายังปรากฏ อนัตตาก็หายไป ต่อมาปัญญาภาวนาแก่กล้าเข้า อารมณ์บัญญัติก็หายไป อารมณ์ปรมัตต์ก็เกิดขึ้นแทน ระยะอารมณ์ปรมัตต์เกิดขึ้นนี้แหละ อนัตตาปรากฏอดตาก็หายไปดังนี้

เมื่อโยคินุคคลได้กำหนดพิจารณาในสังขารธรรม รูปนาม ที่เกิดอยู่เฉพาะหน้าตามสภาวะที่เกิดจากเหตุปัจจัยอยู่ สันตติบัญญัติและฉนบัญญัติที่ปกปิดการเกิดดับของสังขตธรรมรูปนามก็ขาดแตกไปเป็นความเห็นที่บริสุทธิ์เกิดขึ้นในเวลาใดเวลานั้นวิปัสสนาญาณของโยคินุคคลก็เข้าถึงความเป็นอนัตตานุปัสสนาเป็นต้นได้

ผู้ที่ไม่มีการกำหนดในสังขตธรรมรูปนามที่เกิดอยู่เฉพาะหน้าทุกๆ ระยะของจิตและรูปนั้น อย่าว่าแต่ความเกิดดับของสังขตธรรมรูปนามเลย แม้แต่รูปนามที่เกิดอยู่เฉพาะหน้าก็ไม่วิธีไม่เห็นเสียแล้ว คงรู้เห็นแต่บัญญัติ เช่น เมื่อได้เห็นสีก็คงรู้คงเข้าใจไปแต่ในเรื่องต่างๆ ว่านี่เป็นชาย หญิง เด็ก ผู้ใหญ่ สัตว์ ต้นไม้ บ้านเรือน เมื่อได้ยินเสียงก็คงรู้คงเข้าใจไปในเรื่องต่างๆ ว่านี่เป็นเสียงชาย หญิง สัตว์ คนตรี หัวเราะ ร้องไห้ เมื่อได้กลิ่นก็คงรู้คงเข้าใจไปแต่ในเรื่องต่างๆ ว่านี่เป็นกลิ่นดอกไม้ กลิ่นของหอม กลิ่นอาหาร กลิ่นอุจจาระปัสสาวะ เมื่อได้รสก็คงรู้คงเข้าใจไปแต่ในเรื่องต่างๆ

ว่านี่เป็นรสมะขาม มะนาว ส้ม ผลไม้ พริก เกลือ น้ำตาล เมื่อได้สัมผัสกับความเย็น ความร้อน อ่อน แข็ง หย่อน ตึง ก็คงรู้คงเข้าใจไปแต่เรื่องต่างๆ ว่านี่เป็นน้ำแข็ง น้ำร้อน ไฟ สำลี หนุ่น ไม้ มีด อิฐ หิน ร่างกายหย่อน เบา แข็ง ตึง หนัก ยกมือ ยกขาเหยียดมือ เหยียดขา ดังนี้ เป็นต้น นี่ก็เป็นโดยสันตติบัญญัติและฉนบัญญัติได้ปกปิดอารมณ์ภายนอกและภายในต่างๆ และอารมณ์กวีจิตภายในไว้นั่นเอง จึงมีความรู้ความเข้าใจผิดไปดังนั้นเรียกว่า สันตติบัญญัติไม่ขาด ฉนบัญญัติไม่แตก แต่ตามความเป็นจริงนั้นขณะที่เห็นสิ่งใดสิ่งหนึ่งอยู่ รูปารมณ์เก่าย่อมดับไป รูปารมณ์ใหม่เกิดขึ้นติดต่อกันไม่ขาดสาย ผู้เห็นคงเห็นแต่รูปารมณ์ที่เกิดใหม่ตลอดระยะเวลาที่ดูอยู่ วิถีจิตที่เกิดขึ้นรับรูปารมณ์ คือการเห็นนั้นก็มีการเห็นเก่าดับไป การเห็นใหม่เกิดขึ้นแทนติดต่อกันโดยไม่ขาดสายเช่นกัน แต่แล้วผู้ดูผู้เห็นก็เข้าใจผิดไปในรูปารมณ์และการดูของตน ว่ารูปารมณ์ที่ตนดูอยู่ก็ดี การเห็นของตนที่กำลังเห็นอยู่ก็ดีในขณะแรก และขณะหลังคงเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันตลอดไปเรียกว่า สันตติบัญญัติ การเกิดขึ้นติดต่อกันแห่งอารมณ์ภายนอกภายใน และอารมณ์กวีจิตภายในนั้นคล้ายๆ กับเป็นกลุ่มเป็นก้อนเรียกว่า ฉนบัญญัติ ในบัญญัติ ๒ ประการนี้เมื่อสันตติบัญญัติปรากฏในใจฉนบัญญัติก็ปรากฏพร้อมๆ กัน ดังนั้นจึงเรียกรวมกันทั้ง ๒ อย่างว่า สันตติฉนบัญญัติ

สันตติบัญญัติได้ปกปิดไว้จึงทำให้ผู้ที่ไม่มีสติกำหนดรูปนาม ที่เกิดอยู่เฉพาะหน้า ไม่มีการได้รู้เห็นการเกิดดับและความปราศจากเราเขา ที่จะบังคับบัญชาให้เป็นไปตามสภาวะที่เป็นอนัตตลักษณะได้

ฝ่ายผู้ที่ทำการกำหนดสังขตธรรมรูปนามที่เกิดอยู่เฉพาะหน้า โดยมีสติรู้อยู่ติดต่อกันไม่ขาดสายนั้น ก็ย่อมรู้แทงทะลุรูปารมณ์ไปรู้สันตติบัญญัติ, ฉนบัญญัติที่ปกปิดการเกิดดับของสังขตธรรมรูปนามเสียได้ โดยการกำหนดรู้เห็นวิถีจิตที่เกิดก่อนและวิถีจิตที่เกิดทีหลัง ในระยะเวลาที่ได้เห็น ได้ยิน ได้กลิ่น ได้รส ได้สัมผัสกับความเย็น ร้อน อ่อน แข็ง หย่อน ตึง เมื่อย เจ็บ ปวด ดีใจ เสียใจ คิดนึกต่างๆ เหล่านี้ขาดลงเป็นตอนๆ ไม่เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันและไม่มีแก่นสาร ปราศจากเราเขาที่จะบังคับบัญชาให้เป็นไปตามความต้องการ ในด้านรูปก็คงกำหนดรู้เห็นรูปที่เกิดก่อนและรูปที่เกิดทีหลัง ในระยะเวลากำหนดรูปนาม อิริยาบถน้อยใหญ่เป็นต้นเหล่านี้ก็ขาดเป็นท่อนๆ ไม่ใช่อันหนึ่งอันเดียวกัน การรู้เห็นในวิถีจิตและอารมณ์ขาดเป็นตอนๆ นี้เรียกว่า สันตติบัญญัติขาด, ฉนบัญญัติแตก อนัตตลักษณะ คือความไม่มีแก่นสารปราศจากเราเขา

ที่จะบังคับบัญชาให้เป็นไปตามความต้องการของธรรมทั้งปวงก็ปรากฏขึ้น เป็นอันว่าวิปัสสนาญาณของผู้นั้นได้เข้าถึงความเป็นอนัตตานุปัสสนาที่แท้จริง

จบ อนัตตานุปัสสนา

อนึ่ง ในมหาวิปัสสนา ๑๘ นั้น เมื่อผู้ปฏิบัติได้เห็นพระไตรลักษณ์ในสังขารทั้งหลาย ก็ถือว่าแทงตลอด อนิจจานุปัสสนา ทุกขานุปัสสนา และอนัตตานุปัสสนา และถือว่าแทงตลอด อนิมิตตานุปัสสนา อัปณิหิตานุปัสสนา และสุญญตานุปัสสนา ด้วย เพราะเหมือนกันกับอนุปัสสนา ๓ ข้างต้น ต่างกันเพียงพยัญชนะเท่านั้น ส่วน อธิปัญญาธัมมวิปัสสนา ก็คือวิปัสสนาทั้งปวง ยถาภูตญาณทัสสนะ ก็สงเคราะห์เข้ากับ กังขาวิตรณวิสุทธินั่นเอง

อธิบายบาลีข้อที่ ๔

แสดงวิปัสสนาญาณ ๑๐ ตามนัยพระอภิธรรมมัตถสังคหบาลี และญาณ ๑๖

นามรูปปริจเจตญาณ เป็นญาณที่สามารถรู้รูปนามเป็นลักษณะ ๑ เป็นรส ๑ เป็นปัจจุปัจฐาน ๑ เป็นปทัฏฐาน ๑ ว่าโดยวิสุทธิเป็น ทิณฐวิสุทธิ อันได้แก่ปัญญาเจตสิก ที่มีการกำหนดรู้ลักษณะกิจตุกะ ของรูปนามดังต่อไปนี้

ลักษณะกิจตุกะของจิต

๑. วิชขานนลกขณฺณ มีการรู้อารมณ์เป็นลักษณะ
๒. ปุพฺพพัคฺคมรตํ มีการเป็นประธานของเจตสิกและกัมมขรูป
๓. ปฏิสนธิปัจจุปัจฐานํ มีการสืบต่อกันระหว่างภพเก่ากับภพใหม่ เป็นอาการปรากฏในปัญญาของบัณฑิต
๔. สงฺขารปทญฺฐานํ ภา มีสังขาร ๓ เป็นเหตุใกล้ หรือ
วตฺถารมฺมณปทญฺฐานํ มีวัตถุอารมณ์ ๖ เป็นเหตุใกล้

ลักษณะกิจตุกะของเจตสิก

๑. นมนลกขณฺณ มีการน้อมไปสู่อารมณ์เป็นลักษณะ
๒. สมฺปโยคฺรตํ มีการประกอบกันกับจิต และประกอบกับตนเองโดยเป็นเอกุปปาตตาเป็นต้น เป็นกิจ

๓. อวินิฟูโกคปจฺจุปฏฺฐานํ มีการไม่แยกกันกับจิตเป็นอาการปรากฏใน
ปัญญาของบัณฑิต

๔. วิญญฺณปทฺฐาณํ มีวิญญฺณเป็นเหตุใกล้

ลักษณะกิจตุกะของรูป

๑. รูปปนลกฺขณํ มีการสลายแปรปรวนเป็นลักษณะ

๒. วิกิริณรตํ มีการกระจัดกระจายไปเป็นกิจ

๓. อพฺยากตปจฺจุปฏฺฐานํ มีการเป็นอภัยกตเป็นอาการปรากฏในปัญญา
ของบัณฑิต

๔. วิญญฺณปทฺฐาณํ มีวิญญฺณเป็นเหตุใกล้

๑. นามรูปปริจเฉทญาณ

นามรูปปริจเฉทญาณ ปัญญาที่กำหนดรู้เห็นรูปนามตามสภาวะที่แท้จริงของ
สมณยานิกบุคคล สำหรับบุคคลผู้ปรารถนาบรรลุถึงความเห็นที่บริสุทธิ์ (ทิฏฐิวิสฺสุตฺติ)
ถ้าเคยปฏิบัติสมถกรรมฐานมาก่อนเมื่อออกจากกรุปาวจรฌานจิต ๕ หรืออรุปาวจรฌาน
จิต ๓ (เว้นเนวสํยญฺยานาสํยญฺยตณฺณานจิต) ฌานใดฌานหนึ่งมาแล้วต้องกำหนดองค์
ฌานมี วิตก เป็นต้น หรือกำหนดสภาวะธรรมทั้งหลายที่ประกอบกับองค์ฌานมี ผัสสะ
สัญญา เป็นต้น

การกำหนดองค์ฌาน หรือสภาวะธรรมทั้งหลายที่ประกอบกับองค์ฌานนั้น
ก่อนอื่นต้องกำหนดสภาวะธรรมนั้นโดยสภาวะลักษณะ (ลักษณะ) หน้าที่ หรือกิจ (รส)
อาการที่ปรากฏ (ปัจจุปฏฺฐาน) และเหตุใกล้ (ปทฺฐาณ) ต่อไปจึงกำหนดสภาวะธรรม
ทั้งหมดเหล่านั้นว่าเป็นธรรมชาติที่นุ่มไป (นาม) มุ่งหน้าไปสู่อารมณ์ เมื่อจะพิจารณา
ดูนามธรรมเหล่านั้นให้ใกล้ชัดยิ่งขึ้น จึงติดตามดูว่านามธรรมเหล่านั้นอาศัยอะไรก็จะ
ทราบว่าเป็นอาศัยหทยวัตถุรูป เปรียบเหมือนบุรุษที่เห็นงูภายในเรือนแล้วจึงติดตามมันไป
ก็จะพบที่อาศัยของมัน

เมื่อทราบว่าหทยวัตถุรูปเป็นที่อาศัยของนามธรรมเหล่านั้นแล้วก็พิจารณา
ต่อไปว่า แม้หทยวัตถุรูปก็ต้องอาศัยมหาภูตรูป ๔ คือ ปรถวี อาโป เตโช วาโย เกิดขึ้น
และอุปาทายรูปทั้ง ๒๓ (เว้นหทยวัตถุรูป) ก็อาศัยมหาภูตรูป ๔ เกิดขึ้นเช่น

เดียวกัน แล้วจึงพิจารณารูปธรรมทั้งหมดว่าเป็นสภาวะธรรมที่มีอาการเสื่อมสิ้นสลายไป (รูป)

สำหรับสมถยานิกบุคคล ครั้นออกจากฌานจิตแล้วจะพิจารณากำหนดนามธรรมว่ามีอาการเสื่อมสิ้นสลายไปสู่อารมณ์เป็นลักษณะ หรือกำหนดรูปธรรมว่ามีอาการเสื่อมสิ้นสลายไปเป็นลักษณะก็ได้

การกำหนดรูปนามทางธาตุ ๔

สำหรับวิปัสสนายานิก หรือสมถยานิกบุคคล เมื่อกำหนดธาตุทั้ง ๔ คือ ปรถิ อาโป เตโช วาโย ให้ปรากฏโดยลักษณะและหน้าที่เป็นต้นแล้ว รูปธรรมอื่นๆ ที่เกิดร่วมกันกับธาตุ ๔ ก็จะปรากฏด้วยเช่น ในเส้นผมนอกจากจะมี ปรถิธาตุ ซึ่งมีลักษณะแข็งอ่อนเป็นประธานแล้ว ยังประกอบด้วยรูป ๔๔ รูป คือ

๑. รูปที่เกิดจากกรรมเป็นสมุฏฐาน ๒๐ รูปคือ กายทสกกลาป ๑๐ (ได้แก่ อวินิพโกครูป ๘ กายปสาท ๑ ชีวิตรูป ๑) ภาวทสกกลาป ๑ (ได้แก่ อวินิพโกครูป ๘ ภาวรูป ๑ ชีวิตรูป ๑)

๒. รูปที่เกิดจากจิตเป็นสมุฏฐานคือ สุทธัญฐกกลาป ๘ ได้แก่อวินิพโกครูป ๘

๓. รูปที่เกิดจากอุตุเป็นสมุฏฐานคือ สุทธัญฐกกลาป ๘ ได้แก่อวินิพโกครูป ๘

๔. รูปที่เกิดจากอาหารเป็นสมุฏฐาน คือ สุทธัญฐกกลาป ๘ ได้แก่อวินิพโกครูป ๘

ในผมมีรูป ๔๔ นั้นใด ในโกฐฐาสะ ๒๔ คือปรถิธาตุ ๑๗ (เว้นผม อาหารใหม่ อาหารเก่า) และอาโปธาตุ ๖ คือ น้ำดี เสมหะ เลือด น้ำมันข้น น้ำมันเหลว น้ำไขข้อ ที่เป็นจุดสมุฏฐานิกรูป ก็มีรูปอย่างละ ๔๔ นั้นนั่น

ส่วนรูปที่เกิดจากจิตและอุตุเป็นสมุฏฐานมี ๔ คือ เหงื่อ น้ำตา น้ำลาย น้ำมูก มีรูปอย่างละ ๑๖ คือ

๑. รูปที่เกิดจากจิตเป็นสมุฏฐานคือสุทธัญฐกกลาป ๘ ได้แก่อวินิพโกครูป ๘

๒. รูปที่เกิดจากอุตุเป็นสมุฏฐานคือ สุทธัญฐกกลาป ๘ ได้แก่อวินิพโกครูป ๘

สำหรับรูปที่เกิดจากอตุเป็นสมุฏฐานอย่างเดียวนั้นมี ๔ คือ อาหารใหม่ อาหารเก่า น้ำหนอง น้ำมูตร มีรูปอย่างละ ๘ คือ สุทฐัญจกกลาก ๘ ได้แก่อวินิพโลก รูป ๘ ตามที่ได้แสดงมาแล้วนี้เป็นนัยในโกฏฐาสะ ๓๒ อากา ๑๐ อื่นอีกคือ เตโชธาตุ ๔ มี สันตปปนเตโช เป็นต้น วาโยธาตุ ๖ มี อุทซังคมวาโย เป็นต้น ซึ่งมีสมุฏฐาน ดังนี้

รูปที่เกิดจากกรรมเป็นสมุฏฐานอย่างเดียวนั้นมี ๑ คือ ปาจกเตโชมี ๕ รูป คือ ชีวิตนวกกลาก ๕ ได้แก่ อวินิพโลกรูป ๘ ชีวิตรูป ๑

รูปที่เกิดจากจิตเป็นสมุฏฐานอย่างเดียวนั้นมี ๑ คือ อัสนาสปัสสาสวาโยมี ๕ รูป คือ สัททนวกกลาก ๕ ได้แก่ อวินิพโลกรูป ๘ สัททรูป ๑

อาการที่เหลืออีก ๘ คือเตโชธาตุ ๓ ได้แก่ สันตปปนเตโช ทนเตโช ชิณเตโช และวาโยธาตุ ๕ ได้แก่ อุทซังคมวาโย อโรคมวาโย กุฉิณฐวาโย โกฏฐาสยวาโย คังคมังคานุสาริวาโย อันเป็นจุตสมุฏฐานนิกรูป มีรูปอย่างละ ๓๓ คือ

๑. รูปที่เกิดจากกรรมเป็นสมุฏฐานคือ ชีวิตนวกกลาก ๕ ได้แก่ อวินิพโลกรูป ๘ ชีวิตรูป ๑

๒. รูปที่เกิดจากจิตเป็นสมุฏฐาน คือ สุทฐัญจกกลาก ๘ ได้แก่ อวินิพโลกรูป ๘

๓. รูปที่เกิดจากอตุเป็นสมุฏฐานคือ สุทฐัญจกกลาก ๘ ได้แก่ อวินิพโลกรูป ๘

๔. รูปที่เกิดจากอาหารเป็นสมุฏฐาน คือ สุทฐัญจกกลาก ๘ ได้แก่ อวินิพโลกรูป ๘

เมื่ออาการ (คือธาตุ) ทั้ง ๔๒ เหล่านี้เกิดปรากฏแก่วิปัสสนาญาณิกและสมณยานิกบุคคลด้วยภาวะแห่งมหาภูตรูปและอุปาทายรูปโดยพิสดารแล้ว รูปทั้งหลายอีก ๖๐ รูป ในจักขุทสกกลากเป็นต้น จนถึงวัตถุทสกกลากอันเป็นรูปที่เกี่ยวข้องกับวัตถุและทวาร ก็จักปรากฏแก่ปัญญาของผู้รู้เช่นกัน

เมื่อผู้ปฏิบัติพิจารณารูปธรรมทั้งหลายเหล่านั้นก็จะเห็นลักษณะที่เหมือนกันคืออาการเสื่อมสิ้นสลายไปเมื่อกำหนดเห็นอย่างนี้แล้ว นามธรรมทั้งหลายจะปรากฏในมโนทวาร นามธรรมเหล่านั้นได้แก่โลกียจิต ๘๑ เจตสิกที่ประกอบ ๕๒ ส่วนโลกุตตรจิต ๘ เจตสิกที่ประกอบ ๓๖ นั้น ไม่สามารถถูกกำหนดรู้ได้โดยสุทธวิปัสสนาญาณิกบุคคล และสมณยานิกบุคคล เพราะชื่อนามธรรมเหล่านั้นยังไม่เคยเกิดแก่บุคคลทั้งสอง

เลย และเมื่อผู้ปฏิบัติพิจารณานามธรรมทั้งหลายเหล่านั้นก็จะเห็นลักษณะที่เหมือนกัน คือ อาการที่ร้อนไป หรือมุงไปสู่อารมณ์การกำหนดรูปธรรมและนามธรรมโดยพิสดาร ทางธาตุ ๔๒ ก็มีด้วยประการดังกล่าว

การกำหนดรูปนามทางธาตุ ๑๘

สำหรับผู้ปฏิบัติวิปัสสนาเมื่อจะกำหนดรูปนามทางธาตุ ๑๘ พึงพิจารณาดังนี้ว่า

ในอัตภาพนี้มี จักขุธาตุ โสตราตุ ชิวหาธาตุ เป็นต้นแล้วก็ไม่เห็นวก้อนเนื้อที่สายเอ็นยึดรัดไว้ในเบ้าตา ที่มีลักษณะยาวและกว้าง วิจิตรด้วยวง สีขาว สีดำ และสีดำนากันที่ชาวโลกเข้าใจกันว่าเป็นจักขุ แต่แท้จริงแล้วจักขุที่ชาวโลกเข้าใจกันก็คือกลุ่มของรูป ๕๔ รูปคือ จักขุทสกกလာป ๑๐ กายทสกกလာป ๑๐ ภาวทสกกလာป ๑๐ สุทธัญฐกกลากลาปที่เกิดจากจิต ๘ เกิดจากอตุ ๘ และเกิดจากอาหาร ๘ ในจำนวนรูปทั้ง ๕๔ รูปนี้จักขุปสาทรูปเท่านั้นที่ชื่อว่า จักขุหรือจักขุธาตุ ส่วนรูปอีก ๕๓ นั้นมิใช่จักขุ

เมื่อพิจารณาจนทราบว่าจักขุปสาทรูปเป็นสภาวะธรรมที่ชื่อว่า จักขุ แล้วก็จะทราบว่าลักษณะของจักขุปสาทรูปนั้นคือ อาการเสื่อมสิ้นสลายไป ซึ่งเป็นอาการของรูปธรรมนั่นเอง

ถึงแม้ในโสตราตุจนถึงชิวหาธาตุ ก็เป็นไปเหมือนกันกับจักขุธาตุ ส่วนกายธาตุนั้นประกอบด้วยรูป ๔๓ รูปคือ กายทสกกလာป ๕ (เว้นกายปสาทรูป) ภาวทสกกလာป ๑๐ สุทธัญฐกกลากลาปที่เกิดจากจิต ๘ เกิดจากอตุ ๘ และเกิดจากอาหาร ๘ แต่เกจิอาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่าประกอบด้วยรูป ๔๕ รูป คือกายทสกกလာป ๕ (เว้นกายปสาทรูป) ภาวทสกกလာป ๑๐ สัททนวกกลากลาปที่เกิดจากจิต ๕ และเกิดจากอตุ ๕ (อวินิพโกครูป ๘ และสัททรูป ๑) และเกิดจากอาหาร ๘

รูป ๑๒ รูปคือ ปสาทรูป ๕ เป็นจักขุธาตุ โสตราตุ ฆานธาตุ ชิวหาธาตุ กายธาตุ และวิสยรูป ๗ เป็นรูปธาตุ สัทธาธาตุ คันธธาตุ รสธาตุ โผฏฐัพพธาตุ ส่วนรูปที่เหลือ คือสุขุมรูป ๑๖ เป็นธัมมธาตุบางส่วน

สำหรับนามธรรมที่เป็นจิตคือ ทวิปัญญาวินญาณจิต ๑๐ เป็นวิญญาณธาตุ ๕ มีจักขุวิญญาณธาตุเป็นต้น ปัญจทวารวชชนจิต ๑ กับสัมปฏิจฉนจิต ๒ เป็นมโนธาตุ ส่วนโลเกียจิตที่เหลือ ๖๘ เป็นมโนวิญญาณธาตุ ส่วนนามธรรมที่เป็นเจตสิกคือ เจตสิก

๕๒ ที่ประกอบกับโลกียจิต ๘๑ นั้น เป็นธัมมธาตุบางส่วน ฉะนั้นในธาตุ ๑๘ นี้ ธาตุ ๑๐ กับธัมมธาตุบางส่วน (สุขุมรูป ๑๖) เป็นรูปธรรม และธาตุ ๗ กับธัมมธาตุอีกบางส่วน (เจตสิก ๕๒) เป็นนามธรรม การกำหนดรูปธรรมและนามธรรมทางธาตุ ๑๘ เป็นหลักก็มีด้วยประการดังกล่าว

การกำหนดรูปนามทางอายตนะ ๑๒

สำหรับผู้ปฏิบัติวิปัสสนาเมื่อจะกำหนดรูปนามทางอายตนะ ๑๒ ก็กำหนดทำนองเดียวกันกับธาตุ ๑๘ นั้นเอง ต่างกันตรงโลกียจิต ๘๑ หรือวิญญาณธาตุ ๗ นั้น เป็นมนายตนะและอายตนะ ๑๒ อายตนะ ๑๐ กับธัมมอายตนะบางส่วน คือสุขุมรูป ๑๖ เป็นรูปธรรมและอายตนะ ๑ กับธัมมอายตนะบางส่วนคือ เจตสิก ๕๒ เป็นนามธรรม การกำหนดรูปนามทางอายตนะ ๑๒ ก็มีด้วยประการฉะนี้

การกำหนดรูปนามทางขั้น ๕

สำหรับผู้ปฏิบัติวิปัสสนาเมื่อจะกำหนดรูปนามทางขั้น ๕ ก็กำหนดดังนี้

ในสรีระร่างกายนั้นนิพันนรูป ๑๘ มีมหาภูตรูป ๔ เป็นต้นและอนิพันนรูป ๑๐ มีปริจเจทรูป เป็นต้น กำหนดเป็นรูปขั้น เวทนาเจตสิกที่ประกอบกับโลกียจิต ๘๑ กำหนดเป็นเวทนาขั้น สัญญาเจตสิกที่ประกอบกับโลกียจิต ๘๑ กำหนดเป็นสัญญาขั้น เจตสิกที่เหลือ ๕๐ (เว้นเวทนา สัญญา) ที่ประกอบกับโลกียจิต ๘๑ กำหนดเป็นสังขารขั้น โลกียจิต ๘๑ กำหนดเป็น วิญญาณขั้น ในลำดับต่อมาผู้ปฏิบัติจะพิจารณารูปขั้นว่าเป็นรูปธรรม และพิจารณานามขั้น ๔ ที่เหลือว่าเป็น นามธรรม การกำหนดรูปนาม ทางขั้น ๕ เป็นหลัก ก็มีด้วยประการฉะนี้

การกำหนดรูปให้นามปรากฏ

เมื่อผู้ปฏิบัติกำหนดรูปธรรมแล้วก็ย้อนมากำหนดนามธรรม แต่นามธรรมนั้นยังมิได้ปรากฏ ก็อย่าทอดอวยเลิกละการกำหนดเสีย ควรใส่ใจใคร่ครวญในรูปธรรมเหล่านั้นซ้ำแล้วซ้ำเล่า เพราะว่ารูปธรรมเหล่านั้นที่พิจารณาดีแล้ว สะอาดชำระออกแล้ว บริสุทธิ์ดีแล้ว เห็นจนชัดแจ้งดีแล้ว นามธรรมซึ่งมีรูปธรรมเหล่านั้นเป็นอารมณ์ก็จะปรากฏขึ้นเอง มีอุปมาดังนี้ :-

๑. บุรุษมองดูเงาหน้าในกระจกที่มัว เงาหน้าก็ไม่ปรากฏ แต่บุรุษนั้นไม่ทิ้งกระจกไป กลับเช็ดดูกระจกนั้นซ้ำแล้วซ้ำเล่าจนใสสะอาดบริสุทธิ์ เงาหน้าของบุรุษนั้นก็ปรากฏขึ้นมาเอง

๒. บุรุษผู้ต้องการน้ำมันงาเอาน้ำประพรมลงไปบนเมล็ดงาแล้วบีบคั้น ๒-๓ ครั้ง น้ำมันงาก็ไม่ไหล บุรุษนั้นก็ทิ้งไป กลับเอาน้ำอุ่นประพรมแล้วบีบคั้นซ้ำแล้วซ้ำเล่าจนน้ำมันงาที่ใสดีไหลออกมา

๓. บุรุษต้องการทำน้ำให้ใสก็หีบเอาเมล็ดกตกะ (หรือสารส้ม) หย่อนลงในน้ำแกว่งไปมา ๒-๓ ครั้ง น้ำยังไม่ใสบุรุษนั้นก็ยังไม่ทิ้งเมล็ดกตกะ กลับเอาเมล็ดกตกะแกว่งไปมาซ้ำแล้วซ้ำเล่าจนโคลนตมจมลง น้ำก็ใสสะอาดขึ้นมาเอง

๔. การหีบอ้อย

๕. การทรมานใจ

๖. การฝึกโค

๗. การเคี้ยวนมส้ม

๘. การปิ้งปลา

การปรากฏของรูปนาม

การพิจารณารูปธรรมซ้ำแล้วซ้ำเล่าจนชัดแจ้งและบริสุทธิ์ดีแล้ว บรรดาภิเลสทั้งหลายที่เป็นข้าศึกต่อการกำหนดรู้นามธรรมนั้นก็สงบลง นามธรรมก็จะปรากฏขึ้นเอง การปรากฏของนามธรรมนั้นเกิดขึ้น ๓ ทาง คือ ๑. ทางผัสสะ ๒. ทางเวทนา ๓. ทางวิญญาน

เมื่อผู้ปฏิบัติกำหนดสถานะของรูปธรรมจนปรากฏชัดเจนดีแล้วเช่น พิจารณาว่าธาตุดินมีลักษณะอ่อนแข็งอยู่ ผัสสะคือ ธรรมชาติที่เกิดจากการกระทบกันระหว่างอารมณ์กับผู้รู้อารมณ์ก็จะปรากฏขึ้นและขณะนั้นเอง เวทนา สัญญา สังขาร (มีเจตนาเป็นต้น) วิญญาน (จิต) ซึ่งประกอบกับเวทนานั้นก็ปรากฏขึ้น สิ่งที่เป็นนามธรรมทั้งหลาย ปรากฏขึ้นทางเวทนาด้วยอาการอย่างนี้

เมื่อผู้ปฏิบัติกำหนดสถานะของรูปธรรมจนปรากฏชัดเจนดีแล้วเช่น พิจารณาว่าธาตุดินในลมหายใจเข้าออกมีลักษณะอ่อนแข็งอยู่ วิญญานคือ ธรรมชาติที่รู้อารมณ์หรือรับอารมณ์ก็ปรากฏขึ้นและในขณะนั้นเอง เวทนา สัญญา ผัสสะ สังขาร (มีเจตนา

เป็นต้น) ซึ่งประกอบกับวิญญูณนั้นก็ปรากฏขึ้น สิ่งที่เป็นนามธรรมทั้งหลายปรากฏขึ้นทางวิญญูณด้วยอาการอย่างนี้

เมื่อผู้ปฏิบัติกำลังกำหนดรูปอยู่แล้วเลิกกำหนด กลับไปเริ่มกำหนดนามธรรมแทน การปฏิบัติดังนี้ไม่อาจทำให้วิปัสสนากรรมฐานเจริญขึ้น แต่การกำหนดรูปจนปรากฏชัดเจนดีแล้ว จะเป็นเหตุให้นามธรรมปรากฏขึ้นโดยอาศัยผ่านทางผัสสะ เวทนา วิญญูณ

ธรรมทั้งหลายที่เป็นไปในภูมิ ๓ (กามภูมิ รูปภูมิ และอรุณภูมิ) คือ ธาตุ ๑๘ อายตนะ ๑๒ จันท์ ๕ เมื่อสรุปแล้วก็คือ รูปและนาม อุปมาเหมือน การเปิดสมุด (ย่อมนมี ๒ ส่วน) และการผ่าลอนตาลก็ย่อมแบ่งออกเป็น ๒ ส่วนเช่น นอกไปจากรูปและนามแล้ว หามีสัตว์ บุคคล เทวดา หรือพรหมอื่นๆ อีกไม่

จุดประสงค์ของการกำหนดรูปนาม คือ :-

๑. เพื่อละชื่อสมมุติทางโลก
๒. เพื่อให้พ้นความเข้าใจผิดว่ามี สัตว์ บุคคล
๓. เพื่อให้จิตประกอบด้วยปัญญา คือ การรู้จริง

เรื่องรูปและนาม และคำอุปมาจากพระสูตรต้นตปิฎกว่า

ยถา हि ओज्जस्मरारा โหติ สพุโท รโธ อิติ
 เอรวั ขนุเรสุ สนุเตสุ โหติ สตุโตติ สมมุติ ฯ

ความจริงเมื่อจันท์ทั้งหลายมีอยู่ การสมมุติเรียกว่าสัตว์ก็มีขึ้นเหมือนเสียงว่า รถ มีขึ้นก็เพราะเอาส่วนต่างๆ มาประกอบกันเข้าฉะนั้น

(จาก วชิราสูตร ต.ส. เล่ม ๑๕ ข้อ ๕๕๔)

ท่านพระสารีบุตรกล่าวไว้ว่า อาวุโส เพราะอาศัยไม้ เถาวัลย์ ดิน และหญ้า ล้อมเอาอากาศเข้าไว้จึงเรียกว่า อากาศ ฉะนั้นใดก็ดี อาวุโส เพราะอาศัยกระดูก เอ็น เนื้อ และหนังล้อมเอาอากาศเข้าไว้ จึงเรียกกันว่า สัตว์ บุคคล

(จาก ม.ม. ๑๒/๓๕๘)

ยถาภูตทัตสนะ

เมื่อมีเพลลา ล้อ ตัวถัง และงอน ตั้งอยู่รวมกัน คำว่า รถ จึงเกิดขึ้น เมื่อสัมผัสภาระของเคหะทั้งหลาย เช่น ไม้ เป็นต้น ตั้งล้อมอาคารเข้าไว้ คำว่า เคหะ จึงเกิดขึ้น เมื่อนิ้วทั้งหลายมีนิ้วมือและแม่มือเป็นต้นตั้งอยู่โดยอาการอันเดียวกันคำว่า กำปั้น จึงเกิดขึ้น ส่วนทั้งหลายมีกะโหลกและสายเป็นต้น ตั้งอยู่โดยอาการอันเดียวกัน คำว่า พินน จึงเกิดขึ้น

เมื่อช้างและม้าเป็นต้นตั้งอยู่รวมกัน คำว่า เสนา (กองทัพ) จึงเกิดขึ้น เมื่อกำแพงและเคหะกับทั้งประตูและซุ้มเป็นต้น ตั้งอยู่โดยอาการเดียวกัน คำว่า นคร จึงเกิดขึ้น เมื่อดำต้น กิ่ง และใบเป็นต้น ตั้งอยู่โดยความเป็นอันเดียวกัน คำว่า ต้นไม้ จึงเกิดขึ้น เมื่ออุปาทานขันธ ๕ มีอยู่ คำว่า สัตว์ บุคคล จึงเกิดขึ้น

สิ่งที่เรียกว่า รถ, เคหะ, พินน, เสนา, นคร, ต้นไม้, สัตว์, บุคคล เหล่านี้ เมื่อเข้าไปพิจารณาธรรมนั้นๆ โดยปรมาตม์แล้ว สิ่งที่เรียกเหล่านั้นหาไม่มี คงมีอยู่แต่เพียงรูปนามเท่านั้น ผู้ที่มีความเห็นตามความเป็นจริงเช่นนี้ชื่อว่ามี ยถาภูตทัตสนะ

ความเห็นล้าหลัง ลำห่น้ำ

เมื่อละทิ้ง ยถาภูตทัตสนะ เสียแล้ว ก็ต้องยึดถือว่าสัตว์หรือบุคคลมีอยู่ เมื่อยอมรับว่าสัตว์หรือบุคคลมีอยู่ ก็ต้องยอมรับรู้ถึงความพินาศ หรือไม่พินาศของสัตว์ บุคคลเหล่านั้นด้วย การรับรู้ถึงความไม่พินาศก็ตกไปอยู่ในฝ่ายสัสสตทิฎฐิ คือเห็นว่ายังยืน การรับรู้ถึงความพินาศก็ตกไปอยู่ในฝ่าย อุจเฉททิฎฐิ คือเห็นว่าขาดสูญ

บุคคลที่ยึดถือว่าสัตว์ยังยืน ก็เรียกได้ว่ามีความเห็นล้าหลัง บุคคลที่ยึดถือว่าสัตว์ขาดสูญก็เรียกได้ว่ามีความเห็นลำห่น้ำ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่าเทวดาและมนุษย์ทั้งหลายถูกครอบงำด้วยทิฎฐิ ๒ ประการ คือ ความเห็นที่ล้าหลังและความเห็นที่ลำห่น้ำ

เทวดาและมนุษย์พวกหนึ่งมีความยินดีพอใจ เพลิดเพลินในภพ เมื่อพระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมเพื่อดับภพ จิตของพวกเขาก็ไม่เข้าใจไม่เลื่อมใส บุคคลที่มีความเห็นเช่นนี้ ชื่อว่าล้าหลัง

เทวดาและมนุษย์พวกหนึ่งเบื่อหน่ายเกลียดชัง ไม่พอใจในภพ ชื่นชมยินดี

ความปราศจากภพด้วยคิดว่าเวลาใดหนออดีตอันนี้จะขาดสูญพินาศไป เพราะเมื่อร่างกายแตกดับภายหลังมรณะนั้นเป็นความสงบ ความเห็นนี้ชื่อว่า ล้าหน้าไป

พระพุทธองค์ตรัสว่าภิกษุทั้งหลายที่มีปัญญาย่อมเห็น ภูต (ชั้น ๕) ตามความเป็นจริง คือเห็นเป็นภูต เมื่อเห็นตามความเป็นจริงในชั้น ๕ อย่างนี้แล้ว ก็ชื่อว่าเป็นผู้ปฏิบัติเพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อคลายกำหนัดและเพื่อความดับของภูต นี่คือการของผู้มีปัญญา ผู้มีจักขุ

รูปนามอาศัยกัน

ตัวหุ่นเป็นของว่างเปล่าไม่มีชีวิต เคลื่อนไหวไม่ได้ แต่เพราะการประกอบกันของไม้และเส้นเชือกชักตัวหุ่นนั้นจึงเคลื่อนไหวได้ ปรากฏคล้ายกับมีชีวิตขึ้นนั้นใครรูปและนามนี้ก็เช่นกัน ว่างเปล่า ไม่มีชีวิต ไม่เคลื่อนไหว แต่เพราะการอิงอาศัยซึ่งกันและกัน รูปและนามจึงเคลื่อนไหวได้ ปรากฏมีชีวิตชีวาขึ้นจะนั้น ท่านผู้รู้แต่โบราณจึงกล่าวว่า

นามนฺจ รูปนฺจ อิธติ สจฺจโต

น เหตุ สจฺจโต มนุสฺสว วิชฺชติ

สุณฺณํ อิํ ญนฺตมวิภาสิสฺสขํ

ทฺถุขสฺส ปุณฺโฆ ติณณฺฐสชาติโส ฯ

โดยความจริงแล้ว ในโลกนี้มีแต่รูปและนามเท่านั้น มิได้มีสัตว์และมนุษย์แต่ประการใดเลย รูปและนามเป็นของว่างเปล่า ถูกปัจจัยปรุงแต่งขึ้นเหมือนตัวหุ่นเป็นกอง ทุกข์เช่นเดียวกับกองหญ้าและไม้

รูปและนามในปัญจโวการภพต่างอาศัยซึ่งกันและกัน สิ่งหนึ่งเป็นผู้ค้ำจุนอีกสิ่งหนึ่งไว้ เมื่อสิ่งหนึ่งล้มลงไปด้วยการแตกทำลาย อีกสิ่งหนึ่งก็ล้มลงด้วยการแตกทำลายลงด้วยเช่นเดียวกับฟ่อนต้นอ้อ ๒ มัดพึงกันไว้ ฟ่อนต้นอ้อมัดหนึ่งก็ค้ำฟ่อนต้นอ้ออีกมัดหนึ่งไว้ เมื่อฟ่อนต้นอ้อมัดหนึ่งล้มลง ฟ่อนต้นอ้ออีกมัดหนึ่งก็ล้มลงด้วย ท่านโบราณจารย์จึงกล่าวว่า

ยมกํ นามรูปนฺจ

อุโภ อณฺโณณฺณนิสฺสติตา

เอกสฺมี ภิชฺชมานสฺมี

อุโภ ภิชฺชนฺติ ปจฺจยา ฯ

รูปและนามนั้นเป็นของคู่กัน ทั้งสองต่างอาศัยกันและกัน เมื่ออย่างหนึ่งแตกทำลายไป สิ่งทั้งสองที่อาศัยกันก็แตกทำลายไปด้วย

เสียงเกิดขึ้นได้เพราะอาศัยกลองที่ถูกตีด้วยไม้กลองเป็นอย่างหนึ่ง เสียงก็เป็นอีกอย่างหนึ่ง กลองและเสียงไม่ปนกันไม่เป็นสิ่งเดียวกัน ในกลองก็ไม่มีเสียงใน เสียงก็ไม่มีกลองฉันใด นามเกิดขึ้นได้เพราะอาศัยรูปคือ วัตถุ ทวาร และอารมณ์ รูปอย่างหนึ่งรูปและนามไม่ปนกัน ไม่เป็นสิ่งเดียวกัน ในนามก็ไม่มีรูป ในรูปก็ไม่มีนาม ฉะนั้นอีกประการหนึ่ง นามอาศัยรูปจึงเกิดขึ้นเหมือนเสียงอาศัยกลองจึงดังขึ้น ท่านผู้รู้แต่โบราณจึงกล่าวว่า

ผัสสะที่เกิดทางทวารทั้ง ๕ นั้น มิได้เกิดจากตาหรือรูปหรือในระหว่างตาและรูป, มิได้เกิดขึ้นจากหูหรือเสียง หรือในระหว่างหูและเสียง, มิได้เกิดขึ้นจากจมูกหรือกลิ่น หรือในระหว่างจมูกและกลิ่น, มิได้เกิดขึ้นจากลิ้นหรือรส หรือในระหว่างลิ้นและรส, มิได้เกิดจากกายหรือโผฏฐัพพะ หรือในระหว่างกายและโผฏฐัพพะ แต่ผัสสะที่เกิดขึ้นทางทวารทั้ง ๕ นั้นเป็นสภาวะธรรมที่มีปัจจัยปรุงแต่งอาศัยเหตุ คือการกระทบกันระหว่างทวารและอารมณ์จึงเกิดขึ้น เหมือนเสียงอาศัยเหตุ คือการที่กลองถูกตีจึงเกิดขึ้น ฉะนั้น

รูปนามไร้อำนาจในตัวเอง

รูปและนามนี้ นามไม่มีอำนาจ ไม่มีความสามารถในตัวเองไม่สามารถกิน ดื่ม พุด หรือสำเร็จอิริยาบถใดๆ ได้ ถึงแม้รูปก็เช่นเดียวกันไม่มีความปรารถนาหรือต้องการที่จะกิน ดื่ม พุด หรือสำเร็จอิริยาบถใดๆ รูปเป็นไปได้อาศัยนาม นามเป็นไปได้อาศัยรูป เมื่อนามปรารถนาอย่างไร รูปก็เป็นไปอย่างนั้น เพื่อต้องการให้เข้าใจชัดเจนยิ่งขึ้น พระอาจารย์ทั้งหลายจึงยกข้ออุปมาขึ้นเป็นอุทาหรณ์ดังนี้ :-

ชายตาบอดแต่กำเนิดไม่สามารถเห็นได้ด้วยตนเอง กับชายเป็นง่อยไม่สามารถเดินไปมาได้ด้วยตนเอง แต่ถ้าชายทั้งสองคนอาศัยซึ่งกันและกันคือ ชายตาบอดแบกชายเป็นง่อยไว้บนบ่า โดยมีชายเป็นง่อยคอยบอกทางเดินให้ ชายทั้งสองก็สามารถไปในสถานที่ต่างๆ ได้อย่างสะดวกสบาย แต่ถ้าชายสองคนนี้แยกจากกัน มิได้อาศัยซึ่งกันและกัน ชายทั้งสองคนก็ไม่สามารถไปในที่ต่างๆ ได้เลย เพราะต่างก็เป็นคนทุพพลภาพด้วยกัน เช่นเดียวกับรูปและนาม นามก็ไม่มีอำนาจให้สำเร็จกิจต่างๆ

ได้ รูปก็ไม่มีอำนาจในการทำกิจต่างๆ แต่การเกิดขึ้นของกิจต่างๆ นั้น สำเร็จได้ด้วยการอาศัยซึ่งกันและกันของรูปและนาม

น สกฺเขน พฺเลน ชายเร	โนปิ สกฺเขน พฺเลน ติฏฺฐเร
ปฺรชฺมมวสานฺวตฺติโน	ชายเร สงฺขตา อตฺตทพฺพลา
ปฺรปฺจยฺโต จ ชายเร	ปฺรอารมฺมณฺโต สมฺภูจิตา
อารมฺมณปฺจยเยหิ จ	ปฺรชฺมเมหิ จิเม ปภาวิตา ฯ

สภาวะธรรมทั้งหลายที่ถูกปัจจัยปรุงแต่งนั้นเป็นสภาพพหุพลภาพ ไม่สามารถเกิดขึ้นและดำรงอยู่ด้วยอำนาจของตัวเอง ต้องอาศัยสภาวะธรรมอย่างอื่นจึงดำเนินไปได้ สภาวะธรรมที่ปัจจัยปรุงแต่งเหล่านี้เกิดขึ้นจากปัจจัยอื่น เกิดจากอารมณ์อื่น เกิดขึ้นด้วยอารมณ์ปัจจัยและธรรมอื่นด้วย

ยถาปิ นาวํ นิสุตฺตาย	มณฺสุตา ยนฺติ อณฺณเว
เอวเมว รูปํ นิสุตฺตาย	นามกาโย ปวตฺตติ
ยถา มณฺสุเส นิสุตฺตาย	นาวา คจฺจนฺติ อณฺณเว
เอวเมว นามํ นิสุตฺตาย	รูปกาโย ปวตฺตติ ฯ

มนุษย์ทั้งหลาย เดินทางไปในห้วงน้ำได้ เพราะอาศัยเรือ ฉันทไค นามกายเป็นไปได้อีกเพราะอาศัยรูป เรือแล่นไปในห้วงน้ำได้ เพราะอาศัย มนุษย์ฉันทไค รูปกายเป็นไปได้อีกเพราะอาศัยนาม ฉันทนั้น

อุโภ นิสุตฺตาย คจฺจนฺติ	มณฺสุตา นาวา จ อณฺณเว
เอวํ นามณฺจ รูปณฺจ	อุโภ อณฺโณณฺนิสุตฺตา ฯ

มนุษย์และเรือต่างอาศัยกัน จึงเดินทางไปในทะเลได้ รูปและนามก็ฉันทนั้น ต้องอาศัยซึ่งกันและกันเป็นไป

การที่โยคาวจรบุคคลตั้งสติกำหนดรูปรูปนามเป็นอารมณ์ จนสามารถแยกนามแยกรูปจนเห็นได้ชัดเจนว่ามีแต่รูปกับนามเท่านั้น นอกจากรูปกับนามแล้วไม่มีอะไร ที่เป็นเช่นนี้เพราะตั้งใจกำหนดด้วยดีจึงเห็นได้ ถ้าไม่ตั้งใจกำหนด ไม่มีสมาธิ ก็ไม่สามารถจะรู้เห็นได้เลย เพราะรูปนามนี้ถ้าจิตสงบปราศจากนิวรณ์ย่อมปรากฏได้ และเมื่อจะปรากฏนั้น รูปปรากฏดีแล้ว นามก็ปรากฏตามมา

ในการบำเพ็ญวิปัสสนาภาวนาและบรรลุถึงญาณที่ ๑ คือ นามรูปปริจเฉท ญาณนี้แล้วเพื่อป้องกันการเข้าใจผิดในภายหลัง จึงขอชี้แจงไว้ดังนี้ว่าที่เรียกว่าได้บรรลุถึงนามรูปปริจเฉทญาณ คือ มีปริชากำหนดรูปนามได้อย่างชัดเจนดังที่กล่าวมานั้น พึงเข้าใจว่าต้องเป็นการรู้การเห็นโดยปัญญา อันเกิดจากการเจริญภาวนาของตนจริงๆ ไม่ใช่รู้ได้จากการศึกษาพระปริยัติธรรม ซึ่งท่านอธิบายว่า รูปเป็นอย่างนั้นมีจำนวนเท่านั้นๆ นามเป็นอย่างนั้นมีจำนวนเท่านั้นๆ แล้วก็ใช้ปัญญาคิดไปตามที่มีกล่าวไว้ในตำราเสร็จแล้วก็คิดนึกไปในใจว่ารูปเป็นอย่างนี้เอง การเรียนรู้และนึกคิดเอาเองอย่างนี้ไม่ใช่วิปัสสนาญาณคือ ญาณที่เกิดขึ้นจากการเจริญวิปัสสนาภาวนา เพราะการนึกเอาเดาเอาอย่างนี้เป็นเพียงแต่สุดมยปัญญา คือ ปัญญาที่เกิดขึ้นจากการศึกษาได้สดับรับฟังมาและจินตมยปัญญา คือปัญญาที่เกิดขึ้นจากจินตนาการแห่งตนเท่านั้น ยังไม่เข้าถึงขั้นภาวนามยปัญญา ปัญญาที่เกิดขึ้นจากการเจริญวิปัสสนาภาวนาซึ่งเป็นปัญญาที่ละเอียดประเสริฐหนักหนาเพราะเป็นปัญญาที่สามารถตัดกิเลสตัณหาได้ตามที่มุ่งหมาย

ฉะนั้น พึงทำความเข้าใจว่าความรู้ความเห็นทั้งปวงในเรื่องการเจริญวิปัสสนาเป็นความรู้ความเห็นที่เกิดขึ้นจากการเจริญวิปัสสนาญาณโดยเฉพาะ ไม่ใช่ความรู้ความเห็นที่เกิดขึ้นจากการคิดเอาๆ นึกเอา เดาเอา ซึ่งเป็นความรู้ความเห็นที่ไม่แน่นอน แต่ญาณหรือความรู้ความเห็นที่เกิดจากการเจริญวิปัสสนาที่กำลังกล่าวถึงในเรื่องวิปัสสนาญาณนี้ เป็นความรู้ความเห็นที่แน่นอนเด็ดขาดอันจะเป็นภาวนามยปัญญาได้อย่างแท้จริง เพราะมีอำนาจที่จะตัดกิเลสตัณหาได้ในที่สุด

เมื่อโยคาวจรบุคคลมีความรู้สึกราบรื่นขึ้นว่า มีรูปกับนามเพียง ๒ อย่างเท่านั้น ไม่มีตัวไม่มีตน ไม่ใช่เรา เขา ความเข้าใจถูกต้องอย่างนี้ก็จะประหารณสักกายทิฏฐิได้ที่เรียกว่า ทิฏฐิวิสุทธิ คือ ความเห็นที่บริสุทธิ์

เมื่อผู้ปฏิบัติสามารถเห็นรูปและนามตามความเป็นจริงแล้วก็จะละสัสตัตถุญาณ คือความสำคัญหมายรู้ว่ามิสัตว์บุคคลเสียได้ แล้วก็จักตั้งอยู่ในภูมิที่ไม่ลุ่มหลง ซึ่งเป็นทิฏฐิวิสุทธิ คือ ความเห็นอันบริสุทธิ์ หรือรูปนามวชิฐฐาน คือการกำหนดรู้รูปและนาม หรือสังขารปริจเฉท คือการกำหนดรู้สังขาร ทั้งหมดนี้เป็นชื่อของการเห็นรูปและนามตามความเป็นจริง

จบ นามรูปปริจเฉทญาณ

๒. นามรูปปัจจัยปริกคหญาณ

การค้นหาเหตุของรูปนาม

ปัญญาที่กำหนดรู้เหตุปัจจัยของรูปนามตามความเป็นจริงนั้นผู้ปรารถนาบรรลु กังขาวิตรณวิสุทธิควรค้นหาเหตุปัจจัยของรูปนาม อุปมาเหมือนนายแพทย์ผ่าตัดที่ ชาญฉลาดเมื่อพบโรคแล้วก็ค้นหาสมุฏฐานของโรคนั้นต่อไป หรือเหมือนบุรุษที่มี เมตตาเมื่อพบเห็นทารกนอนแบเบาะอยู่ในตอกรจึงรำพึงว่า เด็กนี้เป็นลูกของใครหนอ

รูปนามเป็นสภาวะธรรมที่มีเหตุ จะบังเกิดโดยไม่มีเหตุมิได้ จะกล่าวว่าเหตุของ รูปนาม คือ เทพเจ้านั้น ก็ไม่เป็นจริง เพราะว่าทุกสิ่งทุกอย่างจะนอกไปจากรูปนามนั้น ไม่มี หรือจะกล่าวว่า รูปนามก็คือเทพเจ้า แม้กล่าวอย่างนี้รูปนามก็จะต้องมีเหตุอยู่ นั้นแหละ

เมื่อจักค้นหาเหตุของรูปนามก็ควรพิจารณาเหตุของรูปกายก่อนว่า กายนี้มีมิได้ เกิดในดอกบัวชนิดต่างๆ มิได้เกิดในแก้วมณีต่างๆ หากแต่เกิดขึ้นระหว่างกระเพาะ อาหารใหม่และเก่า ด้านหลังเป็นพื้นท้อง ด้านหน้าเป็นกระดูก ล้อมรอบด้วยไส้ใหญ่ และไส้เล็กเต็มไปด้วยของปฏิกูล กลิ่นเหม็นฉุนตัวหนอนที่เกิดขึ้นในขมมูก น้ำคร่ำ หลุมโสโครก

รูปธรรมนี้มีเหตุมิปัจจัยให้เกิดขึ้น ๕ อย่างคือ อวิชา ๑ ตัณหา ๑ อุปาทาน ๑ กรรม ๑ อาหาร ๑ ก็ธรรม ๔ อย่างคือ อวิชา ๑ ตัณหา ๑ อุปาทาน ๑ กรรม ๑ จัดเป็นเหตุ เพราะเป็นตัวทำให้เกิด อาหารจัดเป็นปัจจัยเพราะเป็นตัวอุปถัมภ์ อนึ่ง ในธรรม ๕ นั้น ท่านจัดดังนี้ คือ

อวิชา ตัณหา อุปาทาน เป็นที่อาศัยของรูป เปรียบเหมือนมารดาเป็นที่ อาศัยของทารก

กรรม เป็นผู้ให้เกิด เปรียบเหมือนบิดาเป็นผู้ทำให้บุตรเกิด

อาหาร เป็นผู้ค้ำจุนให้รูปกายนี้ดำรงอยู่ เปรียบเหมือนพี่เลี้ยงคอยอุ้มชูทารก

เมื่อกำหนดเหตุปัจจัยของรูปได้ดังนี้แล้ว จึงกำหนดเหตุปัจจัยของนามต่อไป ว่า :- จักขุวิญญาณจิตอาศัยจักขุปสาท และรูปารมณฺ์เกิดขึ้นดังนี้เป็นต้น เมื่อเห็นเหตุ ปัจจัยของรูปนามตามความเป็นจริงเนืองๆ เสมอว่ารูปนามในปัจจุบันก็มีเหตุปัจจัย

เช่นนี้ แม้ในอดีตและอนาคตก็มีเหตุปัจจัยเช่นเดียวกัน เมื่อทราบอยู่อย่างนี้ก็สามารถละความสงสัย ๑๖ อย่าง ที่เกี่ยวกับกาล ๓ เสียได้

เหตุปัจจัยของรูปนามตามนัยอภิธรรม

เหตุปัจจัยของนามมี ๒ อย่างคือ ๑. สาธารณปัจจัย ๒. อสาธารณปัจจัย คือ ทวาร ๓ และอารมณ์ ๖ เป็นสาธารณปัจจัยของนามเพราะเป็นไปแก่นามทุกประเภท ส่วนธรรมอื่นๆ มี มนสิการเป็นต้น เป็นอสาธารณปัจจัยของนามเพราะเป็นไปเฉพาะนามเท่านั้นเช่น โยนิโสมนสิการ เป็นปัจจัยแก่นามที่เป็นกุศล และอโยนิโสมนสิการ เป็นปัจจัยแก่นามที่เป็นอกุศล กรรมเป็นปัจจัยแก่นามที่เป็นวิบาก และธรรมมีภวังค์เป็นต้น เป็นปัจจัยแก่นามที่เป็นกิริยา

กรรม จิต อตุ และอาหาร เป็นเหตุปัจจัยของรูป กรรมที่เป็นอดีตเท่านั้นที่เป็นสมุฏฐานของกัมมรูป จิตเป็นเหตุปัจจัยของจิตตขรูป อตุเป็นเหตุปัจจัยของอตุขรูป อาหารเป็นเหตุปัจจัยของอาหารขรูป ในปวัตติกาลเมื่อพิจารณาถึงเหตุปัจจัยของรูปนามอยู่ดังนี้เรื่อยไป ก็ทำให้ทราบว่ารูปนามในอดีตหรืออนาคตก็จะเป็นไปเช่นนี้ และสามารถละความสงสัย ๑๖ ประการได้

การกำหนดรู้เหตุปัจจัยของรูปนามทางปัจจุสมุปบาทโดยปฏิโลม

เมื่อเห็นความชราและแตกดับของสังขารคือ มรณะ แล้วก็พิจารณาว่า ชรา มรณะเกิด เพราะมีชาติ, ชาติเกิดมีเพราะมีภพ, ภพมีเพราะมีอุปาทาน, อุปาทานมีเพราะมีตัณหา, ตัณหาเกิดมีเพราะมีเวทนา, เวทนามีเพราะมีผัสสะ, ผัสสะมีเพราะอายตนะ ๖, อายตนะ ๖ มีเพราะมีรูปนาม, รูปนามมีเพราะมีวิญญาณ, วิญญาณมีเพราะมีสังขาร, สังขารมีเพราะมีอวิชชา, ก็จะละความสงสัยได้ นี่เป็นการพิจารณาโดยปฏิโลมแต่จะพิจารณาโดยอนุโลมก็ได้ว่า เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย จึงเกิดสังขาร ฯลฯ เพราะชาติเป็นปัจจัย จึงเกิดชรา มรณะ ก็จะละความสงสัยได้เช่นกัน

การกำหนดรู้เหตุปัจจัยของรูปนามทางกรรมและวิบาก

ธรรม ๕ อย่าง ในภพก่อนคือ อวิชชา สังขาร ตัณหา อุปาทาน และกัมมภพ เป็นเหตุปัจจัยของปฏิสนธิในภพนี้

ปฏิสนธิในภพนี้ได้แก่ วิญญาณ รูปนาม สฬายตนะ ผัสสะ และเวทนา เป็นผลของกรรมที่ทำไว้ในภพก่อน

เมื่ออายตนะทั้งหลายแก่กล้าแล้วในภพนี้ ธรรม ๕ อย่างคือ ตัณหา อุปาทาน กัมมภพ อวิชชา และสังขาร ก็เป็นเหตุปัจจัยของปฏิสนธิในภพต่อไป

รูปนาม ก็คือ ผลแห่งกรรม เพราะฉะนั้นเหตุปัจจัยของรูปนาม ก็คือ กัมมวิภูษิตนั่นเอง เมื่อพิจารณาเหตุปัจจัยของรูปนามโดยกัมมวิภูษิตและวิปากวิภูษิตนี้แล้ว ก็จะเห็นว่ารูปนามในขณะนี้เป็นไปด้วยเหตุปัจจัยแม้ในอดีตและอนาคตก็เป็นไปเช่นเดียวกัน อีกทั้งกรรมและวิปากของกรรม, กัมมวิภูษิตและวิปากวิภูษิต, ความเป็นไปของกรรมและความเป็นไปของวิปาก, ความสืบต่อของกรรมและความสืบต่อของวิปากทั้งกิริยา (อนันตรปัจจัย) และผลของกิริยา (อนันตรปัจจัยอุปบัน) ก็เป็นไปในทำนองเดียวกัน

กมฺมวิปากา วตฺตุนฺติ วิปากโก กมฺมสมฺภโว

กมฺมา ปฺนพฺภโว โหติ เหว โลโก ปวตฺตติ

วิปากทั้งหลาย เป็นไปเพราะกรรม วิปากเกิดขึ้นจาก
กรรม และภพใหม่ก็เกิดขึ้นจากกรรม โลกหมุนเวียนอยู่
ด้วยกรรมและวิปาก อย่างนี้

เมื่อพิจารณาถึงเหตุปัจจัยของรูปนามทางกรรมและวิปากอยู่เนืองๆ ความสงสัย ๑๖ อย่าง เป็นต้นว่าข้าพเจ้าได้มีมาแล้วหรือ ? ก็จะหมดไปได้ คงปรากฏมีอยู่แต่รูปนาม ที่เป็นไปในภพ ๓ โยนิ ๔ คติ ๕ ฐิติ ๗ และสัตตาวาส ๘ เท่านั้นที่เป็นไปด้วยความสัมพันธ์ของเหตุและผล มิได้มีผู้สร้าง และผู้สลายแต่อย่างใดเมื่อเห็นได้ อย่างนี้ชื่อว่าเห็นด้วยปัญญาอันชอบ แต่เมื่อมีเหตุและผลบัณฑิตทั้งหลายจึงกล่าวกันเพียงเพื่อให้หมายรู้ร่วมกันว่า “มีผู้สร้าง” “มีผู้สลาย” ฉะนั้นท่านผู้รู้แต่โบราณจึงกล่าวว่า

กมฺมสุตฺต การโก นตฺติ วิปากสุตฺต จ เวทโก

สุทฺตธมฺมา ปวตฺตุนฺติ เหวตํ สมฺมทสุตฺตํ

ผู้สร้างกรรมไม่มี และผู้สลายผลก็ไม่มี ธรรมะล้วนๆ เป็นไป
อย่างเดียวกันนั้นเป็น สัมมทสุตฺตนะ (ความเห็นชอบ)

เอวํ กมฺเม วิปาเก จ วตฺตมาเน สเหตุเก

พีชรุกขาทิกานวํ ปุพฺพา โภญฺญิ น นายติ

เมื่อกรรมและวิบากพร้อมทั้งเหตุ เป็นไปอยู่อย่างนี้ ก็
ไม่มีใครรู้เบื้องต้นและเบื้องปลาย เช่นเดียวกับไม่มีใครรู้
เบื้องต้นและเบื้องปลาย เมล็ดพืชและต้นไม้เป็นต้น ฉะนั้น

เอวเมตํ อภิลมฺยา ภิกฺขุ พุทฺธสฺส สวโก

กมฺภีรํ นิปฺปณํ สฺสณฺณํ ปจฺจยํ ปฏฺวิวิษณฺติ,

พระภิกษุผู้เป็นสาวกของพระพุทธเจ้ารู้ข้อความนี้
ด้วยปัญญารู้ยั้งดังกล่าวมานี้ จึงแทงตลอดซึ่งปัจจัย
(ของรูปนาม) อันลึกซึ่งละเอียดและว่างเปล่า

กมฺมํ นตฺถิ วิปากมฺหิ ปาโก กมฺเม น วิชฺชติ

อณฺณมณฺณํ อุโภ สฺสณฺณํ น จ กมฺมํ วินา ผลํ,

กรรมไม่มีอยู่ในวิบาก วิบากก็ไม่มีอยู่ในกรรม กรรม
และวิบากทั้งสอง ต่างว่างเปล่าซึ่งกันและกัน แต่ว่าเว้น
กรรมเสียแล้ว ผลก็ไม่มี

ผลเณ สฺสณฺณํ ตํ กมฺมํ ผลํ กมฺเม น วิชฺชติ

กมฺมณฺจ โข อุปาทย ตโต นิพฺพุตฺตตี ผลํ

กรรมนั้นว่างเปล่าจากผล ผลก็มีได้มีอยู่ในกรรม แต่
เพราะอาศัยกรรม ผลจึงเกิดขึ้น

น เหตุล เทโว พรหฺมา วา สํสารสฺสตฺถิ การโก

สุทฺถธมฺมา ปวตฺตนฺติ เหตุสมฺภารปจฺจยา

ความจริงในโลกนี้ไม่มีเทพเจ้า ไม่มีพระพรหม ไม่มี
ผู้สร้างสังสารวัฏ มีแต่ธรรมล้วนๆ เป็นไปเพราะการ
ประกอบกันเข้าของเหตุเป็นปัจจัย

การกำหนดรู้เหตุปัจจัยของรูปนามทางกัมมวิญญูและวิปากวิญญู แล้วละความสงสัยใน ๓ กาลได้ ก็เป็นอันได้รู้ธรรมทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน สิ้นทั้งปวงแล้ว ความรู้เช่นนี้เรียกว่า ญาณตปริญาณ คือการกำหนดรู้ว่าเป็นรูปเป็นนามพร้อมด้วยเหตุปัจจัยของรูปนาม

อุปมาระหว่างเหตุกับผล

ขั้นทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้วในอดีตเพราะมีกรรมเป็นปัจจัยก็ได้ดับไปแล้วในอดีต ส่วนขั้นที่เกิดขึ้นใหม่ในภพนี้ก็เป็นอีกพวกหนึ่ง มิได้เป็นขั้นที่มาจากอดีตภพ ส่วนขั้นที่จักเกิดในภพหน้าก็เป็นอีกพวกหนึ่งมิได้เป็นขั้นที่ไปจากปัจจุบันภพนี้เปรียบเทียบ:-

๑. การสาธยายมนต์ของอาจารย์กับการสาธยายมนต์ของลูกศิษย์ มิใช่เป็นสิ่งเดียวกัน เป็นของคนละคน แต่การสาธยายมนต์ของลูกศิษย์จะเกิดขึ้นได้นั้น ต้องอาศัยการสาธยายมนต์ของอาจารย์เป็นเหตุเป็นปัจจัย

๒. ใบหน้าที่ถูกตอกแฉกกับเงาใบหน้าที่ถูกตอกแฉกมิใช่เป็นสิ่งเดียวกัน แต่เงาใบหน้าที่ถูกตอกแฉกจะเกิดขึ้นได้นั้น ต้องอาศัยการตอกแฉกใบหน้าเป็นเหตุเป็นปัจจัย

๓. เปลวประทีปอันหนึ่งกับเปลวประทีปอีกอันหนึ่งมิใช่ไฟเดียวกัน แต่เปลวประทีปอีกอันหนึ่งจะเกิดขึ้นได้นั้น ต้องอาศัยเปลวประทีปอันก่อนเป็นเหตุเป็นปัจจัย

ธรรมทั้งหลายจากอดีตภพมิได้ติดตามไปในปัจจุบันภพหรืออนาคตภพแต่อย่างใดเลย แต่ขั้น อายตนะ ธาตุที่เกิดขึ้นในปัจจุบันภพนี้ต้องอาศัยขั้น อายตนะ ธาตุในอดีตภพเป็นปัจจัย และขั้น อายตนะ ธาตุที่จักเกิดขึ้นในอนาคตนั้นก็ต้องอาศัยขั้น อายตนะ ธาตุในปัจจุบันภพเป็นปัจจัย

ยถา จกขุวิมุลลณั

น เจว อากตฺ นาปี

ตถา ปฐิสนฺธิมุหิ

บุริมฺ ภิชฺชติ จิตฺตํ

เตสํ อนฺตริกา นตฺถิ

น จิตฺถ คจฺฉนฺติ กิณฺณจิ

นโนธาคฺคฺคณฺตรํ

น นิพฺพุตฺตํ อนนฺตรํ

วตฺตเต จิตฺตสนฺนตฺติ

ปจฺฉิมํ ชายตี ตโต

วิจิ เตสํ น วิชฺชติ

ปฐิสนฺธิ จ ชายติ.

จักขุวิญญาณจิต เกิดขึ้นในลำดับแห่งมโนธาตุคือ ปัญจทวาร-
 ารชชนจิต แต่ไม่ได้มาจากปัญจทวารารชชนจิต และไม่ได้เกิดใน
 ลำดับแห่งปัญจทวารารชชนจิตก็หามิได้ฉันใด ความสืบทอดแห่งจิต
 ย่อมเป็นไปในปฏิสนธิจิต ฉะนั้นเหมือนกัน จิตดวงก่อนคือจุติจิต
 ย่อมแตกดับ จิตดวงหลังคือปฏิสนธิจิต ย่อมเกิดต่อจากจุติจิตนั้น
 ระหว่างคั่นของจุติจิตกับปฏิสนธิจิตทั้งสองนั้นย่อมไม่มี ลูกคลื่นก็
 ไม่มีแก่จิตทั้งสองนั้น จิตอะไรๆ ไม่ได้ไปจากจุติจิตนี้แต่ปฏิสนธิจิต
 ก็เกิดขึ้นได้

ปัจจัยปริคคหญาณในชื่ออื่น

ปัญญาที่กำหนดรู้เหตุปัจจัยของรูปนามเรียกว่า ปัจจัยปริคคหญาณ โดยทาง
 อาการดับและเกิดของรูปนาม เมื่อกำลังของปัจจัยปริคคหญาณนี้มีมากขึ้นก็สามารถละ
 ความสงสัย ๑๖ อย่างได้ ถึงความสงสัยอีก ๘ อย่างก็ละได้ แม้ทิฏฐิ ๖๒ ประการก็
 ระงับไปด้วย

ความเห็นที่บริสุทธิ์ เพราะข้ามพ้นความสงสัยในกาลทั้ง ๓ ด้วยการกำหนดรู้
 ปัจจัยของรูปและนามเรียกว่า กังขาวิตรณวิสุทธิ การกำหนดรู้ถึงความตั้งอยู่ของธรรม
 ที่เป็นปัจจัยเรียกว่า รัम्मฐิติญาณ การกำหนดรู้ถึงรูปนามตามความเป็นจริงเรียกว่า
 ยถาภูตญาณ ความเห็นโดยชอบเรียกว่า สัมมาทัตสนะ

คำว่า รัम्मฐิติญาณ ยถาภูตญาณ และ สัมมาทัตสนะ เป็นคำที่มีความ
 หมายเดียวกับคำว่า กังขาวิตรณวิสุทธิ

อานิสงส์ของปัจจัยปริคคหญาณ

ถ้าพระโยคาวจรใดเจริญวิปัสสนาภาวนาจนสมาธิญาณแก่กล้าขึ้นเห็นรูปนาม
 ชัดเจนแล้วก็จะสามารถรู้ได้ว่า รูปนามทั้งสองนั้นเป็นเหตุเป็นผล เป็นปัจจัยซึ่งกันและ
 กัน คือ รูปเป็นเหตุ นามเป็นผล หรือนามเป็นเหตุ รูปเป็นผล หาใช่เป็นตัวตน สัตว์
 บุคคล เราเขาไม่ ก็จะข้ามพ้นความสงสัยต่างๆ ไปได้ เช่นนี้เรียกว่า กังขาวิตรณ-
 วิสุทธิ

อานิสงส์ของญาณนี้ ในพระบรรพพุทธานุสาสนาได้ชื่อว่าเป็นพระจุลโสดาบัน เป็นผู้ที่สมควรจะเบาใจได้ในเมื่อตายไปแล้วคือ หากว่าญาณที่ตนได้บรรลุนี้ไม่เสื่อม ในชาติหน้าซึ่งต่อจากชาตินี้ก็จะได้ไปเกิดในสุคติภูมิคือ เทวโลก เป็นต้น ปิศอบายภูมิ ทั้ง ๔ ได้อย่างแน่นอน แต่ในชาติต่อไปอีกคือ ชาติที่ ๓ นั้นการปิศอบายภูมิไม่แน่นอน ถ้าต้องการปิดให้ได้ อย่างแน่นอนเด็ดขาด ต้องอุทสาหะปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาต่อไปอีก จนกระทั่งบรรลุพระอริยมรรค อริยผล สมกับคำที่ท่านกล่าวไว้ในบาลีว่า

อิมินา ปน ฉาณน สมนฺนาคโต วิปสฺสโก พุทฺธสฺสเน ลทฺธสฺสสโต
ลทฺธปติญฺโจ นียตคฺคิโก จุลโศตปฺปโน นาม โหติ ฯ

อุปปริหีนกฺขาวิตฺรณวิสุทฺธิโก วิปสฺสโก โลกียสึลสมฺมาธิปญฺญาสมฺปทาธิ
สมนฺนาคตฺตฺตา อุตฺตริ อปฺปปฏิวิฆฺณฺโน สุกฺคิปรายโนว โหตีติ วุตฺตํ นียตคฺคิโกติ ตโต
เอว จุลโศตปฺปโน นาม โหติ ฯ

พระโยคาวจรบุคคลผู้บรรลุถึงญาณนี้แล้ว ย่อมถึงความเบาใจและได้ที่พึงใน พระพุทธศาสนา ชื่อว่า จุลโศดาบัน มีคติที่เที่ยงแท้ในชาติหน้าซึ่งต่อจากชาตินี้จะไปสู่สุคติ ปิศอบายภูมิเสียได้ถ้าหากว่าญาณนี้ไม่เสื่อม แต่ในชาติที่ ๓ ต่อจากนั้นไปไม่แน่นอน จะปิศอบายภูมิได้อย่างแน่นอนคือ ชาติ ๒ เท่านั้น ถ้าต้องการปิดแน่นอน ต้องบำเพ็ญความเพียรเจริญวิปัสสนากรรมฐานต่อไป จนกระทั่งบรรลุอริยมรรค อริยผล

ผู้เจริญวิปัสสนา ซึ่งประกอบด้วยปัจจัยปริคคญาณนี้ เป็นผู้ได้ความเบาใจได้ที่พึงในพระพุทธศาสนา และเป็นผู้มีคติที่แน่นอน เรียกได้ว่า พระจุลโศดาบันบุคคล ฉะนั้นผู้มีความประสงค์จะข้ามพ้นความสงสัย พึงเป็นผู้มีสติกำหนดรู้ปัจจัยของรูปนามตามความเป็นจริงเถิด.

จบ นามรูปปัจจัยปริคคญาณ

๓. สัมมสนญาณ

ปัญญาที่เห็นรูปนามเป็นไตรลักษณ์เกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ประกอบความเพียรเจริญวิปัสสนา เรียกว่า สัมมสนญาณ ท่านแสดงวจนัตถะไว้ว่า

ขณฺหาทึนํ กลาปโต สมฺมสนวสฺสปฺปวตฺตํ ฉาณํ สมฺมสนญาณํ

แปลว่า ญาณที่เป็นไปด้วยอำนาจการพิจารณาธรรมมีขั้นเป็นต้น โดยความ

เป็นกลาปชื่อว่า สัมมสนญาณ องค์ธรรมได้แก่ปัญญาเจตสิกที่ในมหากุศลญาณ สัมปยุตติจิต

ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาในสัมมสนญาณปรารธนาบรรลุมัคคามัคคญาณทัตสนวิสุทธินี้ ในเบื้องต้นต้องทำความเพียรเกี่ยวกับการกำหนดพิจารณาสภาพธรรมที่เป็นหมวดเป็นกอง (กลาปสัมมสนะ) ก่อน เมื่อวิปัสสนูปกิเลสมี โอภาส คือแสงสว่างเป็นต้น เกิดขึ้นแก่ผู้ปฏิบัติวิปัสสนา ก็แสดงว่ามัคคามัคคญาณทัตสนวิสุตติได้บังเกิดขึ้นแล้ว และกลาปสัมมสนญาณจึงเป็นญาณเริ่มต้นของวิปัสสนาญาณ

มัคคามัคคญาณทัตสนวิสุตตินี้เกิดขึ้นและเป็นไปในตริณปริยญา ตริณปริยญาจะบังเกิดขึ้นต่อจากญาณตปริยญา เพราะฉะนั้นผู้ปรารธนาจะบรรลุมัคคามัคคญาณทัตสนวิสุตติ จะต้องทำความเพียรเกี่ยวกับการกำหนดพิจารณาสภาพธรรมที่เป็นหมวดเป็นกองเสียก่อน

โลกียปริยญา คือการกำหนดรู้สภาพธรรมขึ้นโลกียะ มี ๓ อย่างคือ :-

๑. ญาณตปริยญา คือการกำหนดรู้ด้วยการรู้
๒. ตริณปริยญา คือการกำหนดรู้ด้วยการไตร่ตรองใคร่ครวญ
๓. ปหานปริยญา คือการกำหนดรู้ด้วยการละ

ปัญญาที่กำหนดลักษณะเฉพาะของธรรมทั้งหลาย เช่น รูป มีลักษณะเสื่อมสิ้นสลายไป, เวทนา มีลักษณะเสวยอารมณ์ชื่อว่า ญาณตปริยญา

ปัญญาที่มีพระไตรลักษณ์เป็นอารมณ์ คือการยกเอาธรรมทั้งหลายขึ้นสู่สามัญญลักษณะ เช่น รูปไม่เที่ยง เวทนาไม่เที่ยง ชื่อว่า ตริณปริยญา

ปัญญาที่มีพระไตรลักษณ์เป็นอารมณ์และเป็นไปพร้อมกับการละวิปัลลัสสธรรม มินิจจัตถญา ความสำคัญว่าเที่ยงเป็นต้นในธรรมทั้งหลายได้ ชื่อว่า ปหานปริยญา

วิปัสสนาญาณในปริยญา

ในปริยญาทั้ง ๓ อย่างนั้นตั้งแต่นามรูปปริจเฉทญาณ ถึงปัจจยปริคคหญาณ เป็นภูมิของญาณตปริยญา เพราะในระหว่างนี้เป็นการแทงตลอดลักษณะเฉพาะตนของธรรมทั้งหลายเท่านั้น

ตั้งแต่สัมมสนญาณจนถึงอุทัพพญาณเป็นภูมิของศีรณปริยญา เพราะในระหว่างนี้เป็นการแทงตลอดสามัญญลักษณะโดยเฉพาะ

ตั้งแต่ภังคานุปัสสนาจนถึงอนุโลมญาณ เป็นภูมิของปหานปริยญาที่เป็นโลกียะหรือมรรคญาณที่เป็นโลกุตตระ เพราะในระหว่างนี้ (ภังคญาณ ถึงอนุโลมญาณที่เป็นโลกียปริยญา) เป็นการเกิดขึ้นของอนุปัสสนา ๗ อย่าง ซึ่งทำให้สำเร็จกิจ คือ ละความหมายรู้ต่างๆ มีความหมายรู้ว่าเที่ยง เป็นต้นอย่างนี้ว่า :-

๑. เมื่อเห็นเนื่องๆ โดยความไม่เที่ยงก็ละความหมายรู้ว่าเที่ยง
๒. เมื่อเห็นเนื่องๆ โดยความเป็นทุกข์ก็ละความหมายรู้ว่าสุข
๓. เมื่อเห็นเนื่องๆ โดยความไม่มีอัตตาก็ละความหมายรู้ว่ามียัตตา
๔. เมื่อเบื่อหน่าย ก็ละความเพิลิตเพลินยินดี (นิพพิทานุปัสสนา)
๕. เมื่อปราศจากความกำหนดก็ละระคะ (วิราคานุปัสสนา)
๖. เมื่อดับก็ละเหตุที่เป็นแดนเกิด (นิโรธานุปัสสนา)
๗. เมื่อสลัดทิ้งไปละความยึดถือ (ปฏินิสสัคคานุปัสสนา)

เมื่อผู้ปฏิบัติวิปัสสนาบรรลุนาตปริยญาเพราะได้ทำนามรูปปริจเจทญาณ และปัจจยปริคคหญาณให้เกิดขึ้นแล้ว ปริยญาอีก ๒ อย่าง ก็ควรบรรลุด้วยเพราะเมื่อศีรณปริยญากำลังเป็นไปอยู่นั้น มักคัมคคญาณทัสสนวิสุทธิตี่จะบังเกิดขึ้น และศีรณปริยญาที่จะบังเกิดต่อจากนาตปริยญา เพราะฉะนั้น ผู้ปรารถนาบรรลุมัคคคญาณทัสสนวิสุทธิตี่ จะต้องทำความเพียรในการกำหนดรู้สภาวะธรรมโดยความเป็นหมวดเป็นกอง เสียก่อน

อารมณ์ของสัมมสนญาณ

ธรรมที่เป็นหมวดเป็นกอง ที่เป็นอดีตอนาคตปัจจุบัน, ภายใน ภายนอก, หยาบ ละเอียด เลว ประณีต ไกล ใกล้ เหล่านี้อันเป็นไปในทวารพร้อมทั้งทวาร และอารมณ์ต้องกำหนดพิจารณาด้วยปัญญาโดยความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา นั้นมี ๒๕ หมวด คือ :-

๑. ขันธ์ ๕	๓. อารมณ์ ๖
๒. ทวาร ๖	๔. วิญญาณ ๖

๕. ผัสสะ ๖	๑๖. ชาติ ๑๘
๖. เวทนา ๖	๑๗. อินทรีย์ ๒๒
๗. สัญญา ๖	๑๘. ชาติ ๓ ^๑
๘. เจตนา ๖	๑๙. ภพ ๓ ^๒
๙. ตัณหา ๖	๒๐. ภพ ๓ อีกอย่างหนึ่ง ^๓
๑๐. วิตก ๖	๒๑. ภพ ๓ อีกอย่างหนึ่ง ^๔
๑๑. วิจาร ๖	๒๒. รูปมาน ๔
๑๒. ชาติ ๖	๒๓. อัปมัณญา ๔
๑๓. กสิณ ๑๐	๒๔. อรูปสมาบัติ ๔
๑๔. โภจนา ๓๒	๒๕. ปฏิจจสมุปบาท ๑๒
๑๕. อายุตนะ ๑๒	

การกำหนดพิจารณาในธรรม ๒๕ หมวดมีขั้น ๕ เป็นต้นด้วยสัมมสนญาณ มีดังนี้ :-

รูปขั้น อย่างใดอย่างหนึ่งก็ตามทั้งที่เป็นอดีต อนาคตและปัจจุบัน, ทั้งภายในหรือภายนอก, ทั้งหยาบหรือละเอียด, ทั้งเลวหรือประณีต, ทั้งอยู่ไกลหรือใกล้ ผู้ปฏิบัติก็กำหนดรู้รูปขั้นทั้งหมดนั้นโดยความไม่เที่ยงนี้เป็นสัมมสนญาณอย่างหนึ่ง (รูปขั้น ฯลฯ ผู้ปฏิบัติกำหนดรู้รูปขั้นทั้งหลายนั้นโดยความเป็นทุกขก็เป็นสัมมสนญาณอีกอย่างหนึ่ง...ผู้ปฏิบัติกำหนดรู้รูปขั้นทั้งหมดนั้นโดยความเป็นอนัตตาก็เป็นสัมมสนญาณอีกอย่างหนึ่ง)

เมื่อสรุปแล้วในรูปขั้น เป็นปัจจัยให้สัมมสนญาณเกิดขึ้น ๓ อย่าง ฉะนั้น ขั้น ๕ เป็นปัจจัยให้เกิดสัมมสนญาณเกิดขึ้น ๑๕ อย่าง, ทวาร ๖ เป็นปัจจัยให้สัมมสนญาณเกิดขึ้น ๑๘ อย่าง สมาบัติ ๔ เป็นปัจจัยให้สัมมสนญาณเกิดขึ้น ๑๒ อย่าง, และปฏิจจสมุปบาท ๑๒ เป็นปัจจัยให้สัมมสนญาณเกิดขึ้น ๓๖ อย่าง รวมจำนวนสัมมสนญาณในธรรม ๒๕ หมวด เป็น ๖๐๓ อย่าง (๒๐๓ × ๓)

^๑ ชาติ ๓ คือ กามชาติ รูปชาติ อรูปชาติ

^๒ กามภพ รูปภพ อรูปภพ

^๓ สัญญาภพ อสัญญาภพ เนวสัญญานาสัญญาภพ

^๔ เอวโภาภพ จตุโวภาภพ ปัญจโวภาภพ

สัมมสนญาณโดยเฉพาะๆ

การใช้ปัญญาหย่นย่อหรือสรูปธรรม ๒๕ หมวด ที่เป็นอดีต อนาคตหรือปัจจุบัน เป็นต้นเหล่านั้น โดยความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตานั่น ยังมิได้ชี้เฉพาะลงไปว่าเป็นอดีต, เป็นของภายใน, เป็นของประณีต แต่อย่างไรเพียงแต่กำหนดสรูปรวมไว้เท่านั้น ซึ่งถ้าจะพิจารณาโดยเฉพาะๆ ลงไปแล้วในสัมมสนญาณ ๖๐๓ อย่างนั้น แต่ละสัมมสนญาณยังแบ่งออกอีก ๑๑ ประเภทย่อย ด้วยสภาพธรรมที่เป็นอดีตอนาคตปัจจุบัน, ภายใน ภายนอก, หยาบ ละเอียด, เลว ประณีต, ไกล ใกล้ ฉะนั้นเมื่อสรูปรวมจำนวนของสัมมสนญาณทั้งสิ้นแล้วมีถึง ๖,๖๓๓ ประเภท (๖๐๓ × ๑๑)

วิธีกำหนดรู้ธรรมโดยเฉพาะของสัมมสนญาณ ๑๑ ประเภท

๑. รูปใดที่เป็นอดีต รูปนั้นก็สิ้นไปแล้วในอดีตมิได้ดำรงมาถึงภพนี้ ด้วยเหตุนี้จึงเป็นของไม่เที่ยงเพราะมีความเสื่อมสิ้นไป
๒. รูปใดเป็นอนาคต ก็จักเกิดขึ้นในอนาคตภพแล้วจักดับไปในภพนั้นนั่นเอง จักไม่ดับในภพอื่น ด้วยเหตุนี้จึงเป็นของไม่เที่ยง เพราะมีความเสื่อมสิ้นไป
๓. รูปใดเป็นปัจจุบัน ถึงแม้รูปนั้นก็สิ้นไปในภพนี้เอง ไม่ดำรงไปถึงภพอื่น ด้วยเหตุนี้จึงเป็นของไม่เที่ยงเพราะมีความเสื่อมสิ้นไป
๔. รูปใดเป็นไปภายใน ถึงแม้รูปนั้นก็สิ้นไปภายในนั่นเอง ไม่ดำรงอยู่ถึงภายนอก ด้วยเหตุนี้จึงเป็นของไม่เที่ยงเพราะมีความเสื่อมสิ้นไป
๕. รูปใดเป็นไปภายนอก ถึงแม้รูปนั้นก็สิ้นไปภายนอกนั่นเอง ไม่ดำรงอยู่ถึงภายใน ด้วยเหตุนี้จึงเป็นของไม่เที่ยงเพราะมีความเสื่อมสิ้นไป
๖. รูปใดเป็นรูปที่หมายถึงแม้รูปนั้นก็สิ้นไปในขณะที่เป็นรูปหยาบนั่นเอง ไม่ตั้งอยู่จนถึงเป็นรูปละเอียด ด้วยเหตุนี้จึงเป็นของไม่เที่ยงเพราะมีความเสื่อมสิ้นไป
๗. รูปใดเป็นรูปที่ละเอียด ถึงแม้รูปนั้นก็สิ้นไปในขณะที่เป็นรูปละเอียดนั่นเอง ไม่ตั้งอยู่จนถึงเป็นรูปหยาบ ด้วยเหตุนี้จึงเป็นของไม่เที่ยงเพราะมีความเสื่อมสิ้นไป
๘. รูปใดเป็นรูปเลว ถึงแม้รูปนั้นก็สิ้นไปในขณะที่เป็นรูปเลวนั่นเอง ไม่ตั้งอยู่จนถึงเป็นรูปประณีต ด้วยเหตุนี้จึงเป็นของไม่เที่ยงเพราะมีความเสื่อมสิ้นไป
๙. รูปใดเป็นรูปประณีต ถึงแม้รูปนั้นก็สิ้นไปในขณะที่เป็นรูปประณีตนั่นเอง ไม่ตั้งอยู่จนถึงเป็นรูปเลว ด้วยเหตุนี้จึงเป็นของไม่เที่ยงเพราะมีความเสื่อมสิ้นไป

๑๐. รูปใดเป็นรูปไกล ถึงแม้รูปนั้นก็สิ้นไปในขณะที่เป็นรูปไกลนั่นเอง ไม่ต้องอยู่จนถึงเป็นรูปไกล ด้วยเหตุนี้จึงเป็นของไม่เที่ยงเพราะมีความเสื่อมสิ้นไป

๑๑. รูปใดเป็นรูปไกล ถึงแม้รูปนั้นก็สิ้นไปในขณะที่เป็นรูปไกลนั่นเอง ไม่ต้องอยู่จนถึงเป็นรูปไกล ด้วยเหตุนี้จึงเป็นของไม่เที่ยงเพราะมีความเสื่อมสิ้นไป

สัมมสนญาณ อีกประการหนึ่ง

การกำหนดรู้ธรรมต่างๆ ด้วยสัมมสนญาณดังกล่าวนี้เป็นไปโดยความไม่เที่ยงเท่านั้น แม้การกำหนดรู้โดยความเป็นทุกข์เพราะเป็นสิ่งที่น่าพึงกลัว หรือเพราะมีภัยประจัญหน้าอยู่โดยแน่นอน สิ่งใดไม่เที่ยงสิ่งนั้นก็นำเอาความน่ากลัวมาให้ จุจการนำเอาความน่ากลัวมาแก้เหตุวาททั้งหลายใน สัมมปฏิจจสัจจะ แม้การกำหนดรู้โดยความเป็นอนัตตา เพราะเป็นสิ่งที่ไม่มีแก่นสาร คือไม่มีอัตตา ไม่มีผู้อยู่เป็นนิตย์ ไม่มีผู้สร้าง ไม่มีผู้สลาย หรือไม่มีผู้มีอำนาจในตัวเอง รูปใดไม่เที่ยงรูปนั้นก็เป็นทุกข์ ไม่สามารถห้ามความไม่เที่ยงหรือความเบียดเบียนเฉพาะหน้าด้วยความเกิดขึ้นและดับไปได้ ถ้าธรรมนั้นเป็นอนัตตาแล้ว ก็ไม่ควรเป็นไปเพื่ออาพาธ

การแสดงปริยายของความไม่เที่ยง หรือแสดงวิธีการซึ่งดำเนินไป โดยอาการต่างๆ ๖ คือ

๑. ปัญญาในการย้อนข้อกำหนดรู้ว่ารูปทั้งที่เป็นอดีต อนาคตและปัจจุบัน ชื่อว่า ไม่เที่ยง เพราะมีความเสื่อมสิ้นไป, ชื่อว่าเป็นทุกข์ เพราะมีความน่ากลัว, ชื่อว่าเป็นอนัตตาเพราะเป็นสิ่งที่ไม่มีแก่นสาร

๒. ปัญญาในการย้อนข้อกำหนดรู้ว่า รูปทั้งอดีตอนาคตและปัจจุบัน เป็นของไม่เที่ยง ถูกปัจจัยปรุงแต่งขึ้นอาศัยปัจจัยจึงเกิดขึ้น มีความเสื่อมสิ้นไปเป็นธรรมดา มีการปราศจากราคะไปเป็นธรรมดา มีความดับไปเป็นธรรมดา

๓. ปัญญาในการย้อนข้อกำหนดรู้ว่า เพราะชาติเป็นปัจจัยจึงมีชราและมรณะ เมื่อไม่มีชาติก็ไม่มีชราและมรณะ

๔. ปัญญาในการย้อนข้อกำหนดรู้ว่า ทั้งในอดีตกาลและอนาคตกาล เพราะชาติเป็นปัจจัยจึงมีชราและมรณะ เมื่อไม่มีชาติก็ไม่มีชราและมรณะ

๕. ปัญญาในการย้อนข้อกำหนดรู้ว่า เพราะภพเป็นปัจจัยจึงมีชาติ ฯลฯ เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยจึงมีสังขารทั้งหลาย เมื่อไม่มีอวิชชาก็ไม่มีสังขาร

๖. ปัญญาในการย้อนย่อกำหนดรู้ทั่ว ทั้งในอดีตกาลและอนาคตกาล เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยจึงมีสังขารทั้งหลาย เมื่อไม่มีอวิชชาก็ไม่มีสังขารทั้งหลาย

ในสัมมสนญาณนั้นที่ชื่อว่า ญาณ เพราะมีความหมายว่า รู้แล้ว และที่ชื่อว่า ปัญญา เพราะมีความหมายว่า รู้ทั่ว

ท่านพระสารีบุตรได้กล่าวไว้ในอภิญาณินิเทศถึงสิ่งทั้งปวงเป็นสิ่งที่ควรรู้อย่างซึ่งสรุปแล้วก็คือหมวดธรรม ๒๖ หมวดนั่นเอง แต่หมวดที่ ๑ คือธรรมทั้งหลายที่เป็นไปภายในทวาร อารมณ์ วิญญาณ ผัสสะ และเวทนา ไม่ต้องนับเป็นหนึ่งหมวดโดยเฉพาะ เพราะเป็นเพียงการแสดงในการยกตัวอย่างเท่านั้น และธรรมเหล่านี้ก็ปรากฏในหมวดต่อๆ ไปอยู่แล้ว ฉะนั้นจึงมีหมวดธรรมอยู่ ๒๕ หมวดดังกล่าวแล้ว

บรรดาธรรมทั้งหลายที่เป็นอารมณ์ของสัมมสนญาณนั้น เป็นธรรมที่ปรากฏชัดและกำหนดรู้ได้ง่าย ซึ่งได้แก่โลกียธรรม ยกเว้นโลกุตตรธรรม

การกำหนดรู้ขั้น ๕ โดยอาการ ๔๐

การกำหนดรู้ขั้น ๕ โดยอาการ ๔๐ เพื่อความมั่นคงของสัมมสนญาณ มีดังนี้ คือ :-

๑. อนิจโต คือการกำหนดรู้ขั้น ๕ โดยความไม่เที่ยง เพราะความที่ทุกอย่าง ขั้นไม่เป็นอยู่ตลอดไป และเพราะมันมีเบื้องต้นและเบื้องปลาย

๒. ทุกขโต คือการกำหนดรู้ขั้น ๕ โดยความเป็นทุกข์เพราะมีการบีบคั้นเฉพาะหน้า ด้วยความเกิดและความดับ และเพราะเป็นที่ตั้งแห่งความทุกข์

๓. โรครโต คือการกำหนดรู้ขั้น ๕ โดยความเป็นโรคเพราะต้องคอยเยียวยารักษา และเป็นที่อาศัยเกิดของโรค

๔. คัณหาโต คือการกำหนดรู้ขั้น ๕ โดยความเป็นหัวฝี เพราะประกอบด้วยสิ่งเสียดแทง คือความเป็นทุกข์ เพราะเป็นที่ไหลออกของสิ่งสกปรก คือกิเลสและเพราะมีการกลัดหนองและสุกแก่แล้วแตกสลายด้วยการ เกิด แก่ และแตกดับไป

๕. สัตถโต คือการกำหนดรู้ขั้น ๕ โดยความเป็นลูกศรเสียบเพราะทำให้เกิดการบีบคั้น เพราะเป็นสิ่งที่ทิ่มแทงอยู่ภายในและเป็นสิ่งที่ถอนออกได้ยาก

๖. อฆโต คือการกำหนดรู้ขั้น ๕ โดยความชั่วร้ายเพราะเป็นสิ่งที่ควรตำหนิติเตียนเพราะนำมาซึ่งความเสื่อมเสีย และเป็นที่ตั้งของความชั่วร้าย

๗. อาพาธโต คือการกำหนดรู้ขั้น ๕ โดยความป่วยไข้เพราะไม่ทำให้เกิดเสรีภาพและเป็นต้นเหตุของความเจ็บป่วย

๘. ปรโต คือการกำหนดรู้ขั้น ๕ โดยความเป็นปรปักษ์เพราะไม่มีอำนาจบังคับบัญชาและบังคับบัญชาไม่ได้

๙. ปโลกโต คือการกำหนดรู้ขั้น ๕ โดยความแตกทำลายเพราะแตกทำลายไปด้วยพยาธิ ชรา และมรณะ

๑๐. อิตโต คือการกำหนดรู้ขั้น ๕ โดยความหายนะเพราะนำมาซึ่งความพินาศมากมาย

๑๑. อุปัททโต คือการกำหนดรู้ขั้น ๕ โดยเป็นอุปัททวะเพราะนำมาซึ่งสิ่งไม่เป็นประโยชน์ที่รู้ไม่ได้เลยอย่างมากมาย และเพราะเป็นที่ตั้งของอุปัทวันตรายทั้งปวง

๑๒. ภัยโต คือการกำหนดรู้ขั้น ๕ โดยความเป็นภัยเพราะเป็นที่เกิดของภัยทุกประการ และเป็นปฏิปักษ์ต่อความอบอุ่นใจอย่างสูงสุด คือการระงับความทุกข์

๑๓. อุปลักคโต คือการกำหนดรู้ขั้น ๕ โดยความเป็นอุปสรรคเพราะติดตามมาด้วยสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์หลายประการ เพราะประกอบด้วยโทษและไม่นำมาซึ่งความอดกลั้นกลายเป็นอุปสรรค

๑๔. จลโต คือการกำหนดรู้ขั้น ๕ โดยความหวั่นไหวเพราะหวั่นไหวด้วยพยาธิ ชรา และมรณะ กับทั้งหวั่นไหวด้วยโลกธรรมทั้งหลาย มีลาภและเสื่อมลาภ เป็นต้น

๑๕. ปภังคุโต คือการกำหนดรู้ขั้น ๕ โดยความเป็นของผุพังเพราะมีปกติเข้าถึงความผุพังไปด้วยความพยายามของสิ่งอื่น และโดยสภาพของมันเอง

๑๖. อัทรฐโต คือการกำหนดรู้ขั้น ๕ โดยความไม่ยั่งยืนเพราะมีปกติร่วงหล่นไปในที่ตั้งทุกแห่งและเพราะไม่มีความมั่นคง

๑๗. อตตามโต คือการกำหนดรู้ขั้น ๕ โดยไม่เป็นที่ต้านทานเพราะไม่เป็นที่ต่อต้านคุ้มครองและเพราะไม่ได้ความปลอดภัยที่ควรได้

๑๘. อเลณโต คือการกำหนดรู้ขั้น ๕ โดยไม่เป็นที่หลบหลีกเพราะไม่เป็นที่สมควรเพื่อหลบหลีกทั้งหลายก็ทำกิจในการหลบหลีกไม่ได้

๑๕. อสรมโต คือการกำหนดรู้ขั้นที่ ๕ โดยไม่เป็นที่พึงเพราะเป็นที่ปลอดภัยแก่ผู้อาศัย

๑๖. วิตโต คือการกำหนดรู้ขั้นที่ ๕ โดยเป็นของเปล่าเพราะว่างเปล่าจากความยั่งยืน ความงาม ความสุข และความมีอัตรา ตามที่กำหนดคาดคะเนไว้

๑๗. ตุนโต คือการกำหนดรู้ขั้นที่ ๕ โดยเป็นของว่างเพราะเป็นของเปล่าเป็นของเล็กน้อย แม้ของเล็กน้อยในโลกเขาก็เรียกว่า ของว่าง

๑๘. สุนโต คือการกำหนดรู้ขั้นที่ ๕ โดยเป็นของสูญเพราะปราศจากอัตราผู้เป็นเจ้าของ ผู้อยู่ประจำ ผู้สร้าง ผู้เสวนะ และบงการ

๑๙. อนัตตโต คือการกำหนดรู้ขั้นที่ ๕ โดยความไม่มีอัตราเพราะไม่มีผู้เป็นเจ้าของด้วยตนเองเป็นต้น

๒๐. อาทินวโต คือการกำหนดรู้ขั้นที่ ๕ โดยความเป็นโทษเพราะเป็นทุกข์ด้วยความเป็นไป (ในภพ คือสังสารวัฏ) และเพราะความทุกข์นั้นเองเป็นโทษเพราะเป็นไปเพื่อความยากจน (คำว่า อาทินวะ นี้เป็นคำเรียกคนยากจน แม้ขั้นที่ ๕ ก็เป็นสิ่งยากจนเช่นกัน)

๒๑. วิปริณามธัมมโต คือการกำหนดรู้ขั้นที่ ๕ โดยความแปรปรวนอยู่เป็นธรรมดา เพราะมีปกติแปรปรวนอยู่ ๒ ทาง คือ ทางชรา และทางมรณะ

๒๒. อสารถโต คือการกำหนดรู้ขั้นที่ ๕ โดยความไม่มีสาระเพราะมีความอ่อนแอ และเพราะหักง่ายเหมือนไม้ผุ

๒๓. อมมุลโต คือการกำหนดรู้ขั้นที่ ๕ โดยเป็นต้นเหตุแห่งความชั่วร้าย เพราะเป็นสาเหตุแห่งความชั่วร้ายนานาประการ

๒๔. วรโกโต คือการกำหนดรู้ขั้นที่ ๕ โดยเป็นผู้มาเพราะเป็นผู้มาโดยให้วางใจเหมือนศัตรูผู้มีหน้าเป็นมิตร

๒๕. วิวาโต คือการกำหนดรู้ขั้นที่ ๕ โดยปราศจากความเจริญเพราะปราศจากความเจริญ และเพราะให้เกิดความไม่เจริญ

๒๖. ฐาสวโต คือการกำหนดรู้ขั้นที่ ๕ โดยความมีอาสวะ เพราะเป็นหนทางไปสู่อาสวะ

๓๑. สังขตโต คือการกำหนดรู้ขั้น ๕ โดยเป็นของถูกปรุงแต่งไว้เพราะ เป็นสิ่งที่เหตุและปัจจัยปรุงแต่งขึ้น

๓๒. มารามิสโต คือการกำหนดรู้ขั้น ๕ โดยความเป็นเหยื่อล่อของมาร เพราะเป็นเหยื่อล่อของมัจจุมาร และกิเลสมาร

๓๓. ขาติธัมมโต คือการกำหนดรู้ขั้น ๕ โดยมีความเกิดเป็นธรรมดา เพราะมีความเกิดเป็นปกติ

๓๔. ขราธัมมโต คือการกำหนดรู้ขั้น ๕ โดยความมีแก่เป็นธรรมดา เพราะมีความแก่เป็นปกติ

๓๕. พยาธิธัมมโต คือการกำหนดรู้ขั้น ๕ โดยมีความเจ็บเป็นธรรมดา เพราะมีความเจ็บเป็นปกติ

๓๖. มรณธัมมโต คือการกำหนดรู้ขั้น ๕ โดยมีความตายเป็นธรรมดา เพราะมีความตายเป็นปกติ

๓๗. โสกธัมมโต เป็นการกำหนดรู้ขั้น ๕ โดยมีความโศกเป็นธรรมดา เพราะเป็นเหตุแห่งความโศกเศร้า

๓๘. ปริเทวธัมมโต เป็นการกำหนดรู้ขั้น ๕ โดยมีความคร่ำครวญเป็น ธรรมดา เพราะเป็นเหตุแห่งความคร่ำครวญ

๓๙. อุปายาสธัมมโต คือการกำหนดรู้ขั้น ๕ โดยมีความคับแค้นใจเป็น ธรรมดา เพราะเป็นเหตุแห่งความคับแค้นใจ

๔๐. สังกิลิธัมมโต คือการกำหนดรู้ขั้น ๕ โดยมีความเศร้าหมองเป็น ธรรมดา เพราะเป็นธรรมที่เป็นวิสัย (คืออารมณ์) ของกิเลส ตัณหา และทุจริตทั้งหลาย

การสงเคราะห์สัมมสนญาณ ๔๐ ลงในอนุปัสสนา ๓

การสงเคราะห์สัมมสนญาณ ๔๐ ลงในอนุปัสสนา ๓ โดยขั้น ๕ มี ๓ ประเภท

๑) การกำหนดรู้ในขั้นแต่ละขั้น ที่เป็นอนิจจานุปัสสนา ๕๐ ด้วยอาการ ๑๐ อย่าง คือ :-

๑. อนิจจุโต โดยความไม่เที่ยง

๒. ปโลกโต	โดยความแตกทำลาย
๓. จลโต	โดยความหวั่นไหว
๔. ปภงคุโต	โดยความผุพัง
๕. อทุฐโต	โดยความไม่ยั่งยืน
๖. วิปริณามธมฺมโต	โดยมีความแปรปรวนอยู่เป็นธรรมดา
๗. อสารถโต	โดยไม่มีสาระแก่นสาร
๘. วิภวโต	โดยปราศจากความเจริญ
๙. สงฺขตโต	โดยเป็นของถูกปรุงแต่งไว้
๑๐. มรณธมฺมโต	โดยมีความตายเป็นธรรมดา

๒) การกำหนดรู้ในขั้นแต่ละขั้น ที่เป็นอนัตตานุปัสสนา ๒๕ ด้วยอาการ ๕ อย่าง คือ :-

๑. ปรโต	โดยเป็นปรปักษ์	๔. สุนฺณโต	โดยเป็นของสูญ
๒. วิตฺตโต	โดยเป็นของเปล่า	๕. อนตฺตโต	โดยไม่มีอัตตา
๓. ตฺวจฺจนโต	โดยเป็นของว่าง		

๓) การกำหนดรู้ในขั้นแต่ละขั้นที่เป็นทุกขานุปัสสนา ๑๒๕ ด้วยอาการที่เหลือ ๒๕ อย่างรวมทั้ง ๓ อนุปัสสนาในขั้น ๕ ฉะนั้นการกำหนดรู้ในขั้น ๕ ด้วยอนุปัสสนา ๓ รวมทั้งสิ้น ๒๐๐ อาการ หรือ ๒๐๐ สัมมสนญาณ

เมื่อผู้ปฏิบัติกำหนดรู้ขั้น ๕ ด้วยการกำหนดรู้โดยพระไตรลักษณ์ โดยจำแนกเป็น ๒๐๐ อาการดังกล่าวมาแล้วนั้น สัมมสนญาณโดยอนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา ที่เรียกว่า นยวิปัสสนา ก็มั่นคงขึ้น ทั้งหมดนี้เป็นวิธีเริ่มต้นการกำหนดรู้รูปนาม โดยดำเนินตามนัยพระบาลีในสัมมสนญาณ

วิธีเจริญวิปัสสนาญาณให้สูงขึ้น

เมื่อผู้ปฏิบัติต้องการให้วิปัสสนาญาณสูงขึ้นพึงทำอินทรีย์ ๕ มี ศรัทธา เป็นต้น ให้แก่กล้ายิ่งขึ้นด้วยวิธีการ ๘ อย่าง คือ :-

๑. พยายามกำหนดให้รู้ชัดถึงความดับไปของสังขารทั้งหลาย (รูปและนาม) ที่ได้เกิดขึ้นแล้ว

๒. ในขณะที่เห็นความดับไปของสังขารทั้งหลายนั้น ควรพยายามให้ถึงพร้อมด้วยการมีสติ

๓. พยายามให้วิปัสสนาญาณนั้นๆ เกิดต่อเนื่องกันไป
๔. พยายามให้วิปัสสนาญาณนั้นๆ ดำเนินไปด้วยความสะดวกสบาย
๕. พยายามให้วิปัสสนาญาณนั้นๆ กำหนดนิमितของสมาธิ
๖. พยายามให้วิปัสสนาญาณนั้นๆ ดำเนินไปโดยความเหมาะสมของโพชฌงค์ ๗
๗. พยายามไม่อาลัยในร่างกายและชีวิต
๘. พยายามไม่อาลัยในร่างกายและชีวิตด้วยวิธีข่มไว้(ข่มทุกขเวทนาที่เกิดขึ้น)
๙. พยายามไม่อาลัยในร่างกายและชีวิตด้วยการไม่ละเลิกหรือหยุดพักเสียในระหว่างกลางคัน และพึงหลีกเลี่ยงอุปายะ คือสิ่งที่ไม่เป็นที่สบาย ๗ อย่าง แล้วเสพอุปายะ คือ สิ่งที่เป็นที่สบาย ๗ อย่าง

วิธีกำหนดรู้รูปในสัมมสนญาณ

ผู้ปฏิบัติควรดูการเกิดขึ้นของรูปตามธรรมชาติรูป เกิดขึ้นมาเพราะเหตุ ๔ อย่าง มีกรรม เป็นต้น ใน ๔ อย่างนั้นรูปของสัตว์ทั้งหลายต้องเกิดมาจากกรรมก่อนเป็นครั้งแรก

สำหรับสัตว์จำพวกคัพภเสยยะกำเนิดนั้นในขณะที่ปฏิสนธิกาลคือ อุปปาตักขณะของปฏิสนธิจิต มีรูปเกิดขึ้นจากกรรมทั้งหมด ๓๐ รูปคือ กายทสกกลาป ๑๐ ภาวทสกกลาป ๑๐ วัตถุทสกกลาป ๑๐ รูป ๓๐ เหล่านี้แม้ในฐิติขณะและภังคักขณะ ที่คงเกิดอยู่ ยังไม่ดับไปและจะเพิ่มขึ้นอีกขณะละ ๓๐ รูป ตามลำดับดังนี้ตลอดไป จนกว่าจะมีการเปลี่ยนแปลง

อายุของรูปและนาม (รูป) อายุของรูปยาวนานกว่าอายุของจิต อุปปาตักขณะและภังคักขณะของรูปและนามเท่ากันคือ เท่ากับ ๑ ขณะเล็ก หรือเท่ากับ ๑ ใน ๓ ขณะใหญ่ของจิต ๑ ดวง แต่สำหรับฐิติขณะของรูปมีอายุนานเท่ากับ ๔๕ ขณะเล็กหรือเท่ากับจิต ๑๖ ดวงกับอีก ๑ ขณะเล็ก ส่วนฐิติขณะของนาม (จิต) มีอายุเท่ากับ ๑ ขณะเล็กเท่านั้นเช่นหทยวัตถุที่เกิดพร้อมกันกับอุปปาตักขณะของปฏิสนธิจิตยังไม่ดับไป

กำลังตั้งอยู่นั้น เป็นที่อาศัยของภวังคจิตดวงที่ ๑ หรือหทยวัตถุที่เกิดพร้อมกันกับ ภวังคจิตดวงที่ ๑ ยังไม่ดับไปและกำลังตั้งอยู่นั้นก็เป็นที่อาศัยของภวังคจิตดวงที่ ๒

สำหรับผู้ใกล้ถึงมรณะจิต ๑๖ ดวงอาศัยหทยวัตถุอันเดียวที่เกิดอยู่ก่อนแล้ว และกำลังตั้งอยู่นั้นแหละเกิดขึ้น (แล้วหทยวัตถุนี้ก็จะดับลงพร้อมกันกับจุติจิตซึ่งเป็น จิตดวงที่ ๑๖) และรูปที่เกิดขึ้นที่อุปาทักขณะของปฏิสนธิจิตจะดับพร้อมกันกับจิต ดวงที่ ๑๖ ที่นับต่อจากปฏิสนธิจิต ส่วนรูปที่เกิดที่ฐิติขณะของปฏิสนธิจิตจะดับ พร้อมกันกับอุปาทักขณะของจิตดวงที่ ๑๗ ที่นับต่อจากปฏิสนธิจิต ส่วนรูปที่เกิดที่ ภัคักขณะของปฏิสนธิจิตจะดับพร้อมกันกับฐิติขณะของจิตดวงที่ ๑๗ ที่นับต่อจาก ปฏิสนธิจิต

สรุปได้ว่า ความเป็นไปของนาม (จิต) มีอยู่ตราบใด รูปก็คงเป็นไปอยู่ตราบ นั้น แม้สัตว์จำพวกโอปปาติกะกำเนิดในอุปาทักขณะของปฏิสนธิจิตก็มีรูปเกิดขึ้น ๑๐ รูป คือ จักขุทสกกลาป ๑ โสททสกกลาป ๑๐ ฆานทสกกลาป ๑๐ ชิวหา ทสกกลาป ๑๐ กายทสกกลาป ๑๐ ภาวทสกกลาป ๑๐ วัตถุทสกกลาป ๑๐

๑. การจำแนกรูปที่เกิดจากกรรม

กรรม ได้แก่ โลภกุศลเจตนา ๑๑ (เว้นอรุปกุศล ๔) และอกุศลเจตนา ๑๒ รวมเป็นเจตนา ๒๕

กรรมสมุฏฐาน, กรรมปัจจัย ได้แก่รูปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐานมีกรรมเป็น ปัจจัยหรือที่เรียกว่า กัมมขรูป ว่าโดยชนิดมี ๑๘ รูป คือปสาทรูป ๕ ภาวรูป ๒ หทยรูป ๑ ชีวิตรูป ๑ อวินิพโกรูป ๘ ปริจเฉทรูป ๑ ว่าโดยกลาปมี ๕ ประเภท คือ จักขุทสกกลาป เป็นต้น จนถึงชีวิตนวกกลาป

กรรมปัจจัยจิตตสมุฏฐาน คือจิตตขรูปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน หมายถึงรูปที่ เกิดจากวิปากจิต ซึ่งวิปากจิตเหล่านี้เกิดจากกุศลจิตและอกุศลจิต ซึ่งประกอบด้วย เจตนาเจตสิกอันเป็นตัวกรรม

กรรมปัจจัยอาหารสมุฏฐาน คืออาหารขรูปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน หมายถึง โอหารูปที่อยู่ในกัมมขกลาป (๕) ในขณะที่กำลังตั้งอยู่นั้นจะทำให้รูปกลาปอื่นๆ เกิดขึ้น และโอหารูปที่อยู่ในรูปกลาปอื่นๆ ในขณะที่กำลังตั้งอยู่ก็จะทำให้รูปกลาปอื่นๆ เกิด ขึ้นอีกสลับต่อกันเช่นนี้ ๔ หรือ ๕ ครั้ง

กรรมปัจจัยอุดุสมุฏฐาน คือ อุดุชรูปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน หมายถึง เตโชธาตุที่อยู่ในกัมมชกฺลาป (๘) ในขณะที่กำลังตั้งอยู่นั้น จะทำให้อุดุชกฺลาปอื่นๆ เกิดขึ้น และเตโชธาตุที่มีอยู่ในอุดุชกฺลาปอื่นๆ ในขณะที่กำลังตั้งอยู่ก็จะทำให้อุดุชกฺลาปอื่นๆ เกิดขึ้นอีกสลับต่อกันเช่นนี้ ๔ หรือ ๕ ครั้ง

พึงเห็นความเกิดขึ้นของรูปที่เกิดจากกรรม ดังกล่าวข้างต้น

๒. การจำแนกรูปที่เกิดจากจิต (จิต ๗๕ ดวง เว้น ทวิ. ๑๐ อรูปวิ. ๔)

จิต ได้แก่ จิต ๗๕ ดวง ซึ่งเป็นเหตุให้รูปเกิดดังนี้ :-

จิต ๗๕ ทั้งหมดทำให้เกิดจิตตชรูปสามัญ

จิต ๑๓ ดวง คือ โลกมุลโสมนัส ๔ โสมนัสหสิตุปบาทจิต ๑ มหากุศลโสมนัส ๔ มหาภิรยาโสมนัส ๔ ทำให้จิตตชรูปที่เกี่ยวกับการหวัระเกิดขึ้น

จิต ๒ ดวง คือ โทสมุลจิต ๒ ทำให้จิตตชรูปที่เกี่ยวกับการร้องไห้เกิดขึ้น

จิต ๓๒ ดวง คือ มโนทวาราวชชนจิต ๑ กามชวณะจิต ๒๕ อภิญญาจิต ๒ ทำให้จิตตชรูปที่เกี่ยวกับอิริยาบถน้อย การพูดและอิริยาบถใหญ่ทั้ง ๔ เกิดขึ้น

จิต ๕๘ ดวง คือ มโนทวาราวชชนะ ๑ กามชวณะจิต ๒๕ อภิญญาจิต ๒ และอัปปนาชวณะ ๒๖ ทำให้จิตตชรูปที่เกี่ยวกับอิริยาบถใหญ่ทั้ง ๔ ตั้งมั่นเกิดขึ้น

จิต ๑๖ ประเภท คือ ทวิปัญญาวิญญาณจิต ๑๐ ปฏิสนธิจิตของสัตว์ทั้งหลาย ๑ จุตติจิตของพระชีนาสพ ๑ อรูปวิปากจิต ๔ ไม่ทำให้อุดุชกฺลาปใดๆ เกิดขึ้น

ในอุปาทกขณะของจิตเท่านั้นที่ทำให้รูปเกิดขึ้นได้ ส่วนในฐิติและกัณท์กขณะไม่ทำให้รูปเกิด เพราะมีกำลังอ่อน

จิตตสมุฏฐานนิกรูป คือ รูปที่มีจิต เป็นสมุฏฐาน ได้แก่ จิตตชรูป ๑๕ คือ สัททรูป ๑, วิญญูตฺติรูป ๒, วิการรูป ๓, อวินิพโกกรูป ๘, ปริจเฉทรูป ๑

จิตตปัจจัย คือ รูปที่มีจิตเป็นปัจจัย ได้แก่ ตชกายหรือจตุชกาย ที่เกิดขึ้นก่อน (จิต เจตสิก เกิดขึ้นภายหลังโดยเป็นปัจฉาชาตปัจจัย)

จิตตปัจจัยอาหารสมุฏฐานนิกรูป คือ อาหารชรูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน ได้แก่ โอชารูปที่อยู่ในจิตตชกฺลาปทั้งหลาย ในขณะที่กำลังตั้งอยู่นั้นทำให้อุดุชกฺลาปอื่นๆ เกิดขึ้น และสลับต่อเช่นนี้อีก ๒ หรือ ๓ ครั้ง

จิตตปัจจัยอุตุสมุฏฐานิกรูป คืออุตุชรูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน ได้แก่เตโชธาตุที่อยู่ในจิตตชกลาป ในขณะที่กำลังตั้งอยู่นั้นทำให้รูปกลาปอื่นๆ เกิดขึ้นและสืบต่อเช่นนี้อีก ๒ หรือ ๓ ครั้ง

พึงเห็นความเกิดขึ้นของรูปที่เกิดจากจิต ดังกล่าวข้างต้น

๓. การจำแนกรูปที่เกิดจากอาหาร

อาหาร ได้แก่อาหารที่ทำเป็นคำๆ หรือโอหารูปนั่นเอง

อาหารสมุฏฐานิกรูป คือรูปที่มีอาหารเป็นสมุฏฐาน ได้แก่อาหารชรูป ๑๒ คือ วิการรูป ๓ อวินิพโกรูป ๘ ปริจเฉทรูป ๑

อาหารปัจจัย คือรูปที่มีอาหารเป็นปัจจัย ได้แก่ ดิขกาย หรือ จตุชกาย ที่เกิดขึ้นเพราะอาหารปัจจัย

อาหารปัจจัยอาหารสมุฏฐานิกรูป คืออาหารชรูปที่มีอาหารเป็นสมุฏฐาน ได้แก่ โอชาที่อยู่ในอาหารชกลาป ในขณะที่กำลังตั้งอยู่ทำให้อาหารชกลาปอื่นๆ เกิดขึ้นสืบต่อไปเช่นนี้ ๑๐ หรือ ๑๒ ครั้ง มีตัวอย่างเช่น อาหารที่กินเข้าไปนั้นอุปถัมภ์รูปอยู่ได้นาน ๗ วัน แต่ถ้าเป็นโอชาทิพย์อยู่ได้ตลอด ๑-๒ เดือน อาหารชรูปที่เกิดจากกรรมเรียกว่า “อุปาทินนากาหาร” (เพราะเป็นอาหารชรูปที่เกิดกับสิ่งที่มีชีวิต) ในขณะที่อุปาทินนากาหารกำลังตั้งอยู่นั้นก็ทำให้โอหารูปและอาหารชรูปอื่นๆ เกิดขึ้นด้วย สืบต่อเช่นนี้ ๔ - ๕ ครั้ง

อาหารปัจจัยอุตุสมุฏฐานิกรูป คือ อาหารชรูปที่มีอุตุเป็นสมุฏฐาน ได้แก่ เตโชธาตุที่อยู่ในอาหารชกลาป และในขณะที่กำลังตั้งอยู่นั้นก็ทำให้อุตุชกลาปเกิดขึ้น

อาหารสมุฏฐานนี้เป็นปัจจัย ให้อาหารชรูปเกิด และเป็นปัจจัยให้กัมมชรูป จิตตชรูป และอุตุชรูปเกิดอีกด้วย ด้วยอำนาจของนิสสยปัจจัย อาหารปัจจัย อตฺถิปัจจัย และอวิคตปัจจัย

๔. การจำแนกรูปที่เกิดจากอุตุ

อุตุ คือ ความเย็นและความร้อน (เตโชธาตุ มี ๔ สมุฏฐาน)

อุตุสมุฏฐานิกรูปคือ รูปที่มีอุตุเป็นสมุฏฐาน ได้แก่ อุตุชรูป ๑๓ คือ วิการรูป ๓ สัททรูป ๑ อวินิพโกรูป ๘ ปริจเฉทรูป ๑

อุตุปัจจัยคือ รูปที่มีอุตุเป็นปัจจัยได้แก่ รูปทั้ง ๔ สมุฏฐาน ที่มีความเป็นไปและความนิพยายอยู่เป็นปกติ

อุตุปัจจัยอุตุสมุฏฐานนิกรุปคือ อุตุรูปที่มีอุตุเป็นสมุฏฐานได้แก่ เตโชธาตุ ที่มีอุตุเป็นสมุฏฐานในขณะที่กำลังตั้งอยู่ก็ทำให้อุตุชกလာปเกิดขึ้น และเตโชธาตุในอุตุชกလာปนั้นก็ทำให้อุตุชกလာปเกิดต่อไปอีก อุตุรูปที่เกิดอยู่กับสิ่งที่ไม่มีชีวิตคงเป็นไปอยู่ได้ตราบนานเท่านั้น

อุตุปัจจัยอาหารสมุฏฐานนิกรุปคือ อาหารรูปที่มีอุตุเป็นสมุฏฐานได้แก่ โอชาที่มีอุตุเป็นสมุฏฐาน ในขณะที่กำลังตั้งอยู่ก็ทำให้อุตุชกလာปอื่นๆ เกิดขึ้น และโอชาในรูปกลาปอื่นๆ ก็จะทำให้รูปกลาปอื่นๆ เกิดอีกต่อไปสืบต่อเช่นนี้ ๑๐ - ๑๒ ครั้ง

อุตุสมุฏฐานนี้เป็นปัจจัยให้อุตุรูปเกิดและเป็นปัจจัยให้กัมมรูป จิตตรูป อาหารรูปเกิดอีกด้วยอำนาจของนิสสยปัจจัย อัตติปัจจัย และอวิคตปัจจัย

พึงเห็นความเกิดขึ้นของรูปที่เกิดจากอุตุ ดังกล่าวข้างต้น

เมื่อผู้ปฏิบัติเห็นความเกิดของรูปด้วยอาการดังกล่าวมานี้ก็ชื่อว่า กำหนดรู้รูปตามกาล (คือ ในเวลาขณะหนึ่ง)

วิธีกำหนดรู้นาม

เมื่อผู้ปฏิบัติกำหนดรู้รูปอยู่ก็สามารถเห็นความเกิดของรูปได้ด้วยเช่นเดียวกับเมื่อกำหนดรู้นามอยู่ก็สามารถเห็นความเกิดของนามได้ด้วยการเห็นความเกิดของนามนั้นต้องกำหนดรู้โลกียจิต ๘๑ ซึ่งมีปฏิสนธิจิต ๑๕ ที่เกิดขึ้นก่อนปฏิสนธิกาลด้วยอำนาจแห่งกรรมในปฏิสนธิกาลด้วยอำนาจแห่งกรรมในอดีตภพ การเกิดขึ้นของปฏิสนธิจิต ๑๕ นี้ แสดงไว้แล้วในนิเทศแห่งปัจจุสมุปบาท

การเกิดขึ้นครั้งแรกของนามนั้นได้แก่ ปฏิสนธิจิต ๑๕ ต่อจากนั้นก็เปลี่ยนสภาพเป็นภวังคจิต และในที่สุดเมื่อหมดอายุหรือสิ้นความก็จะเปลี่ยนสภาพเป็นจุติจิต และในปฏิสนธิจิต ๑๕ ดวงนั้น ดวงใดที่เป็นกามาวจรจิต ดวงนั้นก็ทำหน้าที่เป็นตพารัมมณจิตด้วย ในขณะที่รับอารมณ์ซึ่งมีกำลังแรงในทวารทั้ง ๖

แต่ในปวัตติกาลเมื่อรูปารมณปรากฏทางจักขุทวารจักขุปสาทยังคืออยู่ จักขุวิญญาณอาศัยแสงสว่าง และมนสิการจึงเกิดขึ้นพร้อมกับสัมปยุตตธรรมทั้งหลายคือ สัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๗ เพราะว่าเป็นระหว่างฐิติปัตตะแห่งจักขุปสาท ๔๕ นั้น

เมื่อรูปารมณ์ปรากฏเกิดขึ้นก็จะกระทบกับจักขุปสาท ทำให้เกิดภวังคจิตดังนี้ คือ อดีตภวังค์ ภวังคจลนะ ภวังคุปัจเฉทะ ต่อจากนั้นปัญจทวาราวชชนจิตก็เกิดขึ้น พิจารณารูปารมณ์ ดังนั้นจักขุวิญญาณจิตที่เป็นอกุศลวิบาก หรืออกุศลวิบาก ก็เกิดขึ้นเห็นรูปารมณ์ จากนั้นสัมผัสปฏิสนธิจิตก็เกิดขึ้นรับรูปารมณ์ จากนั้นสันตிரณจิตก็เกิดขึ้น ได้สวนรูปารมณ์ จากนั้นโวฏฐัพพนจิตก็เกิดขึ้นตัดสินรูปารมณ์ ต่อจากนั้นชวนจิตที่เป็นกุศล อกุศลและกิริยาจิต (ที่เป็นเหตุกะ ๑ ดวง) และที่เป็นกามาวจรจิตก็เกิดขึ้น ๕ หรือ ๗ ขณะจากนั้นตพารัมมณจิตดวงใดดวงหนึ่งในบรรดาตพารัมมณจิต ๑๑ ดวง ก็เกิดขึ้นรับอารมณ์ต่อจากชวนะตามสมควรหรือตามสมควรแก่อารมณ์

แม้ในทวารอื่นๆ ก็เป็นไปในทำนองเดียวกัน แต่ในมโนทวารแม้หคคตจิตทั้งหลายก็เกิดได้เมื่อผู้ปฏิบัติสามารถเห็นความเกิดของนามด้วยอาการดังกล่าวมานี้ชื่อว่า กำหนดรู้นามตามกาล (คือในเวลาหนึ่ง)

เมื่อผู้ปฏิบัติกำหนดรู้รูปและนามตามกาลดังกล่าวแล้ว จึงยกหรือพิจารณาให้เห็นพระไตรลักษณ์ได้ตามลำดับก็จะบรรลุอุทยัพพญาณ และสามารถทำปัญญาภาวนาให้ถึงพร้อมได้

การกำหนดรู้รูปทางรูปสัตตกะ

การกำหนดรู้รูปธรรมเพื่อเห็นพระไตรลักษณ์นั้นมีวิธีกำหนดรู้ ๗ อย่าง คือ

๑. โดยพิจารณาความยึดถือและการปล่อยวาง
๒. โดยพิจารณาความแตกดับของรูปที่เติบโตขึ้นตามวัย
๓. โดยพิจารณารูปที่เกิดขึ้นจากอาหาร
๔. โดยพิจารณารูปที่เกิดขึ้นจากฤดู
๕. โดยพิจารณารูปที่เกิดขึ้นจากกรรม
๖. โดยพิจารณารูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน
๗. โดยพิจารณารูปธรรมดา

ท่านโบราณจารย์จึงกล่าวไว้ว่า :-

อาทานนิกุเขปนโต	วโยวฑฺฒตฺตคฺคามิโต
อาหารโต จ อุตฺโต	กมฺมโต จาปิ จิตฺตโต
ธมฺมตารูปโต สตฺต	วิตฺถาเรน วิปสฺสตี

ผู้ปฏิบัติรู้เห็นพระไตรลักษณ์ ด้วยอาการ ๗ อย่าง คือ
 โดยการยึดถือ และปล่อยวาง โดยความแตกดับของ
 รูปที่เติบโตขึ้นตามวัย โดยอาหาร โดยอุตุ โดยกรรม
 โดยจิต และโดยรูปธรรมดา

๑. โดยพิจารณาความยึดถือและปล่อยวาง

คำว่า การยึดถือ หมายถึง ปฏิสนธิ คำว่า ปล่อยวาง หมายถึง จุตี กำหนด
 การยึดถือในสังขารเป็นตอนหนึ่ง กำหนดการปล่อยวางในสังขารเป็นอีกตอนหนึ่ง
 แล้วยกพระไตรลักษณ์เข้าในสังขารทั้งหลายว่าสังขารทั้งปวงไม่เที่ยงเพราะ

- ก. มีความเกิดขึ้นและเสื่อมไป
- ข. มีความปรวนแปร
- ค. มีความเป็นไปชั่วขณะ
- ง. มีความขัดแย้งกับความเที่ยง

สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์เพราะ

- ก. ถูกเบียดเบียนอยู่เนืองๆ
- ข. เป็นทุกข์
- ค. ทนได้ยาก
- ง. เป็นที่ตั้งแห่งทุกข์
- จ. ขัดกับความสุข
- ฉ. เหตุที่ใครๆ ไม่มีอำนาจ ๓ อย่าง คือ :-
 สังขารทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้ว จงตั้งอยู่
 ที่ถึงความตั้งอยู่แล้ว จงอย่าแก่ชรา
 ที่ถึงความแก่ชราแล้ว จงอย่าแตกดับ

สังขารทั้งปวงเป็นอนัตตาเพราะ

- ก. เป็นของว่างเปล่า
- ข. ไม่มีเจ้าของ

ค. ไม่เป็นไปในอำนาจ

ง. ปฏิเสธอรรถา

๒. โดยพิจารณาความแตกดับของรูปที่เติบโตขึ้นตามวัย คือ

๒.๑ จำแนก ๑๐๐ ปี ออกเป็น ๓ วัย

ผู้ปฏิบัติพิจารณาแบ่งชีวิตออกเป็น ๓ ระยะคือ ปฐมวัย ๓๓ ปี มัชฌิมวัย ๓๔ ปี ปัจฉิมวัย ๓๓ ปี เมื่อแบ่งอายุออกเป็นดังนี้แล้วก็พิจารณาวัยทั้ง ๓ ให้เห็นพระไตรลักษณ์ดังนี้ว่า

“รูปที่เป็นไปในปฐมวัยไม่ทัน ถึงมัชฌิมวัยก็ดับไปเสียในปฐมวัยนั่นเอง เพราะฉะนั้น รูปนั้นเป็นสิ่งไม่เที่ยง สิ่งใดไม่เที่ยงสิ่งนั้นเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์สิ่งนั้นไม่ใช่อรรถา แม้รูปที่เป็นไปในมัชฌิมวัย ไม่ทันถึงปัจฉิมวัยก็ดับไปเสียในมัชฌิมวัยนั่นเอง เพราะฉะนั้นแม้รูปนั้นก็สิ่งไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ถึงแม้รูปที่เป็นไปตลอด ๓๓ ปี ในปัจฉิมวัยก็ไม่สามารถดำรงอยู่ภายหลังความตายได้ เพราะฉะนั้นแม้รูปนั้นก็สิ่งไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา” ดังนี้

๒.๒ จำแนก ๑๐๐ ปี ออกเป็น ๑๐ ระยะ

ผู้ปฏิบัติพิจารณาแบ่งอายุ ๑๐๐ ปี ออกเป็น ๑๐ ระยะ คือ ๑. มันททสกะ (เด็กอ่อน) ๒. จิตทาทสกะ (การเล่น) ๓. วัฒนทสกะ (ผิวพรรณ) ๔. พลทสกะ (กำลัง) ๕. ปัญญาทสกะ (ปัญญา) ๖. หานิทสกะ (ความเสื่อม) ๗. ปิฬาทสกะ (ความโศก) ๘. วังกทสกะ (ความงัด) ๙. โมฆุททสกะ (ความหลงลืม) ๑๐. สยันทสกะ (การนอน) แล้วพึงกำหนดอายุ ๑๐ ระยะนี้ ให้เห็นความเกิดดับของรูปดังนี้ว่า

“รูปที่เป็นไปใน ๑๐ ปีช่วงแรกยังไม่ถึง ๑๐ ปี ช่วงที่ ๒ ก็ดับไปเสียในช่วง ๑๐ ปีก็ดับไปเสียในช่วง ๑๐ ปีแรกนั่นเอง เพราะฉะนั้นรูปนั้นจึงเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ฯลฯ รูปที่เป็นไปใน ๑๐ ปีช่วงที่ ๑๐ ยังไม่ทันถึงภพหน้าก็ดับไปเสียไป ๑๐ ปีช่วงที่ ๑๐ นี้แน่นอน เพราะฉะนั้นถึงแม้รูปนั้นก็อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา” ดังนี้

๒.๓ จำแนก ๑๐๐ ปี เป็น ๒๐ ระยะ

ผู้ปฏิบัติพิจารณาแบ่งอายุ ๑๐๐ ปี ออกเป็น ๒๐ ระยะคือ แบ่งออกเป็นระยะละ ๕ ปี แล้วพิจารณาดังนี้ว่า :-

“รูปที่เป็นไปในช่วง ๕ ปีแรกยังไม่ทันถึงช่วง ๕ ปีที่สองก็ดับไปเสีย ในช่วง ๕ ปีแรกนั่นเอง เพราะฉะนั้นรูปนั้นจึงเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ฯลฯ รูปที่เป็นไปในช่วง ๕ ปีที่ ๒๐ ชื่อว่าไม่สามารถล่วงเลยเกินความตายไปได้ เพราะฉะนั้นแม้รูปนั้นก็เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา” ดังนี้

๒.๔ จำแนก ๑๐๐ ปี ออกเป็น ๒๕, ๓๓, ๕๐ และ ๑๐๐ ระยะเวลา เป็นไปทำนองเดียวกันกับจำแนก ๑๐๐ ปี เป็น ๒๐ ระยะเวลา

๒.๕ จำแนก ๑ ปี ตาม ๓ ฤดู

ผู้ปฏิบัติพิจารณาแบ่งอายุ ๑ ปีตาม ๓ ฤดูคือ ๑. ฤดูวัสสานะ ๒. ฤดูเหมันต์ ๓. ฤดูคิมหะ แล้วพิจารณาดังนี้ว่า :-

“รูปที่เป็นไปในฤดูวัสสานะยังไม่ทันถึงฤดูเหมันต์ ก็ดับเสียแล้วในฤดูวัสสานะนั้นเอง รูปที่เป็นไปในฤดูเหมันต์ยังไม่ทันถึงฤดูคิมหะ ก็ดับเสียแล้วในฤดูเหมันต์นั่นเอง รูปที่เป็นไปในฤดูคิมหะยังไม่ทันถึงฤดูวัสสานะใหม่ ก็ดับเสียแล้วในฤดูคิมหะนั้นเอง เพราะฉะนั้นรูปนั้นจึงเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา” ดังนี้

๒.๖ จำแนก ๑ ปี ตาม ๖ ฤดู

ผู้ปฏิบัติพิจารณาแบ่งอายุ ๑ ปี ตาม ๖ ฤดู คือ ๑. ฤดูวัสสานะ (ฤดูฝน) ๒. ฤดูสารท (ใบไม้ร่วง) ๓. ฤดูเหมันต์ (ฤดูหนาว) ๔. ฤดูสิสิระ (ฤดูเย็น) ๕. ฤดูวัสสันต์ (ฤดูใบไม้ผลิ) ๖. ฤดูคิมหะ (ฤดูร้อน) แล้วพิจารณาดังนี้ว่า :-

“รูปที่เป็นไปในฤดูวัสสานะยังไม่ทันถึงฤดูสารท ก็ดับเสียแล้วในฤดูวัสสานะนั้นเอง ฯลฯ รูปที่เป็นไปในฤดูคิมหะยังไม่ทันถึงฤดูวัสสานะใหม่ ก็ดับเสียแล้วในฤดูคิมหะนั้นเอง เพราะฉะนั้น รูปนั้นจึงเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา” ดังนี้

๒.๗ จำแนก ๑ เดือนเป็น ๒ ปักษ์

ผู้ปฏิบัติแบ่งอายุ ๑ เดือนเป็น ๒ ปักษ์ คือ ๑. ข้างขึ้น ๒. ข้างแรม แล้วพิจารณาดังนี้ว่า :-

“รูปที่เป็นไปในข้างแรม ยังไม่ทันถึงข้างขึ้น ก็ดับเสียแล้วในข้างแรมนั่นเอง และรูปที่เป็นไปในข้างขึ้น ยังไม่ทันถึงข้างแรมถัดไป ก็ดับเสียแล้วในข้างขึ้นนั่นเอง เพราะฉะนั้น รูปนั้นจึงเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา” ดังนี้

๒.๘ จำแนก ๑ วัน เป็นกลางคืนและกลางวัน ผู้ปฏิบัติพึงพิจารณา
ดังนี้ว่า :-

“รูปที่เป็นไปในกลางคืนยังไม่ทันถึงกลางวัน ก็ดับเสียแล้วในกลางคืน
นั่นเอง ส่วนรูปที่เป็นไปในกลางวันยังไม่ทันถึงกลางคืน ก็ดับเสียแล้วในกลางวันนั่นเอง
เพราะฉะนั้นรูปนั้นจึงเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา” ดังนี้

๒.๙ จำแนก ๑ วัน เป็น ๖ ส่วน

ผู้ปฏิบัติพิจารณาแบ่ง ๑ วัน ออกเป็น ๖ ส่วนคือ ๑. ตอนเช้า ๒. ตอน
กลางวัน ๓. ตอนเย็น ๔. ปฐมยาม ๕. มัชฌิมยาม ๖. ปัจจิมยาม แล้วพิจารณา
ดังนี้ว่า :-

“รูปที่เป็นไปในตอนเช้ายังไม่ทันถึงตอนกลางวันก็ดับเสียแล้วในตอน
เช้านั่นเอง ฯลฯ รูปที่เป็นไปในปัจจิมยามยังไม่ทันถึงตอนเช้าวันรุ่งขึ้น ก็ดับเสียแล้ว
ในปัจจิมยามนั่นเอง เพราะฉะนั้น รูปนั้นจึงเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา” ดังนี้

๒.๑๐ จำแนกโดยอาการ ๖ ผู้ปฏิบัติพิจารณาแบ่งอาการร่างกายออก
เป็น ๖ ระยะเวลา คือ ๑. การเดินไปข้างหน้า ๒. การถอยกลับ ๓. การแลดู ๔. การเหลียวดู
๕. การคู้เข้า ๖. การเหยียดออก แล้วพิจารณาดังนี้ว่า :-

“รูปที่เป็นไปในการเดินไปข้างหน้า ยังไม่ทันถอยกลับ ก็ดับไปในการ
เดินไปข้างหน้านั่นเอง ฯลฯ รูปที่เป็นไปในการคู้ยังไม่ทันถึงการเหยียดออก ก็ดับไป
ในการคู้นั่นเอง เพราะฉะนั้น รูปนั้นจึงเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา” ดังนี้

๒.๑๑ จำแนกการก้าวเท้าเป็น ๖ ระยะ ผู้ปฏิบัติทำการแบ่งระยะของ
การก้าว ๑ ก้าวออกเป็น ๖ ระยะคือ ๑. อุทธรณะ (ยก) ๒. อติหรรณะ (ย่าง)
๓. วิติหรรณะ (ย้าย) ๔. โวสัสซหระ (ลง) ๕. สันนิกะเขปนะ (เหยียบ) ๖. สันนิรุมภณะ
(กด)

มหาสูตรป ๔ ในอาการทั้ง ๖ ของการก้าวเท้า มีดังนี้ :-

ก. การยกเท้า ฝ่าเท้า ฝ่าเท้า มีประมาณต่ำและอ่อน ส่วนฝ่าเท้า ฝ่าเท้า มีประมาณ
มากและมีกำลังในการย่างและย้ายก็เหมือนกัน

ข. การหย่อนเท้าลง ฝ่าเท้า ฝ่าเท้า มีประมาณต่ำและอ่อน ส่วนฝ่าเท้า ฝ่าเท้า
มีประมาณมากและมีกำลังในการเหยียบและกดก็เหมือนกันแล้วพิจารณาว่า

“ธาตุทั้งหลายที่เป็นไปในการยกเท้าก็ดี หรือรูปทั้งหลายที่อาศัยธาตุนี้ก็ดี สิ่งเหล่านั้นทั้งหมดยังไม่ทันถึงการย่างเท้าก็ดับไปในการยกเท่านั้นเอง เพราะฉะนั้น สิ่งเหล่านั้นทั้งหมดจึงเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ฯลฯ สังขารทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้วในส่วนนั้นๆ มีการยกเท้าเป็นต้น ยังไม่ทันถึงส่วนอื่นๆ ก็แตกเป็นปล้องๆ ซ้อๆ ท่อนๆ ดุจมีเสียงดังตุงๆ เหมือนเมล็ดงาที่เขาวางลงบนแผ่นกระเบื้องอันร้อนทำเสียง ตุงๆ (เปรี้ยะ) แตกไปฉะนั้น สังขารทั้งหลายจึงเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา” การกำหนดรู้รูปของสังขารทั้งหลายเป็นปล้องๆ อย่างนี้ เป็นการกำหนดรู้ที่ละเอียดอ่อน ซึ่งการกำหนดรู้ที่ละเอียดอ่อน มีอุปมาดังนี้

อุปมาในความละเอียดอ่อนของการกำหนดรู้รูป มีดังนี้ :-

ก. การที่รู้ว่าดวงประทีปจะดับในขณะที่หมคน้ำมันและไส้ ก็เหมือนกับ การกำหนดรู้เห็นความดับของรูปในช่วงการยืดถือ (ปฏิสนธิ) และช่วงปล่อยวาง (จุติ)

ข. การที่รู้ว่าดวงประทีปจะดับในขณะที่ไส้ถูกเผาไป ๑ ใน ๓ ส่วนก็ เหมือนกับการกำหนดรู้เห็นความดับของรูปในช่วง ปฐมวัย มัชฌิมวัย และปัจฉิมวัย

ค. การที่รู้ว่าดวงประทีปจะดับในขณะที่ไส้ถูกเผาไปทุกๆ องค์ก็เหมือน กับการกำหนดรู้เห็นความดับของรูปในช่วงที่แบ่ง ๑๐๐ ปี ออกเป็น ๑๐, ๕, ๔, ๓, ๒, ๑ ปี

ฌ. การที่รู้ว่าดวงประทีปจะดับในขณะที่ไส้ถูกเผาไปทุกๆ ครึ่งองค์ ก็ เหมือนกับการกำหนดรู้เห็นความดับของรูปในช่วงที่แบ่ง ๑ ปี ออกเป็น ๓, ๖ ส่วน

ง. การที่รู้ว่าดวงประทีปจะดับในขณะที่ไส้ถูกเผาไปทุกๆ เส้นด้าย ก็ เหมือนกับการกำหนดรู้เห็นความดับของรูปในช่วงที่แบ่ง ๑ วันออกเป็นข้างขึ้น ข้าง แรม, กลางวัน กลางคืน, และ ๖ ส่วน

จ. การที่รู้ว่าดวงประทีปจะดับในขณะที่ไส้ถูกเผาไปทุกๆ ไยของเส้นด้าย ก็เหมือนกับการกำหนดรู้เห็นการดับของรูปในช่วงที่แบ่งการก้าวเท้าออกเป็น ๖ ระยะ

๓. โดยพิจารณารูปที่เกิดจากอาหาร (อาหารขรูป)

รูปที่เป็นไปในเวลาหิวโหย ชูบซัด อิดโรย ผิพรรณเศร้าหมอง ยังไม่ทันถึงเวลาอิมเิบก็ดับเสียในเวลาหิวโหยนั่นเอง แม้รูปที่ตั้งขึ้นในเวลาอิมเิบยังไม่ทันถึงเวลาหิวโหย ก็ดับเสียในเวลาอิมเิบนั่นเอง เพราะฉะนั้นรูปที่เกิดจากอาหาร ก็เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

๔. โดยพิจารณารูปที่เกิดจากอตุ (อตุขรูป)

รูปที่เป็นไปในเวลาร้อนยังไม่ทันถึงเวลาเย็น ก็ดับเสียในเวลาร้อนนั่นเอง
รูปที่เป็นไปในเวลาเย็นยังไม่ทันถึงเวลาร้อน ก็ดับเสียในเวลาเย็นนั่นเอง เพราะฉะนั้น
รูปที่เกิดจากอตุนั้นจึงเป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

๕. โดยพิจารณารูปที่เกิดจากกรรม (กัมมขรูป)

รูปที่เป็นไปในจักขุทวารยังไม่ทันถึงโสตทวาร ก็ดับเสียในจักขุทวาร
นั่นเอง ฯลฯ รูปที่เป็นไปในกายทวารยังไม่ทันถึงมโนทวาร ก็ดับเสียในกายทวาร
นั่นเอง เพราะฉะนั้น รูปที่เกิดจากกรรมจึงเป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

๖. โดยพิจารณารูปที่เกิดจากจิต (จิตตขรูป)

รูปที่เป็นไปในเวลาโสมนัสยังไม่ทันถึงเวลาโทมนัส ก็ดับเสียในเวลา
โสมนัสนั่นเอง แม้รูปที่เป็นไปในเวลาโทมนัสยังไม่ทันถึงเวลาโสมนัส ก็ดับเสียใน
เวลาโทมนัสนั่นเอง เพราะฉะนั้นแม้รูปที่เกิดจากจิตก็เป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

๗. โดยพิจารณารูปธรรมดา

รูปที่เกิดขึ้นตั้งแต่ครั้งวิภูฏกัปเป็นรูปภายนอกไม่เนื่องด้วยอินทรีย์ เช่น
เหล็ก โลหะ ดินบุก ตะกั่ว ทอง เงิน มุกดา มณี ไพฑูรย์ สังข์ หิน ประพาฬ ทับทิม
แก้วลาย แผ่นดิน ภูเขา ต้นหญ้า ต้นไม้ เถาวัลย์ เป็นต้น ชื่อว่า รูปธรรมดา ก็รูป
ธรรมดานั้นย่อมปรากฏแก่พระโยคินั้น โดยมีต้นกล้าไม้โอศกเป็นต้น ดังนี้ว่า :-

“รูปที่เป็นไปในขณะที่สีแดงอ่อน (กล้าไม้โอศก) ยังไม่ทันถึงสีแดงเข้ม
(คือล่วงไป ๒ - ๓ วัน) ก็ดับไปเสียแล้ว

รูปที่เป็นไปในกาลสีแดงเข้มยังไม่ทันถึงสีแดงนวล ก็ดับไปเสียแล้ว

รูปที่เป็นไปในกาลสีแดงนวลยังไม่ทันถึงสีใบไม้อ่อน ก็ดับไปเสียแล้ว

รูปที่เป็นไปในกาลสีใบไม้อ่อนยังไม่ทันถึงสีใบไม้แก่ ก็ดับไปเสียแล้ว

รูปที่เป็นไปในกาลสีใบไม้แก่ยังไม่ทันถึงสีใบไม้เขียว ก็ดับไปเสียแล้ว

รูปที่เป็นไปในกาลสีใบไม้เขียวยังไม่ทันถึงสีใบไม้เขียวแก่ ก็ดับไปเสียแล้ว

รูปที่เป็นไปในกาลสีใบไม้เขียวแก่ยังไม่ทันถึงสีใบไม้เหลือง ก็ดับไปเสียแล้ว

รูปที่เป็นไปในกาลสีใบไม้เหลืองยังไม่ทันถึงกาลหลุดจากขั้วก็ดับไปเสียแล้ว

เพราะฉะนั้น ไบโศกจึงเป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา” การกำหนดรูปธรรมดาอื่นๆ ก็พึงมีวิธีการทำนองนี้

การกำหนดรู้นามธรรมทางนามสัตตะกะ

การกำหนดรู้นามธรรมให้เห็นพระไตรลักษณ์ โดยวิธี ๗ อย่าง คือ :-

๑. กลาปโต การกำหนดรู้นามธรรมโดยความเป็นกลุ่ม
๒. ยมกโต การกำหนดรู้นามธรรมโดยความเป็นคู่
๓. ขณิกโต การกำหนดรู้นามธรรมโดยความเป็นไปโดยขณะ (จิต)
๔. ปฏิภาณโต การกำหนดรู้นามธรรมโดยลำดับ
๕. ทิฏฐิอุคฆาฏนโต การกำหนดรู้นามธรรมโดยเพิกทิฏฐิ
๖. มานสมุคฆาฏนโต การกำหนดรู้นามธรรมโดยเพิกมานะ
๗. นิกันติปริยาทานโต การกำหนดรู้นามธรรมโดยความสิ้นไปแห่งความใคร่

๑. การกำหนดรู้นามธรรมโดยความเป็นกลุ่ม พิจารณาดังนี้ :-

นามธรรมทั้งหลายมีหมวด ๕ แห่ง ผัสสะได้เกิดขึ้นแล้วในขณะที่กำหนดว่าผมทั้งหลายไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ฯลฯ นามธรรมทั้งหลายมีหมวด ๕^๑ แห่ง ผัสสะได้เกิดขึ้นแล้วในขณะที่กำหนดว่ามนัสมองไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา และรูปธรรมทั้งหลายมีผมเป็นต้น ก็ต้องเสื่อมสลายไปเป็นปล้องๆ เป็นท่อนๆ มีเสียงตญะๆ เหมือนงาที่เขาวางลงบนแผ่นกระเบื้องอันร้อน ก็แตกมีเสียงเปรี้ยะๆ ฉะนั้นนามธรรมทั้งหลายมีหมวด ๕ แห่ง ผัสสะจึงไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา

“กำหนดรู้ในจิตซึ่งเป็นไปอยู่ว่ารูปสัตตะกะที่กล่าวมาแล้วข้างต้นเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ด้วยจิตอีกดวงหนึ่งว่าแม้จิตที่กำลังพิจารณารูปสัตตะกะอยู่นั้นก็ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เช่นกัน”

๒. การกำหนดรู้นามธรรมโดยความเป็นคู่ พิจารณาดังนี้ :-

กำหนดรู้ในจิตซึ่งเป็นไปอยู่ว่ารูประหว่างความยึดไว้และความปล่อยวางนั้นไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ด้วยจิตอีกดวงหนึ่งว่าแม้จิตที่กำลังพิจารณาอยู่อยู่นั้นก็ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เช่นกัน ฯลฯ กำหนดรู้ในจิตซึ่งเป็นไปอยู่ว่า รูปธรรมดา

^๑ หมวด ๕ แห่ง ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา วิญญาณ

นั้นไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ด้วยจิตอีกดวงหนึ่งว่า แม้จิตที่กำลังพิจารณาอยู่นั้น ก็ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เช่นกัน

การพิจารณาดังกล่าวมานี้ชื่อว่า กำหนดรู้นามธรรมและรูปธรรมโดยความเป็นคู่กัน

๓. การกำหนดรู้นามธรรมโดยความเป็นไปโดยขณะจิต พิจารณาดังนี้ :-

กำหนดรู้ธรรมระหว่างความยึดถือไว้และความปล่อยวางว่าเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา แล้วกำหนดรู้จิตดวงที่ ๑ ด้วยจิตดวงที่ ๒, กำหนดรู้จิตดวงที่ ๒ ด้วยจิตดวงที่ ๓, กำหนดรู้จิตดวงที่ ๓ ด้วยจิตดวงที่ ๔, กำหนดรู้จิตดวงที่ ๔ ด้วยจิตดวงที่ ๕ ว่าแม้จิตดวงที่ ๑, ๒, ๓ และ ๔ ก็เป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เช่นกัน ฯลฯ กำหนดรู้รูปธรรมว่าเป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา แล้วกำหนดรู้จิตดวงที่ ๑ ด้วยจิตดวงที่ ๒, กำหนดรู้จิตดวงที่ ๒ ด้วยจิตดวงที่ ๓, กำหนดรู้จิตดวงที่ ๓ ด้วยจิตดวงที่ ๔, กำหนดรู้จิตดวงที่ ๔ ด้วยจิตดวงที่ ๕ ว่าแม้จิตดวงที่ ๑, ๒, ๓ และ ๔ ก็เป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เช่นกัน

๔. การกำหนดรู้นามธรรมโดยความเป็นไปตามลำดับ พิจารณาดังนี้ :-

(เหมือนกับการกำหนดรู้นามธรรมโดยความเป็นไปโดยขณะจิต แต่เพิ่มจำนวนขณะจิตจนถึงขณะที่ ๑๐ เท่านั้น)

๕. การกำหนดรู้นามธรรมโดยการเพิกทัญญู มานะ และ ความใคร่ พิจารณา ดังนี้

เมื่อผู้ปฏิบัติกำหนดเห็นอยู่ซึ่งรูปธรรมและอรูปธรรมจะไม่เห็นสิ่งอื่นที่เรียกว่าสัตว์ บุคคลก็เป็นอันว่าเพิกถอนสัตตสัจจญาณได้แล้ว และเมื่อกำหนดรู้สังขารทั้งหลายด้วยจิตที่เพิกถอนสัตตสัจจญาณได้แล้ว ทัญญูกิจก็ไม่เกิดเป็นอันเพิกทัญญูได้แล้ว และเมื่อกำหนดรู้สังขารทั้งหลายด้วยจิตที่เพิกทัญญูได้แล้ว มานะก็ไม่เกิดเป็นอันเพิกมานะได้แล้ว และเมื่อกำหนดรู้สังขารทั้งหลายด้วยจิตที่เพิกมานะได้แล้ว ตัณหากิจก็ไม่เกิดเป็นอันว่านิกันติ (ความใคร่) ก็สิ้นไป

เมื่อผู้ปฏิบัติถือว่า ข้าพเจ้าเห็นแจ้งอยู่ วิปัสสนาญาณเป็นของข้าพเจ้า ดังนี้ ชื่อว่ายังไม่ได้เพิกทัญญู แต่ถ้าเมื่อผู้ปฏิบัติถือว่าสังขารทั้งหลายเท่านั้นเห็นแจ้ง พิจารณา กำหนด กำหนดรู้ จำแนกซึ่งสังขารทั้งหลาย ดังนี้ชื่อว่าการเพิกทัญญู หรือเมื่อผู้ปฏิบัติ

ถือว่าข้าพเจ้าเห็นแจ้งด้วยดี ข้าพเจ้าเห็นแจ้งสิ่งที่พึงพอใจดังนี้ชื่อว่า ยังไม่ได้เพิกมานะ แต่ถ้าเมื่อผู้ปฏิบัติถือว่า สังขารทั้งหลายนั้นเองเห็นแจ้ง พิจารณา กำหนด กำหนดรู้ จำแนกซึ่งสังขารทั้งหลาย ดังนี้ชื่อว่ามีการเพิกมานะ หรือเมื่อผู้ปฏิบัติพอใจวิปัสสนาอยู่ว่า ข้าพเจ้าสามารถเห็นแจ้ง ดังนี้ชื่อว่ายังไม่มีการสิ้นไปแห่งความใคร่ แต่ถ้าเมื่อผู้ปฏิบัติถือว่าสังขารทั้งหลายนั้นเองเห็นแจ้ง พิจารณา กำหนด กำหนดรู้ จำแนกอยู่ซึ่งสังขารทั้งหลาย ดังนี้ชื่อว่ามีการสิ้นไปแห่งความใคร่

ถ้าผู้ปฏิบัติเห็นว่าสังขารทั้งหลายเป็นอนัตตา การถือว่าเป็นอัตตาก็ควร แต่สังขารทั้งหลายเป็นอนัตตามิได้เป็นอัตตา เพราะฉะนั้นสังขารทั้งหลายจึงเป็นอนัตตา เพราะไม่เป็นไปในอำนาจ, เป็นอนิจจังเพราะมีแล้วหาไม่ คือเกิดแล้วดับไป, เป็นทุกข์ เพราะอรรถว่าถูกความเกิดและความดับบีบคั้น ดังนี้ชื่อว่า การเพิกทวิภูติ

ถ้าผู้ปฏิบัติเห็นว่าสังขารทั้งหลายเป็นของเที่ยงแท้ถาวร การถือว่าเป็นของเที่ยงก็ควร แต่สังขารทั้งหลายเป็นของไม่เที่ยง มิได้เป็นของเที่ยง เพราะฉะนั้นสังขารทั้งหลายจึงเป็นของไม่เที่ยงเพราะอรรถว่ามีแล้วก็ไม่มี เป็นทุกข์เพราะอรรถว่าถูกความเกิดและความดับบีบคั้น เป็นอนัตตาเพราะอรรถว่าไม่เป็นไปในอำนาจ ดังนี้ชื่อว่า มีการเพิกมานะ

ถ้าผู้ปฏิบัติเห็นว่าสังขารทั้งหลายเป็นสุข การถือว่าเป็นสุขก็ควร แต่สังขารทั้งหลายเป็นทุกข์มิได้เป็นสุข เพราะฉะนั้นสังขารทั้งหลายจึงเป็นทุกข์ เพราะอรรถว่าถูกความเกิดและความเสื่อมบีบคั้น ไม่เที่ยงเพราะอรรถว่ามีแล้วหาไม่ เป็นอนัตตา เพราะอรรถว่าไม่เป็นไปในอำนาจ ดังนี้ชื่อว่า มีการสิ้นไปแห่งความใคร่

สรุปการเพิกค้นหา มานะ ทิฏฐิ ทั้ง ๓ คือ

เมื่อพระโยคีเห็นอยู่ซึ่งสังขารทั้งหลายโดยความเป็นอนัตตาชื่อว่า มีการเพิกทวิภูติ เมื่อเห็นอยู่โดยความไม่เที่ยงชื่อว่า มีการเพิกมานะ เมื่อเห็นอยู่โดยความเป็นทุกข์ชื่อว่า มีการสิ้นไปแห่งความใคร่

การกำหนดรู้นามธรรมทางอรุปสัจตกะ เพื่อให้เห็นพระไตรลักษณ์มีด้วยประการฉะนี้

สรุปลักษณะสัมมสนญาณ

การพิจารณาเพียงย่อๆ โดยลักษณะสัมมสนญาณมี ๔ อย่าง คือ :-

๑. กลาปสัมมสนะคือ การพิจารณารูปนามที่เป็นอดีต อนาคต ปัจจุบัน, ภายนอก ภายใน, หยาบ ละเอียด, เลว ประณีต, ไกล ใกล้ ทั้งหมดนี้ เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เพราะหมดไปสิ้นไปถ่ายเดียว ไม่มีกลับ ทนอยู่ไม่ได้ เป็นของน่ากลัว และไม่มีแก่นสาร ไม่อยู่ในอำนาจบังคับบัญชาของใครๆ ทั้งสิ้น

๒. อัฏฐานสัมมสนะคือ การพิจารณารูปนามที่เกิดดับ ล่วงดับไปเป็นเวลานาน คือพิจารณารูปนามในอดีต ไม่กลับมาเป็นรูปนามปัจจุบัน รูปนามปัจจุบันไม่กลับไปเป็นรูปนามอนาคต รูปนามภายในไม่เป็นรูปนามภายนอก รูปนามอดีตก็เกิดดับในอดีต รูปนามอนาคตก็เกิดดับในอนาคต รูปนามปัจจุบันไม่กลับเกิดในชาติหน้า แต่มีเหตุปัจจัยสืบต่อกันอยู่ เมื่อปัจจุบันดี อนาคตก็ดี เมื่อปัจจุบันชั่วอนาคตก็ชั่ว อุปมาเหมือนดวงตรา เมื่อประทับลงไปบนกระดาษนั้น รูปดวงตรายังปรากฏติดอยู่ที่กระดาษ แต่ดวงตราหาติดอยู่กับกระดาษไม่ ข้อนี้ฉันใด ความคิดความชั่วก็ฉันนั้น ถ้าเราทำดี ความดีก็ประทับตราไว้ ไม่หายสูญไปไหนเลย ดังนั้น รูปนามจึงเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา

๓. สันตติสัมมสนะคือ การพิจารณาเห็นความสืบทอดของรูปนาม เช่น รูปร้อนดับไปรูปเย็นเกิดขึ้น รูปเย็นดับไปรูปร้อนเกิดขึ้น หมุนเวียนเปลี่ยนแปลงอยู่เสมออย่างนี้ ดังนั้น รูปนามจึงเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตาจริงๆ

๔. ขณสัมมสนะคือ การพิจารณาเห็นความเป็นไปของรูปนามชั่วขณะหนึ่งๆ คือพิจารณาเห็นความเกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป ของรูปนามซึ่งเรียกว่า อุปปาทะ ฐิติ ภังคะ จะยีน เณิน นัง นอน ก็มีรูปนามเกิดดับอยู่อย่างนี้เรื่อยไป ตลอดวันตลอดคืน ดังนั้น รูปนามจึงเป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

การเห็นรูปนามเกิดดับดังกล่าวนี้ ชื่อว่า สัมมสนญาณ การเห็นรูปนามเกิดดับของสัมมสนญาณนี้ เห็นเมื่อรูปใหม่เกิดขึ้นแล้วจึงเห็นรูปเก่าดับไป เช่น พิจารณาอิริยาบถนั่ง จะเห็นว่าอิริยาบถนั่งนั้นดับไปก็ต่อเมื่อได้เปลี่ยนอิริยาบถนั่งนั้นเป็นอิริยาบถอื่นไป จึงจะเห็นว่าอิริยาบถนั่งนั้นดับไป ดังนี้เป็นต้น ที่เป็นเช่นนี้ก็เพราะว่า ปัญญาในญาณนี้ยังอ่อนอยู่

อนึ่ง ตั้งแต่นามรูปปริจเฉทญาณ นามรูปปัจจุยปริคคญาณ สัมมสนญาณ ทั้ง ๓ นี้ ล้วนเป็นญาณที่อาศัยสุดมยปัญญาและจินตามยปัญญา ก็สัมมสนญาณนี้ว่า โดยวิสุทธิสงเคราะห์เข้าในมัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ และเป็นญาณที่ ๑ ในวิปัสสนาญาณ ๑๐ เป็นญาณที่ ๓ ในญาณ ๑๖ (โสฬสญาณ)

จบ สัมมสนญาณ

๔. อุทยัพพญาณ

อุทยัพพญาณ นี้เมื่อแยกบทแล้วมี ๓ บทคือ อุทยะ + วยะ + ฌาณ รวมเป็นอุทยัพพญาณ (แปลง ว เป็น พ ช้อน พ) แปลว่า ปัญญาเห็นความเกิดขึ้น และการแปรไปของรูปนาม ดังมีวจนัตถะว่า อุปฺปาทภงฺกานุปฺปสฺสณาสปฺปวตฺตํ ฌาณํ อุทยพฺพญาณํ แปลว่า ญาณที่เป็นไปด้วยอำนาจการพิจารณาความเกิดขึ้น และความดับแห่งสังขารทั้งหลาย ชื่อว่า **อุทยัพพญาณ** องค์ธรรมได้แก่ปัญญาเจตสิก ที่ในมหากุศลญาณสัมปยุตจิต

อุทยัพพญาณมี ๒ อย่าง คือ

๑. **ตรณอุทยัพพญาณ** คืออุทยัพพญาณอย่างอ่อนที่ยังมีวิปัสสนูปกิเลสเกิดปะปนอยู่ เรียกว่ามัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ คืออยู่ในระหว่างวินิจฉัยว่าทางหรือไม่ใช่ทาง เมื่อจิตใจในวิปัสสนูปกิเลสเรียกว่า อมัคคะ ถ้าไม่จิตใจก็เรียก มัคคะ

๒. **พลวอุทยัพพญาณ** คืออุทยัพพญาณอย่างแก่ปัญญาที่เห็นความเกิดดับของรูปนามผ่านอุปสรรคอันตราย คือผ่านวิปัสสนูปกิเลสไปได้ดำเนินไปตามมัคคปฏิปทาโดยตรง โดยพิจารณาเห็นความเกิดดับของรูปนามดังต่อไปนี้ คือ

อุทยัพพยานุปัสสนาญาณ หมายความว่าปัญญาที่เห็นเนื่องๆ ในความปรวนแปรของปัจจุบันธรรมทั้งหลาย ปัญญาที่เห็นความปรวนแปรของปัจจุบันธรรมทั้งหลาย คือปัญญาเห็นรูปที่เกิดแล้วซึ่งเป็นปัจจุบัน (อุทยะ) และเห็นความปรวนแปรของรูปนั้น เช่น กำลังดับ (วยะ) เป็นต้น หรือปัญญาที่เห็นอยู่เนื่องๆ ในลักษณะแห่งการเกิดหรืออาการใหม่ของรูปนามว่าเป็นอุทยะ (ความเกิดขึ้น) และเห็นอยู่เนื่องๆ ในลักษณะแห่งความปรวนแปร ความสิ้นไป ความแตกดับไป ว่าเป็น วยะ (ความดับไป)

ผู้ปฏิบัติควรพิจารณาว่า ก่อนที่รูปนามจะเกิดขึ้นก็มีได้มีอยู่ในที่ใด แม้เมื่อรูปนามเกิดขึ้นแล้วก็มีได้เกิดมาจากที่ใด แม้เมื่อรูปนามกำลังดับก็หาไปสู่สถานที่ใดไม่

แม้เมื่อรูปนามดับไป ก็มีได้ไปตั้งอยู่สถานที่แห่งใด เปรียบเหมือนการบรรเลงพิณ คือ ก่อนที่เสียงจะเกิดขึ้นก็หาไม้ที่เก็บไว้ไม่ เมื่อเสียงกำลังเกิดขึ้นก็มีได้มาจากที่ใด เมื่อเสียงกำลังดับ ก็มีได้ไปสู่ที่ใด และเมื่อเสียงดับไปแล้วก็มีได้ไปเก็บอยู่ ณ ที่ใด และเมื่อเสียงดับไปแล้ว ก็มีได้ไปเก็บอยู่ ณ ที่ไหน เสียงพิณนั้นไม่มีอยู่ก่อนแต่เพราะอาศัย พิณ การบรรเลงและความพยายามเสียงพิณจึงปรากฏมีขึ้น ฉะนั้น ธรรมทั้งหลายที่เป็น รูปและนาม ไม่มีก็มีขึ้น มีขึ้นแล้วก็กลับดับไป ฉะนั้น

การเกิดดับของขั้น ๕ มีลักษณะ ๕๐ อย่าง

๑. เห็นความเกิดของรูปขั้น ๕ ลักษณะ คือ ๑. เห็นรูปขั้นเกิด เพราะ อวิชชาเกิด ๒. เพราะตัณหาเกิด ๓. เพราะกรรมเกิด ๔. เพราะอาหารเกิด ๕. เพราะ เห็นลักษณะแห่งความเกิด

๒. เห็นความดับของรูปขั้น ๕ ลักษณะ คือ ๑. เห็นรูปขั้นดับเพราะ อวิชชาดับ ๒. เพราะตัณหาดับ ๓. เพราะกรรมดับ ๔. เพราะอาหารดับ ๕. เพราะ เห็นลักษณะของความแปรปรวน

๓. เห็นความเกิดของเวทนาขั้น สัญญาขั้น สังขารขั้น อย่างละ ๕ ลักษณะ คือ ๑. เห็นเวทนาขั้นเกิด สัญญาขั้นเกิด สังขารขั้นเกิด เพราะอวิชชา เกิด ๒. เพราะตัณหาเกิด ๓. เพราะกรรมเกิด ๔. เพราะผัสสะเกิด ๕. เพราะเห็น ลักษณะแห่งความเกิด

๔. เห็นความดับของเวทนาขั้น สัญญาขั้น สังขารขั้น อย่างละ ๕ ลักษณะ คือ ๑. เห็นเวทนาขั้นดับ สัญญาขั้นดับ สังขารขั้นดับ เพราะอวิชชาดับ ๒. เพราะตัณหาดับ ๓. เพราะกรรมดับ ๔. เพราะผัสสะดับ ๕. เพราะเห็นลักษณะ ของความแปรปรวน

๕. เห็นความเกิดของวิญญาณขั้น ๕ ลักษณะ คือ ๑. เห็นวิญญาณขั้น เกิด เพราะอวิชชาเกิด ๒. เพราะตัณหาเกิด ๓. เพราะกรรมเกิด ๔. เพราะรูปนามเกิด ๕. เพราะเห็นลักษณะแห่งความเกิด

๖. เห็นความดับของวิญญาณขั้น ๕ ลักษณะคือ ๑. เห็นวิญญาณขั้น ดับ เพราะอวิชชาดับ ๒. เพราะตัณหาดับ ๓. เพราะกรรมดับ ๔. เพราะรูปนามดับ ๕. เพราะเห็นลักษณะของความแปรปรวน

ผู้ปฏิบัติเมื่อพิจารณาอย่างนี้แล้ว ตรुณอุทัพพยานุปัสสนาญาณ ก็จะบริสุทธิ์ยิ่งขึ้น

การเห็นรูปนามโดยปัจจัยและขณะ

การเห็นความเกิดขึ้นและดับไปของรูปโดยอาศัยอวิชชาเป็นต้นนั้น เป็นการเห็นโดยปัจจัย ส่วนการเห็นลักษณะแห่งความเกิดเฉพาะในขณะเกิดเท่านั้น หรือการเห็นลักษณะของความปรวนแปรเฉพาะในขณะดับเท่านั้น เป็นการเห็นโดยขณะ เมื่อผู้ปฏิบัติเห็นรูปนามโดยปัจจัยและขณะอยู่อย่างนี้ อริยสัจ ๔ ก็จักปรากฏ คือ :-

๑. การเห็นความเกิดขึ้นโดยปัจจัยสมุทยสังกัทย่อมปรากฏ เพราะรู้ถึงปัจจัยให้เกิด

๒. การเห็นความเกิดขึ้นโดยขณะทุกขสังกัทย่อมปรากฏ เพราะรู้ว่าความเกิดเป็นทุกข์ หรือการเห็นความดับไปโดยขณะ และรู้ว่าความดับเป็นทุกข์ ทุกขสังกัทย่อมปรากฏ

๓. การเห็นความดับไปโดยปัจจัย นิโรธสังกัทย่อมปรากฏเพราะรู้ว่าธรรมทั้งหลายไม่เกิดเพราะไม่มีปัจจัย

๔. การเห็นความเกิดขึ้นและดับไปโดยปัจจัยและโดยขณะ และกำจัดเสียซึ่งความพัวพันเพื่อความเกิดขึ้นและดับไปเป็น มรรคสัง ฝ่ายโลกิยะ

ปฏิจจนุปบาทก็จักปรากฏ ดังนี้ :-

ฝ่ายอนุโลม เมื่อเห็นความเกิดขึ้นโดยปัจจัยเพราะรู้ลงไปว่า “อิมสมิ สติ, อิหิ โหติ เมื่อสิ่งนี้มีอยู่ สิ่งนี้จึงมี” ฝ่ายปฏิโลม เมื่อเห็นความดับไปโดยปัจจัยเพราะรู้ลงไปว่า “อิมสฺส นิโรธา, อิหิ นิรุชฺชติ เพราะสิ่งนี้ดับไป สิ่งนี้จึงดับ”

นัย ๔ อย่าง ก็จักปรากฏ ดังนี้ :-

๑. เอกัตตนัย (นัยแห่งความเป็นอันเดียว) คือ การเห็นความเกิดขึ้นโดยปัจจัย และรู้ถึงความไม่ขาดสายและสืบต่อของเหตุและผล ก็ละอุจเจททิฏฐิได้ดียิ่งขึ้น

๒. นานัตตนัย (นัยแห่งความต่างกัน) คือ การเห็นความเกิดขึ้นโดยขณะ และรู้ถึงความเกิดขึ้นของสังขารใหม่ๆ ก็ละสัสสตทิฏฐิได้ดียิ่งขึ้น

๓. อพฺยาปารนัย (นัยแห่งความไม่ชวนชวาย) คือการเห็นความเกิดขึ้น

และดับไปโดยปัจจัย และรู้ว่าธรรมทั้งหลายไม่เป็นไปตามอำนาจ ก็ละอรรถกิริยาได้ดียิ่งขึ้น

๔. เอวังธัมมตานัย (นัยแห่งความเป็นธรรมอย่างนี้) คือการเห็นความเกิดขึ้นโดยปัจจัยและรู้ถึงความเกิดขึ้นของผลตามสมควรแก่ปัจจัย ก็ละอริยทวิภูติได้ดียิ่งขึ้น

ลักษณะ ๓ อย่าง ก็จักปรากฏ ดังนี้ :-

๑. อนัตตลักษณะ คือการเห็นความเกิดขึ้นโดยปัจจัย และรู้ว่าธรรมทั้งหลายเป็นไปต่อเนื่องด้วยปัจจัยปราศจากผู้กระทำ

๒. อนิจจลักษณะ คือการเห็นความเกิดขึ้นและดับไปโดยขณะ และรู้ถึงความมีแล้วไม่มี รู้ความว่างเปล่าในเบื้องต้นและที่สุด

๓. ทุกขลักษณะ คือการรู้ถึงความเบียดเบียนเฉพาะหน้าด้วยความเกิดขึ้นและดับไป แม้สภาวะลักษณะก็ปรากฏชัดด้วย เพราะมุ่งลงไปที่ตัวธรรมะ (รูปนาม) ที่เกิดขึ้นและดับไป แม้สังขตลักษณะที่เป็นไปชั่วขณะนั้นก็ปรากฏชัดในสภาวะลักษณะ เพราะรู้ว่าไม่มีความดับไปในขณะที่กำลังเกิดขึ้น และรู้ว่าไม่มีความเกิดขึ้นในขณะที่กำลังดับไป

อาร์ททวิปัสสโก

เมื่อผู้ปฏิบัติเห็นความแตกต่างของสังขะ ปฏิจจนูปบาท นัย และลักษณะปรากฏชัดอย่างนี้ สังขารทั้งหลายก็ปรากฏเป็นของใหม่อยู่เป็นนิตย์ทีเดียวว่า ธรรมทั้งหลายชื่อนี้ว่าแต่ก่อนไม่เคยเกิด เดียวนี้เกิดขึ้นแล้ว เกิดแล้วก็ดับไป และมีใช้สังขารทั้งหลายปรากฏเป็นของใหม่เท่านั้นแต่ปรากฏมีปกติตั้งอยู่ชั่วเวลาเล็กน้อยเท่านั้น ประจุหยาดน้ำค้างตอมน้ำ รอยขีดบนผิวน้ำ เมล็ดผักกาดบนปลายเหล็กแหลม สายฟ้าแลบ และปรากฏว่า ไม่มีสาระแก่นสาร ไม่เป็นสาระประจุมายาการ พยับแดด ความฝัน ควันไฟ สว่างวิมานในอากาศ ฟองน้ำ ต้นกล้วย

ด้วยวิธีปฏิบัติดังกล่าวมานี้ ผู้ปฏิบัติได้ชื่อว่าบรรลุแล้วซึ่งตรุณวิปัสสนาญาณ หรืออุทัพพยานุสสนาญาณ (อย่างอ่อน) เพราะแทงตลอดลักษณะ ๕๐ อย่างโดยอาการที่ว่า “สิ่งที่มีความดับไปเป็นธรรมดานั่นเอง เกิดขึ้นและที่ที่เกิดขึ้นแล้วก็ถึงความดับไป” ผู้ปฏิบัติได้เช่นนี้ชื่อว่า อาร์ททวิปัสสโก คือผู้เริ่มบำเพ็ญวิปัสสนาหรือผู้เริ่มต้นเห็นแจ้ง

ในลำดับของตรุณวิปัสสนาญาณ หรืออุทฺทัพพญาณวิปัสสนา (อย่างอ่อน) นี้ วิปัสสนูปกิเลส คือสิ่งที่ทำให้วิปัสสนาญาณหม่นหมอง จะบังเกิดขึ้นแก่โยคีที่เริ่มต้นบำเพ็ญวิปัสสนา วิปัสสนูปกิเลสจะไม่บังเกิดแก่บุคคล ๓ พวก ดังที่กล่าวมาแล้ว

อธิบายในวิปัสสนูปกิเลส ๑๐

วิปัสสนูปกิเลสทั้ง ๑๐ ประการนี้ย่อมจะเกิดขึ้นแก่ผู้มีความเพียรเจริญวิปัสสนาในเมื่อได้บรรลุถึงอุทฺทัพพญาณที่ยังอ่อนอยู่ ถ้าผู้มีความเพียรนั้นพลาดพลั้งหลงกลต่อวิปัสสนูปกิเลสเหล่านี้แล้ว ก็ย่อมจะเข้าถึงสถานะที่ไม่สามารถบำเพ็ญความเพียรวิปัสสนาต่อไปได้ เพราะเข้าใจผิดคิดไปว่าตนได้สำเร็จแล้ว ตนสิ้นกิเลสเป็นพระอรหันต์ แล้วอันเป็นเหตุให้ได้รับความอึดอัดอั้นใจ ขาดความเพียรที่จะปฏิบัติต่อไป แต่ถ้ามีอุปนิสัย วาสนา บารมีมาแต่อดีตชาติ คือเป็นบุคคลที่ควรบรรลุธรรมผลเพราะปฏิสนธิด้วยไตรเหตุ และสามารถพาตนให้ผ่านวิปัสสนูปกิเลสเหล่านี้ไปได้แล้ว วิปัสสนาญาณก็จะดำเนินไปตามแนวทางแห่งรูปนาม มีอาการเกิดดับชัดเจนและจักชัดเจนยิ่งๆ ขึ้น ซึ่งเป็นสัญลักษณ์แสดงว่า ผู้ประกอบความเพียรวิปัสสนานั้นได้บรรลุถึงอุทฺทัพพญาณอย่างเต็มที่แล้ว รอเวลาที่ก้าวขึ้นสู่ญาณเบื้องสูงต่อไป

ท่านพระธรรมเสนาบดีสาริบุตรเถระ ได้กล่าวถึงใจที่ถูกวิปัสสนูปกิเลสหรืออุปกิเลสครอบงำไว้ว่า :-

พระภิกษุขณะมณสิการอยู่โดยความไม่เที่ยงนั้น โอภาส คือแสงสว่างก็บังเกิดขึ้น พระภิกษุนั้นก็นึกถึงโอภาสเหล่านั้นว่า “โอภาสเป็นธรรม” ดังนั้นความฟุ้งซ่านหรืออุทฺทัจจะที่มีโอภาสเป็นเหตุ จึงครอบงำพระภิกษุนั้นผู้ซึ่งไม่กำหนดรู้ถึงความปรากฏของความไม่เที่ยงตามความเป็นจริง ไม่กำหนดรู้ถึงความปรากฏของความทุกข์ตามความเป็นจริง และไม่กำหนดรู้ถึงความปรากฏของความเป็นอนัตตาตามความเป็นจริง

แม้วิปัสสนูปกิเลสอื่นๆ มี ญาณ คือ ความรู้ เป็นต้น จนถึงนิกัณติ คือความยินดีพอใจ ก็เป็นไปในทำนองเดียวกันกับ โอภาส คือ แสงสว่างนั่นเอง

๑. โอภาส คือ แสงสว่าง ได้แก่ วิปัสสนโนภาส หมายถึงแสงสว่างในวิปัสสนา เมื่อวิปัสสนโนภาสเกิดขึ้น โยคาวจรก็คิดว่า “แสงสว่างเช่นนี้ไม่เคยปรากฏแก่ตัวเราเลย เราคงบรรลุธรรมผลแน่แล้ว” เมื่อโยคาวจรมีความคิดเช่นนี้ก็ถือเอาสิ่งที่มีไฉมรรคว่าเป็นมรรค สิ่งที่มีไฉมผลว่าเป็นผล จึงเป็นเหตุให้วิปัสสนาญาณก้าวออกไป

นอกทางที่ถูกต้อง เพราะโยคาวจรจะละทิ้งอารมณ์ของวิปัสสนาเดิม หรือมูลกรรมฐานเดิมเสียแล้วกลับมาตั้งขึ้นชมวิปัสสนาอยู่ด้วยอำนาจของตัณหา มานะ และทิฐิ

วิปัสสนา หรือแสงสว่างในวิปัสสนานี้ มีกำลังของความสว่างไสวไม่เท่ากัน คือ สำหรับโยคาวจรบางท่าน

๑. ส่องสว่างเพียงฐานบัลลังก์เท่านั้น

๒. ส่องสว่างตลอดภายในห้อง

๓. ส่องสว่างภายนอกห้องด้วย

๔. ส่องสว่างไปทั่ววิหารทั้งหมด

๕. ส่องสว่างไปตลอด ๑ คาวุต

๖. ส่องสว่างไปตลอดครึ่งโยชน์

๗. ส่องสว่างไปตลอด ๑ โยชน์

๘. ส่องสว่างไปตลอด ๒ โยชน์

๙. ส่องสว่างไปตลอด ๓ โยชน์ ฯลฯ

๑๐. ส่องสว่างเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันตั้งแต่พื้นปฐพีขึ้นไปจนถึงพรหมโลก
ชั้นนอกนิมิต

๑๑. แต่ของพระผู้มีพระภาคเจ้าส่องสว่างไปตลอด ๑๐,๐๐๐ โลกธาตุ

อุทาหรณ์ความเหมือนกันและแตกต่างกันของวิปัสสนาที่ท่านกล่าวไว้ว่า

พระเถระ ๒ รูป นั่งอยู่ในเรือนมีฝา ๒ ด้าน ณ จิตตบรรพต วันนั้นเป็นวันอุโบสถข้างแรมมีเมฆหนาทึบในราตรีกาล ในคืนนั้นพระเถระรูปหนึ่งกล่าวว่า “ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ดอกไม้ ๕ สี บนสีหาสนะในลานพระเจดีย์กำลังปรากฏแก่ระผมอยู่”

พระเถระอีกรูปหนึ่งกล่าวว่า “อาวุโส ยังไม่อัศจรรย์เลย เพราะว่าในขณะนี้เต่าและปลาทั้งหลายที่ห่างออกไป ๑ โยชน์ในมหาสมุทร กำลังปรากฏแก่ระผมอยู่”

โดยส่วนมากวิปัสสนูปกิเลสนี้มักเกิดแก่ผู้ที่เจริญวิปัสสนาภาวนา แบบสมถวิปัสสนา คือ เจริญสมถะมาก่อนแล้วจึงเจริญวิปัสสนาภายหลัง เพราะว่า กิเลสทั้งที่ถูกข่มไว้ด้วยอำนาจของสมาธิไม่สามารถกำเริบได้ จึงทำให้ผู้ที่ได้สมถวิปัสสนานั้นเกิดความคิดว่า “ได้เป็นพระอรหันต์” เหมือนกับท่าน

๑. พระมหานาคเถระ ที่อยู่ในอุจจังกวาลิก
๒. พระมหาทัตตเถระ ที่อยู่ในหังกนกะ
๓. พระจุพสุมนเถระ ที่อยู่ในนิงกเปณณกปธานมระ บนภูเขาจิตตละ

๒. ญาณ หมายถึง วิปัสสนาญาณ ในขณะที่โยคีกำลังเทียบเคียงไตรตรอง รูปธรรมและนามธรรมทั้งหลายอยู่นั้น ญาณ ซึ่งมีกระแสอันปราดเปรียวแหลมคม แก่กล้าชัดเจน ก็บังเกิดขึ้น ประดุจดั่งวชิระของพระอินทร์ที่ทรงชักออกไป

๓. ปีติ หมายถึง ความเอิบอิ่มที่ประกอบด้วยวิปัสสนา ปีติที่เกิดขึ้นในระยะนี้มี ๕ อย่าง คือ

๑. ขุททกปีติ ความเอิบอิ่มเล็กน้อย
๒. ขณิกปีติ ความเอิบอิ่มที่เพิ่มพูนทุกขณะ
๓. โลกกันติกปีติ ความเอิบอิ่มชานชื่น
๔. อุพเพกขปีติ ความเอิบอิ่มโลดเล่น
๕. ผรณปีติ ความเอิบอิ่มซาบซ่าน

ปีติทั้ง ๕ อย่างนี้ จะเกิดขึ้นทั่วสรีรกาย

๔. ปัสสัทธิ หมายถึง ความสงบในวิปัสสนา เมื่อโยคีผู้ปฏิบัติวิปัสสนา ภาวนากำลังนั่งอยู่ในที่พักกลางคืนหรือกลางวันก็ตาม ในขณะนั้นทั้งกายและใจของโยคี จะปราศจากสิ่งรบกวนเหล่านี้ คือ

๑. ความกระวนกระวาย
๒. ความหนัก
๓. ความแข็งกระด้าง
๔. ความไม่ควรแก่การงาน
๕. ความเจ็บไข้
๖. ความคดโกง

แต่ว่า กายและใจของโยคีท่านนั้นจะประกอบไปด้วยคุณคือ

๑. ความสงบ
๒. ความเบา

๓. ความอ่อน
๔. ความควรแก่การงาน
๕. ความพ่องใส
๖. ความเที่ยงตรง

เมื่อโยคีได้รับความอนุเคราะห์จากปัสสัทธิเช่นนี้แล้ว ก็จะมีคามเพติดเพลิน ยินดีที่มีไช้เกิดแก่นุญย์ทั่วไป ซึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสระบุนถึงไว้ ว่า

สฤณการ ปวิฏฐสฤ	สนฤตติตฤส ภิกขุโน
อมานลสิ รติ โหติ	สมมา ฐมม วิปสฤโต
ยโต ยโต สมมสติ	ขนุธาน อุตยพพย
ลภติ ปีติปาโมชช	อมตํ ตํ วิขานตํ ฯ

ความยินดีที่มีไช้เกิดแก่นุญย์ทั่วไป แต่สามารถเกิดแก่พระ ภิกขุที่เข้าสู่อาการอันเจียบส้งัด และมีจิตใจที่สงบ เห็นแจ้งธรรม ด้วยความถูกต้อง เมื่อพระภิกขุนั้นกำหนดรู้ความเกิดและดับของขันธ ทั้งหลาย ด้วยอุทยัพพยญาณในรูปธรรมหรือนามธรรมอยู่ ย่อมได้ ปีติ และปราโมทย์ ปีติและปราโมทย์ของพระภิกขุผู้รู้แจ้งนั้น เป็น อมตะ

ปัสสัทธิอันประกอบด้วยธรรมมี ความเบา เป็นต้น ซึ่งเป็นเหตุให้โยคีได้รับความ ยินดีที่มีไช้ของมนุญย์ทั่วไปเกิดขึ้นนั้นก็มีดังกล่าวนานี้

๕. สุข หมายถึง ความสุขที่ประกอบด้วยวิปัสสนา คือในขณะที่โยคีผู้เริ่ม บำเพ็ญวิปัสสนากำลังปฏิบัติอยู่นั้น ความสุขอันประณีตยิ่งก็บังเกิดขึ้นท่วมท้นไปทั่ว สรีรกาย เป็นสุขท่วมท้นหัวใจ ไม่สามารถที่จะบรรยายให้ถูกต้องได้ เพราะเป็นสุขที่มี รสอันล้ำลึกแปลกประหลาด เป็นสุขที่ประเสริฐกว่าความสุขธรรมดาที่มนุษย์พบเห็น สรุปรว่าบรรดาความสุขทั้งหลาย อะไรจะมาสุขเท่าวิปัสสนาสุขเป็นไม่มี ฉะนั้นถ้า มนสิการไม่ดีจะทำให้โยคีเข้าใจผิดดังกล่าวนานี้แล้ว

๖. อธิโมกข์ หมายถึง ความเชื่อ หรือศรัทธาที่สัมปยุตด้วยวิปัสสนานั่นเอง อธิโมกข์ที่เป็นวิปัสสนูปกิเลสนี้เป็นความพ่องใสอย่างยิ่งของจิตและเจตสิก เป็นศรัทธา ที่มีกำลัง เพราะจิตและเจตสิกพ่องใสเป็นอย่างยิ่ง ด้วยอำนาจศรัทธากล้าพาให้นึกคิดไป

ใหญ่โต เช่นคิดถึงคนทั้งหลายอยากให้เขาได้เข้ากรรมฐานอย่างตนบ้าง เช่นคนที่รักใคร่ชอบพอ บิดา มารดา อุปัชฌายาจารย์ อันสัทธิฐานคนนี้มีอารมณ์รุนแรงมาก ขนาดที่ว่าแม้ท่านผู้มีพระคุณเหล่านั้นได้ตายไปแล้วตนก็แทบจะไปจนกระดูกท่านเหล่านั้นมาปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานเหมือนตนบ้างทีเดียว เมื่อนึกใกล้เข้ามาถึงอาจารย์ผู้ให้กรรมฐานแก่ตนในปัจจุบันก็เกิดศรัทธาในตัวท่าน นึกถึงบุญคุณของท่านตลอดจนบุญคุณของพระพุทธศาสนาเป็นอย่างยิ่ง ว่าการที่ท่านได้พบเห็นธรรมะได้รับความสุขอยู่ในขณะนี้ก็เพราะได้อาจารย์ช่วยแนะนำสั่งสอนตามแนวทางพระพุทธศาสนา ซึ่งแต่ก่อนนั้นเคยเชื่อบ้างไม่เชื่อบ้าง แต่บัดนี้เชื่อจริงๆ ถ้าจะทำกุศลใดๆ ในภายหน้าก็จะทำแต่เฉพาะกุศลที่เกี่ยวกับวิปัสสนานี้เพราะได้เห็นคุณค่าของการปฏิบัติ ถ้าโยคีผู้นั้นเป็นบรรพชิตก็จะคิดวางแผนการ สร้างมโนภาพว่าเมื่อตนสำเร็จออกจากกรรมฐานไป จะต้องไปหาที่ที่เหมาะสมตั้งสำนักวิปัสสนากรรมฐานขึ้น แล้วตั้งตัวเองเป็นอาจารย์สั่งสอนให้คนทั้งหลายได้รู้จักพระศาสนาที่ถูกต้องว่าประโยชน์ที่แท้จริง คือ การปฏิบัติวิปัสสนานี้เอง คนทั้งหลายยังโง่มาที่ไม่รู้จักปฏิบัติอย่างที่ตนกำลังทำอยู่นี้เป็นที่น่าสงสาร ฉะนั้นจะต้องช่วยเขาไม่ให้หลงผิดจะได้พ้นทุกข์ เมื่อคิดเพลิดเพลิดไปด้วยศรัทธาอันแรงกล้าโยคินั้นก็เลยลืมอารมณ์กรรมฐาน คือการตั้งสติกำหนดทำให้กรรมฐานบกพร่อง อันที่จริงศรัทธาที่เกิดขึ้นเป็นของดี เพราะเป็นศรัทธาที่เกิดขึ้นในขณะที่จิตบริสุทธิ์ผุดผ่อง ซึ่งคนธรรมดาจะเกิดศรัทธาขนาดนี้ไม่ได้ แต่ที่จะเป็นวิปัสสนูปกิเลสก็เพราะว่าเมื่อจิตเพลิดเพลิดไปด้วยศรัทธาก็ทำให้ละเลยอารมณ์กรรมฐาน คือการตั้งสติกำหนดทำให้เสียเวลาในการปฏิบัติวิปัสสนาและเมื่อนิสกการไม่ดี มีคณหา มานะ ทิฏฐิ เข้ามาประสมด้วยก็จะทำให้การบำเพ็ญไม่มั่นคง หรือไม่ก้าวหน้าไปเท่าที่ควร

๑. ปักคาหะ หมายถึง ความเพียรที่สัมปยุตด้วยวิปัสสนา ซึ่งเป็นความเพียรที่ไม่หย่อนเกินไปไม่ถึงเกินไประดับประคองไว้เป็นอย่างดี พยายามในการปฏิบัติวิปัสสนาอย่างไม่รู้จักเหน็ดเหนื่อย แต่ก่อนเมื่ออาจารย์จะคอยเตือนให้พยายามทำความเพียรก็รู้สึกว่ายากเหน็ดเหนื่อยอ่อนเพลีย หหมดความเพียร แต่บัดนี้มีความคิดเช่นนั้นหายไปสิ้น เกิดความขยันขึ้นเป็นพิเศษจนทำให้ตนเองแปลกใจว่า เหตุใดตนจึงได้มีวิริยะมากไม่รู้จักเหน็ดเหนื่อยในการปฏิบัติเช่นนี้ และเมื่อนิสกการไม่ดีก็จะเข้าใจตนเองผิดไปว่าได้มรรคผล นิพพานแล้ว ปักคาหะคือ ความเพียรจึงเป็นวิปัสสนูปกิเลส

๒. อุပ္ปฐฐาน หมายถึง สติที่สัมปยุตด้วยวิปัสสนา ซึ่งเป็นสติที่เข้าไปตั้งอยู่

อย่างดี มันคงฝังลึกไม่หวนไหว ประคองเขาหลวง สติอันเป็นอุปัฏฐานะนี้เมื่อเกิดแก่โยคีแล้ว โยคีรำพึงหรือนึกถึงอารมณ์ใดอารมณ์นั้นก็โลดแล่นเข้าไปอยู่ด้วยสตินั้น ประหนึ่งปรโลกปรากฏแก่บุคคลผู้มีทิพยจักขุ

๕. อุเบกขา หมายถึง วิปัสสนูปেকขา และ อาวัชชูปেকขา วิปัสสนูปেকขา ได้แก่ ความเป็นกลางในสังขารทั้งปวง ส่วนอาวัชชูปেকขาได้แก่ ความเป็นกลางที่เกิดขึ้นในมโนทวารนั่นเอง อุเบกขาทั้งสองนี้ย่อมเกิดขึ้นแก่โยคีนุคคลผู้ซึ่งเริ่มต้นบำเพ็ญวิปัสสนา และเมื่ออุเบกขากำลังดำเนินไปอย่างนี้ โยคีรำพึงถึงอารมณ์ใด อุเบกขานั้นก็จะดำเนินไปอย่างแก่กล้าแหลมคม ไม่ยินดียินร้ายต่อทุกสิ่งเหมือนคนไม่มีกิเลส ไม่สะอึกสะเทือนต่ออารมณ์ทุกชนิด เป็นอุเบกขาที่มีกำลังแรงกล้า แม้จะมีอารมณ์ใดมากระทบก็ไม่หวนไหว วางเฉยเสียได้ทุกประการ จนตนเองก็แปลกใจในภาวะที่เปลี่ยนแปลงไปเช่นนี้เป็นยิ่งนัก ถ้ามโนสการไม่ดีก็ทำให้เข้าใจผิดคิดว่า ตนเป็นพระอรหันต์แล้วเพราะวางเฉยได้ ไม่ยินดียินร้ายอะไรเลย ความหมกมิดกิเลสได้มรรคผลนิพพานเป็นอย่างนี้เองหนอ นี่เนื่องจากมีทวิภูติเข้ามาแทรก และยังคงคิดต่อไปอีกว่าตนมีบุญวาสนามาก ปฏิบัติไม่นานเท่าใดก็ได้มรรคผลง่าย ๆ ไม่มีใครจะเหมือนตน ทั้งนี้เนื่องจากมีมานะเข้ามาแทรก ต่อไปก็มีความคิดว่าตนสบายแล้ว ไม่ต้องยินดียินร้ายอะไรทั้งหมด อีกต่อไป ถึงออกจากกรรมฐานแล้วก็จะอยู่ในโลกนี้อย่างสงบสบาย ไม่ต้องรัก ไม่ต้องชัง ไม่ต้องดีใจ เสียใจ ให้อุ่นวายเหมือนคนทั้งหลายที่กำลังเป็นกันอยู่ ขอให้ตนได้เป็นอยู่อย่างนี้ตลอดไปเถิด นี่เรียกว่ามีตัณหาเข้ามาแทรก

รวมความว่า อุเบกขานี้แท้จริงเป็นของดีแต่ถ้ามโนสการไม่ดี มีตัณหา มานะ ทวิภูติเข้ามาแทรกก็จะกลายเป็นวิปัสสนูปกิเลสไปเสีย ประดุจดั่งวัชรของพระอินทร์ที่ทรงซัดออกไปหรือประคองลูกศรที่ติดไฟโพล่งยิงไปในกองใบไม้ ฉะนั้น

๑๐. นิกันติ หมายถึง วิปัสสนานิกันติ หรือ ความยินดีพอใจในวิปัสสนา นิกันตินี้เป็นสภาพที่มีอาการสงบสุขุม และเมื่อเกิดแก่โยคีแล้ว ย่อมทำความจิตใจหรืออาลัยต่อวิปัสสนูปกิเลส มีโอกาสเป็นต้น นิกันติในวิปัสสนานี้เป็นความยินดีพอใจที่ใครๆ ไม่สามารถกำหนดรู้ได้ว่าเป็นกิเลส

วิปัสสนูปกิเลสทั้ง ๑๐ ประการนี้ย่อมเกิดขึ้นแก่โยคีผู้ปฏิบัติทุกคนที่เป็นปุถุชนเมื่อบรรลุถึงอุทยัพพญาณอย่างอ่อน ฉะนั้น พอถึงระยะนี้วิปัสสนาจารย์พึงคอย

ตกเตือน คอยให้สติ อย่าให้โยคีหลงผิดอยู่ในวิปัสสนูปกิเลสเป็นอันตราย ควรแนะนำก็ต้องแนะนำ ควรว่าก็ต้องว่าอย่าได้เกรงใจ ต้องมุ่งประโยชน์เบื้องหน้าของโยคีนุคคลเท่านั้น

เรื่องพิเศษเกี่ยวกับวิปัสสนูปกิเลส

ถ้าจะมีปูจว่า เมื่อโยคีนุคคลบรรลุถึง อุทัพพญาณอย่างอ่อนนี้แล้ว เหตุใดจึงต้องมีวิปัสสนูปกิเลสเกิดขึ้นเล่า ?

คำวิสัชนาก็คือ วิปัสสนูปกิเลสเหล่านั้นเกิดขึ้นโดยอำนาจสมาธิคือ โยคีนุคคลปฏิบัติมาถึงขั้นนี้แล้วกำลังสมาธิจะดีขึ้นมากทำให้จิตใจผ่องใส เป็นเหตุให้ได้พบเห็นสิ่งที่แปลกประหลาดมหัศจรรย์ที่ตนไม่เคยพบเห็นมาก่อนเช่น โอภาสเป็นต้น การที่โอภาสเกิดจากจิตใจผ่องใสนี้มีตัวอย่างคือ พระฉัพพรรณรังสีของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าบรมโลกุตตราจารย์ เมื่อทรงพิจารณาพระอภิธรรม ๗ คัมภีร์นั้น ขณะที่ทรงพิจารณาคัมภีร์ที่ ๑ ถึงที่ ๖ ก็ทรงมีพระอากัปกิริยาเป็นธรรมดาเหมือนกับการพิจารณาธรรมตามปกติ มิได้มีสิ่งใดพิเศษเกิดขึ้น แต่เมื่อทรงพิจารณาถึงคัมภีร์ที่ ๗ คือ คัมภีร์ปฏิกฐานก็เกิดฉัพพรรณรังสีรอบพระวรกาย และที่น่าอัศจรรย์อย่างยิ่ง คือ รัศมีได้พวยพุ่งจากเปลวพระเกศาขึ้นไปเบื้องบนทะลุพรหมโลกไปสู่อวกาศ รัศมีเบื้องบาทพวยพุ่งลงเบื้องต่ำทะลุแผ่นดิน ทะลุน้ำรองแผ่นดิน ทะลุกองลม ไปสู่อวกาศ รัศมีเบื้องหน้าและเบื้องหลังพวยพุ่งไปสู่นันตจักรวาล ทั้งนี้ก็เพราะพระพุทธเจ้าทรงมีพระหฤทัยผ่องใสเบิกบาน จึงได้ปรากฏพระฉัพพรรณรังสี มีพระรัศมีเป็นไปเช่นนั้น อนึ่ง ขณะที่พระองค์ทรงแสดงธรรมโปรดเวไนยสัตว์ตามปกติที่ดี ขณะที่ทรงแสดงพระอภิธรรม ๖ คัมภีร์ที่ดี ธรรมเหล่านั้นยังไม่กว้างขวาง ไม่เพียงพอแก่พระสัพพัญญุตญาณของพระองค์ที่ทรงได้สร้างพระปัญญาบารมีมาถึง ๔ อสงไขยยิ่งด้วยแสนมหากัป แต่เมื่อถึงคัมภีร์ปฏิกฐานซึ่งมีเนื้อความเป็นอนันตนัย ละเอียดลออคัมภีร์ภาพ สุขุมลุ่มลึก กว้างขวาง เหมาะสมอย่างยิ่งสำหรับเป็นที่เที่ยวไปแห่งพระสัพพัญญุตญาณ เปรียบเหมือนมัจฉาขนาดใหญ่ในโลกเช่น ปลาติมิงคละ หรือปลาอานันทะ ถ้าจะแหวกว่ายอยู่ในแม่น้ำเล็กๆ ก็ย่อมจะอึดอัดไม่สะดวกไม่ราบรื่นแจ่มใสว่ายไปไม่ได้เต็มที่ แต่ถ้าได้แหวกว่ายอยู่ในมหาสมุทรทะเลหลวง ย่อมจะหมดความอึดอัด ได้รับความรื่นเริงเต็มที่เพราะว่ายไปได้สะดวก ข้อนี้นั่นใด พระพุทธองค์เมื่อ

ทรงพิจารณาแสดงคัมภีร์ปัญฐาน อันเป็นอนันตนิย คล้ายกับมหาสมุทรอันกว้างใหญ่ไพศาล เหมาะแก่การเป็นที่เที่ยวไปแห่งพระสัพพัญญุตญาณอันทรงสร้างสมมานานสุดที่ประมาณได้ ย่อมจะทรงมีพระหฤทัยบริสุทธิ์ผ่องใส วิปัสสนูปกิเลสก็ทำนองเดียวกันเมื่อโยคีบุคคลปฏิบัติวิปัสสนา บรรลุถึงอุทยัพพญาณอย่างอ่อนนี้แล้วด้วยอำนาจของสมาธิที่แก่กล้าขึ้น ก็ทำให้เกิดวิปัสสนูปกิเลสอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น โภทาส เป็นต้น

เมื่อโภทาสเป็นต้นเกิดขึ้นแล้วโยคียึดถือเอาไว้และคิดว่า “ในกาลก่อนสภาวะธรรมเช่นนี้ ไม่เคยปรากฏเกิดแก่ข้าพเจ้าเลยเมื่อเป็นดังนี้ ข้าพเจ้าต้องเป็นผู้บรรลุมรรคเนแท้” แล้วก็ยึดถือสิ่งที่มีโทษมรรคผล ว่าเป็น มรรคผล อันเป็นผลทำให้วิปัสสนาวิถีก้าวออกนอกทางที่ถูกต้อง เพราะเหตุว่าโยคาวจรนั้นละทิ้งอารมณ์กรรมฐานเสียแล้วมาชื่นชมยินดีในวิปัสสนูปกิเลส

การจำแนกอุปกิเลส ๑๐ โดยคาหะ (ความยึดถือ) ๓ อย่าง

วิปัสสนูปกิเลส ๑๐ หรืออุปกิเลส ๑๐ ที่เรียกว่าเป็นอุปกิเลสนั้น เพราะว่า เป็นอารมณ์หรือเป็นวัตถุที่ตั้งของอุปกิเลส มิใช่เพราะว่าเป็นอกุศลแต่อย่างใด ยกเว้นนิกัณติเป็นทั้งตัวอุปกิเลสด้วย และเป็นทั้งอารมณ์ของอุปกิเลสด้วย

อุปกิเลสหรือวิปัสสนูปกิเลสนี้เมื่อกล่าวถึงโดยทางเป็นอารมณ์ หรือเป็นวัตถุที่ตั้งแล้ว ก็คงมี ๑๐ อย่างมี โภทาส เป็นต้น แต่เมื่อว่าโดยทางคาหะคือ ความยึดถือก็มี ๓๐ อย่างคือ เมื่อโยคาวจรยึดถือว่า

๑. โภทาสเกิดขึ้นแก่เราแล้วจัดเป็น **ทัญญูคาหะ** คือ ยึดถือไว้ด้วยอำนาจแห่งทัญญู

๒. โภทาสที่เกิดแก่เรานี้สวยงามถูกใจจริงหนอ จัดเป็น **มานคาหะ** คือ ยึดถือไว้ด้วยอำนาจแห่งมานะ

๓. เมื่อโยคาวจรมีความชื่นชมยินดีในโภทาสนั้น จัดเป็น **ตัณหาคาหะ** คือ ยึดถือไว้ด้วยอำนาจแห่งตัณหา

แม้ในอุปกิเลสที่เหลือก็มีอย่างละ ๓ เหมือนกับโภทาสฉะนั้น จึงรวมเป็นอุปกิเลส ๓๐ โดยทางคาหะ ด้วยประการฉะนี้.

ผู้ไม่ฉลาดในอุปกิเลส

เมื่ออุปกิเลสเกิดขึ้นเช่นนี้แล้วก็ทำให้จิตใจของโยคาวจรไม่ฉลาด ไม่เฉียบแหลม ห้วนใจ ฟู้งซ่านอยู่ในกิเลสเหล่านั้นและด้วยอำนาจของคาหะเหล่านั้น ย่อมทำให้โยคาวจรเห็นอุปกิเลสทั้งหลายเนื่องๆ ว่า “อุปกิเลสเป็นเรา เราเป็นอุปกิเลส อุปกิเลส เป็นอัตตาของเรา”

ธรรมชาติ ๕ อย่างคือ ตั้งแต่โอภาสจนถึงอุเบกขาเป็นกุศลแท้ เพราะจะเกิดขึ้นได้ก็ต้องใช้ความเพียรปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานมาไม่น้อย แต่ที่มามีสภาพเป็นอุปกิเลสก็เพราะเมื่อเกิดขึ้นแล้ว อุปกิเลส ๓ คือ ตัณหา มานะ ทิฏฐิ เหล่านี้ได้โอภาสแทรกเข้ามาเช่นเมื่อโอภาสปรากฏขึ้น ทิฏฐิก็จะเกิดแก่โยคี ทำให้นึกคิดไปว่าแสงสว่างเกิดขึ้นนี้ คงเป็นเพราะตนได้บรรลุธรรมวิเศษแล้วต่อจากนั้น มานะก็จะเกิดขึ้น ทำให้คิดไปว่าตนมีบุญแท้งๆ ต่อจากนั้นก็จะยินดีชอบใจว่า ขอให้เป็นอย่างนี้ตลอดไป อันแสดงว่าตัณหาเกิดขึ้นแล้วเลยทำให้โอภาสซึ่งตัวจริงแล้วเป็นของดีแท้ๆ มากลายสภาพเป็นอุปกิเลสไป ในเรื่องนี้มีอุปมาดังต่อไปนี้ :-

ยังมีอุบาสกผู้หนึ่งเป็นคนคมีศีลธรรมเป็นหัวหน้ามรรคทายกวัดแห่งหนึ่ง เป็นที่นับถือของคนทั่วไปทั้งพระภิกษุสามเณรและชาวบ้าน วันหนึ่งมีเพื่อนจีมา ๓ คนมาชวนไปเที่ยวในตลาด และพากันเข้าไปในร้านสุรา เมื่อนั่งลงแล้วเพื่อนทั้ง ๓ ก็สั่งสุรามารับประทานจนเมาและคุยกันเอะอะ ฝูงชนเดินผ่านไปมาได้ยินเสียงดังต่างก็เหลียวดู เห็นอุบาสกผู้นั่งอยู่ในวงเหล้าก็นึกติฉินนินทา พากันเข้าใจผิดคิดว่าอุบาสกที่ตนนับถือในคุณธรรมนั้นกลายเป็นคนดื่มสุราไปเสียแล้ว เพราะเห็นอยู่ว่าอุบาสกผู้นั่งอยู่ในวงเหล้า และสถานที่นั่งก็เป็นโรงเหล้า แม้อุบาสกผู้นั้นยังมั่นอยู่ในศีลไม่ได้ดื่มเลย นั่งเฉยๆ อยู่แท้ๆ ก็ต้องถูกนินทาเสียชื่อเสียงเพราะเพื่อนจีมา ๓ คนนั้นเป็นผู้ก่อเหตุ

ข้อนี้ฉันใดธรรมชาติ ๕ ประการคือ ตั้งแต่โอภาสจนถึงอุเบกขา ก็เหมือนกัน ทั้งๆ ที่เป็นของดีเป็นกุศลแท้ๆ แต่ก็ต้องมาเสียชื่อกลายเป็นอุปกิเลสไปเพราะว่าเพื่อนจีมาทั้ง ๓ คือ ตัณหา มานะ ทิฏฐิ เป็นตัวก่อเหตุ แต่พอผ่านญาณนี้ไปแล้ว ตัณหา มานะ ทิฏฐิ ก็ยอมจากไป ธรรมทั้ง ๕ ประการก็กลับเป็นของดีตามเดิมและพิเศษเสียด้วย เพราะเป็นโพชนงค์คือ เป็นองค์คุณสำคัญของเหตุให้ได้มรรคผล ส่วน

ข้อสุดท้ายคือนิกันตินั้นเป็นตัวอุกศล เป็นอุปกิเลสแต่อย่างไม่ต้องสงสัย ฉะนั้นในวิสุทธิมรรคจึงแสดงไว้ว่า

วิปัสสนูปกิเลสา हि ปฏิเวธปตฺตสฺส อริยสาวกสฺส, เจว วิปปฏิปนฺนกสฺส, จ นิภิตฺตกมฺมภูฏานสฺส กุสีตฺตปุคฺคสฺส นุปฺปชฺชนฺติ ฯ

พระอริยบุคคลผู้ถึงปฏิเวธคือท่านที่ผ่านโสฬสญาณไปครั้งหนึ่งแล้วอธิษฐานกลับลงมาถึงญาณนี้อีกหรือ พระอริยบุคคลที่สูงขึ้นไปกว่านี้ก็ดี, โยคีผู้ปฏิบัติผิติดทางก็ดี โยคีผู้เกียจคร้านทอดทิ้งกรรมฐานก็ดี คนเหล่านี้ย่อมไม่พบวิปัสสนูปกิเลสเลย

อนึ่ง ท่านกล่าวว่า สมุมาปฏิปนฺนกสฺส ปน ยุตฺตปยุตฺตสฺส อารทฺธวิปสฺสกสฺส กุลปฺตฺตสฺส อุปฺปชฺชนฺติเยว ฯ

ส่วนผู้ปฏิบัติถูกทาง พยายามกำหนดวิปัสสนาไม่ทอดเลย จนถึงอุทัพพญาณอย่างอ่อน ย่อมจะพบวิปัสสนูปกิเลสเหล่านี้แน่นอน

ผู้ฉลาดในอุปกิเลส

แต่สำหรับโยคาวจรที่ฉลาดเป็นบัณฑิตเฉียบแหลม ประกอบด้วยความรู้ เมื่ออุปกิเลสทั้งหลายมีโอภาสเป็นต้นเกิดขึ้นก็กำหนดรู้ ใคร่ครวญด้วยสติปัญญา ดังนี้ว่า :-

๑. โอภาสนี้เกิดขึ้นแก่เราแล้วแต่สภาวะของโอภาสนั้นไม่เที่ยง มีปัจจัยปรุงแต่งอาศัยปัจจัยจึงเกิดขึ้น มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา มีความดับไปเป็นธรรมดา

๒. ถ้าโอภาสนี้เป็นอัตตาแล้ว การยึดถือโอภาสว่าเป็นอัตตาก็สมควร แต่โอภาสนี้มิใช่อัตตา เป็นอนัตตา เพราะว่าไม่เป็นไปในอำนาจ เป็นอนิจจัง เพราะว่ามีแล้วหาไม่ เป็นทุกขัง เพราะว่ามีการเบียดเบียน

ครั้นเมื่อโยคาวจรใคร่ครวญดังกล่าวมาแล้วก็จะเห็นเนื่องๆ ในโอภาสว่า “โอภาสนี้มิใช่ของเรา เรามีใช่โอภาส โอภาสนี้มิใช่อัตตาของเรา” แม้ในอุปกิเลสที่เหลือก็พิจารณาในทำนองเดียวกัน และเมื่อโยคาวจรเห็นอยู่เสมอเนื่องๆ อย่างนี้ก็ไม่หวั่นไหว ไม่สั่นคลอนด้วยอำนาจของอุปกิเลสทั้งหลาย เหตุฉะนั้นพระโบราณจารย์จึงกล่าวไว้ว่า

อิมานิ ทส จานานิ

ปัญญาสุต ปริจิตา

ธมฺมทุฏฐจุกฺคโธ โหติ

น จ วิกุเขปํ คจฺจนติ ฯ

โยคีบุคคลนั้น กำหนดรู้ฐานะคือวิปัสสนูปกิเลส ๑๐ ประการนี้ ด้วยปัญญาแล้ว ย่อมเป็นผู้ฉลาดในธัมมทุฏฐจะ^๑ และย่อมไม่ถึงความฟุ้งซ่าน

เมื่อโยคาวจรปราศจากความฟุ้งซ่านชื่อว่า ฉางชฺฌคือ อุปกิเลสครบ ๓๐ อย่างได้แล้ว กำหนดรู้ว่าสิ่งใดเป็นมรรคและมีไช้มรรค เช่น ธรรมทั้งหลายมีโอภาสเป็นต้น มีไช้มรรค แต่วิปัสสนาญาณที่พ้นแล้วจากอุปกิเลสและดำเนินไปตามวิถีแห่งวิปัสสนานั้นเป็นมรรค ปัญญาที่รู้ว่ามีมรรคและมีไช้มรรคนี้เกิดแก่โยคีใด ก็เป็นอันว่าโยคินั้นบรรลุดังมัคคามัคคญาณทัตสสนวิสุตติ

เมื่อโยคีได้ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนามาจนบรรลุดังมัคคามัคคญาณทัตสสนวิสุตตินี้ ถือได้ว่าการกำหนดรู้ในสังขะ ๓ อย่างด้วยโลกียปัญญา ดังนี้

๑. กำหนดรู้ทุกขสังข ด้วยการกำหนดรู้รูปนามในทกฺขวิสุตติ
๒. กำหนดรู้สมุทยสังข ด้วยการกำหนดรู้ปัจจัยของรูปนามในกังขาวิตรณวิสุตติ
๓. กำหนดรู้มรรคสังข ด้วยการกำหนดรู้มรรคโดยชอบในมัคคามัคคญาณทัตสสนวิสุตติ

พลวอุทฺทัพพญาณ

พลวอุทฺทัพพญาณ หรือ อุทฺทัพพญาณอย่างแก่ อุทฺทัพพญาณในเบื้องต้นไม่สามารถกำหนดรู้พระไตรลักษณ์ตามความเป็นจริงได้เพราะถูกอุปกิเลส ๑๐ ทำให้มัวหมองลง ฉะนั้น โยคาวจรจึงต้องทำความเพียรพยายามต่อไปอีก จนสามารถพ้นจากอุปกิเลส ๑๐ แล้วอุทฺทัพพญาณอย่างแก่ที่พ้นจากอุปกิเลสก็จะเกิดขึ้น แล้วสามารถกำหนดรู้พระไตรลักษณ์ได้อย่างมั่นคงชัดเจน

ถามว่า ลักษณะทั้งหลายไม่ปรากฏ เพราะอะไรปิดบังไว้และเพราะไม่มนสิการอะไร ?

^๑ ธมฺมทุฏฐจุกฺคโธ เป็นผู้ฉลาดในการถอนตนขึ้นจากธรรม คือ วิปัสสนูปกิเลส

ตอบว่า อันดับแรก **อนิจจลักษณะ** ไม่ปรากฏนั้นเพราะสันตติปิดบังไว้ และเพราะไม่มนสิการความเกิดและความดับ

ทุกขลักษณะ ไม่ปรากฏนั้นเพราะอิริยาบถทั้งหลายปิดบังไว้ และเพราะไม่มนสิการความเบียดเบียนเฉพาะหน้าด้วยความเกิดขึ้นและความดับไป

อนัตตลักษณะ ไม่ปรากฏนั้นเพราะขณะความเป็นแห่งหรือกลุ่มก้อนปิดบังไว้ และเพราะไม่มนสิการถึงความสลายตัวของธาตุต่างๆ

แต่เมื่อโยคาวจรกำหนดรู้ความเกิดและดับแล้วเพิกถอนสันตติออกไป อนิจจลักษณะก็ปรากฏโดยสภาวะของตนตามความเป็นจริง เมื่อมนสิการความเบียดเบียนเฉพาะหน้าอยู่เนืองๆ แล้วเพิกถอนอิริยาบถ ทุกขลักษณะก็ปรากฏตามสภาวะของตนตามความเป็นจริง และเมื่อกระจายธาตุต่างๆ ออกไป แล้วทำการกระจายขณะความเป็นแห่งหรือกลุ่มก้อนเสีย อนัตตลักษณะก็ปรากฏ ตามสภาวะของตนตามความเป็นจริง

เมื่อโยคาวจรเจริญวิปัสสนากาวนา จนบรรลุถึงอุทฺทปฺพญาณอย่างแก่แล้ว ย่อมพิจารณากำหนดรู้ในลักษณะ ๓ ดังนี้คือ :-

๑. อนิจจลักษณะ คือลักษณะของความไม่เที่ยง หมายถึงความที่สังขารเหล่านั้นเกิดขึ้นแล้วก็ดับไป หรืออาการและวิการที่มีแล้วหายไป

๒. ทุกขลักษณะ คือลักษณะของความเป็นทุกข์ หมายถึงอาการเบียดเบียนเฉพาะหน้าอยู่เนืองๆ

๓. อนัตตลักษณะ คือลักษณะของความไม่มีอัตตา หมายถึงอาการที่ไม่เป็นไปตามอำนาจบังคับบัญชา

เมื่อโยคาวจรกำหนดในลักษณะดังกล่าวมานี้ชื่อว่า อุทฺทปฺพญาณอย่างแก่ ได้ดำเนินไปตามวิถีหน้าที่ของตน ตามความเป็นจริงทุกประการ

จบ อุทฺทปฺพญาณ

๕. ภัทธาน

ภัทธาน หมายความว่า เป็นญาณที่พิจารณาเห็นการดับไปของรูปนาม โดยส่วนเดียว ดังมีวจนัตถะแสดงว่า อุทฺธํ มุณฺณจิตฺวา วเย ปวตฺตํ ญาณํ ภทฺทธานํ แปลว่า ญาณที่ปล่อยความเกิด แล้วเป็นไปในความเสื่อมชื่อว่า ภัทธาน องฺคัชรรม ได้แก่ ปัญญาเจตสิกในมหากุศลญาณสัมปยุตตจิต

ก็เมื่อโยคาวจรกำหนดและชั่งใจไตร่ตรองในรูปนามทั้งหลายว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตาอยู่เสมอๆ วิปัสสนาญาณก็มีกำลังแก่กล้าขึ้น สภาพะของสังขารทั้งหลายปรากฏรวดเร็วมาก ทำให้วิปัสสนาญาณกำหนดไม่ทันความเกิดขึ้น ความตั้งอยู่ ความเป็นไป หรือนิมิตของสังขารทั้งหลาย สติและวิปัสสนาญาณคงกำหนดตั้งมั่นอยู่เฉพาะนิโรธคือ ความสิ้นไป ความเสื่อมไป หรือความแตกทำลายไปของสังขารทั้งหลายแต่เพียงอย่างเดียว

เมื่อสมาธิญาณแก่กล้าแล้ว สังขารอารมณ์ทั้งหลายย่อมปรากฏแก่โยคี ผู้ปฏิบัติโดยอาการที่หายไป จนเมื่อเวลาเกิดขึ้นหรือตั้งอยู่ก็ไม่เห็นเลย ถึงสันตติความสืบทอด ความเป็นไปก็ขาดตอน สันฐานก็ปรากฏอาการหายไปจะกำหนดได้ก็เพียง “นิโรธ” ที่มีความสิ้นไป เสื่อมไปและแตกดับไปเท่านั้น คำว่า นิโรธ มี ๒ อย่าง คือ

๑. อุปปาตนิโรธ ได้แก่ความดับที่ยังมีอาการเกิดขึ้น

๒. อนุปปาตนิโรธ ได้แก่ความดับที่เป็นมัคคนิโรธ เช่น นิโรธของท่านผู้เข้าผลสมาบัติ และนิโรธสมาบัติ

สำหรับนิโรธศัพท์ในที่นี้หมายถึงอุปปาตนิโรธคือ ความดับที่ยังมีการเกิดขึ้นอีก

ปัญญาในการกำหนดรู้ความดับไปของอารมณ์อยู่เนืองๆ หรือปัญญาที่กำหนดรู้อารมณ์โดยความสิ้นไป ความเสื่อมไปชื่อว่า ภัทธานวิปัสสนาญาณ

การกำหนดเห็นเนืองๆ

การกำหนดเห็นเนืองๆ ในอารมณ์ โดยความดับไปความสิ้นไป ความเสื่อมไป คำว่า “เห็นเนืองๆ” หมายความว่าเห็นเนืองๆ ในอารมณ์นั้นโดยความไม่เที่ยงมิใช่เห็นเนืองๆ โดยความเป็นของเที่ยง เห็นเนืองๆ โดยความเป็นทุกข์มิใช่เห็นเนืองๆ

โดยความเป็นสุข เห็นเนื่องๆ โดยความเป็นอนัตตามิใช่เห็นเนื่องๆ โดยความเป็น
อัตตา จึงเกิดความเบื่อหน่ายมิใช่เกิดความเพลิดเพลिनยินดี (ค้นหาที่ประกอบด้วยปิติ)
เกิดความปราศจากกำหนด มิใช่เกิดความกำหนด เกิดความดับไปมิใช่เกิดขึ้น เกิดการ
สลัดทิ้งไปมิใช่เกิดการยึดถือไว้

เมื่อเห็นเนื่องๆ โดยความไม่เที่ยง ก็ละนิจสัญญา คือความจำหมายว่าเที่ยง
เมื่อเห็นเนื่องๆ โดยความเป็นทุกข์ ก็ละสุขสัญญา คือ ความจำหมายว่าเป็นสุขหรือ
เห็นเนื่องๆ โดยความเป็นอนัตตา ก็ละอัตตสัญญา คือ ความจำหมายว่ามีตัวตนเสียได้

เมื่อโยคาวจรกำหนดเห็นเนื่องๆ ในสังขารทั้งปวงโดยความไม่เที่ยง เป็นทุกข์
และเป็นอนัตตาแล้วก็ทำให้เกิดการเบื่อหน่ายไม่เพลิดเพลिनยินดี ปราศจากความกำหนด
การละความกำหนด (ราคะ) ในขั้นนี้เป็นไปด้วยอำนาจแห่งวิปัสสนาญาณชั้นโลกียะ
เท่านั้น

เมื่อโยคาวจรกำหนดเห็นเนื่องๆ ในสังขารทั้งหลายโดยความดับไป และเป็น
ผู้ปราศจากความกำหนดแล้วก็จะสามารถกำหนดเห็นเนื่องๆ ในสังขารทั้งปวงที่ไม่เคย
เห็นโดยความดับไปได้ ด้วยอำนาจแห่งวิปัสสนาญาณโดยลำดับ และการมนสิการใน
สังขารเหล่านี้ก็เห็นแต่ความดับเพียงอย่างเดียว ไม่เห็นความเกิด เมื่อโยคาวจรปฏิบัติ
มาถึงอย่างนี้แล้ว ก็ชื่อว่า สลัดสังขารทั้งหลายทิ้งไปไม่ยึดถือไว้

เมื่อผู้ปฏิบัติเห็นเนื่องๆ ในสังขารทั้งปวงโดยความไม่เที่ยงเป็นต้น ซึ่งทำให้
เกิดการสละกิเลสทั้งหลายพร้อมทั้งขั้นและอภิสังขารทั้งหลาย ด้วยอำนาจตทังคปหาน
(ละด้วยองค์ของธรรมนั้น) ที่เรียกว่า ปริจจาคปณิสัสสัคโค คือ การสลัดทิ้งไปด้วย
การสละหรือ ทำให้เกิดการมุ่งหน้าเข้าไปสู่พระนิพพาน อันเป็นสภาวะตรงข้ามกับ
สังขตธรรม หรือน้อมไปสู่พระนิพพานนั้น ด้วยการเห็นโทษของสังขตธรรมที่เรียก
ว่า ปักขันทนปณิสัสสัคโคคือ การสลัดทิ้งไปด้วยการมุ่งหน้าเข้าไป

เมื่อผู้ปฏิบัติประกอบด้วยอนุปัสสนามิ อนิจจานุปัสสนา เป็นต้น ดังกล่าว
มาแล้วนั้นจึงสละกิเลสได้ด้วยตทังคปหานและมุ่งหน้าหรือน้อมไปสู่พระนิพพาน อีก
ทั้งไม่ยึดถือกิเลสไว้ด้วยการทำให้เกิด และไม่ยึดถือสังขตธรรมไว้ด้วยการไม่เห็นโทษ
ดังนั้น จึงกล่าวว่าเป็นการ “สลัดทิ้งไป ไม่ยึดถือไว้”

โยคีบุคคลกำหนดรู้จิตที่มีรูปเป็นอารมณ์อยู่เนื่องๆ โดยความดับไปนั้น มี
ลักษณะ ๒ ประการ คือ

๑. กำหนดรู้ความสิ้นไปเสื่อมไปของรูป (ที่เป็นอารมณ์ของจิต)
๒. กำหนดรู้ความสิ้นไปเสื่อมไปของจิต (ที่มีรูปเป็นอารมณ์) ด้วยจิตอีกดวงหนึ่ง

ปฏิสังขารวิปัสสนา

ปฏิสังขารวิปัสสนาคือ การเห็นแจ้งด้วยการกำหนดรู้อารมณ์อยู่เนืองๆ ปฏิสังขารวิปัสสนานี้ มีลักษณะ ๓ ประการ คือ :-

๑. การย้ายไปสู่อารมณ์ หมายความว่า เมื่อเห็นความดับของรูปด้วยจิตดวงใดแล้ว ก็พึงเห็นความดับของจิตได้ด้วยจิตดวงอื่นต่อไปอีก
๒. คงที่อยู่ในอารมณ์ หมายความว่า ในขณะที่กำหนดรู้อยู่เนืองๆ นั้นก็พิจารณาแน่วแน่แต่ในความดับไปของสังขารเท่านั้น ไม่พึงพิจารณาถึงความเกิดขึ้น
๓. มีกำลังเข้มแข็งในการนึกคิด หมายความว่า มีความสามารถในการนึกคิดติดต่อกันไปไม่มีหยุดคั่นเลยคือ เมื่อเห็นความดับของรูปแล้ว ก็เห็นความดับของจิตต่อไปอีก

ปฏิสังขารวิปัสสนานี้ก็ชื่อว่า รั้งคานุปัสสนา เหมือนกัน

วยลักขณวิปัสสนา

วยลักขณวิปัสสนา คือ การเห็นแจ้งลักษณะของความดับไป วยลักขณวิปัสสนานี้มีลักษณะ ๒ ประการ คือ :-

๑. เมื่อกำหนดรู้อารมณ์คือ สังขารในปัจจุบันโดยความแตกดับอยู่ แม้สังขารในอดีตหรืออนาคต ก็กำหนดรู้ได้เช่นกันว่าเคยแตกดับมาแล้ว และจักแตกดับต่อไปตามลำดับของอารมณ์ที่เคยเห็นมาแล้ว สมดังที่พระโบราณจารย์ทั้งหลายกล่าวไว้ว่า :-

สวัชฆมานมฺหิ วิสุทฺถทสฺสโน

ตทหนุญฺ เนติ อตีตนาคเต

สพฺเพปิ สงฺขารคตา ปโลกิโน

อุตฺตาวพินฺทุ สุริเยว อุคฺคเต ฯ

ภิกษุผู้มีความเห็นบริสุทธิ์ในสังขาร ซึ่งมีอยู่ในปัจจุบันย่อม นำเอาความเห็นบริสุทธิ์ไปในสังขาร ที่เป็นอดีตและอนาคตด้วยว่า สังขารทั้งหลายแม้ทั่วทั้งปวงก็มีปรกติแตกสลายไป เหมือนหยาด น้ำค้างแห้งไป เมื่อพระอาทิตย์ขึ้นมา ฉะนั้น.

๒. มีลักษณะนุ่มไปในนิโรธคือ เมื่อกำหนดรู้ความดับไปของอารมณ์ในปัจจุบัน อดีต และอนาคตแล้ว จิตก็จะนุ่มไปหรือโอนไปสู่ความดับไปอย่างหนักแน่น

อธิปัญญาวิปัสสนา

อธิปัญญาวิปัสสนาคือ การเห็นแจ้งด้วยปัญญาที่รู้ยิ่ง มีลักษณะ ๓ ประการ คือ

๑. มีการกำหนดรู้อารมณ์คือ รูป ด้วยความแตกดับอยู่เนืองๆ
๒. เมื่อกำหนดรู้ความแตกดับของรูปด้วยจิตดวงใดแล้ว ในขณะต่อมาก็ กำหนดรู้ความแตกดับของจิตดวงนั้นๆ ได้เช่นเดียวกัน
๓. เมื่อกำหนดเห็นความดับของสังขารทั้งปวงอยู่เนืองๆ ความว่างเปล่าก็ปรากฏชัดขึ้นว่า “สังขารทั้งหลายนั่นเองเป็นสิ่งที่แตกดับไป การแตกดับของสังขารทั้งหลายนั่นเองที่สมมติกันว่าเป็นการตาย แท้จริงไม่มีสัตว์หรือบุคคลใดๆ เลยที่แตกดับหรือตายไป” ดังนั้น พระโบราณจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวไว้ว่า :-

ขนฺธา นิรุฆณฺติ น จตฺติ อญฺโณ

ขนฺธาน เกโท มรณฺนฺติ วุจฺจติ

เตสํ ขยํ ปสฺสติ อปฺปมตฺโต

มถึว วิหฺณํ วชิเรน โยนิโส ฯ

ขันธทั้งหลายดับไป มิใช่สัตว์หรือบุคคลใดๆ ความแตกดับของ ขันธทั้งหลาย เขาเรียกกันว่า ความตาย โยคีผู้ไม่ประมาทเห็นอยู่ซึ่ง ความแตกดับของขันธทั้งหลายเหล่านั้นด้วยอุบายอันแยบคาย เหมือนช่างเจียรไนเห็นแก้วที่ตนเจาะอยู่ด้วยเพชร ฉะนั้น*

* ข่างมุงคูอยู่ที่รู้เจาะ มิได้เพ่งดูสีหรือส่วนอื่นของแก้วมณี ฉนใด โยคีก็เพ่งดูความแตกดับของขันธทั้งหลาย มิได้เพ่งดูขันธทั้งหลาย ฉนนัน

เมื่อโยคาวจรปฏิบัติมาจนถึงถึงกังคานุปัสสนาญาณแล้ว จิตใจย่อมไม่ส่ายไป
 ส่ายมาในทิวทัศน์ต่างๆ มี สัสสตทิวทัศน์ เป็นต้น และเป็นผู้ที่มีมนสิการอยู่เสมอว่า “สิ่งที่
 ยังไม่ดับ ก็กำลังดับ สิ่งที่ยังไม่แตกก็กำลังแตก” ไม่มนสิการถึงความเกิดขึ้น ความ
 ตั้งอยู่ ความเป็นไป และนิमितของสังขารทั้งหลายทั้งปวง คงเห็นแต่ความแตกดับเพียง
 อย่างเดียว ประคองบุคคลที่กำลังเห็นการแตกของภพขณะที่ยังบอบบาง หรือเห็นการแตก
 กระจายของฝุ่นละอองที่กำลังปลิวว่อนอยู่ในอากาศ เพราะบุคคลใช้วัตถุมีก่อนเห็น
 เป็นต้น ห่มไปที่กองฝุ่นหรือเห็นจุณการแตกของเมล็ดงาที่กำลังถูกคว่ำ หรือเหมือน
 บุรุษที่ยืนอยู่ ณ ริมฝั่งสระโบกขรณีหรือริมฝั่งแม่น้ำเมื่อฝนกำลังตกอย่างหนัก เขาก็
 สามารถเห็นตอม่น้ำใหญ่ๆ เกิดขึ้นบนผิวน้ำแล้วก็แตกไปทันทีทันใด ฉะนั้น พระผู้มี
 พระภาคเจ้าทรงหมายถึง โยคาวจรที่บรรลุถึงกังคานุปัสสนาญาณนี้ จึงตรัสว่า

ยถา ปุพฺพพุกํ ปสฺสเส

ยถา ปสฺสเส มรฺยิจํ

เอวํ โลกํ อเวกฺขณฺตํ

มจฺจุรราชา น ปสฺสตีติ ฯ

พระยามัจจุราชย่อมไม่เห็นบุคคลซึ่งกำหนดเห็นโลก (ขั้นที่ ๕)
 เหมือนเห็นตอม่น้ำ หรือพยับแดดฉะนั้น

อานิสงส์ของกังคญาณ

เมื่อโยคาวจรเห็นอยู่เนืองๆ ว่า “สังขารทั้งหลายทั้งปวงแตกดับไป” อยู่อย่าง
 นั้น กังคานุปัสสนาญาณก็จะมีกำลังแก่กล้าพร้อมด้วยอานิสงส์ ๘ ประการ คือ :-

๑. ละภวทิวทัศน์
๒. สละความรักใคร่ในชีวิต
๓. มีความเพียรมั่นคงในการปฏิบัติ
๔. มีอาชีพอันบริสุทธิ์
๕. ละความทะเยอทะยาน
๖. ปราศจากความกลัว
๗. ประกอบด้วยขันติและโสรจจะ
๘. อุดกั้นต่อสิ่งที่ไม่พอใจ และในความกำหนดยินดี

ด้วยเหตุนี้ พระโหราณาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวไว้ว่า :-

อิมานิ อภฺรคฺคณฺมตฺตมานิ

ทิสฺวา ตทฺธิ สมฺมสตี ปฺนปฺปนํ

อาทิตฺตเจตฺตสฺสโรปโม มฺนิ

ภฺงคานุปฺสฺสตี อมตสฺส ปตฺตติยา ฯ

มุนิที่มีปรกติเห็นเนืองๆ ซึ่งความแตกดับ ครั้นเห็นคุณอันยอดเยี่ยม ๘ ประการแล้ว เสมือนบุคคลที่มีผ้าโพกศีรษะซึ่งไฟกำลังไหม้ อยู่ ก็กำหนดเห็นแล้วเห็นเล่าย่อยด้วยภังคานุปัสสนาญาณนั้น เพื่อบรรลุมตาคือนิพพาน

จบ ภังคญาณ

๖. ภยญาณ^๑

ภยญาณ หมายความว่า เป็นญาณที่กำหนดรูปนามโดยความเป็นของน่ากลัวดังมี วจนัตถะแสดงว่า สงฺขารานํ ภยโต อฺนุปฺสฺสनावเสน ปวตฺตํ ญาณํ ภยญาณํ แปลว่า ญาณที่เป็นไปด้วยอำนาจพิจารณาเนืองๆ ถึงสังขตธรรมทั้งหลาย โดยความเป็นของน่ากลัว ดังนั้น จึงชื่อว่า ภยญาณ องค์ธรรมได้แก่ ปัญญาเจตสิก

อธิบายภยญาณ มี ๓ อย่าง

๑. เมื่อโยคีบุคคลเจริญภังคานุปัสสนาให้แก่กล้ามากขึ้น ด้วยการกำหนดรู้ความสิ้นไปเสื่อมไปหรือความแตกดับของสังขารทั้งปวงเป็นอารมณ์อยู่ สังขารทั้งหลายซึ่งมีความแตกดับอยู่ในภพ ๓ กามะเนศ ๔ คติ ๕ วิญญานฐิติ ๗ สัตตาวาส ๘ ก็จะปรากฏเป็นสภาพที่น่ากลัวมาก เช่นเดียวกับสีหะ พยัคฆะ เสือเหลือง หมี เสือดาว ยักษ์ รากษส โคตุ สุนัขดุ ช้างดุตกมัน อสรพิษร้าย สายฟ้า ป่าช้า สนามรบ หรือหลุมถ่านเพลิงที่ลุกโชนชั้ว เป็นต้น ซึ่งปรากฏเป็นที่น่ากลัวมากแก่บุรุษชี้ขาดที่ปรารถนาจะมีชีวิตอย่างสุขสบาย

^๑ บาลีวิสุทธิมรรค หน้า ๒๘๒ ใช้ว่า ภยคุปฺภฺยานญาณ

๒. เมื่อโยคีบุคคลกำหนดรู้ชัดว่า “สังขารทั้งหลายที่เป็นอดีตก็ดับไปแล้ว ที่เป็นปัจจุบันก็กำลังดับ แม้จะเกิดในอนาคตก็จักดับไป” เช่นนี้แสดงว่า ณ ที่ตรงนี้ ญาณชื่อว่า ภูตปัญฐานญาณ บังเกิดขึ้นแล้ว

๓. อุปมาในภยตูปัฏฐานญาณ^๒ มีดังนี้

ก. สตรีผู้หนึ่งมีบุตรชาย ๓ คน เป็นผู้มีคามพิศต่อพระราชา พระองค์ตรัสสั่งให้ลงโทษตัดศีรษะของบุตรชายทั้งสามนั้น สตรีผู้นั้นได้ไปยังตะแลงแกงพร้อมกับบุตรชายทั้งสามด้วย ทันใดนั้นเขาก็ตัดศีรษะของบุตรชายคนโตของเธอ แล้วเตรียมการเพื่อตัดศีรษะของบุตรชายคนกลาง สตรีนั้นเห็นศีรษะของบุตรชายคนโตถูกตัดไปแล้ว และเห็นศีรษะบุตรชายคนกลางกำลังถูกตัดอยู่ ก็ทอดอาลัยในบุตรชายคนเล็กเสียได้ว่า “แม้พ่อคนเล็กนี้ก็จักเป็นเช่นเดียวกับบุตรชายทั้งสองคนนั้นนั่นแหละ”

ในอุปมานั้น การที่โยคีเห็นความดับของสังขารทั้งหลายที่เป็นอดีต ก็เปรียบเหมือนการที่สตรีผู้นั้นเห็นศีรษะของบุตรชายคนโตถูกตัดไปแล้ว การที่โยคีเห็นความดับของสังขารทั้งหลายที่เป็นปัจจุบัน ก็เปรียบเหมือนการที่สตรีนั้นเห็นศีรษะของบุตรชายคนกลางกำลังถูกเขาดัดอยู่ การที่โยคีเห็นความดับของสังขารทั้งหลายที่จะบังเกิดขึ้นแม้ในอนาคตก็เปรียบเหมือนการที่สตรีผู้นั้นทอดอาลัยในบุตรชายคนเล็กว่า “ถึงแม้พ่อคนเล็กนี้ก็จักเป็นเช่นเดียวกับบุตรชายทั้งสองคนนั้นเหมือนกัน” เมื่อโยคินั้นเห็นอยู่อย่างนี้ ณ ที่ตรงนี้ ภูตปัญฐานญาณ ก็บังเกิดขึ้น

ข. สตรีผู้มีปรกติเป็นคนมีลูกเฒ่า (ตาย) คลอดลูกมาแล้ว ๑๐ คน ใน ๑๐ คนนั้น ตายไปแล้ว ๕ คน คนหนึ่งกำลังจะตายอยู่ในอ้อมแขน อีกคนหนึ่ง (คนที่ ๑๑) ยังอยู่ในท้อง สตรีนั้นเห็นลูก ๕ คนตายไปแล้ว และคนที่ ๑๐ ก็กำลังจะตาย จึงทอดอาลัยในลูกคนที่อยู่ในท้องว่า “ถึงแม้เจ้าคนที่อยู่ในท้องนี้ก็จักเป็นเหมือนลูกทั้งหลายเหล่านั้น”

ในอุปมานั้น การที่โยคีเห็นความดับของสังขารทั้งหลายที่เป็นอดีต ก็เปรียบเหมือนการที่สตรีนั้นรำลึกถึงความตายของลูกทั้ง ๕ คน การที่โยคีเห็นความดับของสังขารทั้งหลายที่เป็นปัจจุบัน เปรียบเหมือนการที่สตรีนั้นเห็นลูกคนที่อยู่ในอ้อมแขนกำลังจะตายไป การที่โยคีเห็นความดับของสังขารทั้งหลายที่เป็นอนาคต เปรียบ

^๒ ในวิสุทธิมรรคบาลี หน้า ๒๘๒

เหมือนการทอดอาลัยในลูกคนที่อยู่ในท้องของสตรีผู้นั้น เมื่อโยคินั้นเห็นอยู่อย่างนี้ ในขณะนั้น ก็ชื่อว่า ภัยตุปฺปญฺฐานญาณ กำลังเกิดขึ้น

ว่าด้วยความกลัวกับภยญาณ

ภัยตุปฺปญฺฐานญาณมิใช่เป็นญาณที่ประกอบด้วยความกลัว แต่ภัยตุปฺปญฺฐานญาณ เป็นญาณที่ไตร่ตรองอยู่ว่า “สังขารทั้งหลายที่เป็นอดีตก็ดับไปแล้ว, ที่เป็นปัจจุบันก็กำลังดับ, ที่เป็นอนาคตก็จักดับ” แน่แท้เพราะฉะนั้น จึงเปรียบเหมือนบุรุษที่เห็นหลุมถ่านเพลิง ๓ หลุมใกล้ประตูเมือง ตัวเขาเองไม่รู้สึกลัว เพียงแต่เกิดความไตร่ตรองหรือรู้สึกหวาดเสียวว่า เมื่อมีคนตกลงไปในหลุมทั้ง ๓ นี้ คงได้รับความทุกข์ทรมานอย่างแน่นอน หรือเปรียบเหมือนบุรุษที่เห็นหลาว ๓ เล่มคือ หลาวไม้ตะเคียน, หลาวเหล็ก, หลาวทองเหลือง ที่ปักเรียงกันไว้ตัวเองมิได้กลัวเพียงแต่เกิดความไตร่ตรอง หรือรู้สึกหวาดเสียวว่า เมื่อมีคนตกลงมาบนหลาวทั้ง ๓ นี้คงได้รับทุกขเวทนาเป็นอันมากทีเดียวฉันใด ภัยตุปฺปญฺฐานญาณนี้ก็ฉันนั้น ญาณเองมิได้กลัวแต่อย่างใด เพียงเกิดการไตร่ตรองอยู่ว่า “สังขารทั้งหลายในภพทั้ง ๓ ซึ่งเปรียบด้วยหลุมถ่านเพลิงและหลาว ที่เป็นอดีตก็ดับไปแล้ว, ที่เป็นปัจจุบันก็กำลังดับ, ที่เป็นอนาคตก็จักดับอย่างแน่นอน”

ไตรลักษณ์กับความกลัว คือ :-

เมื่อสังขารทั้งหลายที่เป็นไปในภพ ๓ กำเนิด ๔ คติ ๕ วิญญูธรรม ๗ และสัตตาวาส ๘ ทุกหนทุกแห่งจะต้องถึงซึ่งความพินาศไป เพราะเป็นของที่มีภัยอยู่เฉพาะหน้าแล้วก็จะจักปรากฏเป็นสิ่งที่น่ากลัวแก่ญาณนั้น จึงเรียกญาณนั้นว่า ภัยตุปฺปญฺฐานญาณ

เมื่อโยคิมนสิการสังขารทั้งปวงโดยความไม่เที่ยง นิमितคือ ความดับไปของสังขารทั้งที่เป็นอดีต ปัจจุบัน และอนาคต ก็จะปรากฏเป็นสภาพที่น่ากลัวแก่โยคี

เมื่อโยคิมนสิการสังขารทั้งปวงโดยความเป็นทุกข์ ปวัตตะความเป็นไปของสังขารคือ ความบีบคั้นเฉพาะหน้าที่เข้าใจกันว่าเป็นความสุข ที่เป็นไปในรูปภพและอรูปภพก็จะปรากฏเป็นสภาพที่น่ากลัว

เมื่อโยคิมนสิการสังขารทั้งปวงโดยความเป็นอนัตตา นิमितและปวัตตะความเป็นไปของสังขารก็ปรากฏเป็นของว่างเปล่า เป็นของสูญ ไม่มีเจ้าของไม่มีผู้นำ

เป็นประคูป้านร้าง พยับแดด และวิมานในอากาศด้วยเหตุนี้ นิमितและปวัตตะ ความ เป็นไปจึงปรากฏเป็นสภาพที่น่ากลัวแก่โยคี

จบ ภยญาณ

๗. อาทีนวญาณ

อาทีนวญาณ หมายความว่า เป็นญาณที่เห็นสังขารรูปนามเป็นโทษ ดังมี วจนัตถะว่า ทิฏฐสงขารานํ อาทีนวโต เปกขานวเสน ปวตฺตํ ฌาณํ อาทีนวฌาณํ ฯ แปลว่า ญาณที่เป็นไปด้วยอำนาจการเพ่งถึงสังขารเป็นของน่ากลัว ซึ่งตนได้เห็นแล้ว โดยความเป็นโทษ ฉะนั้น จึงชื่อว่า อาทีนวญาณ องค์ธรรมได้แก่ ปัญญาเจตสิก ที่ใน มหากุศลญาณสัมปยุตจิต

อธิบายอาทีนวญาณมี ๒ อย่าง

๑. เมื่อโยคีทำภยตูปัญฐานญาณให้เจริญมากยิ่งขึ้นแล้ว ไม่ยึดเหนี่ยวใน สังขารทั้งหลายที่เป็นไปในภพ ๓ กามะณี ๔ คติ ๕ วิญญูญฐิติ ๗ สัตตาวาส ๘ เพราะว่าภพภูมิทั่วทุกหนแห่งเหล่านั้นไม่มีที่ต้านทาน ไม่มีที่หลบหลีก ไม่มีที่จะไป ไม่มี ที่อาศัย และไม่เป็นที่ปรารถนาแก่โยคี เพราะว่า

ภพ ๓ ปรากฏประคุดหลุมถ่านเพลิง ซึ่งเต็มไปด้วยถ่านเพลิงที่ปราศจาก เปลว มหาภูตรูป ๔ ปรากฏประคุดอสรพิษร้าย ชั้น ๕ ปรากฏประคุดเพชฌฆาตที่ ยกดาบเงื้อง่าอยู่แล้ว อายตนะภายใน ๖ ปรากฏประคุดหม้อบ้านร้าง อายตนะภายนอก ๖ ปรากฏประคุดพวกโจรปล้นชาวบ้าน วิญญูญฐิติ ๗ และสัตตาวาส ๘ ปรากฏ ประคุดถูกเผาด้วยไฟ ๑๑ กอง* ลูกโพล่งและโชติช่วงอยู่สังขารทั้งหลายทั้งปวง ปรากฏ ประคุด หัวผี เป็นโรค ถูกถูกรสเลียบ เป็นสิ่งชั่วร้ายและเป็นอาพาธ เป็นกองแห่งโทษ ภัยใหญ่หลวง หาคความอบอุ่นมิได้ ปราศจากรสชาติอันดี

๒. อาทีนวญาณ คือปัญญาที่กำหนดรู้เห็นสังขารทั้งหลายโดยความเป็น ทุกข์โทษ เปรียบเหมือนบุรุษที่ขลาดกลัวแต่ปรารถนามีชีวิตอยู่อย่างสุขสบาย ครั้นเมื่อ มาถึงถ้ำที่มีเสือโคร่ง แม่น้ำที่มีรากษสสิงอยู่ หนทางที่มีโจรแอบซุ่ม เรือนที่มีไฟไหม้

* รากะ โทสะ โมหะ ชาติ ขรา มรณะ โสกะปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส

สนามรบที่มีทหารเตรียมพร้อมอยู่แล้ว หรือมาพบกับข้าศึกที่เงื่อง่าดาบอยู่หรือด้อม โภชนะที่ผสมด้วยยาพิษเหล่านี้ ก็จักเกิดความหวาดกลัว หวาดหวั่นขนลุกขนพอง เพราะเห็นแต่โทษร้ายในสิ่งเหล่านั้นเพียงอย่างเดียว ทุกทิศทุกทางฉันใด โยคาวจรก็ฉันนั้นเช่นเดียวกัน คือเมื่อสังขารทั้งหลายทั้งปวงปรากฏโดยความน่ากลัว ด้วยอำนาจแห่งภังคานุปัสสนาแล้ว ก็สามารถเห็นสังขารทั้งหลายมีแต่ทุกข์โทษ ไม่มีรสชาติ ไม่มี ความอบอุ่นใจแต่เพียงฝ่ายเดียว เมื่อปัญญาปรากฏเช่นนี้ชื่อว่า อาทีนวญาณ ได้บังเกิดขึ้นแล้ว

โทษของสังขาร ๑๕ ประการ

การพิจารณาเห็นทุกข์โทษของสังขารธรรม ๑๕ ประการ คือ :-

๑. อุปาทาทินวญาณ หมายถึง การพิจารณาเห็นทุกข์โทษในการเกิดของรูปนาม

๒. ปวัตตติอาทีนวญาณ หมายถึง การพิจารณาเห็นทุกข์โทษในความเป็นไปของความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ของรูปนามที่กำลังเป็นไปอยู่

๓. นิमितติอาทีนวญาณ หมายถึง การพิจารณาเห็นทุกข์โทษในลักษณะหรือเครื่องหมายของรูปนาม เช่นเปลี่ยนแปลงไป ทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ไม่อยู่ในอำนาจบังคับบัญชา

๔. อายุหนอาทีนวญาณ หมายถึง การพิจารณาเห็นทุกข์โทษในการสังสมกรรมต่างๆ เอาไว้ แล้วนำไปเกิดวนเวียนอยู่ในภพต่างๆ ไม่มีสิ้นสุดของรูปนามล้วนหาสาระแก่นสารอะไรมิได้เลย

๕. ปฏิสนธิอาทีนวญาณ หมายถึง การพิจารณาเห็นทุกข์โทษในการถือปฏิสนธิของรูปนาม ไม่ว่าจะถือปฏิสนธิในภูมิใดก็ตาม

๖. คติอาทีนวญาณ หมายถึง การพิจารณาเห็นทุกข์โทษในคติทั้ง ๕ คือ นรก ศีรจฉาน ปิตติวิสัย มนุษย์ เทวดา ซึ่งจะเป็นคติใดก็ล้วนแต่เป็นทุกข์ทั้งสิ้น

๗. นิพพัตติอาทีนวญาณ หมายถึง การพิจารณาเห็นทุกข์โทษในการเกิดขึ้นของจันท์ ๕ ใหม่ๆ คือจะบังเกิดเป็นรูปจันท์หรือนามจันท์ก็ตาม ย่อมเป็นทุกข์ทั้งสิ้น

๘. อุปปตติอาทีนวญาณ หมายถึง การพิจารณาเห็นทุกข์โทษในภพต่างๆ ที่ไปบังเกิดอยู่ไม่ว่าจะไปบังเกิดอยู่ในภพใดก็ตาม ย่อมไม่พ้นจากความทุกข์

๕. ชาตือาทินวณฺณ หมายถึง การพิจารณาเห็นทุกข์โทษของรูปนามในขณะที่กำลังเกิด

๑๐. ชราอาทินวณฺณ หมายถึง การพิจารณาเห็นทุกข์โทษของรูปนามที่ต้องแก่ เสื่อม และทรุดโทรม

๑๑. พยาธิตินวณฺณ หมายถึง การพิจารณาเห็นทุกข์โทษของรูปนามเพราะถูกโรคภัยหลายร้อยหลายพันอย่างเบียดเบียน

๑๒. มรณาทินวณฺณ หมายถึง การพิจารณาเห็นทุกข์โทษของรูปนามเมื่อสิ้นไปตายไปคือ เห็นว่าต้องแตกสลาย พลัดพรากจากของรักของชอบใจทั้งสิ้น

๑๓. โสกะาทินวณฺณ หมายถึง การพิจารณาเห็นทุกข์โทษของรูปเมื่อเกิด ความเศร้าโศกต่างๆ นานาเพราะแตกดับไป เสื่อมไป วิตติไป

๑๔. ปริเทวาทินวณฺณ หมายถึง การพิจารณาเห็นทุกข์โทษของการร่ำไห้ เพราะถูกความเสื่อม ๕ มีเสื่อมญาติ เป็นต้น ครอบงำรูปนามอยู่ทุกขณะ

๑๕. อุปายาสาทินวณฺณ หมายถึง การพิจารณาเห็นทุกข์โทษของรูปนาม เพราะถูกความคับแค้นใจครอบงำ

เมื่อกล่าวโดยสรุปลแล้ว อาทินวณฺณ ได้แก่ปัญญาที่พิจารณาเห็นทุกข์โทษของรูปนาม เมื่อเห็นอย่างนี้ โลกะ โทสะ โมหะ ก็เบาบางลงไปมาก แต่ยังไม่เด็ดขาด ยังจัดเป็นสมุทเทพหานไม่ได้ จะจัดได้ต่อเมื่อถึงมรรคญาณแล้ว

สันติปทญาณ ๑๕ ประการ

เพื่อให้เห็นญาณที่เป็นฝ่ายตรงข้ามกับอาทินวณฺณ และเพื่อให้เกิดความอบอุ่นใจแก่โยคาวจรที่เห็นทุกข์โทษของรูปนามด้วยภยตูปัญฐานญาณ แล้วมีจิตใจหวั่นไหวจึงได้แสดง สันติปทญาณคือ ความรู้ในทางบรรลุตันติ คือ พระนิพพาน มี ๑๕ ประการ คือ :-

๑. ปัญญาที่รู้ว่า “ความไม่เกิดขึ้นเป็นแดนเกษมแดนปลอดภัย เป็นความสุข เป็นการไม่เจือด้วยอามิส (คือ วัณฺณะ โลภะ กิเลส) และเป็นนิพพาน ส่วนความเกิดขึ้นเป็นสิ่งที่น่ากลัว เป็นทุกข์เป็นการเจือด้วยอามิสและเป็นสังขาร”

๒. ปัญญาที่รู้ว่า “ความไม่เ็นไปเป็นแดนเกษมแดนปลอดภัย เป็นความ

๓. ปัญญาที่รู้ว่า “ความไม่มีนิमितเป็นแดนเกษมแดนปลอดภัย เป็นความสุข เป็นการไม่เจียดด้วยอามิสและเป็นนิพพาน ส่วนความมีนิमितเป็นสิ่งที่น่ากลัว เป็นทุกข์ เป็นการเจียดด้วยอามิสและเป็นสังขาร”

๕. ปัญญาที่รู้ว่า “ความไม่ปฏิสนธิเป็นแดนเกษมแดนปลอดภัย เป็นความสุข เป็นการไม่เจ็ดด้วยอามิสและเป็นนิพพาน ส่วนการปฏิสนธิเป็นสิ่งที่น่ากลัว เป็นทุกข์ เป็นการเจ็ดด้วยอามิสและเป็นสังขาร”

๗. ปัญญาที่รู้ว่า “ความไม่บังเกิดขึ้นเป็นแดนเกษมแดนปลอดภัย เป็นความสุข เป็นการไม่เจือด้วยอามิสและเป็นนิพพาน ส่วนความบังเกิดขึ้นเป็นสิ่งที่น่ากลัว เป็นทุกข์ เป็นการเจือด้วยอามิสและเป็นสังขาร”

๕. ปัญญาที่รู้ว่า “ความไม่มีชาติเป็นแดนเกษมแดนปลอดภัย เป็นความสุข เป็นการไม่เจือด้วยอามิสและเป็นนิพพาน ส่วนความมีชาติเป็นสิ่งที่น่ากลัว เป็นทุกข์ เป็นการเจือด้วยอามิสและเป็นสังขาร”

๑๑. ปัญญาที่รู้ว่า “ความไม่มีโรคเป็นแดนเกษมแดนปลอดภัย เป็นความสุข

เป็นการไม่เจียดด้วยอามิสและเป็นนิพพาน ส่วนความมีโรคเป็นสิ่งที่น่ากลัว เป็นทุกข์ เป็นการเจียดด้วยอามิสและเป็นสังขาร”

๑๒. ปัญญาที่รู้ว่า “ความไม่มีความตายเป็นแดนเกษมแดนปลอดภัย เป็นความสุข เป็นการไม่เจียดด้วยอามิสและเป็นนิพพาน ส่วนความตายเป็นสิ่งที่น่ากลัว เป็นทุกข์ เป็นการเจียดด้วยอามิสและเป็นสังขาร”

๑๓. ปัญญาที่รู้ว่า “ความไม่เศร้าโศกเป็นแดนเกษมแดนปลอดภัย เป็นความสุข เป็นการไม่เจียดด้วยอามิสและเป็นนิพพาน ส่วนความเศร้าโศกเป็นสิ่งที่น่ากลัว เป็นทุกข์ เป็นการเจียดด้วยอามิสและเป็นสังขาร”

๑๔. ปัญญาที่รู้ว่า “ความไม่คร่ำครวญเป็นแดนเกษมแดนปลอดภัย เป็นความสุข เป็นการไม่เจียดด้วยอามิสและเป็นนิพพาน ส่วนความคร่ำครวญใจเป็นสิ่งที่น่ากลัว เป็นทุกข์ เป็นการเจียดด้วยอามิสและเป็นสังขาร”

๑๕. ปัญญาที่รู้ว่า “ความไม่คับแค้นใจเป็นแดนเกษมแดนปลอดภัย เป็นความสุข เป็นการไม่เจียดด้วยอามิสและเป็นนิพพาน ส่วนความคับแค้นใจเป็นสิ่งที่น่ากลัว เป็นทุกข์ เป็นการเจียดด้วยอามิสและเป็นสังขาร”

จบ อาทีนวญาณ

๘. นิพพิทาญาณ

นิพพิทาญาณ หมายความว่า ญาณที่พิจารณาเห็นรูปนามโดยอาการ เบื่อหน่าย แยกบทเป็น นิพพิทา + ญาณ, นิพพิทา ความเบื่อหน่าย, ญาณ ปัญญา ความรู้, นิพพิทาญาณ ปัญญาที่พิจารณาเห็นรูปนามเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เป็นของน่ากลัว เต็มไปด้วยความทุกข์โทษนานาประการ แล้วเกิดความเบื่อหน่าย ไม่อยากได้รูปได้นาม ไม่อยากกลับมาเกิดอีก อยากเข้าถึงพระนิพพานเสียโดยเร็ว ปัญญาในที่นี้หมายถึงเฉพาะ ภาวนามยปัญญา คือปัญญาที่เกิดแก่ผู้เจริญวิปัสสนากรรมฐานถึงญาณนี้เท่านั้นมิได้หมายถึง สุตมยปัญญา และ จินตามยปัญญา เลย

คำว่า ความเบื่อหน่าย ในที่นี้ก็มีได้หมายถึงความเบื่อหน่ายอย่างของชาวโลก เช่น เบื่อหน่ายต่อชีวิตคิดฆ่าตัวตาย เป็นต้น แต่หมายถึงความเบื่อหน่ายในสังขารธรรม คือ รูปนาม ท่านอุปมาไว้ดังนี้

อุปมานิพพิทาญาณ ๔ อย่าง

๑. นกที่เขาจับมาขังไว้ในกรงเงินกรงทอง กรงแก้วมณีเพชรนิลจินดา ล้วนแต่มีค่ามาก แต่นกนั้นก็ไม่มี ความพอใจปรารถนาจะอยู่ในกรงนั้นเลย มุ่งหน้าแต่จะพยายามหาหนทางออก เพื่อจะบินหนีไปให้พ้นจากกรงขังอันแสนจะน่าเบื่อหน่ายนั้น ชื่อนี้ฉันใด ผู้ปฏิบัติธรรมเมื่อถึงนิพพิทาญาณก็ฉันนั้น ย่อมเบื่อหน่ายในรูปนาม เบื่อหน่ายในภพ เบื่อหน่ายในกำเนิด ๔ เบื่อหน่ายในคติ ๕ เบื่อหน่ายในวิญญาณ-จิตติ ๖ เบื่อหน่ายในสัตตาวาส ๗ เป็นต้นเหมือนกัน

๒. พระยาหงส์ทองยืนคืออยู่ในแต่ในเชิงเขาจิตรภูฏ ไม่ยินดีในหลุมโสโครก ใกล้บ้านคนจันฑาลซึ่งไม่สะอาด ย่อมอภิมรณอยู่ในสระใหญ่ทั้ง ๗ ฉันใด ผู้เจริญวิปัสสนากรรมฐาน เมื่อถึงนิพพิทาญาณแล้วก็ฉันนั้น ย่อมไม่ยินดีในรูปนามซึ่งมีความแตกสลาย ไม่จีรังยั่งยืน มีแต่ทุกข์โทษ ซึ่งตนได้พิจารณาเห็นแน่ชัดแล้ว ย่อมยินดีเฉพาะแต่ในอนุปัสสนา ๗ เพราะว่าตนมีกาวนาเป็นเรือนใจอยู่เสมอมิได้ประมาณ

๓. พระยาสีหมฤคราช แม้ถูกบุคลลจับขังไว้ในกรงทองก็ไม่ยินดี แต่ยอมยินดีเฉพาะในป่าหิมพานต์อันกว้าง ๓,๐๐๐ โยชน์ฉันใด ผู้เจริญวิปัสสนาเมื่อถึงนิพพิทาญาณก็ฉันนั้น ย่อมไม่ยินดีในสุคติภพทั้ง ๓ คือ กามภพ รูปภพ และอรุภพ

๔. พระยาช้างฉัททันต์เผือกปลอด ย่อมไม่ยินดีในกลางเมืองแต่ยอมยินดีเฉพาะในป่าชฎใกล้สระน้ำฉันใด ผู้เจริญวิปัสสนากรรมฐานก็ฉันนั้นเหมือนกัน ย่อมไม่ยินดีในรูปนาม แม้ทั้งหมดแต่ยินดีเฉพาะสันติบทซึ่งตนเห็นแล้วว่า ถ้าไม่กลับมาเกิดอีกต่อไปเป็นปลอดภัยแท้ ผู้นั้นก็มีใจน้อมไปโอนไปสู่พระนิพพาน คงแม่น้ำคงคามีกระแสนเชี่ยวพัดพาขอนไม้มุ่งตรงลงไปสู่ทะเล ฉะนั้น

อนุปัสสนา ๗

อนุปัสสนา ๗ คือ อนิจจานุปัสสนา ทุกขานุปัสสนา อนัตตานุปัสสนา นิพพิทานุปัสสนา วิราคานุปัสสนา นิโรธานุปัสสนา และ ปฏิณิสตคคานุปัสสนา

๑) อนิจจานุปัสสนา คือการตามเห็นรูปนามว่าไม่เที่ยง โดยย่อมีอยู่ ๒ อย่าง คือ ปังจักขอนิจจานุปัสสนา และอนุমানอนิจจานุปัสสนา

ปัจฉักขอนิจจานุปัตสนา ได้แก่การพิจารณาเห็นรูปนามทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ว่าเป็นของไม่เที่ยง เปลี่ยนแปลงกลับกลอก

อนุমানอนิจจานุปัตสนา ได้แก่การพิจารณาเห็นรูปนามภายนอกซึ่งมีอยู่ใน ๓๑ ภูมิ ทั้งในอดีตและอนาคตว่า เป็นของไม่เที่ยงเปลี่ยนแปลงกลับกลอกด้วยกันทั้งสิ้น โดยอนุमानว่า จะต้องมีความเกิดดับเหมือนรูปนามในปัจจุบันอย่างนี้ทั้งนั้น

อนิจจานุปัตสนา นั้นโดยพิสดารมีอยู่ ๘ คือพิจารณาเห็นรูปนามว่าเป็นของไม่เที่ยง เป็นของหวั่นไหว เป็นของผุพัง เป็นของไม่ยั่งยืน มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา มีความเสื่อม ถูกปัจจัยปรุงแต่งและมีความตายเป็นธรรมดา

เมื่อพิจารณาเห็นดังนี้แล้วก็ละนิจสัญญา คือความสำคัญผิดคิดว่า เป็นของเที่ยงเสียมิได้ การพิจารณาเห็นรูปนามโดยการอย่างนี้ เรียกว่า อนิจจานุปัตสนา

๒) ทุกขานุปัตสนา คือการตามเห็นรูปนามว่าเป็นทุกข์โดยย่อ มีอยู่ ๒ อย่าง คือ ปัจฉักขทุกขานุปัตสนา และอนุমানทุกขานุปัตสนา

ปัจฉักขทุกขานุปัตสนา ได้แก่การพิจารณาเห็นรูปนามทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เป็นทุกข์อย่างชัดเจนแจ่มแจ้ง เพราะเต็มไปด้วยความเบียดเบียนเดือดร้อน ถูกปรุงแต่ง มีความแปรปรวนอยู่เป็นนิตย์ จิตก็เกิดเบื่อหน่าย คลายความยินดี พอใจเสียได้

อนุমানทุกขานุปัตสนา ได้แก่การพิจารณาเห็นรูปนามเป็นทุกข์โดยอนุमान คือ พิจารณาเห็นรูปนามภายนอกที่มีอยู่ใน ๓๑ ภูมิ ทั้งในอดีตและอนาคต ก็เต็มไปด้วยทุกข์ จะต้องแตกดับ ไม่สามารถจะทนทานอยู่ได้เหมือนรูปนามในปัจจุบัน ซึ่งเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้เกิดความเบื่อหน่ายคลายสัญญาวิปลาส ว่ารูปนามเป็นสุขเสียได้

ทุกขานุปัตสนา นี้เมื่อกล่าวโดยพิสดารแล้วมีอยู่ ๒๖ อย่าง คือพิจารณาเห็นรูปนามเป็นทุกข์ เป็นโรค เป็นผี เป็นลูกศร คับแคบ มีอาพาธ จัญไร มีอุปัทวะ เป็นภัย มีอุปสรรค ไม่มีที่ต้านทาน ไม่มีที่หลีกเร้น ไม่มีที่พึ่งได้ เป็นของว่าง มีโทษมีความคับแค้นเป็นมูล เป็นผู้เข่นฆ่าสรรพสัตว์ เป็นเหยื่อของมาร มีความเกิดเป็นธรรมดา มีความแก่เป็นธรรมดา มีความเจ็บเป็นธรรมดา มีความตายเป็นธรรมดา มีความโสโครกเศร้าเป็นธรรมดา มีความร้องไห้เป็นธรรมดา มีความคับแค้นใจเป็นธรรมดา และมีความเศร้าหมองเป็นธรรมดา

การพิจารณาเห็นรูปนามเป็นทุกข์ด้วยอาการอย่างนี้เรียกว่า **ทุกขานุปัสสนา**

๓) **อนัตตานุปัสสนา** คือการตามเห็นรูปนามเป็นอนัตตาไม่ใช่ตัวตน ไม่อยู่ในอำนาจบังคับบัญชาของใครๆ ทั้งสิ้น โดยย่อมีอยู่ ๒ อย่างคือ ปัจจกขอนัตตานุปัสสนา และอนุমানอนัตตานุปัสสนา

ปัจจกขอนัตตานุปัสสนา ได้แก่การพิจารณาเห็นรูปนามทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ว่าเป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตน ไม่เป็นไปตามใจของใครๆ

อนุমানอนัตตานุปัสสนา ได้แก่การพิจารณาเห็นรูปนามภายนอกซึ่งมีอยู่ใน ๓๑ ภูมิ ทั้งในอดีตและอนาคตที่เต็มไปด้วยอนัตตา ล้วนแต่ไม่ใช่ตัวตน ไม่เป็นไปตามใจใครบังคับบัญชาไม่ได้เหมือนรูปนามในปัจจุบัน

อนัตตานุปัสสนา นั้น โดยพิสดารมีอยู่ ๖ อย่างคือ พิจารณาเห็นรูปนามโดยความเป็นอย่างอื่น เป็นของแตกสลายเป็นของเปล่า เป็นของสูญ เป็นอนัตตา และหาสาระแก่นสารมิได้ เมื่อผู้ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน พิจารณาเห็นรูปนามโดยลักษณะเช่นนี้ ก็จะละอัตตสัญญาคือ ความสำคัญผิดคิดว่าเป็นตัวตน เราเขา เสียได้

การพิจารณาเห็นรูปนามด้วยอาการอย่างนี้ เรียกว่า **อนัตตานุปัสสนา**

๔) **นิพพิทานุปัสสนา** คือ การตามเห็นรูปนามว่าเป็นของน่ากลัว เป็นทุกข์ เป็นโทษ แล้วเกิดความเบื่อหน่ายมีอยู่ ๒ อย่างคือ ปัจจกขนิพพิทานุปัสสนา และอนุมานนิพพิทานุปัสสนา

ปัจจกขนิพพิทานุปัสสนา ได้แก่ พิจารณาเห็นรูปนามทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เป็นทุกข์โทษแล้วเกิดความเบื่อหน่าย

อนุมานนิพพิทานุปัสสนา ได้แก่ การพิจารณาเห็นรูปนามภายนอกที่มีอยู่ใน ๓๑ ภูมิ ทั้งในอดีตและอนาคตว่าเป็นของน่ากลัวเต็มไปด้วยทุกข์โทษ แล้วเกิดความเบื่อหน่าย โดยอนุमानว่าจะต้องเป็นไปเหมือนรูปนามในปัจจุบัน

เมื่อผู้ใดพิจารณารูปนามเห็นแจ้งชัดดังนี้ ผู้นั้นก็จะละเสียได้ซึ่งความยินดี ได้แก่สัปปีติตัณหา คือ ตัณหาที่มีความยินดีชื่นชมเพลิดเพลินอยู่กับกามคุณ ๕

๕) **วिरากานุปัสสนา** คือ การตามเห็นรูปนามที่เกิดตามทวารทั้ง ๖ ว่าเป็นของน่ากลัว เป็นทุกข์โทษ เกิดความเบื่อหน่ายแล้วคลายกำหนดมีอยู่ ๒ อย่างคือ ปัจจกขวिरากานุปัสสนา และอนุมานวिरากานุปัสสนา

ปัจจกขวิราคานุปัสสนา ได้แก่ การพิจารณาเห็นความเกิดดับของรูปนามทางทวารทั้ง ๖ คือ ทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ โดยประจักษ์แล้วเกิดความเบื่อหน่ายคลายกำหนด

อนุมานวิราคานุปัสสนา ได้แก่ การพิจารณาเห็นรูปนามภายนอก ซึ่งมีอยู่ใน ๓๑ ภูมิว่าเป็นของน่ากลัวเต็มไปด้วยทุกข์โทษ แล้วเกิดความเบื่อหน่ายคลายกำหนด

เมื่อผู้ปฏิบัติธรรมถึงญาณนี้ก็จะละเสียได้ซึ่งราคะ คือความกำหนัดพอใจในสังขารธรรม

๖) **นิโรธานุปัสสนา** คือ การตามเห็นความดับของรูปนาม มีอยู่ ๒ อย่างคือ ปัจจกขนิโรธานุปัสสนาและอนุมานนิโรธานุปัสสนา

ปัจจกขนิโรธานุปัสสนา ได้แก่ การพิจารณาเห็นความดับของรูปนามตามทวารทั้ง ๖ โดยแจ้งชัด แล้วเกิดความเบื่อหน่ายคลายกำหนด

อนุมานนิโรธานุปัสสนา ได้แก่ การพิจารณาเห็นรูปนามภายนอกซึ่งมีอยู่ใน ๓๑ ภูมิทั้งในอดีตและอนาคต โดยอนุมานว่าจะต้องมีความดับเหมือนกันกับรูปนามในปัจจุบันอย่างนี้ทั้งนั้น

เมื่อผู้ปฏิบัติพิจารณาเห็นความดับของรูปนามอย่างนี้ ก็จะละเสียได้ซึ่งสมุทัยคือเหตุให้เกิดทุกข์

๗) **ปฏินิสสัคคานุปัสสนา** คือ การตามเห็นรูปนามว่าเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เป็นของน่ากลัวเต็มไปด้วยโทษแล้วละความสำคัญพิศที่คิดว่า เป็นของเที่ยง เป็นสุขเป็นตัวตน เป็นของสวยงามเสียได้ มีอยู่ ๒ อย่างคือ ปัจจกขปฏินิสสัคคานุปัสสนา และอนุมานปฏินิสสัคคานุปัสสนา

ปัจจกขปฏินิสสัคคานุปัสสนา ได้แก่ การพิจารณาเห็นรูปนามทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ว่าเป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา โดยประจักษ์คือชัดเจนแจ่มแจ้ง ถอนสัญญาวิปลาสเสียได้

อนุมานปฏินิสสัคคานุปัสสนา ได้แก่ การพิจารณาเห็นรูปนามภายนอก ซึ่งมีอยู่ใน ๓๑ ภูมิ ทั้งในอดีตและอนาคตว่าเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา โดยอนุมานกับรูปนามในปัจจุบันจะต้องเป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เช่นเดียวกัน

เมื่อผู้เจริญวิปัสสนาได้พิจารณาเห็นรูปนามด้วยอาการอย่างนี้ ก็จะละเสียได้ ซึ่งการยึดมั่นถือมั่นในรูปนามว่าเป็นของเที่ยง เป็นสุข เป็นของสวยงาม เป็นตัวตน ดังกล่าวมาแล้วนั้น

เมื่อผู้ใดได้เจริญวิปัสสนากรรมฐานถึงนิพพิทาญาณแล้ว ผู้นั้นย่อมยินดีอยู่ในอนุปัสสนาทั้ง ๓ ดังที่ได้บรรยายมาแล้ว ญาณนี้เป็นเหตุเป็นปัจจัยสำคัญมาก ที่จะนำผู้ปฏิบัติให้บรรัดเข้าสู่พระนิพพาน

วิปัสสนาญาณ ๓

ภยญาณ คือปัญญาพิจารณาเห็นรูปนามเป็นภย อาทีนวญาณ คือปัญญาพิจารณาเห็นรูปนามเป็นโทษ นิพพิทาญาณ คือปัญญาพิจารณาเห็นรูปนามเป็นของน่าเบื่อหน่าย ญาณทั้ง ๓ นี้ต่างกันแต่พยัญชนะเท่านั้น ส่วนใจความเป็นอันเดียวกัน ดังพระบาลีในปฏิสัมภิทามรรคเล่มที่ ๓๑ ข้อที่ ๕๐๗ รับรองไว้ว่า :-

ยา จ ภยตูปฺภูฐาน ปรณฺหา ชลฺล จ อาทีนเว ฌาณํ ยา จ นิพฺพิทา อิม ฐมา เอกตฺตา พฺยตฺชนเมว นานํ ฯ

ญาณทั้ง ๓ นี้คือ ภยตูปฺภูฐานญาณ อาทีนวญาณ และนิพพิทาญาณ มีใจความเป็นอันเดียวกัน ต่างกันแต่พยัญชนะเท่านั้น

เมื่อผู้ปฏิบัติธรรมได้เจริญวิปัสสนากรรมฐาน มีวิปัสสนาญาณผ่านขึ้นมา โดยลำดับๆ นับแต่นามรูปปริจเฉทญาณจนกระทั่งถึงญาณนี้ ถ้าขณะใดพิจารณาเห็นรูปนาม ปรากฏเป็นภยคือ เป็นของน่ากลัว ขณะนั้นก็จัดเป็นภยญาณ ถ้าขณะใดพิจารณาเห็นรูปนามปรากฏเป็นโทษ ขณะนั้นก็จัดเป็นอาทีนวญาณ ถ้าขณะใดพิจารณาเห็นรูปนาม ปรากฏเป็นของน่าเบื่อหน่าย และเมื่อเบื่อหน่ายในรูปนามแล้ว ใจก็น้อมไปในสันติบท ขณะนั้นก็จัดเป็นนิพพิทาญาณ

อุปมารูปนาม

ผู้เจริญวิปัสสนาย่อมพิจารณาเห็นว่ารูปนามที่เกิดขึ้นมาในโลกนี้ เพราะกรรมเก่าเป็นปัจจัยที่ดี รูปนามที่กำลังเป็นไปอยู่ในขณะนี้ดี รูปนามที่แก่ชราก็ดี รูปนามที่กำลังสร้างกรรมซึ่งเป็นเหตุให้ปฏิสนธิต่อไปก็ดี รูปนามที่จะต้องไปปฏิสนธิในคติต่างๆ ก็ได้ รูปนามที่กำลังเกิดก็ดี รูปนามที่กำลังเป็นไปตามอำนาจแห่งผลกรรมก็ดี รูป

นามที่เกิดขึ้นมาแล้ว กำลังเป็นปัจจัยแก่ชราก็ดี รูปนามที่กำลังร้องไห้ก็ดี รูปนามที่กำลัง
 คับแค้นใจเพราะญาติตาย ทรัพย์หายถูกไฟไหม้ ถูกโรคภัยเบียดเบียนก็ดี ล้วนแต่เป็น
 ภัยเป็นของน่ากลัวเป็นทุกข์ เป็นเหยื่อลวงของวิญญูะ เป็นเหยื่อลวงของโลก เป็นเหยื่อ
 ลวงของกิเลส เป็นสังขารปรุงแต่งให้สรรพสัตว์เดือดร้อน ไม่เป็นที่ด้านทานรักษา ไม่
 เป็นที่หลบหลีก ไม่เป็นที่พึ่งอาศัยในภพไหนๆ ได้เลย ดังนั้นจึงไม่ปรารถนารูปนามในภพ
 ในกำเนิด ในคติทั้งหมด ไม่ยึดมั่นไม่ถือมั่นรูปนาม ภพทั้ง ๓ คือ กามภพ รูปภพ
 อรูปภพ จะปรากฏจุลลุมเต็มไปด้วยถ่านเพลิงปราศจากเปลว เพราะเป็นที่ตั้งแห่ง
 กองทุกข์มีความเกิดเป็นต้น เพราะทำให้สรรพสัตว์เร้าร้อนอย่างใหญ่หลวง มหาภูตทั้ง
 ๔ คือ ชาติดิน ชาติน้ำ ชาติไฟ ชาติลม ในสกลกายก็จะปรากฏเหมือนอสรพิษมีพิษ
 อันร้ายกาจ

ข้อนี้สมด้วยพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในสังยุตตนิกายสพพาย-
ตนวรรค (ข้อที่ ๓๑๕) ว่า โฆรวิสาติ โข ภิกขเว จตฺตนนฺตํ มหาวุฏฺฏานํ อธิวณฺํ ฯ คุณร-
ภิกขุทั้งหลาย อสฺสพิมิพฺพิชรายกาจ นี้ เป็นชื่อของมหาภูตรูปทั้ง ๔ ดังนี้

จันทร์ ๕ ก็จะมาปรากฏเหมือนนายเพชรฆาตกำลังถือดาบเงื้อมจะตัดคออยู่ เพราะนำความทุกข์มา นำความตายมา ต่างก็เบียดเบียนบีบคั้นกันอยู่ตลอดเวลา สมดังพระบาลีข้อเดียวกันนั้นว่า

ปณฺจ วรกา ปจฺจตฺติกาติ โช ภิกฺขเว ปณฺจนฺเนตํ อุปาทานกฺขนฺธานํ
อริวงฺ นํ ฯ

ภิกษุทั้งหลาย นายเพชฌฆาต ๕ คนที่เป็นข้าศึกนั้น เป็นชื่อของอุปาทาน
ชั้นทั้ง ๕

อายตนะภายใน ๖ ปรากฏเหมือนกับบ้านว่างเปล่า เบื้องแรกนึกว่าเป็นบ้าน
ที่เต็มไปด้วยข้าวปลาอาหารนานาประการ ครั้นเข้าไปดูไม่เห็นอะไรเลย

ข้อนี้สมเด็จพระบาลีในสังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค (ข้อ ๓๑๕) รับรองไว้ว่า
 สุลลคาโมติ โข ภิกขเว จนนตํ อหฺมตฺติกานํ อายตนาณํ อริหฺจณํ จกฺขุโต
 เจปิ ตํ ภิกขเว ปรนฺทิตํ ตจฺจนกเมว ขายติ สุลลกเมว ขายติ ฯ

ดูกรภิกษุทั้งหลาย บาน้วางเปล้านี้ เป็นชื่อของอายตนะภายใน ๖ ภิกษุ
ทั้งหลาย หากว่าบุคคลเป็นบัณฑิตฉลาดมีปัญญามีตาดี ฟังเข้าไปพิจารณาดูบาน้วางคือ

อายตนะ ภายใน ๖ นั้นก็จะปรากฏแก่ผู้มีตาดี คือมีปัญหาดีนั้นว่า เป็นของว่าง เป็นของเปล่า เป็นของสูญแท้

อายตนะภายนอก ๖ ก็จะปรากฏเหมือนกับมหาโจรผู้ปล้นฆ่าชาวบ้านเพราะรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ์เหล่านี้เบียดเบียนสรรพสัตว์ให้เดือดร้อน องค์สมเด็จพระจอมธรรมจักรีไว้ ในสังยุตตนิกาย สฬายตนวรรคข้อ ๓๑๖ ว่า

โจรา ความฆาตกาติ โข ภิกขเว ฉนฺเนตฺม พาทิราณํ อายตนาณํ อธิวณฺํ จกขุ ภิกขเว หนฺนตฺติ มนาปามนาเปสุ รุเปสุ ฯ

ดูกรภิกษุทั้งหลายคำว่า มหาโจรผู้ปล้นฆ่าชาวบ้านนี้ เป็นชื่อของอายตนะภายนอก ๖ ภิกษุทั้งหลายเมื่อตาเห็นรูปดีและไม่ดี ก็เกิดความเดือดร้อน เมื่อหูได้ยินเสียง จมูกได้กลิ่น ลิ้นได้รส กายถูกเย็น ร้อน อ่อน แข็ง ใจนึกคิดธรรมารมณ์ก็ทำให้เดือดร้อนเช่นกัน

วิญญานฐิติ ๗ สัตตาวาส ๘ ก็จะปรากฏราวกะว่าถูกไฟ ๑๑ กอง มีราคะ โทสะ โมหะ เป็นต้นติดทั่วแล้วถูกไฟลนอยู่ตลอดเวลา สมด้วยพระพุทธพจน์ที่ปรากฏในสังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค ข้อ ๑๑ ว่า :-

จกขุ ภิกขเว อาทิตฺตํ ฯเปฯ เกณ อาทิตฺตํ รากุคคินา โทสคคินา โมหคคินา ชาตียา ชรามรณเณ โสเกหิ ปริเทเวหิ ทุกฺเขหิ โทมนสฺเสหิ อุปายาเสหิ ฯ

ดูกรภิกษุทั้งหลายจักขุอันไฟติดทั่วแล้ว ไฟอะไรติดทั่วแล้ว ไฟคือราคะ โทสะ โมหะ ชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และไฟคือ อุปายาสติดทั่วแล้ว

รูปนามทั้งหมดจะปรากฏแก่ผู้ปฏิบัติดุจหัวผี เป็นรังโรค เป็นลูกศร เป็นของคับแค้น เป็นของมีอาพาธ ไม่มีความเข้มข้น มีแต่ทุกข์ ไม่มีรสชาติ ปราศจากสมบัติ มีแต่วิบัติ เป็นกองโทษ อันใหญ่โตมหึมาที่สุดในโลก ดุจปาฐกที่มีสัตว์ร้ายนานาชนิด ทำให้หวาดกลัวจนลุกชูชันขึ้น ดุจถ้ำที่มีเสือโคร่ง ดุจบึงที่มีจระเข้ มียักษ์ ดุจข้าศึกกำลังเงื้อมดาบจะตัดคอ ดุจโภชนะเจือด้วยยาพิษ ดุจทางมีโจรคอยดักปล้นอยู่ ดุจเรือนกำลังถูกไฟไหม้ ดุจสมรภูมิที่มีกองทัพเตรียมไว้พร้อมแล้ว

เมื่อรูปนามปรากฏแก่ผู้ปฏิบัติด้วยอาการดังกล่าวมานี้ ใจของผู้นั้นก็จะมีน้อยไปในสันติบท คือ บทที่ทำให้ถึงความสงบ

สันติบท

พระราชองค์หนึ่ง ยกกองทัพไปทำสงคราม แต่ทางนั้นกันดารมาก ไม่มีน้ำจะกินจะอาบเลย พวกไพร่พลก็พากันอ่อนกำลังลงไปมาก พระราชาจึงตรัสพลอบใจว่า คูกรท่านนักรบทั้งหลาย ทางต่อไปข้างหน้าประมาณ ๕๐ โยชน์ จะมีสระน้ำใหญ่อยู่สระหนึ่ง บริบูรณ์ด้วยน้ำมีน้ำใสสะอาดดี เป็นที่น่าพักอาศัยร่มเย็นดีนัก พวกเราจงรีบไปเถิด เมื่อพวกไพร่พลได้ฟังพระราชดำรัสเช่นนั้น ถึงแม้ว่าพวกตนจะยังไม่เคยเห็นสระน้ำนั้นก็จริง แต่ก็พากันน้อมใจไปหาและพากันตั้งหน้ารีบออกเดินทางต่อไปมิชักช้า เพื่อจะได้ถึงสระนั้นแล้วจะได้อาบได้กินได้นอน ได้พักผ่อนหย่อนอารมณ์ตามสบาย ข้อนี้ฉันใดผู้ปฏิบัติธรรมก็ย่อมน้อมใจไปในสันติบทินดีในสันติบท ฉันนั้นเหมือนกัน สันติบทนั้นมีอยู่หลายหมวดด้วยกัน ดังจะได้ย่อมาพอเป็นตัวอย่างดังต่อไปนี้

๑. ผู้ปฏิบัติมีปัญญาพิจารณาเห็นว่าความเกิดเป็นภัย เป็นทุกข์ เป็นเหื่อ เป็นสังขาร ความไม่เกิดปลอดภัยเป็นสุข ปราศจากเหื่อเป็นนิพพาน

๒. ความเป็นไปของรูปนามเป็นภัย เป็นทุกข์ เป็นเหื่อ เป็นสังขาร ความไม่เป็นไป เป็นความปลอดภัยเป็นสุข ปราศจากเหื่อเป็นนิพพาน

๓. รูปนามเป็นภัย เป็นทุกข์ เป็นเหื่อ เป็นสังขาร ความไม่มีรูปนามเป็นความปลอดภัยเป็นสุข ปราศจากเหื่อเป็นนิพพาน

๔. รูปนามที่กำลังสังสมกรรมเพื่อให้เกิดอีกเป็นภัย เป็นทุกข์ เป็นเหื่อ เป็นสังขาร ไม่มีรูปนามสังสมกรรม เป็นความปลอดภัยเป็นสุข ปราศจากเหื่อเป็นนิพพาน

๕. การเกิดอีกเป็นภัย เป็นทุกข์ เป็นเหื่อ เป็นสังขาร การไม่เกิดอีกเป็นความปลอดภัยเป็นสุข ปราศจากเหื่อเป็นนิพพาน

๖. คิดที่จะต้องปฏิสนธิเป็นภัย เป็นทุกข์ เป็นเหื่อ เป็นสังขาร ไม่มีคิดเป็นความปลอดภัยเป็นสุข ปราศจากเหื่อเป็นนิพพาน

๗. ความบังเกิดขึ้นของขันธ์ทั้งหลาย เป็นภัย เป็นทุกข์ เป็นเหื่อ เป็นสังขาร ความไม่บังเกิดขึ้นของขันธ์ทั้งหลาย เป็นความปลอดภัยเป็นสุข ปราศจากเหื่อเป็นนิพพาน

๘. ความเป็นไปของวิบากเป็นต้น เป็นทุกข์ เป็นเหื่อ เป็นสังขาร ความเป็นไปของวิบาก เป็นความปลอดภัยเป็นสุข ปราศจากเหื่อเป็นนิพพาน

๙. ชาติเป็นภัย เป็นทุกข์ เป็นเหื่อ เป็นสังขาร ไม่มีชาติ เป็นความปลอดภัย เป็นสุข ปราศจากเหื่อเป็นนิพพาน

๑๐. ชราเป็นภัย เป็นทุกข์ เป็นเหื่อ เป็นสังขาร ไม่มีชรา เป็นความปลอดภัยเป็นสุข ปราศจากเหื่อเป็นนิพพาน

๑๑. พยาธิเป็นภัย เป็นทุกข์ เป็นเหื่อ เป็นสังขาร ไม่มีพยาธิ เป็นความปลอดภัยเป็นสุข ปราศจากเหื่อเป็นนิพพาน

๑๒. มรณะเป็นภัย เป็นทุกข์ เป็นเหื่อ เป็นสังขาร ไม่มีมรณะ เป็นความปลอดภัย เป็นสุข ปราศจากเหื่อเป็นนิพพาน

๑๓. โสกะเป็นภัย เป็นทุกข์ เป็นเหื่อ เป็นสังขาร ไม่มีโสกะ เป็นความปลอดภัย เป็นสุข ปราศจากเหื่อเป็นนิพพาน

๑๔. ปริเทวะเป็นภัย เป็นทุกข์ เป็นเหื่อ เป็นสังขาร ไม่มีปริเทวะ เป็นความปลอดภัย เป็นสุข ปราศจากเหื่อเป็นนิพพาน

๑๕. อุปายาสะเป็นภัย เป็นทุกข์ เป็นเหื่อ เป็นสังขาร ไม่มีอุปายาสะ เป็นความปลอดภัย เป็นสุข ปราศจากเหื่อเป็นนิพพาน

เมื่อผู้ปฏิบัติมีใจน้อมไปในสันติบทเช่นนี้ สังขารคือ รูปนามที่กำลังปรากฏเป็นภัยอยู่นั้น ก็จะปรากฏเป็นของมีโทษมาก และเป็นที่น่าเบื่อหน่ายแท้

ลำดับการปฏิบัติ

ญาณอันเดียวก็สามารถยังกิจทั้ง ๓ อย่างให้สำเร็จได้คือ พิจารณาเห็นรูปนามเป็นภัย มีโทษมาก และเบื่อหน่าย คือ

ใจของผู้ปฏิบัตินั้นจะไม่คิดไม่ข้องอยู่ในรูปนาม เพราะตนได้พิจารณาเห็นด้วยปัญญาอันยิ่งแล้วว่า เป็นของมีโทษมากอย่างหนึ่ง

มีจิตอยากหลุดพ้น อยากหนีออกจากรูปนาม จากวัฏสงสารเพราะตนได้รู้เห็นโดยประจักษ์แล้วว่า รูปนามเป็นของไม่คงที่ เป็นของไม่ยั่งยืน เป็นไม่มีสาระแก่นสาร เป็นของเป็นไปเพื่อระยะกาลนิดหน่อยเท่านั้นอย่างหนึ่ง

นักปฏิบัตินั้นอยากจะยกตนออก อยากจะรื้อตนออก อยากจะหนีไปจากรูปนาม หนีไปจากห้วงมหรณพภพสงสาร อยากจะไปสู่พระนิพพานโดยส่วนเดียวอย่างหนึ่ง

ย่อมเบื่อหน่ายไม่ยินดีในสังขาร คือ รูปนามที่เป็นไปในกามภูมิ รูปภูมิ อรูปภูมิ ทั้งสิ้น เพราะสังขารในภพ กำเนิด คติ วิญญาณฐิติ และสัตตาวาสทั้งหมดล้วนแต่มีความแตกสลายทำลายไป เสื่อมไปด้วยกันทั้งสิ้น

จบ นิพพิทาญาณ

๕. มุญจิจุกัมมตาญาณ

มุญจิจุกัมมตาญาณ หมายความว่าญาณที่มีความปรารถนาใครจะพ้นจากรูปนาม โดยที่พิจารณาเห็นรูปนามเป็นของน่ากลัว มีทุกข์ มีโทษ เป็นเหยื่อลวงให้หลงติดอยู่ในวัฏสงสาร เป็นสังขารผู้ปรุงแต่งให้ได้รับความเดือดร้อนและมีความแปรปรวนอยู่เป็นนิตย์ จิตก็เกิดความเบื่อหน่าย อยากออกอยากหนีอยากหลุด อยากพ้นจากสังขารธรรม อยากพ้นจากสังสารวัฏ ใจก็น้อมไปสู่พระนิพพาน

สังขารธรรม นั้น ได้แก่ขันธ์ ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ย่อลงให้สั้นได้แก่ รูปนาม

สังสารวัฏ

สังสารวัฏ แยกบทออกเป็น สังสาร + วัฏ, สังสારะ คือ การท่องเที่ยวไปไม่ขาดสาย มีอยู่ ๓ อย่างคือ อปายสังสારะ กามสุคติสังสારะ และพรหมสังสારะ

๑. **อปายสังสારะ** คือการท่องเที่ยวไปในอบายภูมิทั้ง ๔ ได้แก่ นรก เปรต อสุรกาย และสัตว์ดิรัจฉาน ท่องเที่ยวไปด้วยอำนาจของกิเลสคือ ความโลภ ความโกรธ และความหลง บางที่ท่านเรียกว่า **เหฏฐิมสังสારะ** ท่องเที่ยวไปในภูมิเบื้องต่ำ คือ อบายภูมิ ๔ ดังกล่าวมานี้ดังนั้น อปายสังสારะกับเหฏฐิมสังสારะ จึงเป็นอันเดียวกันต่างกันแต่พยัญชนะเท่านั้น

๒. **กามสุคติสังสારะ** คือ การท่องเที่ยวไปในกามสุคติภูมิ ๖ ได้แก่ ภูมิของมนุษย์ ๑ ภูมิของเทวดา ๕ รวมเป็น ๖ ภูมิท่องเที่ยวไปด้วยอำนาจมหากุศลหรือเพราะอาศัยสุจริตกรรม ๑๐ บางที่ท่านเรียกว่า **มัชฌิมสังสારะ** การท่องเที่ยวไปในภูมิ

เบื้องต้น คือ กามสุคติภูมิ ๗ ดังนั้น กามสุคติสังสสาระกับมัชฌิมสังสสาระ จึงเป็นอันเดียวกัน อุปมาเหมือนกับชายคนหนึ่งมีครอบครัวแล้ว ถ้าภริยาเรียกชายคนนั้นก็จะเรียกว่าสามี ถ้าลูกเรียกชายคนนั้นก็จะเรียกว่าพ่อ อันที่จริงก็คนๆ เดียวกันแต่เรียกต่างกัน

๓. พรหมสังสสาระ คือการท่องเที่ยวไปในพรหมภูมิได้แก่ การท่องเที่ยวไปในรูปพรหม ๑๖ ภูมิและอรูปพรหม ๔ ภูมิ บางที่ท่านเรียกว่า อุปริมสังสสาระ การท่องเที่ยวไปในสังสสาระเบื้องต้นได้แก่ พรหมภูมิ ๒๐ ชั้น เพราะอาศัยมหัคคตกุศล ๘ คือรูปาวจรกุศล ๕ อรูปาวจรกุศล ๔

จิตของผู้ปฏิบัติธรรมเมื่อดำเนินมาถึงมูญจิตกัมมตาญาณแล้ว ก็อยากจะหลุด อยากจะพ้นจากสังสารวัฏดังกล่าวนี้นี้ เพราะพิจารณาเห็นแน่ชัดแล้วว่าความเกิดในภพนี้ ความเป็นไปของขันธที่เกิดขึ้นแล้ว ความไม่เที่ยงของรูปนามการสังสมกรรมที่จะให้เกิดอีก การเกิดมาอีกคติต่างๆ ที่จะไปเกิด เช่น ทุกคติ สุกคติ ความบังเกิดขึ้นของขันธทั้งหลาย ความเป็นไปแห่งผลกรรม ชาติ ชรา พยาธิ มรณะ โสกะ ปริเทวะ อุปายาส ล้วนแต่เป็นภัยเป็นทุกข์เป็นโทษ เป็นเหยื่อล่อให้หลงติดอยู่ในภพ เป็นสังขารปรุงแต่งให้ได้รับความเดือดร้อนทั้งนั้น จึงเกิดความเบื่อหน่ายไม่ยินดีไม่ชอบไม่ติด จิตอยากออก อยากหนี อยากหลุด อยากพ้น เพราะเห็นประจักษ์ชัดแล้วว่า ถ้าไม่มีรูปนามเสียได้ จะเกษมปลอดภัย เป็นสุข ไม่มีเหยื่อล่อให้ลุ่มหลงเป็นนิพพาน จิตมีกำลังกล้ามุ่งหน้า แต่จะออกจะหนี จะหลุดจะพ้นไปจากสังขารธรรมและสังสารวัฏ

อุปมามูญจิตกัมมตาญาณมี ๘ อย่าง

๑. ปลาติดข่าย ติดแห ติดอวน ย่อมคืนนกระวนกระวายอยากหลุดออกไป จากข่ายจากแห จากอวนนั้นใด ผู้ปฏิบัติก็ฉันทันนั้น

๒. กบถูกงูคาบไว้กำลังอยู่ในปากงู อยากออกอยากกระโดดหนีลงไปหลบอยู่ในน้ำลึก ทั้งคืนทั้งรื้อจนสุดความสามารถนั้นใด ผู้ปฏิบัติก็ฉันทันนั้น

๓. ไก่ป่าเป็นสัตว์อยู่ป่าเป็นประจำ ครั้นคนดักบ่วงจับได้ นำมาขังไว้ในกรง ย่อมคืนน ย่อมกระวนกระวายไม่มีความสุข มีแต่ทุกข์ทรมาน อยากออก อยากบินหนีไปอยู่ป่าอันแสนกว้าง แสนสบายตามที่ตนเคยอยู่อย่างเป็นอิสระฉันทันนั้นใด ผู้ปฏิบัติก็ฉันทันนั้น

๔. เนื้อที่ติดบ่วงอย่างนั้น ย่อมพยายามคืนจนสุดความสามารถ เพราะอยากออก อยากหลุด อยากพ้นไปจากบ่วงฉันทันนั้นใด ผู้ปฏิบัติก็ฉันทันนั้น

๕. รู้อยู่ในมือของหมองู ย่อมอยากออกไปให้พ้นมือ อยากจะเล่นหนีไป อยู่ในป่าดงพงทึบ ตามความสบายใจตนฉันใด ผู้ปฏิบัติก็ฉันนั้น

๖. ช้างติดหล่มลึก อยากจะถอนตนให้ขึ้นจากหล่ม พยายามทุกวิถีทางที่จะช่วยตัวเองให้พ้นจากหล่มฉันใด ผู้ปฏิบัติก็ฉันนั้น

๗. พญานาคอยู่ในปากครุฑ ย่อมอยากออกอยากหลุดหนีไปให้พ้นฉันใด ผู้ปฏิบัติก็ฉันนั้น

๘. บุรุษถูกข้าศึกล้อม อยากจะออกหนีไปให้พ้นต้องพยายามหาหนทางที่จะออกที่จะหนี ที่จะเอาตัวรอดเต็มที่ฉันใด ผู้ปฏิบัติก็ฉันนั้น

โยคีผู้ปฏิบัติเมื่อปฏิบัติถึงญาณนี้แล้วย่อมไม่ชอบ ไม่ติดอยู่ในรูปนามซึ่งมีแต่ความแตกสลายมีแต่ความสิ้นความเสื่อมอยู่เป็นนิตย์นั้นเลยแม้แต่เพียงอย่างเดียว บรรดาที่มีอยู่ในภพ กำเนิด คติ วิญญาณฐิติ สัตตवास จิตของผู้ปฏิบัติมีแต่อยากจะออกอยากหนี อยากหลุดอยากพ้นจากสังขารทั้งปวง ปราศจากความอาลัยในสังขารทุกอย่าง สังขารทั้งหลายจะปรากฏว่ามีแต่ภัย มีแต่โทษมากมายเป็นที่น่าเบื่อหน่าย จึงอยากจะหนีอยากจะพ้นไปเสียโดยเร็ว แล้วก็พยายามปฏิบัติต่อไปไม่ท้อถอย

สถานะของมฤตจิตุกัมมตาญาณ ๑๕

ลักษณะของญาณนี้ตามที่ปรากฏในบาลีปฏิสัมภิทามรรค ผู้ปฏิบัติได้ดำเนินมาถึงญาณนี้แล้ว ย่อมมีสถานะเป็นดังนี้ คือ

๑. มีจิตอยากหลุดพ้นจากความเกิดเพราะเป็นความเกิดเป็นทุกข์ ความเกิดเป็นภัย ความเกิดเป็นอามิสให้ติดอยู่ ความเกิดเป็นผู้ปรุงแต่ง

๒. จิตอยากหลุดพ้นจากความเป็นไปของรูปนาม เพราะเห็นความเป็นไปไม่ขาดสายของรูปนาม เป็นทุกข์เป็นของน่ากลัว เป็นอามิสให้หลงติดอยู่เป็นผู้ปรุงแต่ง

๓. จิตอยากหลุดพ้นจากสังขารนิमितคือ เครื่องหมายของรูปนามเป็นของไม่เที่ยงเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอเป็นต้น เพราะเห็นว่าสังขารนิमितเป็นทุกข์ เป็นของน่ากลัว เป็นอามิสให้หลงติดอยู่เป็นผู้ปรุงแต่ง

๔. จิตอยากหลุดพ้นจากการสังสมกรรมเพื่อให้เกิดในภพใหม่อีก เพราะเห็นว่ากรรมสังสมกรรมเป็นทุกข์เป็นของน่ากลัว เป็นอามิสให้หลงติดอยู่เป็นผู้ปรุงแต่ง

๕. จิตอยากหลุดพ้นจากการปฏิสนธิอีก เพราะเห็นว่า การถือปฏิสนธิอีก เป็นทุกข์ เป็นของน่ากลัว เป็นอามิสให้หลงติดอยู่เป็นผู้ปรุงแต่ง

๖. จิตอยากหลุดพ้นจากคติเพราะเห็นว่า คติต่างๆ เช่น สุขคติ ทุกคติ เป็นต้น เป็นทุกข์ เป็นของน่ากลัว เป็นอามิสให้หลงติดอยู่เป็นผู้ปรุงแต่ง

๗. จิตอยากหลุดพ้นจากความบังเกิดขึ้นของชั้นทั้งหลาย เพราะเห็นว่า ความบังเกิดขึ้นของชั้นทั้งหลาย เป็นทุกข์ เป็นของน่ากลัว เป็นอามิสให้หลงติดอยู่เป็นผู้ปรุงแต่ง

๘. จิตอยากหลุดพ้นจากความเป็นไปของผลกรรม เพราะเห็นว่าผลกรรม ต่างๆ เป็นทุกข์ เป็นของน่ากลัว เป็นอามิสให้หลงติดอยู่

๙. จิตอยากหลุดพ้นจากความเกิดเพราะเห็นว่าชาติเป็นทุกข์ เป็นของ น่ากลัว เป็นอามิสให้หลงติดอยู่เป็นผู้ปรุงแต่ง

๑๐. จิตอยากหลุดพ้นจากความแก่เพราะเห็นว่าความแก่ เป็นทุกข์เป็น ของน่ากลัว เป็นอามิสให้หลงติดอยู่

๑๑. จิตอยากหลุดพ้นจากพยาธิเพราะเห็นว่าพยาธิเป็นทุกข์ เป็นของ น่ากลัว เป็นอามิสให้หลงติดอยู่

๑๒. จิตอยากหลุดพ้นจากมรณะเพราะเห็นว่ามรณะเป็นทุกข์ เป็นของ น่ากลัว เป็นอามิสให้หลงติดอยู่

๑๓. จิตอยากหลุดพ้นจากความเศร้าโศก เสื่อมญาติเสื่อมโภคะเสื่อม เพราะ โรคเบียดเบียน เพราะเห็นว่า ความเศร้าโศกเป็นทุกข์ เป็นของน่ากลัว เป็นอามิสให้ หลงติดอยู่

๑๔. จิตอยากหลุดพ้นจากความคับแค้นใจ เพราะถูกความเสื่อมต่างๆ ครอบงำ เพราะเห็นว่า ความคับแค้นใจเป็นทุกข์ เป็นของน่ากลัว เป็นอามิสให้หลง ติดอยู่

จบ มุญจิตุภัมมตาญาณ

๑๐. ปฏิสังขชาญาณ

ปฏิสังขชาญาณ หมายความว่า ญาณพิจารณาเห็นรูปนาม โดยละเอียดถี่ถ้วน ต่อจากมูญจิตุกัมมตาญาณ

ปฏิสังขชาญาณ แยกบทเป็น ปฏิ + สังข + ญาณ, ปฏิ เฉพาะ, ตอบ, ทวน, กลับ, อีก, สังข พิจารณา ญาณ ปัญญา คือความรู้ในกองสังขารตามความเป็นจริง **ปฏิสังขชาญาณ** คือ ปัญญาย้อนกลับไปพิจารณาสังขารยกขึ้นสู่พระไตรลักษณ์ด้วยอาการ ๔๐ อย่างคือ พิจารณาสังขารเป็นอนิจจังด้วยอาการ ๑๐ อย่าง พิจารณาสังขารเป็นทุกข์ด้วยอาการ ๒๕ อย่าง พิจารณาสังขารเป็นอนัตตาคด้วยอาการ ๕ อย่าง ดังพระบาลีในปฏิสัมภิทามรรคกล่าวไว้ว่า

เตสํ ธมฺมานํ จตฺตาฬิสา ย อากาเรหิ อนเภาทีน วราสีภาวปฏิสงฺขาน วเสน
สฺสจฺจุวิปฺสวทรํ วิปสฺสนาณาณํ ปฏิสงฺขาณาณํ นาม ฯ

ญาณ ที่กำลังพิจารณาเห็นเบญจขันธ์เหล่านั้น เป็นพระไตรลักษณ์อย่างกว้างขวางยิ่งขึ้น ด้วยสามารถพิจารณาเห็นว่าเบญจขันธ์นี้เป็นกองแห่งโทษมากมาย ด้วยอาการ ๔๐ อย่าง ชื่อว่า ปฏิสังขชาญาณ

อาการ ๔๐ ของปฏิสังขชาญาณ

๑) พิจารณาเห็นเบญจขันธ์เป็นอนิจจัง คือ ไม่เที่ยงด้วยอาการ ๑๐ อย่างคือ

๑. พิจารณาเห็นเบญจขันธ์ว่าเป็น อนิจจัง คือ ไม่เที่ยง

๒. พิจารณาเห็นเบญจขันธ์ว่าเป็น ปฺโลกะ คือ มีความเสื่อมอย่างใหญ่หลวง

๓. พิจารณาเห็นเบญจขันธ์ว่าเป็น จละ คือ มีความหวั่นไหวเปลี่ยนแปลง

๔. พิจารณาเห็นเบญจขันธ์ว่าเป็น ปภังกะ คือ มีความแตกสลายทำลายไป

๕. พิจารณาเห็นเบญจขันธ์ว่าเป็น อัทฐะ คือ ไม่มีความยั่งยืนถาวรอะไรเลย

๖. พิจารณาเห็นเบญจขันธ์ว่าเป็น วิปริณามธรรม คือ มีความแปรปรวน

เป็นธรรมดา

๗. พิจารณาเห็นเบญจขันธ์ว่าเป็น อสารถะ คือ ไม่มีแก่นสารอะไรเลย

๘. พิจารณาเห็นเบญจขันธ์ว่าเป็น วิภวะ คือ มีความเสื่อมมีความวิบัติ

อยู่เป็นนิตย์

๕. พิจารณาเห็นเบญจขันธ์ว่าเป็น **สังขตะ** คือ ถูกปัจจัยปรุงแต่งด้วยอำนาจกรรม จิต อุตฺต อาหาร

๑๐. พิจารณาเห็นเบญจขันธ์ว่าเป็น **มรณธรรม** คือ มีความตาย มีความแตกดับเป็นธรรมดา

๒) พิจารณาเห็นเบญจขันธ์ว่าเป็น**ทุกข์** โดยอาการ ๒๕ อย่าง คือ

๑. พิจารณาเห็นเบญจขันธ์ว่าเป็น **ทุกข์** คือ ทนอยู่ไม่ได้ ถูกบีบคั้นเนืองๆ
๒. พิจารณาเห็นเบญจขันธ์ว่าเป็น **โรค** คือ เสียคตเบียดเบียนอยู่เสมอ
๓. พิจารณาเห็นเบญจขันธ์ว่าเป็น **คันทะฬี** คือ เป็นดุจหัวฝีที่ก่อกัดหนอง
๔. พิจารณาเห็นเบญจขันธ์ว่าเป็น **สัลลสะ** คือ เป็นลูกศรปักเสียบทิ่มแทงอยู่เสมอ เช่น เจ็บ ปวด เมื่อย คั้น แสบ ร้อน หนาว หิว กระหาย เป็นต้น
๕. พิจารณาเห็นเบญจขันธ์ว่าเป็น **อฆะ** คือ ความคับแคบเบียดเบียนเดือดร้อน

๖. พิจารณาเห็นเบญจขันธ์ว่าเป็น **อหมุต** คือ เป็นรากเหง้าค้ำมูลแห่งความคับแคบแห่งความเดือดร้อน เพราะอำนาจแห่งโรคภัยมีประการต่างๆ และกิเลสทั้งหลาย

๗. พิจารณาเห็นเบญจขันธ์ว่าเป็น **อาพาธ** คือ ความเจ็บป่วย

๘. พิจารณาเห็นเบญจขันธ์ว่าเป็น **อิติ** คือ จัญไร มีแต่ทุกข์ ไม่ดี ไม่สุข

๙. พิจารณาเห็นเบญจขันธ์ว่าเป็น **อุปัทวะ** ประสบกับอุปัทวะเหตุ

๑๐. พิจารณาเห็นเบญจขันธ์ว่าเป็น **ภย** คือ เป็นของน่ากลัว เพราะจะต้องเผชิญกับภยันานาชนิด เช่น อัคคีภัย อุทกภัย วาตภัย โจรภัย พุทธิภิกขภัย ชาติภัย ชราภัย มรณภัย เป็นต้น

๑๑. พิจารณาเห็นเบญจขันธ์ว่าเป็น **อุปสรรค** คือ สิ่งที่ขัดขวางกีดกันทางกัน ไม่ให้ชีวิตดำเนินไปได้โดยราบรื่น

๑๒. พิจารณาเห็นเบญจขันธ์ว่าเป็น **อตาณะ** คือ ไม่มีอะไรจะมาต้านทานไว้ได้ ต้องเป็นไปตามเหตุตามปัจจัยของเขา เช่น แก่ เจ็บ ตาย เป็นต้น

๑๓. พิจารณาเห็นเบญจขันธ์ว่าเป็น **อเลณะ** คือ ป้องกันอะไรไม่ได้ จะหลีกเร้นอยู่ที่ไหนๆ ก็ไม่พ้นทุกข์

๑๔. พิจารณาเห็นเบญจขันธ์ว่าเป็น อสธนะ คือ ไม่มีที่พึ่งเพราะต้องแตกดับไป ทำลายไป สลายไป ทนอยู่ไม่ได้

๑๕. พิจารณาเห็นเบญจขันธ์ว่าเป็น อาทีนวะ คือ มีทุกข์ มีโทษมากทั้งภายนอกภายใน

๑๖. พิจารณาเห็นเบญจขันธ์ว่าเป็น วรรกะ คือ ผู้ฆ่าเพราะเขาเป็นคุณนาย เพชฌฆาตคอยถือดาบเข่นฆ่าสรรพสัตว์อยู่ตลอดเวลา ไม่ยกเว้นใครๆ

๑๗. พิจารณาเห็นเบญจขันธ์ว่าเป็น สาสวะ คือ เป็นบ่อเกิดแห่งอาสวะทั้ง ๔ คือ กามาสวะ อาสวะคือ กาม, ภวาสวะ อาสวะคือ ภพ, อวิชชาสวะ อาสวะคือ อวิชชา, ภิญฺฐาสวะ อาสวะ คือ ภิญฺฐิ

๑๘. พิจารณาเห็นเบญจขันธ์ว่าเป็น มารามิส คือ เป็นเหยื่อล่อให้สรรพสัตว์หลงติดบ่วง คุงพรานเบ็ดตกปลาจะนั้น

มารามิสเหยื่อของมาร ๓ อย่าง คือ โลกามิส อามิสของชาวโลก ได้แก่ กามคุณทั้ง ๕ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ, วัฏฏามิส อามิส คือ วัฏฏะ ได้แก่ วัฏฏะ คือวน ๓ กิเลสวัฏ วนเพราะกิเลส กัมมวัฏ วนเพราะกรรม วิปากวัฏ วนเพราะผลแห่งกรรม วนไปในกามภูมิ รูปภูมิ อรูปภูมิ, กิเลสามิส อามิสคือ กิเลส หมายความว่า กิเลสนั่นเองเป็นอามิส เป็นเหยื่อให้สรรพสัตว์ประมาทมัวเมาหลงเพลิดเพลิดติดอยู่ในโอฆสงสาร ไม่เห็นช่องทางแห่ง มรรค ผล นิพพานได้

๑๙. พิจารณาเห็นเบญจขันธ์ว่าเป็น ขาติธรรม คือ มีความเกิดมารับกองทุกข์เป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นจากเกิดไปได้ เกิดมาเมื่อใดก็หอบเอาทุกข์มาเมื่อนั้น คุงเห็นเมื่อไถ่จากดินเมื่อใดก็ดันเอาฝุ่นมาพร้อมกันเมื่อนั้น

๒๐. พิจารณาเห็นเบญจขันธ์ว่าเป็น ขราธรรม คือ มีความแก่ มีความเสื่อม มีความทรุดโทรมเป็นธรรมดา ไม่มีใครห้ามและแก้ได้

๒๑. พิจารณาเห็นเบญจขันธ์ว่าเป็น พยาธิธรรม คือ มีความเจ็บไข้เป็นธรรมดา ไม่มีใครล่วงพ้นความเจ็บไข้ไปได้

๒๒. พิจารณาเห็นเบญจขันธ์ว่าเป็น โสภธรรม คือ มีความเศร้าโศกเป็นธรรมดา เศร้าโศกเพราะเสื่อมญาติเสื่อมทรัพย์เป็นโรค เป็นต้น ไม่มีใครล่วงพ้นไปได้ แม้แต่คนเดียว เว้นพระอรหันต์เท่านั้น

๒๓. พิจารณาเห็นเบญจขันธ์ว่าเป็น **ปริเทวธรรม** คือ มีความร้องไห้ บ่นเพื่อเป็นธรรมดา เพราะถูกความเสื่อมต่างๆ ครอบงำ

๒๔. พิจารณาเห็นเบญจขันธ์ว่าเป็น **อุปยาธธรรม** คือ มีความคับแค้นใจเป็นธรรมดา คับแค้นเพราะเหตุ ๕ ประการ มีความเสื่อมญาติ เป็นต้น

๒๕. พิจารณาเห็นเบญจขันธ์ว่าเป็น **สังกิเลศธรรม** คือ มีความเศร้าหมองเป็นธรรมดาเศร้าหมองเพราะกิเลส

๓) พิจารณาเห็นเบญจขันธ์เป็นอนัตตา โดยอาการ ๕ อย่างคือ

๑) พิจารณาเห็นเบญจขันธ์ว่าเป็น **อนัตตา** คือ ไม่ใช่ตัวตนบังคับบัญชา ไม่ได้ ไม่อยู่ในอำนาจของใครๆ ทั้งสิ้น

อนัตตา แปลว่า ไม่เป็นไปในอำนาจ การที่อนัตตาไม่ปรากฏก็เพราะพากันถือว่าเป็นก้อน เป็นตัวเป็นตน เป็นเราเป็นเขา ความเห็นว่าเป็นตนนี้เรียกว่า **มนัสสัญญา** มนัสสัญญานี้เองที่ปิดบังไว้มิให้เห็นอนัตตาก็ **มนัสสัญญา** คือความสำคัญผิดว่า เป็นก้อน เป็นตัวตนเราเขานี้มีอยู่ ๓ อย่างคือ มนัสสัญญา กิจจมนะ อารัมมณมนะ

มนัสสัญญา คือสมุหมนนะ ได้แก่กองรูปกองนาม ที่เกิดขึ้นตั้งอยู่ดับไป เช่น เดิน ยืน นั่ง นอน เข้าใจว่า เรายืนเราเดิน เรานั่งเรานอน เป็นต้น

กิจจมนะ ได้แก่ การกระทำของกองรูป กองนาม เช่น การเดิน ยืน นั่ง นอน นั้น รูปมีกิจเคลื่อนไหวคล้ายกับทำตามคำสั่งของนาม นามมีกิจคล้ายเป็นผู้สั่งให้เคลื่อนไหว อันที่จริงเป็นสักแต่ว่ารูปกับนามเท่านั้น แต่เราไปเข้าใจผิดคิดว่า เราเดิน เรานั่ง เรานอน เป็นต้น

อารัมมณมนะ ได้แก่ การน้อมไปยึดอารมณ์หลายๆ อย่างมาเป็นอย่างเดียวกัน เช่น ยึดเอารูปทางตามา ยึดเอาเสียงทางหูมา ยึดเอากลิ่นทางจมูกมา ยึดเอารสทางลิ้น มายึดเอาโผฏฐัพพะทางกายมายึด แล้วสำคัญผิดคิดไปว่า เราได้เห็นรูปดีไม่ดี เราได้ยินเสียงเพราะ ไม่เพราะ เราได้กลิ่นหอมกลิ่นเหม็น เราได้รสอร่อย ไม่อร่อย เราได้สัมผัสดีไม่ดี ความเข้าใจอย่างนี้ เรียกว่า **สัญญาวิปลาส** คือ เข้าใจผิดเมื่อเข้าใจผิดก็ยึดมั่นถือมั่นในอารมณ์นั้นๆ ว่า เป็นเราเป็นของเรา เป็นอัตตทิฏฐิหรือ สักกายทิฏฐิ

๒. พิจารณาเห็นเบญจขันธ์ว่าเป็น **ประ** อื่น คือไม่คงที่แปรปรวนเสมอ

๓. พิจารณาเห็นเบญจขันธ์ว่าเป็น **ริตตะ** คือเป็นของนิคหน้อย เล็ก น้อย เกิดขึ้นมาไม่นานก็แตกสลายไป ทำลายไป

๔. พิจารณาเห็นเบญจขันธ์ว่าเป็น **ตุจจะ** คือว่าง ได้แก่ว่างจากสัตว์ บุคคล ตัว ตน เรา เขา

๕. พิจารณาเห็นเบญจขันธ์ว่าเป็น **สุญญะ** คือเป็นของเปล่า เป็นของ สุญ ได้แก่ สุญจากสัตว์ สุญจากความเป็นบุคคล สุญจากความเป็นตัวตนเราเขา ไม่มีเจ้าของไม่มีอิสระ ไม่เป็นไปในอำนาจของใครๆ ทั้งสิ้น

ผู้ปฏิบัติธรรม คือท่านผู้ที่ได้เจริญวิปัสสนากรรมฐาน พิจารณาเห็นรูปนาม เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ด้วยอาการ ๔๐ อย่างดังนี้แล้ว ย่อมเห็นว่าเป็นของไม่งาม เป็นสัญลักษณ์ เป็นเครื่องหมายบอกให้รู้ว่า เป็นทุกข์น่ากลัว ไม่สะอาดมีกลิ่นเหม็น ปรากฏล้นแก่ลียด ประทุแต่งอยู่ไม่หยุด มีรูปแปลกมีทำทางพิลึก ไม่เห็นมีสาระแก่นสาร มีแต่เกิดดับอยู่ตลอดเวลา จึงอยากออก อยากหนีอยากหลุดอยากพ้น แล้วพยายามหาหนทางพ้น จึงได้พยายามประพฤติปฏิบัติเพื่อให้วิปัสสนาญาณเจริญขึ้น

อุบายแห่งการหลุดพ้น

ปฏิสังขชาญาณ คือปัญญาพิจารณาเห็นรูปนาม เป็นทุกข์เป็นโทษ เป็นของ น่ากลัว เป็นเหยื่อของมาร เกิดความเบื่อหน่าย อยากออก อยากหนี อยากหลุดพ้น จึง ตั้งใจปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน เพื่อให้ได้มาซึ่งมรรค ผล นิพพาน โดยหาอุบายหลุด พ้นด้วยอาการ ๑๕ อย่าง คือ

๑. พิจารณาการเกิดขึ้นและการดับไปของรูปนาม แล้วตั้งใจปฏิบัติเพื่อให้ถึงพระนิพพาน

๒. พิจารณาความเป็นไปของรูปนามที่เกิดขึ้นแล้วกำลังเป็นไปไม่ขาดสาย แล้วตั้งใจปฏิบัติเพื่อให้ถึงพระนิพพาน

๓. พิจารณาสังขารนิमित คือลักษณะของสังขารรูปนาม ว่าเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา แล้วตั้งใจปฏิบัติเพื่อให้ถึงพระนิพพาน

๔. พิจารณาเห็นรูปนามกำลังสังสมกรรม กรรมที่จะให้เกิดอีก จึงหน่าย เพื่อหลุดพ้น แล้วตั้งใจปฏิบัติ เพื่อให้ถึงพระนิพพาน

๕. พิจารณาเห็นรูปนามที่กำลังเกิดขึ้นมาใหม่ว่าเป็นทุกข์น่ากลัว เพื่อหลุดพ้น แล้วตั้งใจปฏิบัติ เพื่อให้ถึงพระนิพพาน

๖. พิจารณารูปนามที่กำลังตกอยู่ในคติต่างๆ มีทุกติเป็นต้นว่าเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา แล้วตั้งใจปฏิบัติเพื่อให้หลุดพ้น เพื่อให้ถึงพระนิพพาน

๗. พิจารณารูปที่กำลังเกิดเป็นขั้น ๕ อยู่ว่าเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา แล้วตั้งใจปฏิบัติ เพื่อให้หลุดพ้น เพื่อให้ถึงพระนิพพาน

๘. พิจารณารูปนามที่กำลังเป็นไปตามวิบาก คือกรรมของตนๆ ที่ทำมาตั้งแต่ภพก่อน ชาติก่อน ภพนี้ชาตินี้ว่า ล้วนแต่เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา แล้วตั้งใจปฏิบัติ เพื่อให้ถึงพระนิพพาน

๙. พิจารณาเห็นรูปนามที่กำลังเกิดขึ้นมาเป็น รูปชาติ นามชาติ รูปโลก นามโลก ว่าเป็นของน่ากลัว เป็นทุกข์ไม่มีแก่นสาร แล้วเบื่อหน่ายอยากพ้น ตั้งใจปฏิบัติเพื่อให้ถึงพระนิพพาน

๑๐. พิจารณารูปนามที่กำลังเสื่อมไปสิ้นไป แก่ไปคร่ำคร่าไป ว่าเป็นทุกข์เป็นโทษ น่ากลัวน่าเบื่อ แล้วเบื่อหน่ายอยากหลุดพ้น แล้วปฏิบัติเพื่อให้ถึงพระนิพพาน

๑๑. พิจารณารูปนามที่กำลังถูกพยาชิเบียดเบียน ครอบงำว่าเป็นทุกข์ เป็นภัย เป็นโทษ ไม่มีสาระประโยชน์ ไม่มีสุข จึงเกิดความเบื่อหน่ายอยากหนีอยากพ้น แล้วหาหนทางพ้น โดยปฏิบัติต่อไปเพื่อให้ได้บรรลุมรรค ผล นิพพาน

๑๒. พิจารณารูปนามที่กำลังแตกดับ คือตายอยู่ทุกขณะว่าเป็นทุกข์ น่ากลัว น่าเบื่อหน่าย เกิดความเบื่อหน่าย อยากหลุดพ้นหาหนทางพ้น จึงตั้งใจปฏิบัติต่อไปเพื่อให้ถึงพระนิพพาน

๑๓. พิจารณารูปนามที่กำลังเศร้าโศกเพราะถูกความเสื่อมครอบงำแล้ว เบื่อหน่ายอยากหลุดพ้น ตั้งใจปฏิบัติต่อไป เพื่อให้ได้ถึงพระนิพพาน

๑๔. พิจารณารูปนามที่กำลังร้องไห้อยู่เพราะถูกความเสื่อม ๕ ประการ ครอบงำว่า เป็นของที่น่ากลัว เป็นทุกข์เป็นโทษ น่าเบื่อหน่ายอยากหลุดพ้น แสวงหาหนทางพ้นโดยตั้งใจปฏิบัติต่อไป เพื่อให้ถึงพระนิพพาน

๑๕. พิจารณารูปนามที่กำลังมีความคับแค้นใจ เพราะความเสื่อม ๕ ประการ

ครอบงำ เห็นว่าเป็นของน่ากลัว เป็นทุกข์โทษเบื้อหน่าย อยากหลุดพ้น ตั้งใจปฏิบัติ เพื่อให้ได้บรรลุมรรค ผล นิพพาน

เมื่อผู้ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานพิจารณาเห็นรูปนามโดยแจ้งชัดอย่างนี้ ชื่อว่า ผู้นั้นมีวิปัสสนาญาณอันเจริญขึ้นแล้ว เพราะกำหนดสังขารพิจารณาได้ดี เพื่อจะยังอุบายแห่งการหลุดพ้นให้เกิดขึ้น

อุปมาเปรียบเทียบ

ยังมีชายคนหนึ่งประสงค์จะจับปลา จึงเอาสุ่มๆ ลงไปในน้ำ แล้วหย่อนมือตามลงไป เพื่อยูบไปถูจนแหเข้าแต่เขาไม่รู้ว่า เป็นงูแห่ จับคองภายในน้ำนั้นได้ จึงนึกกระหยิ่มอยู่ในใจว่า เราจับปลาใหญ่ได้เขารู้สึกดีใจมาก เพราะเข้าใจว่าเป็นปลาจริงๆ และตัวใหญ่ด้วย ครั้นจับยกขึ้นพ้นน้ำ พิจารณาดูจึงรู้ว่า เป็นงู เพราะเห็นคอกัน มีความหวาดกลัวเป็นกำลัง เห็นโทษเห็นภัยในการจับ เพราะจะถูกงูกัดตาย ต้องการปล่อยให้หลุดพ้นไปโดยเร็ว จึงหาอุบายปล่อย คือจับหางงูคลายขนคจากแขนตัวแล้วยกขึ้นแกว่งเบื้อบนศีรษะ ๒ - ๓ ครั้ง ทำให้งูดิโรย และอ่อนกำลังลงแล้วโยนทิ้งไปพร้อมทั้งบ่นพึมพำและแข่งว่า “อ้ายงูร้ายไปเสียให้ไกลเถิด” แล้วรีบขึ้นมาสู่ขอบบึง ยืนแลดูทางมาโดยหมายใจว่า เราพ้นจากปากงูแห่แน่แล้ว ในข้อนี้มีการเปรียบเทียบได้ดังนี้คือ

เวลาที่บุคคลได้อัฏฐภาพเกิดมาเป็นตัวตนตั้งแต่ต้นแล้วยินดีพอใจ เพลิดเพลิน สนุกสนาน เปรียบเหมือนชายคนนั้นจับคองแห่ได้นึกว่าเป็นปลาใหญ่แล้วดีใจมาก ฉะนั้น ตอนนี้อย่างไม่ได้เจริญวิปัสสนากรรมฐานยังเพลินอยู่กับโลก

เวลาที่ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาพิจารณาแยกรูปนามออกจากกันเห็นเป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ปรากฏเป็นของน่ากลัว ตอนนีจัดเป็นญาณตั้งแต่ต้นจนถึง ญาณ เปรียบเหมือนกับบุรุษดึงงูออกจากสุ่มแลเห็นคอกันแล้วกลัว

เวลาผู้ปฏิบัติวิปัสสนาตามเห็นทุกข์เห็นโทษ เห็นภัยของรูปนามแล้ว นี่เป็นอาทินวญาณ เปรียบเหมือนกับชายผู้จับงู ตามเห็นทุกข์โทษภัย ในการจับงูแห่นั้น

เวลาผู้ปฏิบัติวิปัสสนาพิจารณาเห็นรูปนามว่า เป็นทุกข์เป็นโทษเป็นภัยแล้ว เกิดความเบื้อหน่ายเป็น นิพพิทาญาณ เปรียบเหมือนกับชายคนนั้นพิจารณาเห็นทุกข์เห็นโทษเห็นภัย อันจะเกิดขึ้นแก่ตนอย่างใหญ่หลวง ในเพราะการจับคองนั้นแล้วเกิดความเบื้อหน่าย

เวลาที่ผู้ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานอยากจะหลุดพ้นจากรูปนาม อยากจะหลุดพ้นจากสังสารวัฏนี้เป็น มุญจितุกัมมตาญาณ เปรียบเหมือนกับชายคนที่จับคองุนั้นอยากจะเหวี่ยงงูให้พ้นไปจากตัว

เวลาที่ผู้ปฏิบัติกรุปนามขึ้นสู่พระไตรลักษณ์ด้วยอาการ ๔๐ อย่างก็ดี ด้วยอาการ ๑๕ อย่างก็ดีนี้เป็น มุญจितุกัมมตาญาณอย่างแก่ เข้าเขต ปฏิสังขชาญาณอย่างอ่อน เปรียบเหมือนกับชายคนที่จับคองุนั้นแสวงหาอุบายจะเหวี่ยงงู แล้วทำอุบายเหวี่ยงงูให้พ้นไปจากตัว

เวลาผู้ปฏิบัติวิปัสสนาพิจารณารูปนามยกขึ้นสู่พระไตรลักษณ์บ่อยๆ วนไปเวียนมาอยู่กับพระไตรลักษณ์คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ทำให้กิเลสหมดกำลังลงจนไม่สามารถจะเห็นว่า เป็นของเที่ยง เป็นสุข เป็นของสวยงาม เป็นตัวตน เรา เขา จะเห็นตรงกันข้ามคือ เห็นว่าเป็นอนิจจัง ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นทุกข์ ทนอยู่ไม่ได้เป็นอสุภะ ไม่สวยงาม เป็นอนัตตา คือไม่ใช่ตัวตน บังคับบัญชาไม่ได้ ไม่อยู่ในอำนาจใครๆ ทั้งสิ้นนี้เป็น ปฏิสังขชาญาณ เปรียบเหมือนชายคนที่จับคองุนั้น จับงูแกว่งทำให้หมดกำลัง จนงูไม่สามารถจะเอี้ยวมากัดเขาได้แล้ว เหวี่ยงให้หลุดพ้นจากตัวไปได้เป็นอย่างดีฉะนั้น ด้วยเหตุเพียงเท่านั้น ปฏิสังขชาญาณ ก็เป็นอันเกิดขึ้นแก่ท่านผู้เจริญวิปัสสนานั้น

อนิจโตะ มนสิการโตะ นิमित्तํ ปฏิสังขชาญาณํ อุปปชฺชติ เมื่อผู้ปฏิบัติใฝ่ใจโดยความไม่เที่ยงพิจารณานิमित (คือ อนิจจลักษณะว่า ไม่ยั่งยืนเป็นไปชั่วกาลนิคเดียวเท่านั้น) ปฏิสังขชาญาณ ก็เกิดขึ้น

ทุกขโตะ มนสิการโตะ ปวตฺตํ ปฏิสังขชาญาณํ อุปปชฺชติ เมื่อผู้ปฏิบัติใฝ่ใจโดยความเป็นทุกข์พิจารณาปวัตตะคือ ความเป็นไปของรูปนามที่เกิดขึ้นแล้ว ปฏิสังขชาญาณ ก็เกิดขึ้น

อนตฺตโตะ มนสิการโตะ นิमितฺตญฺจ ปวตฺตญฺจ ปฏิสังขชาญาณํ อุปปชฺชติ เมื่อผู้ปฏิบัติใฝ่ใจโดยความเป็นอนัตตาพิจารณานิमितคือ อนิจจลักษณะ และปวัตตะ ความเป็นไปของรูปนามที่เกิดขึ้นแล้ว ปฏิสังขชาญาณ ก็เกิดขึ้น

จบ ปฏิสังขชาญาณ

๑๑. สังขารูปกชาญาณ

สังขารูปกชาญาณ หมายความว่า ญาณพิจารณาเห็นรูปนาม โดยอาการวางเฉยในสังขารนิมิตอารมณ์ สังขารูปกชาญาณ แยกบทเป็น สังขาร + อุpekขา + ญาณ, สังขาร คือ สภาวะธรรมที่มีปัจจัยปรุงแต่ง ได้แก่ขันธ์ ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ย่อลงมาได้แก่ รูป กับ นาม ขันธ์ที่ ๑ เป็นรูป ขันธ์ที่ ๒ - ๓ - ๔ - ๕ เป็นนาม, อุpekขา ความวางเฉยคือ เป็นกลางๆ ไม่ดีใจ ไม่เสียใจ ไม่กลัว ไม่เพ็ดเพลิน, ญาณ ปัญญา คือ ความรอบรู้รูปกับนามตามความเป็นจริง **สังขารูปกชาญาณ** ปัญญาพิจารณาเห็นรูปนามเป็นของไม่เที่ยง ทนอยู่ไม่ได้ บังคับบัญชาไม่ได้ วางเปล่าจากสัตว์บุคคล ตัวตน เราเขา แล้ววางเฉย มีสติกำหนดได้ดั่งอยู่อย่างนี้ คือ :-

๑. ปัญญาพิจารณาเห็นความเกิดขึ้นของรูปนามว่า เป็นทุกข์เห็นความเป็นไปของรูปนามที่เกิดขึ้นมาแล้วว่า เป็นทุกข์ เห็นนิมิตคือ เครื่องหมายของรูปนามที่บอกให้รู้ว่า ไม่เที่ยง ทนอยู่ไม่ได้ บังคับบัญชาไม่ได้ว่าเป็นทุกข์ เห็นการสังสมกรรมเพื่อให้เกิดอีกว่าเป็นทุกข์ เห็นคติทั้ง ๕ ว่าเป็นทุกข์ เห็นปฏิสนธิว่าเป็นทุกข์ เห็นความบังเกิดของขันธ์ ๕ ว่าเป็นทุกข์ เห็นอุปบัติคือ ความเกิดขึ้นไปของผลกรรมว่าเป็นทุกข์ เห็นชาติว่าเป็นทุกข์ เห็นชราว่าเป็นทุกข์ เห็นพยาธิว่าเป็นทุกข์ เห็นมรณะว่าเป็นทุกข์ เห็นโสกะว่าเป็นทุกข์ เห็นปริเทวะว่าเป็นทุกข์ เห็นอุปายาสว่าเป็นทุกข์

เมื่อพิจารณาเห็นทุกข์อย่างนี้แล้วเกิดความเบื่อหน่าย อยากหลุดพ้น จึงมณสิการถึงพระไตรลักษณ์ซ้ำอีกแล้ววางเฉย จัดเป็นสังขารูปกชาญาณ

๒. ปัญญาพิจารณาเห็นความเกิดขึ้นของรูปนามว่า เป็นภัย เห็นความเป็นไปของรูปนามที่เกิดขึ้นมาแล้วว่าเป็นภัย เห็นนิมิตคือเครื่องหมายของรูปนามที่บอกให้รู้ว่าไม่เที่ยง ทนอยู่ไม่ได้ บังคับไม่ได้ว่าเป็นภัย เห็นการสังสมกรรมเพื่อให้เกิดอีกว่าเป็นภัย เห็นคติทั้ง ๕ ว่าเป็นภัย เห็นปฏิสนธิว่าเป็นภัย เห็นความบังเกิดขึ้นของขันธ์ ๕ ว่าเป็นภัย เห็นอุปบัติคือความเกิดขึ้นไปของผลกรรมว่าเป็นภัย เห็นชาติว่าเป็นภัย เห็นชราว่าเป็นภัย เห็นพยาธิว่าเป็นภัย เห็นมรณะว่าเป็นภัย เห็นปริเทวะว่าเป็นภัย เห็นอุปายาสว่าเป็นภัย

เมื่อพิจารณาเห็นภัยอย่างนี้แล้ว เกิดความเบื่อหน่ายอยากหลุดพ้น จึงมณสิการถึงพระไตรลักษณ์ซ้ำอีกแล้วจึงวางเฉย จัดเป็นสังขารูปกชาญาณ

๓. ปัญญาพิจารณาเห็นความเกิดขึ้นของรูปนามว่า สังขารคือผู้ปรุงแต่ง เห็นความเป็นไปของรูปนามที่เกิดขึ้นมาแล้วว่า สังขารคือผู้ปรุงแต่ง เห็นนิमित คือเครื่องหมายของรูปนามที่บอกให้รู้ว่าไม่เที่ยง ทนอยู่ไม่ได้ บังคับบัญชาไม่ได้ว่า สังขารคือผู้ปรุงแต่ง เห็นการสังสมกรรมเพื่อให้เกิดอีกว่าเป็นสังขาร คือผู้ปรุงแต่งเห็นความบังเกิดขึ้นของขันธ ๕ ว่าเป็นสังขารคือผู้ปรุงแต่ง เห็นอุปบัติคือความเกิดเป็นไปของวิบากว่าเป็นสังขารคือผู้ปรุงแต่ง เห็นชาติว่าเป็นสังขารคือผู้ปรุงแต่ง เห็นชราว่าเป็นสังขารคือผู้ปรุงแต่ง เห็นพยาธิว่าเป็นสังขารคือผู้ปรุงแต่ง เห็นมรณะว่าเป็นสังขารคือผู้ปรุงแต่ง เห็นปริเทวะว่าเป็นสังขาร คือผู้ปรุงแต่ง เห็นอุปายาสะว่าเป็นสังขาร คือผู้ปรุงแต่ง

เมื่อพิจารณาเห็นสังขารโดยอาการอย่างนี้แล้วเกิดความเบื่อหน่าย ออยาก หลุดพ้น จึงมณสิการถึงพระไตรลักษณ์ซ้ำอีกแล้ววางเฉย จัดเป็นสังขารูปেকชาญาณ

๔. ปัญญาพิจารณาเห็นอุปาทะคือ ความเกิดขึ้นของรูปนามเป็นต้นนั้น จนกระทั่งถึงอุปายาสะ ความคับแค้นใจ เพราะถูกความเสื่อม ๕ ประการคือ ความเสื่อมญาติ เสื่อมทรัพย์ เป็นต้น ครบจำเป็นอามิสคือ อามิสของพระยามารเพราะเป็นไปกับด้วยเหี้ยมลอให้หลงติดอยู่ในห้วงโสมสสาร เบื่อหน่าย ออยากหลุดพ้น จึงมณสิการถึงพระไตรลักษณ์ซ้ำอีก แล้ววางเฉยอยู่จัดเป็น สังขารูปেকชาญาณ

๕. ปัญญาพิจารณาเห็นว่าอุปาทะ ความเกิดขึ้นของรูปนามเป็นต้น จนกระทั่งถึงอุปายาสะความคับแค้นใจว่า เป็นสังขารผู้ปรุงแต่งให้ได้รับความทุกข์ความเดือดร้อน ร้อยแปดพันประการ แล้ววางเฉย สังขารเหล่านั้นจัดเป็น สังขารูปেকชาญาณ

๖. ปัญญาพิจารณาเห็นว่า สังขารและอุปาทะทั้ง ๒ นั้นก็เป็นสังขาร แล้ววางเฉย สังขารเหล่านั้นก็จัดเป็น สังขารูปেকชาญาณ

๗. จิตของปุถุชนเมื่อถึงสังขารูปেকชาญาณ มีอาการเป็น ๒ อย่าง คือ :-

สงขารูปะกั อภินนุทติ ย่อมยินดีเฟลิดเฟลิตต่อสังขารูปะกั

สงขารูปะกั วิปัสสติ ย่อมเห็นแจ้งสังขารูปะกั

๘. จิตของเสกขบุคคลนับตั้งแต่พระโสดาบันเป็นต้นไป เมื่อถึงสังขารูปะกัแล้ว มีอาการ ๓ อย่างคือ :-

สงขารูปะกั อภินนุทติ ย่อมยินดีเฟลิดเฟลิตต่อสังขารูปะกั

สังขารูปะกัฏฐัง วิปัสสติ ย่อมเห็นแจ้งสังขารูปะกัฏฐัง

สังขารูปะกัฏฐัง ปฏิสังขาย ผลสมาปัตติ สમાปชชติ ย่อมพิจารณาสังขารูปะกัฏฐังแล้วเข้าผลสมาบัติ

๕. จิตของท่านผู้ปราศจากราคะคือ พระอรหันต์เมื่อถึงสังขารูปะกัฏฐังแล้วมีอาการ ๓ อย่างคือ :-

สังขารูปะกัฏฐัง วิปัสสติ เห็นแจ้งสังขารูปะกัฏฐัง

สังขารูปะกัฏฐัง ปฏิสังขาย ผลสมาปัตติ สમાปชชติ พิจารณาสังขารูปะกัฏฐังแล้ว เข้าผลสมาบัติ

อหฺมูปะกัฏฐิตวา สุญฺญตวิหาเรณ วา อนิมิตฺเตน วา อปฺปณฺหิตเณ วา วิหริตฺถํ นวณฺเฑตฺถํ ตังขารํ นันตํ ย่อมอยู่ด้วยธรรมเป็นเครื่องอยู่คือ สุญฺญตวิโมกข์บ้าง อนิมิตฺตวิโมกข์บ้าง อปฺปณฺหิตวิโมกข์บ้าง

๑๐. จิตของปุถุชนกับจิตของเสกขบุคคล เมื่อถึงสังขารูปะกัฏฐังแล้วเหมือนกันคือ มีลักษณะเหมือนกัน ๔ ประการ คือ :-

๑๐.๑ จิตของปุถุชน

ก. จิตฺตํ กิลิฺสฺสติ จิตของปุถุชน ย่อมเศร้าหมองเพราะยินดีต่อสังขารูปะกัฏฐัง

ข. ภาวนา ยปริปฺนฺโถ โหติ เป็นอันตรายต่อภาวนา

ค. ปฏิเวธสฺส อนฺตรายโ โหติ เป็นอันตรายต่อปฏิเวธ คือเป็นสิ่งที่มาตัดรอนต่อการรู้แจ้งแทงตลอดอริยสัจ ๔

ฌ. อายตฺติปฺปฏิสนฺธิยา ปจฺจโย โหติ เป็นปัจจัยแก่การปฏิสนธิในภพชาติต่อไปอีก

๑๐.๒ จิตของเสกขบุคคล

ก. จิตของเสกขบุคคลย่อมเศร้าหมอง เพราะยินดีต่อสังขารูปะกัฏฐัง

ข. ภาวนา ยปริปฺนฺโถ โหติ เป็นอันตรายต่อภาวนา

ค. อุตฺตริปฺปฏิเวธสฺส อนฺตรายโ โหติ เป็นอันตรายต่อการรู้แจ้งแทงตลอดอริยสัจ ๔ เบื้องสูงยิ่งๆ ขึ้นไป

ฌ. อายุติปฏิสนธิยา ปจฺจโย โหติ เป็นปัจจัยแก่การถือปฏิสนธิในภพชาติต่อไปอีก

๑๑. จิตของปุณฺณ เสกขบุคคล อเสกขบุคคล เมื่อถึงสังขารูปกขาญาณแล้ว มีสภาวะเหมือนกันตรงเห็นพระไตรลักษณ์ เพราะอรรถว่าเห็นพระไตรลักษณ์เช่นเดียวกัน คือเห็นแจ้งสังขารูปกขาว่าเป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

๑๒. จิตของปุณฺณ เสกขบุคคล อเสกขบุคคล เมื่อถึงสังขารูปกขาแล้วต่างกันตรงที่เป็นกุศลและอัปยากฤตดังนี้

สังขารูปกขาของปุณฺณเป็นกุศล

สังขารูปกขาของเสกขบุคคลก็เป็นกุศลเช่นกัน

สังขารูปกขาของอเสกขบุคคลเป็นอัปยากฤต

๑๓. สังขารูปกขาของปุณฺณ เสกขบุคคล อเสกขบุคคล ต่างกันอย่างนี้คือสำหรับปุณฺณ สังขารูปกขาปรากฏชัดดี คือรู้ได้ดีเฉพาะในเวลาเจริญวิปัสสนา ถ้าไม่ได้เจริญก็ไม่ปรากฏสำหรับเสกขบุคคล ถึงสังขารูปกขาที่ปรากฏชัดดีคือรู้ได้ดี ในเวลาไม่เจริญวิปัสสนาก็เช่นกัน ส่วนอเสกขบุคคลนั้นปรากฏชัดดี คือรู้ได้ดีโดยส่วนเดียว เพราะท่านละความยินดียินดีร้ายได้หมดแล้ว

๑๔. ความแตกต่างกันของสังขารูปกขาของปุณฺณ เสกขบุคคล อเสกขบุคคลยังมีอยู่อีก คือ ปุณฺณเจริญวิปัสสนา พิจารณาสังขารูปกขาเพราะยังไม่ถึงที่สุด เนื่องจากยังทำวิปัสสนากรรมฐานไม่สำเร็จ แม้เสกขบุคคลก็ต้องเจริญวิปัสสนากรรมฐาน พิจารณาสังขารูปกขาต่อไปอยู่ เพราะยังไม่ถึงที่สุดคือยังทำวิปัสสนาไม่สมบูรณ์เช่นกัน ส่วนอเสกขบุคคลนั้นพิจารณาสังขารูปกขา เพราะถึงที่สุดแล้ว เนื่องจากท่านทำวิปัสสนาสำเร็จแล้วละกิเลสได้หมดสิ้นแล้ว กิจที่ควรทำไม่มีอีกอยู่จบพรหมจรรย์แล้ว

๑๕. ปุณฺณ เสกขบุคคล อเสกขบุคคล พิจารณาสังขารูปกขาต่างกันคือ ปุณฺณพิจารณาสังขารูปกขา เพื่อละสังโยชน์ ๓ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส เพื่อให้ได้โสดาปัตติมรรค เสกขบุคคลพิจารณาสังขารูปกขา เพื่อให้ได้มรรคผลเบื้องสูงยิ่งๆ ขึ้นไปจนถึงอรหัตตมรรค อรหัตตผล เพราะละสังโยชน์ ๓ ได้แล้ว

อเสกขบุคคลพิจารณาสังขารเพกขา เพื่ออยู่เป็นสุขในภพปัจจุบันทันตาเห็น เพราะท่านละกิเลสได้หมดทุกอย่างแล้ว

๑๖. สังขารเพกขาญาณเกิดขึ้นด้วยอำนาจสมณะและวิปัสสนา

ก. สังขารเพกขาญาณที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจของสมณะ ๘ คือ

ปฐมขุณฺหาณํ ปฏิลาภตถาย นีวรณํ ปฏิสํขา สนฺติภูจฺจนา ปญฺญา
สงฺขารเพกฺขญาณํ ปัญญาที่พิจารณาหาทางแล้ววางเฉยนิรณํ ๕ เพื่อให้ได้ปฐมฌาน
ชื่อว่า สังขารเพกขาญาณ

ทุติยขุณฺหาณํ ปฏิลาภตถาย วิตกฺกวิจारे ปฏิสํขา สนฺติภูจฺจนา ปญฺญา
สงฺขารเพกฺขญาณํ ปัญญาที่พิจารณาหาทางแล้ววางเฉยวิตกวิจारे เพื่อให้ได้ทุติยฌาน
ชื่อว่า สังขารเพกขาญาณ

ตติยขุณฺหาณํ ปฏิลาภตถาย ปีติํ ปฏิสํขา สนฺติภูจฺจนา ปญฺญา สงฺขาร-
เพกฺขญาณํ ปัญญาที่พิจารณาหาทางแล้ววางเฉยปีติ เพื่อให้ได้ตติยฌานชื่อว่า สังขาร-
เพกขาญาณ

จตุตถขุณฺหาณํ ปฏิลาภตถาย สุขทุกฺขे ปฏิสํขา สนฺติภูจฺจนา ปญฺญา
สงฺขารเพกฺขญาณํ ปัญญาที่พิจารณาหาทางแล้ววางเฉยสุขและทุกข์ เพื่อให้ได้จตุตถฌาน
ชื่อว่า สังขารเพกขาญาณ

อากาसानญายตนสมาปตฺติํ ปฏิลาภตถาย รูปสณฺณํ ปฏิมสณฺณํ
นํมตฺตสณฺณํ ปฏิสํขา สนฺติภูจฺจนา ปญฺญา สงฺขารเพกฺขญาณํ ปัญญาที่พิจารณาหา
ทางแล้ววางเฉย รูปสัณญา ปฏิมสัณญา นามตตสัณญา เพื่อให้ได้อากาसानญายตน
สมาบัติชื่อว่า สังขารเพกขาญาณ

วิญฺญาณญายตนสมาปตฺติํ ปฏิลาภตถาย อากาसानญายตนสณฺณํ
ปฏิสํขา สนฺติภูจฺจนา ปญฺญา สงฺขารเพกฺขญาณํ ปัญญาที่พิจารณาหาทางแล้ววางเฉย
อากาसानญายตนสัณญา เพื่อให้ได้วิญญานญายตน สมาบัติชื่อว่า สังขารเพกขาญาณ

อากิณฺจณญายตนสมาปตฺติํ ปฏิลาภตถาย วิญฺญาณญายตนสณฺณํ
ปฏิสํขา สนฺติภูจฺจนา ปญฺญา สงฺขารเพกฺขญาณํ ปัญญาที่พิจารณาหาทางแล้ววางเฉย
วิญญานญายตนสัณญา เพื่อให้ได้อากิณฺจณญายตน สมาบัติชื่อว่า สังขารเพกขาญาณ

เนวสณฺณานาสณฺณายตนสมาปตฺติํ ปฏิลาภตถาย อากิณฺจณญายตน

สณฺณํ ปฏิสํขา สนฺตัญฺญา ปณฺญา สงฺขารูปฺกขณณํ ปัญฺญาที่พิจารณาหาทางแล้ววาง
เฉย อากิญจัญญายตสฺสญฺญา เพื่อให้ได้เนวสฺสญฺญานาสฺสญฺญาตนสมาบัติชื่อว่า สังขาร-
เปกขณณ

ข. สังขารูปกขณณที่เกิดจากวิปัสสนา ๑๐ คือ

โสคาปตฺติมคฺคํ ปฏิลาภตฺถาย อุปฺปาทํ ฯเปฯ ปฏิสํขา สนฺตัญฺญา
ปณฺญา สงฺขารูปฺกขณณํ ปัญฺญาที่พิจารณาเห็นความเกิดขึ้นของรูปนามเป็นต้น จน
กระทั่งถึงอุปายาสะเพื่อให้ได้โสคาปตฺติมรรคแล้ววางเฉยชื่อว่า สังขารูปกขณณ

โสคาปตฺติผลสมาปตฺตตฺถาย อุปฺปาทํ ฯเปฯ ปฏิสํขา สนฺตัญฺญา
ปณฺญา สงฺขารูปฺกขณณํ ปัญฺญาพิจารณาเห็นความเกิดขึ้นของรูปนามเป็นต้น จน
กระทั่งถึงอุปายาสะเพื่อให้ได้โสคาปตฺติผลสมาบัติแล้ววางเฉยชื่อว่า สังขารูปกขณณ

สกทาคามิมคฺคํ ปฏิลาภตฺถาย ฯเปฯ ปัญฺญาที่พิจารณาเห็นความ
เกิดขึ้นของรูปนามเป็นต้น จนกระทั่งถึงอุปายาสะ เพื่อให้ได้สกทาคามิมรรคแล้ววาง
เฉย ชื่อว่า สังขารูปกขณณ

สกทาคามิผลสมาปตฺตตฺถาย ฯเปฯ ปัญฺญาที่พิจารณาเห็นความเกิด
ขึ้นของรูปนามเป็นต้น จนกระทั่งถึงอุปายาสะ เพื่อให้ได้สกทาคามิผลสมาบัติแล้ว
วางเฉยชื่อว่า สังขารูปกขณณ

อนาคามิมคฺคํ ปฏิลาภตฺถาย ฯเปฯ ปัญฺญาที่พิจารณาเห็นความเกิด
ขึ้นของรูปนามเป็นต้น เพื่อให้ได้อนาคามิมรรคแล้ววางเฉยชื่อว่า สังขารูปกขณณ

อนาคามิผลสมาปตฺตตฺถาย ฯเปฯ ปัญฺญาที่พิจารณาเห็นความเกิด
ขึ้นของรูปนามเป็นต้น เพื่อให้ได้อนาคามิผลสมาบัติชื่อว่า สังขารูปกขณณ

อรหตฺตมคฺคํ ปฏิลาภตฺถาย ฯเปฯ ปัญฺญาที่พิจารณาเห็นความเกิด
ขึ้นของรูปนามเป็นต้น เพื่อให้ได้อรหตฺตมรรคแล้ววางเฉยชื่อว่า สังขารูปกขณณ

อรหตฺตผลสมาปตฺตตฺถาย ฯเปฯ ปัญฺญาที่พิจารณาเห็นความเกิด
ขึ้นของรูปนามเป็นต้น เพื่อให้ได้อรหตฺตผลสมาบัติชื่อว่า สังขารูปกขณณ

สุญฺญตวิหารสมาปตฺตตฺถาย ฯเปฯ ปัญฺญาพิจารณาเห็นความเกิด
ขึ้นของรูปนามเป็นต้น เพื่อให้ได้สุญฺญตวิหารสมาบัติแล้ววางเฉยชื่อว่า สังขารูปกขณณ

อนิมิตตวิหารสมาปัตตตถาย ฯ เปฯ ปัญญาที่พิจารณาเห็นความเกิดขึ้นของรูปนามเป็นต้น เพื่อให้ได้อนิมิตตวิหารสมาบัติแล้ววางเฉยชื่อว่า สังขารุ-
เปกขาญาณ

สังขารุเปกขาญาณโดยกุสลติกะ

สังขารุเปกขาญาณทั้งหมดมีเท่าไร จัดเป็นกุสล อกุสล อภัยากฤตมีเท่าไร
อะไรบ้าง ?

สังขารุเปกขาญาณทั้งหมดมี ๑๘ คือฝ่ายสมถะมี ๘ ฝ่ายวิปัสสนามี ๑๐
จัดเป็นกุสล ๑๕ จัดเป็นอภัยากฤต ๓ คืออรหัตตผล ๑ สุธมฺมตฺตวิหาล ๑ อนิมิตตวิหาล
๑ เหลืออีก ๑๕ จัดเป็นกุสล ส่วนอกุสลไม่มี

ความว่างเปล่า

ผู้ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานกำหนดความว่างเปล่ามีเงื่อนไข ๒ คือ

๑. กำหนดความว่างเปล่าจากตน
๒. กำหนดความว่างเปล่าจากตนและสิ่งของๆ ตนคือ ไม่เห็นมีอะไรเป็นของ
ตนเลยทั้งรูปขันธ์ภายนอก รูปขันธ์ภายใน เห็นมีแต่ความว่างเปล่าดุจจอมปลวกร้าง
และคูกบ้านร้าง ฉะนั้น

ผู้ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานกำหนดความว่างเปล่ามีเงื่อนไข ๔ คือ

๑. กำหนดว่าเราไม่เห็นตนของตนในที่ไหนคือ หาดตนไม่มี
๒. กำหนดว่าไม่เห็นตนว่าจะเกี่ยวข้องกับใครๆ
๓. กำหนดว่าไม่เห็นตนของผู้อื่นในที่ไหนคือ ไม่มีใครเลยมีแต่รูปกับนาม
เท่านั้น

๔. กำหนดว่าไม่เห็นผู้อื่นว่าจะเกี่ยวข้องกับตน

ผู้ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานกำหนดความว่างเปล่ามีเงื่อนไข ๖ โดยแบ่งออกเป็น ๔ หมวด คือ :-

หมวดที่ ๑ อายุตนะภายใน ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ อายุตนะทั้ง ๖
นี้เป็นของสูญจากตน สูญจากของๆ ตน สูญจากความเที่ยง สูญจากความยั่งยืน สูญ
จากความมั่นคง สูญจากความไม่เปลี่ยนแปลง เป็นธรรมดา

หมวดที่ ๒ อายตนะภายนอก ๖ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ อายตนะทั้ง ๖ นี้ก็สูญจากตน สูญจากของๆ ตน สูญจากความเที่ยง สูญจากความยั่งยืน สูญจากความมั่นคง สูญจากความไม่เปลี่ยนแปลง เป็นธรรมดา

หมวดที่ ๓ วิญญาณ ๖ คือ จักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ มโนวิญญาณ วิญญาณทั้ง ๖ นี้สูญจากตน สูญจากของๆ ตน สูญจากความเที่ยง สูญจากความยั่งยืน สูญจากความมั่นคง สูญจากความไม่เปลี่ยนแปลง เป็นธรรมดา

หมวดที่ ๔ สัมผัส ๖ คือ จักขุสัมผัส โสตสัมผัส ฆานสัมผัส ชิวหาสัมผัส กายสัมผัส มโนสัมผัส สัมผัสทั้ง ๖ นี้สูญจากตน สูญจากของๆ ตน สูญจากความเที่ยง สูญจากความยั่งยืน สูญจากความมั่นคง สูญจากความไม่เปลี่ยนแปลง เป็นธรรมดา

ผู้เจริญวิปัสสนากรรมฐานกำหนดความสูญมีเงื่อนไข ๘ คือ

กำหนดว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ จักขุ ชรา มรณะ เหล่านี้ไม่มีสาระ หาสาระมิได้ ปราศจากสาระโดยความสูญมีเงื่อนไข ๘ คือ โดยสาระมีนิจฺจสสาระ โดยสาระคือธฺวสสาระ สุขสสาระ อตฺตสสาระ โดยความเป็นของเที่ยง โดยความเป็นของยั่งยืน โดยความเป็นของมั่นคง โดยความเป็นของไม่มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา รวากับไม้จืดรวากับต้นละหุ่ง รวากับต้นมะเดื่อ รวากับต้นลำเลียง รวากับต้นแคฝอย รวากับฟองน้ำ รวากับตอม่น้ำ รวากับพยับแดด รวากับต้นกล้วยฉะนั้น

ผู้เจริญวิปัสสนากรรมฐาน กำหนดความสูญ ความว่างเปล่า มีเงื่อนไข ๑๐ คือ

๑. รูป ริดฺดโต ปสฺสตี พิจจณาเห็นรูปโดยความเป็นของนิคฺคหน้อย

๒. ตฺจุจฺจโต พิจจณาเห็นรูปโดยความเป็นของว่างเปล่า

๓. สุลฺลโต พิจจณาเห็นรูปโดยความเป็นของสูญเพราะไม่มีตน ไม่มีแก่นสาร

๔. อนตฺตโต พิจจณาเห็นรูปโดยความเป็นอนัตตา

๕. อนิสฺสริยโต พิจจณาเห็นรูปโดยความไม่มีอิสระ เพราะไม่มีความเป็นอิสระ และใครๆ ก็ไม่สามารถจะทำให้เป็นอิสระได้เลย

๖. อากามการียโต พิจารณาเห็นรูปโดยความเป็นของไม่ให้ทำได้ตามความปรารถนา ไม่ให้ได้ตามความพอใจคือใครๆ จะปรารถนาทำรูปนามนั้นให้เที่ยงให้สุข ให้สวยงามอยู่ตามชอบใจไม่ได้ อุปมาเหมือนกับบุคคลเอาฟองน้ำมาป็นเป็นภาชนะไม่ได้ ฉะนั้น

๗. อลพกณียโต พิจารณาเห็นรูปโดยความเป็นของอันใครๆ ไม่พึงได้ตามความปรารถนา เช่นปรารถนาว่า ขอให้สุขสบาย อย่าให้เจ็บให้ป่วยเลย รูปก็ไม่ใช่ไปตามคำขอ ไม่ใช่ไปตามคำอ้อนวอน ไม่ใช่ไปตามปรารถนาของใครๆ ทั้งสิ้น

๘. อวสวตตกโต พิจารณาเห็นรูปโดยความไม่เป็นไปในอำนาจของใครๆ ทั้งสิ้น

๙. ปรโต พิจารณาเห็นรูปโดยความเป็นอื่นคือ ดำรงอยู่ไม่ได้

๑๐. วิวิตโต พิจารณาเห็นรูปโดยความเป็นของสังคจากสัตว์บุคคล ตัวตนเราเขา มีแต่ความว่างเปล่า ดูกบ้านร้าง ทั้งว่างทั้งเงียบ ทั้งสังค ฉะนั้น

ทั้ง ๑๐ ข้อนี้ เป็นการพิจารณารูปขั้นโดยความเป็นของว่างเปล่า มีเงื่อนไข ๑๐ ส่วนการพิจารณา เวทนาขั้น สัญญาขั้น สังขารขั้น วิญญาณขั้น โดยความเป็นของว่างเปล่า มีเงื่อนไข ๑๐ ก็ให้พิจารณาโดยทำนองเดียวกัน

ผู้เจริญวิปัสสนากรรมฐาน พิจารณารูปขั้นโดยความว่างเปล่า มีเงื่อนไข ๑๒ คือ

๑. รูป	น สตุโต	พิจารณาเห็นรูปว่า	ไม่ใช่สัตว์
๒. น	ชีโว	พิจารณาเห็นรูปว่า	ไม่ใช่ชีวะ
๓. น	นโร	พิจารณาเห็นรูปว่า	ไม่ใช่พระ
๔. น	มาณโว	พิจารณาเห็นรูปว่า	ไม่ใช่มาณพ
๕. น	อิตถิ	พิจารณาเห็นรูปว่า	ไม่ใช่หญิง
๖. น	ปุริโส	พิจารณาเห็นรูปว่า	ไม่ใช่ชาย
๗. น	อตุตา	พิจารณาเห็นรูปว่า	ไม่ใช่ตน
๘. น	อตุตถนิย	พิจารณาเห็นรูปว่า	ไม่ใช่สิ่งที่นับว่าตน
๙. น	นาหิ	พิจารณาเห็นรูปว่า	ไม่ใช่เรา
๑๐. น	มม	พิจารณาเห็นรูปว่า	ไม่ใช่ของๆ เรา

๑๑. น อณฺณสฺส พิจารณาเห็นรูปว่า ไม่ใช่ของคนอื่น

๑๒. น กสฺสจฺจิ พิจารณาเห็นรูปว่า ไม่ใช่ของใครๆ

การพิจารณารูปขั้นนี้โดยความเป็นของว่างเปล่ามีเงื่อนไข ๑๒ เป็นอย่างนี้ แม้การพิจารณา เวทนาขั้นนี้ สัญญาขั้นนี้ สังขารขั้นนี้ วิญญาณขั้นนี้ โดยความเป็นของว่างเปล่ามีเงื่อนไข ๑๒ เช่นเดียวกันนี้

ผู้เจริญวิปัสสนากรรมฐานพิจารณาเห็นรูปขั้นนี้โดยความเป็นของว่างเปล่า มีอาการ ๔๒ ด้วยอำนาจแห่งศีรณปริยญา ดังนี้

๑. รูป อนิจฺจโต พิจารณาเห็นรูปโดยความเป็นของไม่เที่ยง
๒. ทุกฺขโต พิจารณาเห็นรูปโดยความเป็นทุกข์
๓. โรคฺชโต พิจารณาเห็นรูปโดยความเป็นโรค
๔. คณฺหโต พิจารณาเห็นรูปโดยความเป็นหวัฟ
๕. สลฺลโต พิจารณาเห็นรูปโดยความเป็นลูกศร
๖. อมโต พิจารณาเห็นรูปโดยความเป็นของคับแคบ
๗. อาพาธโต พิจารณาเห็นรูปโดยความเป็นอาพาธ
๘. ปรโต พิจารณาเห็นรูปโดยความเป็นอื่น
๙. ปโลภโต พิจารณาเห็นรูปโดยความเป็นของแตกสลาย
๑๐. อิตฺติโต พิจารณาเห็นรูปโดยความเป็นของจัญไร
๑๑. อุปฺทฺทวโต พิจารณาเห็นรูปโดยความเป็นของอุปฺทวันตราย
๑๒. ภยโต พิจารณาเห็นรูปโดยความเป็นภัย
๑๓. อุปสคฺคโต พิจารณาเห็นรูปโดยความเป็นอุปสรรค
๑๔. จลโต พิจารณาเห็นรูปโดยความเป็นของหวั่นไหว
๑๕. ปภงฺกฺขโต พิจารณาเห็นรูปโดยความเป็นของผุพังย่อยยับ
๑๖. อทฺฐวโต พิจารณาเห็นรูปโดยความเป็นของไม่ยั่งยืน
๑๗. อตาณโต พิจารณาเห็นรูปโดยความเป็นของไม่มีเครื่องต้านทาน
๑๘. อเลณโต พิจารณาเห็นรูปโดยความเป็นของไม่มีที่เร้น

๑๙. อสธโต พิจารณาเห็นรูปโดยความเป็นของไม่มีที่พึ่ง
๒๐. อสธัญญโต พิจารณาเห็นรูปโดยความเป็นของไม่มีที่พำนัก
๒๑. ริดฺโต พิจารณาเห็นรูปโดยความเป็นของนิคฺชน้อย
๒๒. ตฺจุณโต พิจารณาเห็นรูปโดยความเป็นของว่าง
๒๓. สฺสณโต พิจารณาเห็นรูปโดยความเป็นของว่างเปล่า
๒๔. อนตฺโต พิจารณาเห็นรูปโดยความเป็นของอนัตตา
๒๕. อนสฺสาทโต พิจารณาเห็นรูปโดยความเป็นของไม่น่าชื่นใจ
๒๖. อาทินวโต พิจารณาเห็นรูปโดยความเป็นโทษ
๒๗. วิปริณามโต พิจารณาเห็นรูปโดยความเป็นของแปรปรวน
๒๘. อสารกโต พิจารณาเห็นรูปโดยความเป็นของไม่มีแก่นสาร
๒๙. อมฺมุลโต พิจารณาเห็นรูปโดยความเป็นรากเหง้าแห่งความ
คับแค้น
๓๐. วรฺกโต พิจารณาเห็นรูปโดยความเป็นนายเพชฌฆาตคือผู้ฆ่า
๓๑. วิภวโต พิจารณาเห็นรูปโดยความเป็นของเสื่อม
๓๒. สาสวโต พิจารณาเห็นรูปโดยความเป็นอารมณ์ของอาสวะ
๓๓. สงฺขโต พิจารณาเห็นรูปโดยความเป็นของถูกปรุงแต่ง
๓๔. มารามิสฺกโต พิจารณาเห็นรูปโดยความเป็นเหยื่อแห่งมาร
๓๕. ชาติธมฺมโต พิจารณาเห็นรูปโดยความเป็นของมีความเกิดเป็น
ธรรมดา
๓๖. ชราธมฺมโต พิจารณาเห็นรูปโดยความเป็นของมีความแก่เป็น
ธรรมดา
๓๗. พยาธิธมฺมโต พิจารณาเห็นรูปโดยความเป็นของมีความเจ็บเป็น
ธรรมดา
๓๘. มรณธมฺมโต พิจารณาเห็นรูปโดยความเป็นของมีความตายเป็น
ธรรมดา

๓๙. โสกปริเทวทุกขโทมนสสุปายาสมมโต พิจารณาเห็นรูปโดยความเป็นที่ตั้งของเศร้าโศก มีการร้องไห้ มีความทุกข์ มีความเสียใจ มีความคับแค้นใจ เพราะประสบกับความเสื่อม ๕ ประการ มีความเสื่อมญาติ เสื่อมทรัพย์ เป็นต้น เป็นธรรมดา

๔๐. สมุทยโต พิจารณาเห็นรูปโดยความเป็นสมุทัยคือเหตุให้ทุกข์เกิด

๔๑. อตถกมโต พิจารณาเห็นรูปโดยความเป็นของเสื่อมเพราะตั้งอยู่ไม่ได้

๔๒. นิสฺสรณโต พิจารณาเห็นรูปโดยความเป็นของปราศจากที่พึ่ง การพิจารณา เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ วิญญาณขันธว่าเป็นของว่างเปล่าโดยอาการ ๔๒ ก็เช่นเดียวกับรูปขันธ

เมื่อผู้ปฏิบัติธรรมพิจารณาเห็นรูปนามเป็นของว่างเปล่า เป็นของสูญ โดยอาการ ๔๒ อย่างนี้ ชื่อว่าพิจารณาเห็นโลกโดยความเป็นของสูญ สมดังที่ตรัสสอนพระโมฆราช (พระไตรปิฎก เล่ม ๓๐ จุฬนิตเทศ ข้อ ๕๐๔) ว่า

สุยฺยโต โลกํ อเวกฺขสฺสุ	โมฆราช สทา สโต
อตฺตานุทฺติจฺฉิ โอหจจ	เอวํ มจฺจุตฺตโร ลียา
เอวํ โลกํ อเวกฺขนฺตํ	มจฺจุราชา น ปสฺสติ ฯ

คู่ก่อนโมฆราช เธอจะมีสติทุกเมื่อ พิจารณาเห็นโลกโดยความเป็นของสูญ จงถอนอัตตานุทิจฺฉิ คือความตามเห็นว่า เป็นตัวตนเสียได้ด้วยอาการอย่างนี้ จึงข้ามพ้นความตายได้ พระยามัจจุราชย่อมไม่แลเห็นบุคคลผู้พิจารณาเห็นโลกโดยอาการอย่างนี้

เมื่อผู้ปฏิบัติพิจารณาเห็นรูปนามเป็นของว่างเปล่า เป็นของสูญ โดยอาการต่างๆ ดังที่บรรยายมานี้ ใจก็วางเฉยในรูปนามเหล่านั้นได้จัดเป็น สังขารุเปกขาญาณ

ผลของสังขารุเปกขาญาณ

เมื่อผู้ปฏิบัติพิจารณาเห็นรูปนามโดยความเป็นของสูญอยู่อย่างนี้ แล้วยกขึ้นสู่ความเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา กำหนดพิจารณาซ้ำแล้วซ้ำอีก ก็จะปรากฏดังนี้

๑. ละความกลัว ละความยินดีเสียได้ มีใจวางเฉยอยู่กับรูปนาม

๒. ไม่ยึดมั่น ไม่ถือมั่น รูปนามว่าเป็นของเรา มีอุปมาเหมือนกันกับบุรุษที่หย่าขาดจากภริยาแล้ว คือ มีบุรุษคนหนึ่ง มีภริยาเป็นที่รักใคร่พอใจมาก จนเขาไม่สามารถจะยอมจากภริยาได้เลยแม้เพียงครู่เดียว เพราะเขารักมากที่สุด ถ้าเห็นภริยารึย่นั่งพูด หัวเราะกับชายอื่น เขาจะโกรธหึงหวงมากและน้อยใจมาก เสียใจมากที่สุด ครั้นต่อมาเห็นโทษของภริยานั้นเกิดความเบื่อหน่าย ต้องการจะหนีไปให้พ้นจึงหย่าขาดจากภริยานั้น ไม่ถือภริยานั้นว่าเป็นของตนจำเดิมแต่นั้นไป แม้ว่าเขาจะเห็นภริยานั้นทำอะไรกับใครที่ไหนก็ตาม เขาจะไม่โกรธ ไม่หึงหวง ไม่น้อยใจ ไม่เสียใจ มีแต่วางเฉย เป็นกลางอย่างเดียว ข้อนี้ฉันใด ผู้ปฏิบัติธรรมก็ฉันนั้นต้องการจะพ้นจากรูปนามทั้งปวง จึงกำหนดสังขารด้วยปฏิสังขานุปัสสนาญาณ ไม่เห็นสิ่งใดที่จะพึงถือเอาว่าเป็นของเรา จึงได้ละความกลัว ละความยินดี มีใจวางเฉยอยู่ในรูปนามทั้งปวงฉะนั้น

๓. เมื่อผู้ปฏิบัติมีสติสัมปชัญญะรู้เห็นอยู่ อย่างนี้ จิตย่อมไม่หวนกลับ ไม่วกไม่เวียน ไม่ชานไปในภพ ๓ กำเนิด ๔ คติ ๕ วิญญูญาณฐิติ ๗ สัตตาวาส ๘ คงเหลืออยู่แต่ความวางเฉยในรูปนาม หรือเห็นรูปนามเป็นปฏิภูมิตะอดิตะเอียน ขยะแขยง จึงถอยกลับหวนกลับจากภพชาติ เป็นต้น มีอุปมาเหมือนหยาดน้ำค้างบนใบบัว และชนปีกไก่กล่าวคือ

อันธรรมชาติของหยาดน้ำค้างบนใบบัวที่อ่อนลงไปเอียงลงไป น้ำค้างก็มีแต่จะไหลลงไปฝ่ายเดียว ไม่หวนกลับไม่วกไม่เวียน ไม่ไหลย้อนกลับมาติดอยู่บนใบบัวนั้นอีก ฉันใด ใจของผู้ปฏิบัติเมื่อถึงญาณนี้ ก็ไม่หวนกลับ ไม่วกไม่เวียนมาในภพ ๓ กำเนิด ๔ เป็นต้นอีกฉันนั้น เหมือนกัน

ชนปีกไก่และเส้นเอ็นที่บุคคลเอาใส่เข้าไปในไฟย่อมหดม้วนกลับเข้ามา ไม่คลี่ไม่เหยียดออกไปฉันใด ใจของผู้ปฏิบัติเมื่อถึงญาณนี้แล้วก็ฉันนั้นเหมือนกัน ย่อมถอยออกไปจากภพ ๓ กำเนิด ๔ คติ ๕ เป็นต้น ไม่ยอมหวนกลับ ไม่ยอมย้อนกลับมาอีก มีแต่เบื่อหน่ายอยากพ้นแล้ววางเฉยอยู่ เพราะเห็นชัดแล้วว่าเป็นของปฏิภูมิน่าเกลียด ไม่น่ายินดีเพลิดเพลินฉันนั้น

๕. ปฏิสุตติ มีสติตั้งมั่น องค์ธรรมได้แก่ อโลกะ อโทสะ อโมหะ เพราะเมื่อสติมีกำลังแก่กล้าปรากฏแล้ว ความโลภ ความโกรธ ความหลงก็ไม่มี อุปมาเหมือน

กับไฟฟ้าที่มีแรงเทียนสูง ย่อมให้แสงสว่างมาก ดูอะไรๆ ก็เห็นได้ชัดเจน ไม่มีความมืดฉนั้นนั้น ดังนั้นใจจึงมีแต่ความว่างเฉย

๕. วิรตจิตต์ ใจไม่ยึดมั่นไม่ถือมั่น ไม่ผูกพันไม่เกาะเกี่ยว ไม่กำหนดพอใจในรูปเสียง กลิ่น รส เป็นต้นจึงปรากฏแต่ความว่างเฉย

๖. นขุโณสติกุณฺโณ ไม่รับบัญญัติไว้เป็นอารมณ์คือ ไม่รับว่าเบญจขันธ์เป็นของเที่ยง เป็นสุข เป็นตัวตน เพราะมีสติปัญญาพิจารณาเห็นแน่ชัดแล้วว่า เบญจขันธ์ เป็นอสุภะ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา สัญญาวิปลาสจึงหายไปไม่เข้าใจผิด และไม่หลงติดอยู่ ใจจึงมีแต่ความว่างเฉยในรูปนาม

๗. ทุกขอปจฺจिโน ไม่ตั้งสมทุกข์ไว้ มีแต่ความพยายามตัดรากของทุกข์ให้หมดไปให้สลายไป ใจก็ว่างเฉยในรูปนาม

๘. นิพพานเมว ปกฺขนฺนุทฺติ เมื่อเห็นรูปนามว่าเป็นภัยเป็นทุกข์ เป็นโทษ เบื่อหน่าย อยากหลุดพ้น ใจเข้มแข็งแล้วว่างเฉย จิตก็จะแล่นไปสู่สันติบท คือความสงบ ถ้ายังไม่ถึงพระนิพพานก็ย้อนกลับไปยึดรูปนามมาเป็นอารมณ์ซ้ำๆ ซากๆ อยู่อย่างนั้นอีก มีอุปมาเหมือนกับนกกาของพวกพ่อค้าชาวทะเล คือ

ในสมัยก่อนเมื่อมนุษย์ยังไม่มีเข็มทิศ พวกพ่อค้าชาวทะเล เวลาจะออกเรือ ย่อมจับเอนกกาไปด้วยเพื่อจะได้ปล่อยคูทิศ เมื่อใดเรือต้องลมแล่นไปผิดทาง มองไม่เห็นฝั่ง เมื่อนั้นเขา ย่อมปล่อยนกกาคูทิศ นกกา ก็บินจากปลายเสากระโดงเรือสู่กลางหาว แล้วบินไปตามทิศน้อยทิศใหญ่ ถ้าเห็นฝั่งก็บินบ้ายหน้าตรงไปยังทิศนั้นเลย ถ้ายังไม่เห็นก็ต้องบินย้อนกลับมาเกาะอยู่ที่ปลายเสากระโดงนั้นอีกบ่อยๆ ข้อนี้นั้นใดสังขารูปกษายาณ ก็ฉนั้นนั้นเหมือนกัน หากเห็นสันติบทคือพระนิพพานว่าสงบแล้ว ก็สละรูปนามที่กำลังเกิดดับอยู่นั้นแล้วแล่นตรงไปสู่พระนิพพานเลยทีเดียว ถ้าไม่เห็นก็ต้องย้อนกลับมามนสิการรูปนามเป็นอารมณ์ต่อไปอีก จะต้องมนสิการกลับไปกลับมาเป็นอนุโลมปฏิโลมอยู่อย่างนี้บ่อยๆ

๙. ตวิธานุสฺสสนาวเสน ติญฺจติ สังขารูปกษายาณนี้ยิ่งนานก็ยิ่งละเอียด สุขุม ประณีต คุบบุคคลเอาตะแกรงร่อนแป้ง และคุชชีฝ้ายที่หีบแล้วด้วยใน^๑ ฉะนั้น ครั้นพิจารณา รูปนามโดยประการต่างๆ อย่างนี้แล้ว ละความกลัว ละความยินดี มีใจว่างเฉย

^๑ ใน คือ เครื่องสำหรับกรอฝ้าย

ในการพิจารณารูปนาม จิตย่อมตั้งมั่นอยู่ด้วยอำนาจของอนุปัสสนาทั้ง ๓ เมื่อตั้งอยู่โดยอาการอย่างนี้ ย่อมถึงความเป็นวิโมกขมุข ๓ อย่าง และเป็นปัจจัยแก่การจำแนกพระอริยบุคคลออกเป็น ๗ จำพวก

อนุปัสสนา ๓

อนุปัสสนา ๓ อย่าง คือ อนิจจานุปัสสนา ๑ ทุกขานุปัสสนา ๑ อนัตตานุปัสสนา ๑

อนิจจานุปัสสนา ได้แก่วิปัญญาพิจารณาเห็นรูปนามว่าไม่เที่ยง เกิดขึ้นแล้วก็ดับไป เกิดที่ไหนก็ดับไปที่นั่น ใจจึงเล่นไปในธาตุที่ไม่มีนิमित รูปนามก็ปรากฏว่า มีแต่ความเสื่อมไปสิ้นไป แล้วมีใจวางเฉย มีสติกำหนดรู้อยู่

ทุกขานุปัสสนา ได้แก่วิปัญญาพิจารณาเห็นรูปนามว่า เป็นทุกข์ทนอยู่ไม่ได้ ใจก็เกิดความสังเวชสลดในรูปนามแล้วเล่นไปในธาตุซึ่งไม่มีที่ตั้ง รูปนามก็ปรากฏว่าเป็นภัย คือเป็นของน่ากลัวแล้วมีใจวางเฉย มีสติกำหนดรู้อยู่

อนัตตานุปัสสนา ได้แก่วิปัญญาพิจารณาเห็นรูปนามว่า ไม่ใช่ตัวตนเป็นของสูญ ว่างเปล่า ใจก็เล่นไปในธาตุว่าง รูปนามก็จะปรากฏโดยความเป็นของสูญฝ่ายเดียวแล้วมีใจวางเฉย มีสติกำหนดรู้อยู่

วิโมกขมุข ๓

วิโมกขมุข แปลว่าหนทางแห่งความหลุดพ้นโดยวิเศษจากกิเลสทั้งปวง โดยใจความก็ได้แก่นุปัสสนาทั้ง ๓ ตามที่กล่าวมาแล้วนั้น เพราะเป็นหนทางนำออกไปจากโลกนำไปเหนือโลกคือ โลกุตตระ ได้แก่อนทางไปสู่พระนิพพาน

วิโมกข์ มี ๓ คือ อนิมิตตวิโมกข์ ๑ อัปปณิหิตวิโมกข์ ๑ สุกขณฺณวิโมกข์ ๑

๑. ถ้าผู้เจริญวิปัสสนากรรมฐานพิจารณาเห็นรูปนามเป็นอนิจจัง ชื่อว่า เป็นผู้มากด้วยศรัทธา เพราะเบื้องแรกมีศรัทธาพอประมาณครั้งเข้ามาปฏิบัติ ได้เห็นอนิจจังประจักษ์ชัด ด้วยอำนาจวิปัสสนาญาณของตนเองที่ได้พิสูจน์ดูมาแล้วนั้น จึงมีศรัทธามากเลื่อมใสมาก สัทธินทรีย์มีกำลังในพระบรมศาสดาอย่างแก่กล้ามาก จึงมีศรัทธามาก

๒. ถ้าผู้เจริญวิปัสสนากรรมฐานพิจารณาเห็นรูปนามเป็นทุกข์ชื่อว่า มากด้วย

ปัสสัทธิ คือความสงบ เพราะพิจารณาเห็นเป็นทุกข์ ใจก็น้อมไปสู่พระนิพพาน อันเป็นสุขที่สงบประณีต โดยพิจารณาเห็นว่าสังขารทั้งหลายเป็นทุกข์แท้ ถ้าตรงกันข้าม ไม่มีสังขารคงเป็นสุข เป็นนิพพาน ใจก็เบิกบานแจ่มใส เต็มไปด้วยปีติปราโมทย์ สมาธิในทริยมีกำลังกล้าย่อมได้อุปนิหิตวิโมกข์

๓. ถ้าผู้ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน พิจารณาเห็นรูปนามเป็นอนัตตา ชื่อว่าเป็นผู้มากด้วยปัญญา มีปัญญาละเอียดสุขุมคัมภีรภาพมาก เป็นผู้ห่างไกลจากโมหะย่อมได้สุญญตวิโมกข์

อนิมิตตวิโมกข์ แยกเป็น อนิมิตต + วิโมกข์, อนิมิตต = ไม่มีเครื่องหมาย วิโมกข์ = พ้นวิเศษจากกิเลสทั้งหลาย อนิมิตตวิโมกข์ องค์ธรรมได้แก่ อริยมรรค ซึ่งทำพระนิพพานให้เป็นอารมณ์แล้วเป็นไปโดยอาการไม่มีนิมิตคือ ไม่มีนิมิตใจนิมิต ไม่มีรูปนิมิต และไม่มีอัตตนิมิต

อัปฺปนฺนํวิโมกข์ แยกเป็น อัปฺปนฺนํ + วิโมกข์, อัปฺปนฺนํ = ไม่มีที่ตั้ง วิโมกข์ = พ้นวิเศษจากกิเลสทั้งหลาย อัปฺปนฺนํวิโมกข์ องค์ธรรมได้แก่ อริยมรรค ซึ่งทำพระนิพพานให้เป็นอารมณ์ โดยอาการไม่มีที่ตั้งแห่งกิเลสค้นหา ปราศจากราคะ โทสะ โมหะ เป็นต้น

สุญญตวิโมกข์ แยกเป็น สุญญต = วิโมกข์ สุญญต = วางเปล่า วิโมกข์ = พ้นวิเศษจากกิเลสทั้งหลาย สุญญตวิโมกข์ องค์ธรรมได้แก่ อริยมรรค ซึ่งทำพระนิพพานให้เป็นอารมณ์ โดยอาการว่างเปล่า คือ ว่างเปล่าจากราคะ โทสะ โมหะ

พระอริยบุคคล ๘

พระอริยสาวกทุกๆ รูป ต้องผ่านพระไตรลักษณ์และวิโมกข์ ๓ ด้วยกันทุกๆ รูป พระอริยบุคคล แปลว่า ท่านผู้ประเสริฐคือ มีความประพฤติทาง กาย วาจา ใจ ดีงาม ด้วยอำนาจแห่งศีล สมาธิ ปัญญา อีกอย่างหนึ่งพระอริยบุคคลแปลว่า ท่านผู้ไกลจากข้าศึก คือ ไกลจากกิเลส มีความโลภ ความโกรธ ความหลง เป็นต้น

พระอริยบุคคล กล่าวโดยผลแห่งการปฏิบัติมีอยู่ ๘ คือ :-

๑. พระอริยบุคคลผู้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติมรรค
๒. พระอริยบุคคลผู้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติผล

๓. พระอริยบุคคลผู้ตั้งอยู่ในสกทาคามีมรรค
๔. พระอริยบุคคลผู้ตั้งอยู่ในสกทาคามีผล
๕. พระอริยบุคคลผู้ตั้งอยู่ในอนาคามีมรรค
๖. พระอริยบุคคลผู้ตั้งอยู่ในอนาคามีผล
๗. พระอริยบุคคลผู้ตั้งอยู่ในอรหัตตมรรค
๘. พระอริยบุคคลผู้ตั้งอยู่ในอรหัตตผล

ท่านที่จะได้เป็นพระอริยบุคคลเหล่านี้ต้องลงมือเจริญวิปัสสนากรรมฐานผ่านญาณต่างๆ ถึง ๑๖ ญาณ สำหรับโศคาปัตติมรรคอันเป็นมรรคที่ ๑ ส่วนมรรคที่ ๒, ๓, ๔, ต้องเจริญวิปัสสนากรรมฐานผ่านญาณต่างๆ เพียง ๑๓ ญาณ ก็ตั้งแต่พลวอุทฺทหัพพญาณ จนถึงปัจจุเวกขณญาณและต้องผ่านอีก ๓ ครั้ง ก็จะทำให้สุดแห่งทุกข์ โดยชอบได้ โดยเสร็จกิจพรหมจรรย์แล้ว

พระอริยบุคคล ๗

พระอริยบุคคลที่จะบรรยายต่อไปนี้มี ๗ จำพวก ก็อยู่ในจำพวกที่บรรยายมาแล้ว ทั้งนั้นจะต่างกันไปแต่เพียงว่าบางองค์มากด้วยศรัทธา บางองค์มากด้วยความสงบ ในเวลาปฏิบัติเท่านั้น

พระอริยบุคคล ๗ จำพวกนั้น คือ

๑. สัทธานุสारी (โศคาปัตติมรรค)
๒. สัทธาวิมุต (โศคาปัตติผล - อรหัตตผล)
๓. กายสักขี (โศคาปัตติมรรค - อรหัตตผล)
๔. อุภโตภาควิมุต* (พระอรหันต์)

* สัทธัมมปกาสนีอรรถกถา ขุ. ปฎิ. กล่าวว่าในขุ. ปฎิ. ซึ่งแจ้งถึงอริยบุคคล ๕ ไว้ ไม่ใช่แจ้งถึงอริยบุคคล ๒ คือ อุภโตภาควิมุต และปัญญาวิมุต แต่ในที่อื่นท่านกล่าวไว้ว่า บุคคลใดมนสิการโดยความเป็นทุกข์ มากด้วยปัสสทธิย่อมได้สมาธิในทริย บุคคลนั้นชื่อว่า กายสักขีในที่ทั้งปวง ส่วนบุคคลบรรลुरुูปฌานแล้วบรรลุผลอันเลิศชื่อว่า อุภโตภาควิมุต อนึ่ง บุคคลใดมนสิการโดยความเป็นอนัตตา มากด้วยความรู้ ย่อมได้ปัญญานิทรีย บุคคลนั้นชื่อว่า รัชมานุสारीในขณะแห่งโศคาปัตติมรรค ชื่อว่า ทิฏฐิปัตตะ ในฐาน ๖ ชื่อว่า ปัญญาวิมุตในผลอันเลิศ (อรรถกถาวิโมกข์นิตเทศ หน้า ๓๕๓)

๕. ฐัมมานุสारी (โศคาปัตติมรรค)

๖. ทิฏฐิปัตตะ (โศคาปัตติผล อรหัตตมรรค)

๗. ปัญญาวิมุต^{**} (พระอรหันต์)

๑. ฐัทธานุสारी พระอริยบุคคลผู้พิจารณารูปนามเห็นเป็นอนิจจัง สัทธินทรีย์ อินทรีย์คือ ศรัทธา มีประมาณยิ่ง เพราะสัทธินทรีย์มีประมาณยิ่ง มีประมาณมาก จึงได้บรรลุนิโศคาปัตติมรรค หมายเอาเฉพาะขณะแห่งโศคาปัตติมรรค เพราะเหตุนี้จึงได้เรียกว่า ฐัทธานุสारी แปลว่า ผู้มากด้วยศรัทธาบ้าง ผู้มีศรัทธามากบ้าง ผู้ระลึกตามศรัทธาบ้าง

๒. สัทธาวิมุต พระอริยบุคคลผู้พิจารณารูปนามเห็นเป็นอนิจจัง สัทธินทรีย์มีประมาณยิ่ง เพราะสัทธินทรีย์มีประมาณยิ่ง เพราะเชื่ออยู่น้อมใจไปในขณะแห่งสกทาคามีมรรค อนาคามีมรรค และอรหัตตมรรค และเพราะเชื่ออยู่น้อมใจไปในขณะแม้แห่งผล ๔ หมายเอาโศคาปัตติผล - อรหัตตผล เพราะเหตุนี้จึงได้เรียกว่า สัทธาวิมุต แปลว่า พ้นจากกิเลสเพราะมีศรัทธา

๓. กายสักกิ^{*} พระอริยบุคคลผู้พิจารณารูปนามเป็นทุกขัง มากด้วยความสงบ ย่อมได้สมาธิในทรี ทำสมถกรรมฐานได้รูปฌาน อรูปฌาน ภายหลังเจริญวิปัสสนาแล้วได้บรรลุธรรม ผล นิพพานชื่อว่า กายสักกิ แปลว่ามีนามกายเป็นพยาน หมายเอาในขณะแห่งโศคาปัตติมรรคถึงอรหัตตผล

๔. อุภโตภาควิมุต พระอริยบุคคล ผู้เจริญสมถกรรมฐานจนได้รูปฌานมาก่อนแล้ว จึงเจริญวิปัสสนากรรมฐานต่อ จนได้บรรลุอรหัตตผล นิพพานชื่อว่า อุภโตภาควิมุต แปลว่า ผู้หลุดพ้นด้วยส่วนทั้ง ๒ คือด้วยรูปฌานและด้วยอริยมรรค

๕. ฐัมมานุสारी พระอริยบุคคลผู้พิจารณารูปนามเห็นเป็นอนัตตา มากด้วยปัญญา ได้ปัญญินทรีย์เป็นฐัมมานุสारीในขณะแห่งโศคาปัตติมรรค

๖. ทิฏฐิปัตตะ พระอริยบุคคลผู้มีญาณอันตนได้ทราบได้เห็นได้รู้ได้ทำให้แจ้งได้ถูกต้องด้วยปัญญาว่า รูปนามเป็นทุกข์ พระนิพพานเป็นสุข ใส่ใจอนัตตา ปัญญินทรีย์มาก เพราะปัญญามากจึงได้ชื่อว่า ทิฏฐิปัตตะ

^{**} อรรถกถาปฏิสัมภิทามรรค กล่าวว่าบุคคลชื่อว่ากายสักกิ เพราะทำให้แจ้งนิพพาน เพราะเป็นผู้ถูกต้อง ผลของรูปฌานและอรูปฌาน

๗. ปัญญาวิมุต แปลว่า ผู้หลุดพ้นด้วยปัญญา ได้แก่พระอริยบุคคลผู้เจริญวิปัสสนาล้วน จนได้เป็นพระอรหันต์

พระอริยะกับไตรลักษณ์

พระอริยบุคคลเหล่านี้ก็ต้องผ่านพระไตรลักษณ์มาด้วยกันทั้งนั้น

๑. อนิจจานุปัสสนาสังขารุเพกขาญาณ ได้แก่พระอริยบุคคล ๒ ประเภท สัทธานุสारी ๑ สัทธาวิมุต ๑

๒. ทุกขานุปัสสนาสังขารุเพกขาญาณ ได้แก่พระอริยบุคคล ๒ จำพวก กายสักขี ๑ อุภโตภาควิมุต ๑

๓. อนัตตานุปัสสนาสังขารุเพกขาญาณ ได้แก่พระอริยบุคคล ๓ จำพวก คือ ัมมมานุสारी ๑ ทิฏฐิปัตตะ ๑ ปัญญาวิมุต ๑

๑. ถ้าเห็นอนิจจัง มีสัทธินทรีย์มากได้บรรลุโสดาปัตติมรรค ฯลฯ อรหัตตผล เพราะมีศรัทธามากเรียกว่า สัทธานุสारी (ในขณะแห่งโสดาปัตติมรรค) สัทธาวิมุต (ในขณะแห่งโสดาปัตติผล สกทาคามิมรรค ถึง อรหัตตผล) ส่วนอินทรีย์อีก ๔ อย่าง คือ วิริยอินทรีย์ สตินทรีย์ สมာธินทรีย์ ปัญฺณินทรีย์ เป็นไปตามสัทธินทรีย์ คือ เป็นสหชาติปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย สัมปยุตตปัจจัย

๒. ถ้าเห็นทุกข์ มีสมာธินทรีย์มาก ได้บรรลุโสดาปัตติมรรค ฯลฯ อรหัตตผล เพราะมีสมာธินทรีย์มาก เรียกว่า กายสักขี (ในขณะแห่งโสดาปัตติมรรคถึงอรหัตตผล) ถ้าได้อรุณญาณแล้วจึงบรรลุอรหัตตผลเรียกว่า อุภโตภาควิมุต อินทรีย์อีก ๔ อย่าง ก็เป็นไปตามสมာธินทรีย์ คือ เป็นสหชาติปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย สัมปยุตตปัจจัย

๓. ถ้าเห็นอนัตตา มีปัญฺณินทรีย์ได้บรรลุโสดาปัตติมรรค ฯลฯ อรหัตตผล เพราะมีปัญฺณินทรีย์มากเรียกว่า ัมมมานุสारी (ในขณะแห่งโสดาปัตติมรรค) ทิฏฐิปัตตะ (ในขณะแห่งโสดาปัตติผลถึงอรหัตตมรรค) ปัญญาวิมุต (ในขณะแห่งอรหัตตผล)

อินทรีย์อีก ๔ อย่าง ก็เป็นไปตามปัญฺณินทรีย์นั้น คือ เป็นสหชาติปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย สัมปยุตตปัจจัย

พระอริยสาวกทุกๆ รูป ต้องปฏิบัติวิปัสสนาผ่านสภาวะต่างๆ ดังกล่าวมานี้ด้วยกันทั้งนั้น

พระอริยะกับวิโมกข์

วิโมกข์ คือความหลุดพ้นเป็นชื่อขององค์ธรรมที่ถึงพระนิพพานมีอยู่ ๓ อย่าง

๑. อนิมิตตวิโมกข์

๒. อปฺปณฺหิตวิโมกข์

๓. สุธญฺญตวิโมกข์

ที่ได้ชื่อเช่นนี้ เพราะอำนาจแห่งการเจริญวิปัสสนาโดยลำดับๆ จนเห็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา และได้บรรลุ มรรค ผล นิพพาน

๑. ถ้าพิจารณาเห็นอนิจจัง มีสัทธามาก ได้อนิมิตตวิโมกข์คือมีอนิมิตตวิโมกข์เป็นอธิบดี ส่วนวิโมกข์ทั้ง ๒ ของภาวนาก็เป็นไปตามวิโมกข์ คือ เป็นสหชาติปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย สัมปยุตตปัจจัย มีรสเป็นอันเดียวกัน จัดเป็นภาวนาเพราะอรรถว่า มีรสเหมือนกันในเวลาแห่งตลอดอริยสัจ ๔ ก็มีรสเป็นอันเดียวกัน

๒. ถ้าพิจารณาเห็นทุกขัง มีปัสสัทธามากได้อปฺปณฺหิตวิโมกข์คือ มีอปฺปณฺหิตวิโมกข์เป็นอธิบดี ส่วนวิโมกข์ทั้ง ๒ ของภาวนาก็เป็นไปตามวิโมกข์นี้ คือเป็นสหชาติปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย สัมปยุตตปัจจัย มีรสเป็นอันเดียวกันจัดเป็นภาวนาเพราะอรรถว่า มีรสเหมือนกัน ในเวลาแห่งตลอดอริยสัจ ๔ ก็มีรสเป็นอันเดียวกัน

๓. ถ้าพิจารณาเห็นอนัตตา มีปัญญามากได้สุธญฺญตวิโมกข์คือ มีสุธญฺญตวิโมกข์เป็นอธิบดี ส่วนวิโมกข์ทั้ง ๒ ของภาวนาก็เป็นไปตามวิโมกข์นี้ คือเป็นสหชาติปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย สัมปยุตตปัจจัย มีรสเป็นอันเดียวกันจัดเป็นภาวนา เพราะอรรถว่ามีรสเหมือนกัน ในเวลาแห่งตลอดอริยสัจ ๔ ก็มีรสเป็นอันเดียวกัน

ถ้าผู้ใดปฏิบัติชอบปฏิบัติถูก ผู้นั้นได้ชื่อว่า ได้เจริญภาวนาสามารถยังวิโมกข์ทั้ง ๓ ให้เกิดขึ้นได้ ถ้าปฏิบัติผิดปฏิบัติไม่ถูก วิโมกข์ทั้ง ๓ จะไม่เกิดขึ้น

๑. ถ้าพิจารณาเห็นอนิจจัง จิตออกจากนิมิตมีฐานนิมิตเป็นต้น แล้วเล่นไปในอนิมิต คือนิพพานเรียกว่า หลุดพ้นด้วยอนิมิตตวิโมกข์

๒. ถ้าพิจารณาเห็นทุกขัง จิตออกจากปวัตตะคือรูปนามที่กำลังเกิดดับอยู่ แล้วแล่นไปในอัปวัตตะคือ นิพพาน เรียกว่า หลุดพ้นด้วยอัปณิหิตวิโมกข์

๓. ถ้าพิจารณาเห็นอนัตตา จิตออกจากนิमितและปวัตตะแล้วแล่นไปใน อนิมิตและอัปวัตตะ เรียกว่า หลุดพ้นด้วยสุญญตวิโมกข์

วิโมกข์ ๓ ย่อมมีในขณะต่างๆ กันเพราะอาการ ๔ มี อธิบดี ตั้งมั่น อภินิหาร (ความน้อมจิตไป) นำออกจากวัฏฏะ ตัวอย่างเช่น

เมื่อเห็นอนิจจัง อนิมิตตวิโมกข์เป็นอธิบดี จิตตั้งมั่นด้วยอนิมิตตวิโมกข์ จิตมีอภินิหารด้วยอนิมิตตวิโมกข์ ก็นำไปสู่นิพพาน ด้วยอนิมิตตวิโมกข์

ถ้าเห็นทุกขัง อัปณิหิตวิโมกข์เป็นอธิบดี จิตตั้งมั่นด้วยอัปณิหิตวิโมกข์ จิตมีอภินิหารด้วยอัปณิหิตวิโมกข์ นำไปสู่นิพพาน ด้วยอัปณิหิตวิโมกข์

ถ้าเห็นอนัตตา สุญญตวิโมกข์เป็นอธิบดี จิตตั้งมั่นด้วยสุญญตวิโมกข์ จิตมีอภินิหารด้วยสุญญตวิโมกข์นำเข้าสู่นิพพาน ด้วยสุญญตวิโมกข์ อย่างนี้เรียก วิโมกข์ ทั้ง ๓ มีในขณะต่างกัน เพราะอาการ ๔

ส่วนวิโมกข์ทั้ง ๓ มีในขณะเดียวกัน เพราะอาการ ๗ คือ

๑. เมื่อเห็นอนิจจัง จิตก็หลุดพ้นจากนิमितชื่อว่า อนิมิตตวิโมกข์ เมื่อพ้นจากนิमितใดไม่ตั้งอยู่ในนิमितนั้น ชื่อว่า อัปณิหิตวิโมกข์ เมื่อจิตไม่ตั้งอยู่ในนิमितใดก็ว่างจากนิमितนั้นชื่อว่า สุญญตวิโมกข์ เมื่อว่างจากนิमितใด นิमितนั้นชื่อว่า อนิมิตต-วิโมกข์ วิโมกข์ทั้ง ๓ มีในขณะเดียวกัน เพราะอาการ ๗ ดังนี้ :-

๑. เพราะการประชุมพร้อมกัน

๒. เพราะการบรรลุพร้อมกัน

๓. เพราะการได้มาพร้อมกัน

๔. เพราะการแทงตลอดพร้อมกัน

๕. เพราะการทำให้แจ้งพร้อมกัน

๖. เพราะการถูกต้องพร้อมกัน

๗. เพราะการตรัสรู้พร้อมกัน

๒. เมื่อเห็นทุกขัง จิตก็หลุดพ้นจากปณิธิชื่อว่า อัปณิหิตวิโมกข์ ไม่ตั้ง

อยู่ในปณิธิตก็ว่างจากปณิธินั้น ชื่อว่า สุธมฺมวิโมกข์ ว่างจากนิมิตใด นิมิตนั้นชื่อว่า อนิมิตตวิโมกข์ ไม่มีนิมิต เพราะนิมิตใดไม่ตั้งอยู่ในนิมิตนั้น ชื่อว่า อัปณิหิตวิโมกข์

วิโมกข์ทั้ง ๓ มีในขณะเดียวกัน เพราะอาการ ๓ มี เพราะการประชุมพร้อมกัน เป็นต้น ดังบรรยายมาแล้วนั้น

๓. เมื่อเห็นอนัตตา ก็หลุดพ้นจากการยึดมั่นชื่อว่า สุธมฺมวิโมกข์ ว่างจากนิมิตใดนิมิตนั้น ชื่อว่า อนิมิตตวิโมกข์ ไม่มีนิมิตเพราะนิมิตใดไม่ตั้งอยู่ในนิมิตนั้น ชื่อว่า อัปณิหิตวิโมกข์ ไม่ตั้งอยู่ในนิมิตใดว่างจากนิมิตนั้นชื่อว่า สุธมฺมวิโมกข์

วิโมกข์ทั้ง ๓ มีในขณะเดียวกันเพราะอาการ ๓ มี เพราะการประชุมพร้อมกัน เพราะบรรลุพร้อมกัน เป็นต้น ดังบรรยายมาแล้วนั้น

ลำดับวิปัสสนาญาณ ๓ มี ๑๕

มฺหุจฺจุทกมฺมตญาณ ๑ ปฏิสังขญาณ ๓ สังขารุเปกขญาณ ๑ ทั้ง ๓ ญาณนี้โดยใจความเป็นอันเดียวกัน ดังที่ปรากฏอยู่ในปฏิสังขิทามมรรค ถอดใจความได้ดังนี้

๑. ปัญญาพิจารณาเห็นความเกิดดับของรูปนามแล้ว อยากหลุดพ้นจากรูปจัดเป็น มฺหุจฺจุทกมฺมตญาณ ความตั้งใจพิจารณาดูความเกิดดับของรูปนาม จัดเป็น ปฏิสังขญาณ ความวางเฉยต่อความเกิดดับของรูปนามจัดเป็น สังขารุเปกขญาณ

๒. ปัญญาพิจารณาเห็นความเป็นไปของรูปนามที่กำลังเกิดดับอยู่ แล้วอยากหลุดพ้นจากรูปนาม จัดเป็น มฺหุจฺจุทกมฺมตญาณ ความตั้งใจพิจารณาดูรูปนามที่กำลังเกิดดับอยู่นั้น จัดเป็น ปฏิสังขญาณ ความวางเฉยในรูปนามที่กำลังเกิดดับอยู่นั้น จัดเป็น สังขารุเปกขญาณ

๓. ปัญญาที่พิจารณาเห็นนิมิตคือ ความไม่เที่ยง ไม่ยั่งยืน เป็นต้น ของรูปนามทั้งปวง แล้วอยากหลุดพ้นจากรูปนามนั้นจัดเป็น มฺหุจฺจุทกมฺมตญาณ ความตั้งใจพิจารณาดูรูปนามนั้นจัดเป็น ปฏิสังขญาณ ความวางเฉยในรูปนามนั้นจัดเป็น สังขารุเปกขญาณ

๔. ปัญญาที่พิจารณาเห็นกรรมที่เป็นเหตุให้รูปนามเกิดอีกแล้วอยากหลุดพ้นจัดเป็น มฺหุจฺจุทกมฺมตญาณ ความตั้งใจพิจารณาดูรูปนามนั้นจัดเป็น ปฏิสังขญาณ ความวางเฉยในรูปนามนั้น จัดเป็น สังขารุเปกขญาณ

๕. ปัญญาที่พิจารณาเห็นรูปนามปฏิสนธิ คือเห็นการเกิดขึ้นต่อไปอีกของรูปนาม แล้วอยากหลุดพ้นจัดเป็น มุญจิตุกัมมตาญาณ ความตั้งใจพิจารณาจากรูปนามนั้นจัดเป็น ปฏิสังขาญาณ ความวางเฉยในรูปนามนั้นจัดเป็น สังขารุเปกขาญาณ

๖. ปัญญาพิจารณาเห็นคติของรูปนามแล้วอยากหลุดพ้น จัดเป็น มุญจิตุกัมมตาญาณ ความตั้งใจพิจารณาจากรูปนามนั้นจัดเป็น ปฏิสังขาญาณ ความวางเฉยในรูปนามนั้นจัดเป็น สังขารุเปกขาญาณ

๗. ปัญญาพิจารณาเห็นความบังเกิดขึ้นของขั้นทั้งหลาย แล้วอยากหลุดพ้น จัดเป็นมุญจิตุกัมมตาญาณ ความตั้งใจพิจารณาจากรูปนามนั้นจัดเป็น ปฏิสังขาญาณ ความวางเฉยในรูปนามนั้น จัดเป็น สังขารุเปกขาญาณ

๘. ปัญญาพิจารณาเห็นอุปัตติ คือความเป็นไปแห่งวิบากของรูปนามที่กำลังเกิดดับอยู่ แล้วอยากหลุดพ้น จัดเป็น มุญจิตุกัมมตาญาณ ความตั้งใจพิจารณาจากรูปนามนั้นจัดเป็น ปฏิสังขาญาณ ความวางเฉยในรูปนามนั้นจัดเป็น สังขารุเปกขาญาณ

๙. ปัญญาพิจารณาเห็นชาติ คือความเกิดขึ้นของรูปนาม แล้วอยากหลุดพ้น จัดเป็น มุญจิตุกัมมตาญาณ ความตั้งใจพิจารณาจากรูปนามนั้นจัดเป็น ปฏิสังขาญาณ ความวางเฉยในรูปนามนั้นจัดเป็น สังขารุเปกขาญาณ

๑๐. ปัญญาที่พิจารณาเห็นความชราของรูปนามนั้นแล้วอยากหลุดพ้น จัดเป็น มุญจิตุกัมมตาญาณ ความตั้งใจพิจารณาจากรูปนามนั้นจัดเป็น ปฏิสังขาญาณ ความวางเฉยในรูปนามนั้นจัดเป็น สังขารุเปกขาญาณ

๑๑. ปัญญาพิจารณาเห็นความเจ็บไข้ของรูปนามแล้วอยากหลุดพ้น จัดเป็น มุญจิตุกัมมตาญาณ ความตั้งใจพิจารณาจากรูปนามนั้นจัดเป็น ปฏิสังขาญาณ ความวางเฉยในรูปนามนั้นจัดเป็น สังขารุเปกขาญาณ

๑๒. ปัญญาที่พิจารณาเห็นความตายของรูปนาม แล้วอยากหลุดพ้น จัดเป็น มุญจิตุกัมมตาญาณ ความตั้งใจพิจารณาจากรูปนามนั้นจัดเป็น ปฏิสังขาญาณ ความวางเฉยในรูปนามนั้นจัดเป็น สังขารุเปกขาญาณ

๑๓. ปัญญาที่พิจารณาเห็นความเศร้าโศก คือความร่ำร้อนแห่งใจเพราะประสบกับความเสื่อมญาติเสื่อมทรัพย์ ถูกโรคภัยเบียดเบียนอยากหลุดพ้น จัดเป็น มุญจิตุกัมมตาญาณ ความตั้งใจพิจารณาจากรูปนามนั้นจัดเป็น ปฏิสังขาญาณ ความวางเฉยในรูปนามนั้นจัดเป็น สังขารุเปกขาญาณ

๑๔. ปัญญาที่พิจารณาเห็นปริเทวะ คือความพิโรธำพันบ่นเพื่อไปต่างๆ นานา เพราะประสบกับความเสื่อม ๕ ประการ มีความเสื่อมญาติเป็นต้น แล้วอยากหลุดพ้นจัดเป็น มุญจิกัมมยตาญาณ ความตั้งใจพิจารณาอุรูปนามนั้นจัดเป็น ปฏิสังขาญาณ ความวางเฉยในรูปนามนั้นจัดเป็น สังขารุเปกขาญาณ

๑๕. ปัญญาที่พิจารณาเห็นอุปายาสะ คือความคับแค้นใจ เพราะได้ประสบกับความทุกข์แห่งใจขนาดหนัก เนื่องจากญาติตายบ้าง ทรัพย์สมบัติวิบัติไปบ้าง ถูกโรคภัยไข้เจ็บเบียดเบียนบ้าง เห็นผิดบ้าง สัตว์วิบัติบ้าง องค์ธรรมได้แก่โทษะนั้นเอง แล้วอยากหลุดพ้น จัดเป็น มุญจิกัมมยตาญาณ ความตั้งใจพิจารณาอุรูปนามนั้นจัดเป็น ปฏิสังขาญาณ ความวางเฉยในรูปนามนั้นจัดเป็น สังขารุเปกขาญาณ

อาการที่ได้พรรณนาทั้ง ๑๕ ข้อ จัดเป็นลักษณะของญาณทั้ง ๓ แยกให้ละเอียดออกไปอีกเพื่อประโยชน์แก่การศึกษาและการปฏิบัติ

ธรรมดานักปฏิบัติธรรมทุกๆ ท่านทั้งคฤหัสถ์และบรรพชิต ทั้งในอดีตอนาคตปัจจุบัน จะต้องมีส่วนอันเป็นผลแห่งการปฏิบัติเกิดขึ้นเหมือนกัน คุณน้ำทะเล อันธรรมดาน้ำทะเลจะอยู่ประเทศใดเมืองใดก็ต้องมีรสเค็มเหมือนกัน ฉะนั้นจะเป็นชนชาติใด ภาษาใดก็ตาม ถ้าได้เข้ามาปฏิบัติธรรมคือ วิปัสสนากรรมฐานนี้แล้ว จะมีญาณต่างๆ เกิดขึ้นเหมือนกันทั้งหมดยุคแต่ละ เป็นความอัศจรรย์ของพระพุทธศาสนา

พิจารณาอุรูปนามเป็นทุกข์

ลักษณะอาการของ มุญจิกัมมยตาญาณ ปฏิสังขาญาณ และสังขารุเปกขาญาณ นอกจากที่ได้กล่าวมาแล้วยังมีอยู่อีกมาก แต่จะได้อธิบายรวมกันเป็นข้อๆ ดังต่อไปนี้

๑. ปัญญาพิจารณาเห็น ความเกิดขึ้นเป็นทุกข์อยากหลุดพ้น ตั้งใจปฏิบัติวางเฉยต่อรูปนามจัดเป็น สังขารุเปกขาญาณ

๒. ปัญญาพิจารณาเห็น ความเป็นไปของรูปนามที่เกิดมาแล้วเป็นทุกข์ ความอยากหลุดพ้น ตั้งใจปฏิบัติวางเฉยต่อรูปนามจัดเป็น สังขารุเปกขาญาณ

๓. ปัญญาพิจารณาเห็น สังขารนิमितคือความเป็นอนิจจังลักษณะ ทุกขลักษณะ

อนัตตลักษณะ ของรูปนามทั้งหมดเป็นทุกข์ อยากหลุดพ้นตั้งใจปฏิบัติ วางเฉยต่อรูปนาม จัดเป็น สังขารเปกขาญาณ

๔. ปัญญาพิจารณาเห็น กรรมที่เป็นเหตุให้สัตว์ถือปฏิสนธิอีกเป็นทุกข์ อยากหลุดพ้น ตั้งใจปฏิบัติวางเฉยต่อรูปนามจัดเป็น สังขารเปกขาญาณ

๕. ปัญญาพิจารณาเห็น การถือปฏิสนธิคือเกิดขึ้นมาอีก เป็นทุกข์ อยากหลุดพ้น ตั้งใจปฏิบัติวางเฉยต่อรูปนามจัดเป็น สังขารเปกขาญาณ

๖. ปัญญาพิจารณาเห็นคติใดๆ ก็ตามมี ทุกคติ สุกคติ เป็นทุกข์ อยากหลุดพ้น ตั้งใจปฏิบัติวางเฉยต่อรูปนามจัดเป็น สังขารเปกขาญาณ

๗. ปัญญาพิจารณาเห็น ความบังเกิดขึ้นแห่งขั้นทั้งหลาย เป็นทุกข์ อยากหลุดพ้น ตั้งใจปฏิบัติวางเฉยต่อรูปนามจัดเป็น สังขารเปกขาญาณ

๘. ปัญญาพิจารณาเห็น ความอุบัติขึ้นของรูปนาม ได้แก่ความเป็นไปแห่งผลกรรมของรูปนามเป็นทุกข์ อยากหลุดพ้น ตั้งใจปฏิบัติวางเฉยต่อรูปนาม จัดเป็น สังขารเปกขาญาณ

๙. ปัญญาพิจารณาเห็น ชาติ เป็นทุกข์อยากหลุดพ้น ตั้งใจปฏิบัติวางเฉยต่อรูปนาม จัดเป็น สังขารเปกขาญาณ

๑๐. ปัญญาพิจารณาเห็น ชรา เป็นทุกข์อยากหลุดพ้น ตั้งใจปฏิบัติวางเฉยต่อรูปนาม จัดเป็น สังขารเปกขาญาณ

๑๑. ปัญญาพิจารณาเห็น พยาธิ เป็นทุกข์อยากหลุดพ้น ตั้งใจปฏิบัติวางเฉยต่อรูปนาม จัดเป็น สังขารเปกขาญาณ

๑๒. ปัญญาพิจารณาเห็น ความตาย เป็นทุกข์อยากหลุดพ้น ตั้งใจปฏิบัติวางเฉยต่อรูปนาม จัดเป็น สังขารเปกขาญาณ

๑๓. ปัญญาพิจารณาเห็น ความเศร้าโศก เป็นทุกข์อยากหลุดพ้น ตั้งใจปฏิบัติวางเฉยต่อรูปนาม จัดเป็น สังขารเปกขาญาณ

๑๔. ปัญญาพิจารณาเห็น ความพิโรธรำพันบ่นเพ้อร้องไห้ เป็นทุกข์อยากหลุดพ้น ตั้งใจปฏิบัติ วางเฉยต่อรูปนาม จัดเป็น สังขารเปกขาญาณ

๑๕. ปัญญาพิจารณาเห็น ความคับแค้นใจ เป็นทุกข์อยากหลุดพ้น ตั้งใจปฏิบัติ วางเฉยต่อรูปนาม จัดเป็น สังขารเปกขาญาณ

อาการดังพรรณนาทั้ง ๑๕ ข้อ ก็จัดเป็นลักษณะของสังขารเปกขาญาณ และนอกจากนี้ยังมีอยู่อีกคือ

พิจารณารูปนามเป็นภย

๑. ปัญญาพิจารณาเห็น ความเกิดขึ้น เป็นภยอยากหลุดพ้น ตั้งใจปฏิบัติ วางเฉยต่อรูปนาม จัดเป็น สังขารเปกขาญาณ

๒. ปัญญาพิจารณาเห็นความเป็นไปของรูปนามที่เกิดขึ้นมาแล้ว เป็นภยอยากหลุดพ้น ตั้งใจปฏิบัติวางเฉยต่อรูปนาม จัดเป็น สังขารเปกขาญาณ

๓. ปัญญาพิจารณาเห็นสังขารนิमित คือความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ยั่งยืน ไม่สวยงาม ไม่ใช่ตัวตน เป็นภยอยากหลุดพ้น ตั้งใจปฏิบัติ วางเฉยต่อรูปนาม จัดเป็น สังขารเปกขาญาณ

๔. ปัญญาพิจารณาเห็นกรรมที่เป็นเหตุให้สรรพสัตว์ถือปฏิบัติเป็นภย อยากหลุดพ้น ตั้งใจปฏิบัติ วางเฉยต่อรูปนาม จัดเป็น สังขารเปกขาญาณ

๕. ปัญญาพิจารณาเห็นการถือปฏิบัติเกิดขึ้นมาอีก เป็นภย อยากหลุดพ้น ตั้งใจปฏิบัติ วางเฉยต่อรูปนาม จัดเป็น สังขารเปกขาญาณ

๖. ปัญญาพิจารณาเห็นคติใดๆ ก็ตาม มี ทุกคติ สุกคติ เป็นภย อยากหลุดพ้น ตั้งใจปฏิบัติ วางเฉยต่อรูปนาม จัดเป็น สังขารเปกขาญาณ

๗. ปัญญาพิจารณาเห็นความบังเกิดขึ้นแห่งขันธ์ทั้งหลาย เป็นภย อยากหลุดพ้น ตั้งใจปฏิบัติ วางเฉยต่อรูปนาม จัดเป็น สังขารเปกขาญาณ

๘. ปัญญาพิจารณาเห็นความเป็นไปแห่งวิบาก คือผลกรรมของรูปนาม เป็นภย อยากหลุดพ้น ตั้งใจปฏิบัติ วางเฉยต่อรูปนาม จัดเป็น สังขารเปกขาญาณ

๙. ปัญญาที่พิจารณาเห็นความเกิดเป็นภย อยากหลุดพ้น ตั้งใจปฏิบัติ วางเฉยต่อรูปนาม จัดเป็น สังขารเปกขาญาณ

๑๐. ปัญญาที่พิจารณาเห็นความแก่เป็นภย อยากหลุดพ้น ตั้งใจปฏิบัติ วางเฉยต่อรูปนาม จัดเป็น สังขารเปกขาญาณ

๑๑. ปัญญาที่พิจารณาเห็นความเจ็บไข้ได้ป่วยเป็นภย อยากหลุดพ้น ตั้งใจปฏิบัติ วางเฉยต่อรูปนาม จัดเป็น สังขารเปกขาญาณ

๑๒. ปัญญาที่พิจารณาเห็นความตายเป็นภัย อยากหลุดพ้น ตั้งใจปฏิบัติ
วางเฉยต่อรูปนาม จัดเป็น สังขารูปกขาญาณ

๑๓. ปัญญาที่พิจารณาเห็นความเศร้าโศกเป็นภัย อยากหลุดพ้น ตั้งใจปฏิบัติ
วางเฉยต่อรูปนาม จัดเป็น สังขารูปกขาญาณ

๑๔. ปัญญาที่พิจารณาเห็นความพิโรธพินบ่นเพ้อร้องให้เป็นภัย อยาก
หลุดพ้น ตั้งใจปฏิบัติ วางเฉยต่อรูปนาม จัดเป็น สังขารูปกขาญาณ

๑๕. ปัญญาที่พิจารณาเห็นความคับแค้นใจเป็นภัย อยากหลุดพ้น ตั้งใจ
ปฏิบัติ วางเฉยต่อรูปนาม จัดเป็น สังขารูปกขาญาณ

อาการดังที่พรรณนาทั้ง ๑๕ ข้อก็จัดเป็นลักษณะของสังขารูปกขาญาณ
นอกจากนี้ยังมีอยู่อีกคือ

พิจารณารูปนามแล้ววางเฉย

๑. ความเกิดขึ้น เป็นสังขารทั้งหลาย วางเฉยต่อสังขารเหล่านั้น เป็น
อุเบกขา สังขารทั้งหลายก็ดี ตัวอุเบกขาที่ดี ทั้ง ๒ นี้จัดเป็นสังขารธรรม วางเฉยต่อ
สังขารเหล่านั้น จัดเป็น สังขารูปกขาญาณ

๒. ความเป็นไปของรูปนาม เป็นสังขารทั้งหลาย วางเฉยต่อสังขาร
เหล่านั้น เป็นอุเบกขา สังขารทั้งหลายก็ดี ตัวอุเบกขาที่ดี ทั้ง ๒ นี้จัดเป็นสังขารธรรม
วางเฉยต่อสังขารเหล่านั้น จัดเป็น สังขารูปกขาญาณ

๓. นิमितทั้ง ๓ มีอนิจจลักษณะเป็นต้น เป็นสังขารทั้งหลาย วางเฉยต่อ
สังขารเหล่านั้น เป็นอุเบกขา สังขารทั้งหลายก็ดี ตัวอุเบกขาที่ดี ทั้ง ๒ นี้จัดเป็น
สังขารธรรม วางเฉยต่อสังขารเหล่านั้น จัดเป็น สังขารูปกขาญาณ

๔. อายุหนะ คือกรรมที่เป็นเหตุให้ปฏิสนธิอีกต่อไป เป็นสังขารทั้งหลาย
วางเฉยต่อสังขารเหล่านั้น เป็นอุเบกขา สังขารทั้งหลายก็ดี ตัวอุเบกขาที่ดี ทั้ง ๒ นี้
จัดเป็นสังขารธรรม วางเฉยต่อสังขารเหล่านั้น จัดเป็น สังขารูปกขาญาณ

๕. ปฏิสนธิ เป็นสังขารทั้งหลาย วางเฉยต่อสังขารเหล่านั้น เป็น
อุเบกขา สังขารทั้งหลายก็ดี ตัวอุเบกขาที่ดี ทั้ง ๒ นี้จัดเป็นสังขารธรรม วางเฉยต่อ
สังขารเหล่านั้น จัดเป็น สังขารูปกขาญาณ

๖. คติ เป็นสังขารทั้งหลาย วางเฉยต่อสังขารเหล่านั้น เป็นอุเบกขา
สังขารทั้งหลายก็ดี ตัวอุเบกขาที่ดี ทั้ง ๒ นี้จัดเป็นสังขารธรรม วางเฉยต่อสังขาร
เหล่านั้น จัดเป็น สังขารอุเบกขาญาณ

๓. นิพพัตติ ความบังเกิดขึ้นแห่งจันท์ทั้งหลาย เป็นสังขารทั้งหลาย
วางเฉยต่อสังขารเหล่านั้น เป็นอุเบกขา สังขารทั้งหลายก็ดี ตัวอุเบกขาที่ดี ทั้ง ๒ นี้จัด
เป็นสังขารธรรม วางเฉยต่อสังขารเหล่านั้น จัดเป็น สังขารอุเบกขาญาณ

๘. อุปัตติ ความเป็นไปแห่งวิบาก คือผลกรรมของสรรพสัตว์ เป็น
สังขารทั้งหลาย วางเฉยต่อสังขารเหล่านั้น เป็นอุเบกขา สังขารทั้งหลยก็ดี ตัวอุเบกขา
ก็ดี ทั้ง ๒ นี้จัดเป็นสังขารธรรม วางเฉยต่อสังขารเหล่านั้น จัดเป็น สังขารูปেকขานาม

๕. **ชาติ** เป็นสังขารทั้งหลาย วางเฉยต่อสังขารเหล่านั้น เป็นอุเบกขา
สังขารทั้งหลายก็ดี ตัวอุเบกขาที่ดี ทั้ง ๒ นี้จัดเป็นสังขารธรรม วางเฉยต่อสังขาร
เหล่านั้น จัดเป็น สังขารูปেকขาญาณ

๑๐. ขรา เป็นสังขารทั้งหลาย วางเฉยต่อสังขารเหล่านั้น เป็นอุเบกขา
สังขารทั้งหลายก็ดี ตัวอุเบกขาที่ดี ทั้ง ๒ นี้จัดเป็นสังขารธรรม วางเฉยต่อสังขาร
เหล่านั้น จัดเป็น สังขารูปกษญาณ

๑๑. พยาธิ เป็นสังขารทั้งหลาย วางเฉยต่อสังขารเหล่านั้น เป็น
อุเบกขา สังขารทั้งหลายก็ดี ตัวอุเบกขาก็ดี ทั้ง ๒ นี้จัดเป็นสังขารธรรม วางเฉยต่อ
สังขารเหล่านั้น จัดเป็น สังขารูปกษณาณ

๑๒. **มรณะ** เป็นสังขารทั้งหลาย วางเฉยต่อสังขารเหล่านั้น เป็น
อุเบกขา สังขารทั้งหลายก็ดี ตัวอุเบกขาที่ดี ทั้ง ๒ นี้จัดเป็นสังขารธรรม วางเฉยต่อ
สังขารเหล่านั้น จัดเป็น สังขารอุเบกขาญาณ

๑๓. ความเศร้าโศก เป็นสังขารทั้งหลาย วางเฉยต่อสังขารเหล่านั้น เป็น
อุเบกขา สังขารทั้งหลายก็ดี ตัวอุเบกขาก็ดี ทั้ง ๒ นี้จัดเป็นสังขารธรรม วางเฉยต่อ
สังขารเหล่านั้น จัดเป็น สังขารูปกษณาณ

๑๔. ความพิโรธพินันเพื่อร้องไห้ เป็นสังขารทั้งหลาย วางเฉยต่อสังขารเหล่านั้น เป็น อุเบกขา สังขารทั้งหลายก็ดี ตัวอุเบกขาที่ดี ทั้ง ๒ นี้จัดเป็นสังขารธรรม วางเฉยต่อสังขารเหล่านั้น จัดเป็น สังขารเพกขาญาณ

๑๕. ความคับแค้นใจ เป็นสังขารทั้งหลาย วางเฉยต่อสังขารเหล่านั้น จัดเป็นอุเบกขา สังขารทั้งหลายก็ดี ตัวอุเบกขาก็ดี ทั้ง ๒ นี้จัดเป็นสังขารธรรม วางเฉยต่อสังขารเหล่านั้น จัดเป็น สังขารูปেকชาญาณ

อาการดังบรรยายทั้ง ๑๕ ข้อ จัดเป็นลักษณะของสังขารูปেকชาญาณ

วิปัสสนาญาณ ๓ ที่เหมือนกัน

มูญจิตุกัมมตาญาณ ๑ ปฏิสังขาญาณ ๑ สังขารูปেকชาญาณ ๑ ทั้ง ๓ อย่าง มีใจความเดียวกัน ต่างกันโดยพยัญชนะเท่านั้น

๑. ปุพฺพภาเค นิพฺพิตาถาเนน นิพฺพินฺณสุตฺตํ อุปฺปาทีนํ ปริจฺจชิตฺตํ มูญจิตฺตํ มุขตา ฯ

ในตอนต้นความอยากจะสละอาการ ๑๕ อย่าง มีอุปาทะเป็นต้น มีความผูกพัน ละความพอใจ ละความกำหนดในรูปนามนั้น ด้วยนิพพิทาญาณ จัดเป็น มูญจิตุกัมมตาญาณ

๒. มุญฺจนสุตฺตํ อุปายกฺกมฺมตฺถํ มชฺเฌ ปฏิสงฺขานํ ปฏิสงฺขา ฯ

ในตอนกลางการพิจารณาเพื่อหาอุปายปล่อยวางบ่อยๆ จัดเป็น ปฏิสังขาญาณ

๓. มุญฺจิตฺวา อวสานเณ อชฺฌนฺเปกฺขานํ สนฺติภูจฺณา ฯ

ในตอนอวสาน สละความอาลัย แล้ววางเฉยในรูปนาม จัดเป็น สังขารูปেকชาญาณ

สรุปความสั้นๆ ดังนี้ อยากหลุดพ้นด้วยพิจารณาบ่อยๆ ด้วย วางเฉยด้วย จัดเป็น สังขารูปেকชาญาณ

ยอดของวิปัสสนา

ธรรมดาต้นไม้และพืชพันธุ์ธัญญาหารต่างๆ ต้องมียอดฉันใด วิปัสสนาก็ฉันนั้น ต้องมียอดเช่นกัน ยอดของวิปัสสนานั้นมีอยู่ ๒ อย่าง

๑. ลิกขาปัตตะ วิปัสสนาที่ถึงยอดถึงปลาย ถึงความสูงสุด ได้แก่สังขารูปেকชาญาณที่ครบองค์ ๖ เมื่อครบ ๖ แล้ว ผู้นั้นก็มีหวังจะได้บรรลุมรรค ผล นิพพานอย่างแน่นอน

๒. ฐฎฐานคามนี วิปัสสนาที่ถึงการออกไป มีสืบทอดกันกับมรรค ดังมีหลักฐานรับรองไว้ว่า มกุเคน สทฐี ฃฎฐิตี ๑ แปลว่า สืบทอดกันกับมรรค

มรรค ชื่อว่า ฐฎฐานะ เพราะออกจากวัตถุที่ยึดอันเป็นนิมิต ๒ ประการ

ก. นิมิตตฎฐโต อภินิวิฏฐตฎฐโต ๑ ออกจากนิมิต ออกจากวัตถุที่เป็นเหตุให้ยึดมั่นถือมั่น ได้แก่วัณธ ๕ ซึ่งเป็นอารมณ์ของวิปัสสนา

ข. อหุณตตปฺปวตฺตนโต ออกจากความเป็นไปแห่งมิจฉาทิฎฐิ ในภายใน จันทรสันดานของตน และออกจากกองกิเลสที่เป็นไปตามมิจฉาทิฎฐินั้น

เพราะเหตุทั้ง ๒ ประการ วิปัสสนา จึงได้ชื่อว่า ฐฎฐานคามนี ๑

องค์ ๖ ประการของสังฆารูปกขาญาณ

๑. ภยญจ นนฺทิจญ วิปฺปหาย (วิสุทธิมรรค) ไม่มีความกลัว ไม่มีความยินดียินร้าย กำหนดได้สมำเสมอเรียบร้อย ปราศจากอุปสรรคความขัดข้อง กำหนดได้ง่ายที่สุด

๒. เนว สุมโน โหติ น ทุมฺมโน อเปกฺขโก วิหริติ สโต สมฺปชาโน (วิภังคบาลี) ดีใจก็ไม่มี เสียใจก็ไม่มี มีแต่สติสัมปชัญญะ กำหนดเฉยอยู่

๓. สพฺพสงฺขาเรสุ อุทาสีโน โหติ มหฺมตฺโต (วิสุทธิมรรค) ผู้เป็นกลาง วางเฉยอยู่ในสังขารทั้งปวง ไม่ถือเอาว่าเป็นเราเป็นของเรา เปรียบดังบุรุษที่หย่าขาดจากภรรยา ฉะนั้น

๔. สนฺติฎฐนา ปญฺญา (ปฎิสัมภิทามรรค) ปล่อยางแล้ววางเฉยได้ในที่สุด หรือสมาธิตั้งอยู่นาน กำหนดอยู่ได้นานๆ ไม่อยากลุกขึ้นเพราะใจสงบ ความฟุ้งซ่านไม่มีนิวรณ์ธรรมก็ไม่รบกวน

๕. สปฺปคฺเค ปิฎฺฐํ ฐฎฐิยฺมานํ วิย (วิสุทธิมรรค) วิปัสสนาญาณนั้น เหมือนแป้งในกระดังที่ถูกขยี้อยู่ เหมือนฝ้ายที่ปลี่ยน (เม็ล็ด) แล้วถูกชื้ออยู่ กำหนดสังขารทั้งหลายโดยประการต่างๆ จนละความกลัวและความยินดีได้แล้ว มีความเป็นกลางในการตรวจสอบสังขาร ตั้งอยู่ในอนุปัสสนา ๓

๖. ปฎิณฺณติ ปฎิกุณฺณติ ปฎิวุณฺณติ น สมฺปสาริยติ (วิสุทธิมรรค) จิตใจของพระโยคีบุคคล ย่อมถอยย่อมหดย่อมกลับ ไม่เหี้ยมดเย็นไปในภพ ๓ กำเนิด ๔ คติ ๕

วิญญาณฐิติ ๗ สัตตาวาส ๕ หมายถึง จิตใจแคบเข้ามาคิดฟุ้งซ่านออกไปข้างนอกน้อยที่สุด จนแทบจะไม่มีในขณะที่กำหนดอยู่ เมื่ออารมณ์ภายในก็ถอยลงมา เหมือนกับยางที่ยืดออกไปแล้วกลับหดเข้ามาจะนั้น

วิธีออกจากความยึดมั่น ๑๘ นัย

๑. ยึดมั่นรูปนามภายในออกเพราะรูปนามภายใน เช่น บุคคลบางคนพิจารณารูปนามภายในแล้วพิจารณารูปนามภายนอก คือรูปนามของผู้อื่นกับสังขารที่ไม่มีใจครองเห็นชัดว่าเป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา แล้วกลับมาพิจารณารูปนามภายในมรรคก็จะเกิดขึ้น มีหลักฐานรับรองไว้ว่า ตสุเสว สมมุสโต อหฺมตฺตํ สมมุสนกาเล วิปัสสนา มกุเคน สทฺธิ ฌญฺยติ ฯ

เมื่อโยคาวจรนั้นพิจารณารูปนามอยู่อย่างนี้ ในเวลาพิจารณารูปนามภายใน วิปัสสนาก็สืบทอดกับมรรค หมายความว่า มรรคจะเกิดก็เพราะวิปัสสนา

๒. ยึดมั่นรูปนามภายในออกเพราะรูปนามภายนอก เช่น พิจารณารูปนามภายในบ้างพิจารณารูปนามภายนอกดังที่กล่าวมาแล้วนั้นบ้าง แต่เวลาพิจารณารูปนามภายนอกวิปัสสนาก็สืบทอดกับมรรคคือ มรรคเกิด ดังมีหลักฐานรับรองไว้ว่า สเจ ปนสฺส พหิทฺธา สมมุสนกาเล วิปัสสนา มกุเคน สทฺธิ ฌญฺยติ ฯ

หากว่าโยคาวจรนั้นพิจารณารูปนามภายนอก วิปัสสนาก็สืบทอดกันกับมรรค ตัวอย่างเช่นพระสารีบุตรได้ฟังธรรมจากพระอัสสชิเพียงย่อๆ ว่า

เย ชมฺมา เหตุปฺปภา

เตสํ เหตุํ ตถาคโต

เตสญฺจ โย นิโรธ

เอวํ วาที มหาสมณ

ธรรมเหล่าใดเกิดแต่เหตุ มีเหตุเป็นแดนเกิด พระตถาคต ตรัสเหตุแห่งธรรมเหล่านั้น และตรัสความดับแห่งธรรมเหล่านั้น พระมหาสมณะ มีปรกติตรัสอย่างนี้

พอฟังเท่านั้น ท่านก็สามารถเข้าใจได้ว่า :- ยงฺกิญฺจิ สมุทฺยธมฺมํ สพฺพหนฺตํ นิโรธธมฺมํ ฯ สิ่งใด สิ่งหนึ่ง มีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดาสິงนั้นทั้งมวลล้วนมีความดับไปเป็นธรรมดา

ถ้าพิจารณาเห็นอย่างนี้แล้วออกจากขั้น ๕ คือมรรคเกิดชื่อว่าออกจากขั้น ๕ โดยประหาณคราวเดียว

๓. พิจารณารูปนามภายนอกออกเพราะรูปนามภายนอก เช่น พิจารณารูปนามของคนอื่นและสังขารที่ไม่มีใจครองแล้วมรรคเกิด

๔. พิจารณารูปนามภายนอกออกจากรูปนามภายในเช่น พิจารณารูปนามของคนอื่น และสังขารที่ไม่มีใจครอง แล้วกลับมาพิจารณารูปนามภายในจึงได้บรรลุมรรค

๕. พิจารณารูปออกเพราะรูป เช่น พิจารณามหาภูตรูป อุปาทยรูป ทำให้เป็นกองๆ แล้วพิจารณา เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เห็นแน่ชัดว่าไม่ใช่รูปเป็นแต่ นามเท่านั้น แล้วกลับมาพิจารณาอีก มรรคก็เกิดขึ้น ดังมีหลักฐานรับรองไว้ว่า :-

ตสฺสเสว สมมสโต รูปสมมสนกาเล วิปสฺสนา มคฺเคน สทฺธิ ฌญฺยติ ฯ
เมื่อผู้ปฏิบัติธรรมนั้นพิจารณาอยู่อย่างนี้ ในเวลาพิจารณารูปวิปัสสนาก็สืบต่อกับมรรคคือ มรรคเกิด

๖. พิจารณารูปออกเพราะนาม เช่น พิจารณารูปพิจารณานาม ครั้นกลับมาพิจารณานาม มรรคก็เกิด ดังมีหลักฐานรับรองไว้ว่า :-

สเจ ปนสฺส อรูปสมมสนกาเล วิปสฺสนา มคฺเคน สทฺธิ ฌญฺยติ ฯ
หากว่านักปฏิบัตินั้นพิจารณารูปและนามอยู่ ครั้นกลับมาพิจารณานามวิปัสสนาก็เกิดสืบต่อกับมรรค

๗. พิจารณานามออกเพราะนาม เช่น พิจารณานามแล้วมรรคเกิด

๘. พิจารณานามออกเพราะรูป เช่น พิจารณานามขั้น ๔ แล้วพิจารณารูปมรรคเกิด

๙. พิจารณารูปออกเพราะรูปนามพร้อมกันเช่น พิจารณาว่า ยงฺกิญฺจิ สมุทฺทสมฺมํ สพุทฺทํ นิโรธสมฺมํ สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งมวลล้วนมีความดับไปเป็นธรรมดา แล้วมรรคเกิด

๑๐. พิจารณาอนิจจังออกทางอนิจจัง เช่น เมื่อแรกพิจารณาอนิจจังก่อน ต่อมาพิจารณาทุกขัง และอนัตตา เวลาจะออกจริงๆ เห็นอนิจจัง ดังมีหลักฐานรับรองไว้ว่า

ตสฺสเสว ปฏฺิปปนฺนสฺส อนิจฺจโต สมมสนกาเล วุฏฺฐานํ โหติ ฯ

เมื่อนักปฏิบัติธรรมปฏิบัติอย่างนี้ เวลาพิจารณาโดยเป็นอนิจจัง ย่อมออกคือ มรรคเกิด

๑๑. พิจารณาอนิจจังออกทางทุกขัง เช่น ครั้งแรกพิจารณาเห็นอนิจจัง ครั้นจะถึงมรรค เห็นทุกขัง พอเห็นทุกขัง มรรคเกิด

๑๒. พิจารณาอนิจจังออกทางอนัตตา เช่น ครั้งแรกพิจารณาอนิจจังก่อน ต่อมาพิจารณาเห็นทุกขัง ครั้นจะถึงมรรค อนัตตาปรากฏแล้วมรรคเกิด ดังมีหลักฐานรับรองไว้ว่า

สเจ ปนสฺส ทุกฺขโต อนตฺตโต สมฺมสนฺกาลเ วุฏฺฐานํ โหติ ฯ หากว่า นักปฏิบัติธรรมครั้งแรกพิจารณาเห็นอนิจจัง ต่อมาเห็นทุกขัง พอเห็นอนัตตา มรรคเกิด

๑๓. พิจารณาเห็นทุกขังออกทางทุกขัง เช่น เมื่อแรกพิจารณาเห็นทุกขัง ต่อมาเห็นอนิจจัง และอนัตตา ครั้นใกล้จะถึงมรรคทุกขังก็ปรากฏชัด แล้วมรรคเกิด

๑๔. พิจารณาเห็นทุกขังออกทางอนิจจัง เช่น เบื้องแรกเห็นทุกขัง ต่อมา เห็นอนิจจังและอนัตตา ครั้นใกล้จะถึงมรรค อนิจจังปรากฏชัด แล้วมรรคเกิด

๑๕. พิจารณาเห็นทุกขังออกทางอนัตตา เช่น เบื้องแรกเห็นทุกขัง ต่อมา เห็นอนิจจังและอนัตตา เมื่อใกล้จะถึงมรรคอนัตตาปรากฏชัด แล้วมรรคเกิด

๑๖. พิจารณาเห็นอนัตตาออกทางอนัตตา เช่น เบื้องแรกเห็นอนัตตา ต่อมาเห็นอนิจจังและทุกขัง ครั้นใกล้จะถึงมรรคอนัตตาปรากฏชัด แล้วมรรคเกิด

๑๗. พิจารณาเห็นอนัตตาออกทางทุกขัง เช่น เบื้องแรกเห็นอนัตตา ต่อมาเห็นอนิจจังและทุกขัง ครั้นใกล้จะถึงมรรคทุกขังปรากฏชัด แล้วมรรคเกิด

๑๘. พิจารณาเห็นอนัตตาออกทางอนิจจัง เช่น เบื้องแรกเห็นอนัตตา ต่อมาเห็นอนิจจังและทุกขังปรากฏ ครั้นใกล้จะถึงมรรคอนิจจังปรากฏชัด แล้วมรรคเกิด

ท่านผู้ปฏิบัติธรรมทุกท่าน ที่ได้ลงมือเจริญวิปัสสนากรรมฐานมาอย่าง ถูกต้อง แล้วจะต้องมีสภาวะ มีอาการปรากฏดังกล่าวมานี้เหมือนกัน กัน บางท่านเห็น อนิจจังชัด บางท่านเห็นทุกขังชัด บางท่านเห็นอนัตตาชัด แล้วจึงบรรลุมรรค ผล นิพพาน

ผลของสังขารเปกขาญาณ (อีกนัยหนึ่ง)

สังขารเปกขาญาณปัญญาพิจารณาเห็นรูปนามเป็นทุกข์ เป็นโทษ เกิดความเบื่อหน่าย อายากหลุดพ้น ตั้งใจปฏิบัติวางเฉยต่อรูปนามเรียกว่า วิปัสสนาญาณที่แก่กล้าถึงความเพียรคือ สูงสุดเรียกว่า ญาณฐานคามินีวิปัสสนา แปลว่าวิปัสสนาที่ถึงการออกไปจากกิเลสและกองทุกข์ด้วยอำนาจแห่งมรรค ดังที่ได้บรรยายมาแล้ว สรุปผลได้ ๔ ดังนี้

๑. ผู้ที่เห็นรูปนามเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ในเบื้องต้นแต่เวลาถึงมรรคก็เห็นอนิจจังชัด ผู้นั้นมากด้วยอริโมกข์มีศรัทธามากได้สัทธินทรีย์ ย่อมหลุดพ้นคือถึงพระนิพพานด้วยอนิมิตวิโมกข์ เป็นสัทธานุสารีในขณะมรรคที่ ๑ คือโสคาปัตติมรรคเป็นสัทธาวิมุตในฐานะ ๑ คือ โสคาปัตติผล สกทาคามิมรรค สกทาคามีผล อนาคามิมรรค อนาคามีผล อรหัตตมรรค และอรหัตตผล

๒. ถ้าออกทางทุกข์คือ เวลาถึงมรรคเห็นทุกข์ ผู้นั้นมากด้วยปัสสัทธิ คือความสงบ ได้สมาธิบริษัทย่อมหลุดพ้นด้วย อัปภินิหิตวิโมกข์ เป็นกายสักขีในที่ทุกแห่ง

๓. ถ้าผู้ใดเจริญสมถกรรมฐานจนได้อรูปรุณแล้ว เอาสมถะเป็นบาทของวิปัสสนาจนได้บรรลุมรรค อรหัตตผล ผู้นั้นเป็นอุกโตภาควิมุตในผลอันเลิศ คือ อรหัตตผล

๔. ถ้าออกทางอนัตตาผู้นั้นมากด้วยเวทะคือ ความรู้ย่อมได้ปัญญินทรีย์ หลุดพ้นด้วยสุญญตวิโมกข์เป็นธัมมานุสารี ในขณะบรรลุโสคาปัตติมรรค เป็นทวิภูมิปัตตะ* ในฐานะ ๒ คือ ในขณะโสคาปัตติผล สกทาคามิมรรค สกทาคามีผล อนาคามิมรรค อนาคามีผล และอรหัตตมรรค เป็นปัญญาวิมุตในผลอันเลิศ คือ อรหัตตผล

เพื่อให้ญาณฐานคามินีวิปัสสนานี้แจ่มแจ้ง พร้อมกับญาณอื่นๆ คือ ภยญาณ อาทีนวญาณ นิพพิทาญาณ มลจิตกัมมตาญาณ ปฏิสังขยาญาณ สังขารเปกขาญาณ อนุโลมญาณและญาณอื่นๆ มี โคตรภูญาณเป็นต้น ฟังทราบอุปมา ๖ ข้อพอเป็นตัวอย่างดังต่อไปนี้ :-

* เมื่อมนสิการโดยความเป็นอนัตตา ปัญญินทรีย์มีประมาณยิ่ง เพราะปัญญินทรีย์มีประมาณยิ่ง บุคคลจึงได้อรหัตตมรรค ทำให้แจ้งอรหัตตผล เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า เป็นทวิภูมิปัตตะบุคคล (ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค ข้อที่ ๔๕๕) ให้ดูเชิงอรรถหน้า ๑๕๒ ประกอบ

อุปมาสังขารูปกษญาณ ๖ ข้อ

๑. อุปมาด้วยค้ำคาว

ยังมีค้ำคาวตัวหนึ่งจับแอบอยู่ที่ต้นมะขางที่มีกิ่ง ๕ กิ่ง โดยตั้งใจว่าจะได้ดอก ผลในต้นไม้นั้นครั้งไปจับที่กิ่งที่ ๑ - ๒ - ๓ - ๔ - ๕ ก็ไม่มีอะไร ไม่พบอะไรอีกเช่นกัน จึงได้ทอดอาลัยในต้นไม้นั้นว่า ต้นไม้นี้ไม่มีดอกไม้มีผลอะไรที่ควรถือเอาได้เลย แล้วบินขึ้นไปเกาะที่กิ่งตรงยอดโผล่ศีรษะตรงระหว่างคาบคอบ แหงนดูข้างบน แล้วบินไปในอากาศ ไปแอบอยู่ที่ต้นมีผลอื่นๆ พึงเปรียบเทียบกับการปฏิบัติดังนี้

๑. ผู้ปฏิบัติวิปัสสนา เปรียบเหมือนค้ำคาว

๒. อุปาทานขันธทั้ง ๕ เหมือนต้นมะขางมี ๕ กิ่ง

๓. การยึดมั่นขันธ ๕ เหมือนกับการไปแอบจับอยู่ที่กิ่งทั้ง ๕ ของค้ำคาว

๔. ผู้ปฏิบัติพิจารณาขันธที่ ๑ ไม่เห็นมีอะไรที่ควรยึดมั่นจึงพิจารณาขันธที่ ๒ - ๓ - ๔ - ๕ ก็ไม่พบอะไรอีก เปรียบเหมือนค้ำคาวนั้นไปจับกิ่งที่ ๑ ไม่เห็นมีอะไรจึงบินไปจับกิ่งที่ ๒ - ๓ - ๔ - ๕ ก็ไม่เห็นมีอะไรอีก ฉะนั้น

๕. การที่ผู้ปฏิบัติเบื่อหน่าย เพราะเห็นว่าขันธ ๕ เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา แล้วเกิดญาณทั้ง ๓ คือ มุญจิตุกัมมตาญาณ ปฏิสังขยาญาณ และสังขารูปกษญาณ เปรียบเหมือนค้ำคาวนั้นสละความอาลัยทอดอาลัยในต้นไม้นั้นว่า ต้นไม้นี้ไม่มีดอกไม้มีผลอะไรเลย

๖. อนุโลมญาณของผู้ปฏิบัติ เปรียบเหมือนการบินขึ้นข้างบนเกาะที่กิ่งตรงยอดของค้ำคาว

๗. โคตรภูญาณ เปรียบเหมือนการชะโงกศีรษะแลดูเบื้องบนของค้ำคาว

๘. มรรคญาณ เปรียบเหมือนการบินไปในอากาศของค้ำคาว

๙. ผลญาณ เปรียบเหมือนการบินไปจับอยู่ที่ต้นไม่มีผลต้นอื่นของค้ำคาว

๑๐. ปัจจเวกขณะญาณ เปรียบเหมือนการแลดูทางมาของค้ำคาว

๒. อุปมาด้วยงูเห่า (กณฺหสฺสปีป)

มีบุรุษคนหนึ่งอยากจะได้ปลาเป็นอาหาร จึงเอาสุ่มๆ ลงไปในน้ำแล้วมตามไป เผอิญไปถูกงูเห่าเข้าจึงจับคองูภายในน้ำไว้ได้ นึกกระหึ่มอยู่ในใจว่า เราจับปลาใหญ่ได้ ครั้นยกขึ้นมาดูจริงๆ จึงรู้ว่าเป็นงูเห่าเพราะเห็นคอกัน เขาหวาดกลัวมากเห็นโทษในการจับ เพราะเกรงจะถูกงูกัดตายต้องการปล่อยให้พ้นไปจากตัวโดยเร็ว จึงหาอุบายปล่อย คือจับหางงูกลายขนดจากแขนตนแล้วยกขึ้นแกว่งไปวนมาอยู่ ๒ - ๓ ครั้ง ทำให้งูดิโรยอ่อนกำลังก่อนแล้วจึงโยนไป ตัวเองก็รีบขึ้นมาสู่ขอบบึงยืนดูทางมาโดยหมายใจว่า เราพ้นจากปากงูเห่าแล้ว

อุปมานี้ มีการเปรียบเทียบกับญาณดังนี้คือ

๑. เวลาผู้ปฏิบัติได้อัตภาพมาเป็นคนตั้งแต่ต้น รู้สึกว่ามีความยินดี เปรียบเหมือนกับตอนที่บุรุษนั้นจับงูเห่าได้เข้าใจว่าเป็นปลาแล้วดีใจมาก

๒. เวลาที่ผู้ปฏิบัติแยก रूपนาม ได้เห็นเหตุปัจจัยของ रूपนาม เห็นอนิจจลักษณะ ทุกขลักษณะ อนัตตลักษณะ เห็นความเกิดดับของ रूपนาม เห็นเฉพาะความดับไปของ रूपนาม รูปนามปรากฏเป็นของน่ากลัว ตอนนี้อัดเป็น นามรูปปริจเฉทญาณ ปัจจัยปริคคหญาณ สัมมสนญาณ อุทฺธัพพญาณ ภังคญาณ ภยญาณ เปรียบเหมือนกับบุรุษนั้นดึงงูออกมาจากสุ่ม แลเห็นรู้ว่าเป็นงูแล้วกลัว

๓. เวลาที่ผู้ปฏิบัติตามพิจารณาเห็นโทษของ रूपนาม ได้แก่ อาทินวญาณ เปรียบเหมือนบุรุษคนนั้นตามเห็นโทษของงูว่าถ้าถูกงูตัวนั้นกัดก็จะต้องมีอันตรายแก่ชีวิต

๔. เวลาผู้ปฏิบัติพิจารณาเห็น रूपนาม เป็นทุกขโทษแล้วเบื่อหน่ายได้แก่นิพพิทาญาณ เปรียบเหมือนกับบุรุษนั้นเห็นทุกขโทษ อันจะเกิดขึ้นเพราะถูกงูกัดแล้วเบื่อหน่าย ไม่อยากให้งูอยู่ในมือของตนอีก

๕. เวลาผู้ปฏิบัติอยากพ้นไปจากรูปนามและสังสารวัฏ ได้แก่ มุญฺจิตกัมมตาญาณ เปรียบเหมือนกับบุรุษนั้น อยากจะปล่อยงูให้หลุดพ้นไปจากตัว

๖. เวลาผู้ปฏิบัติยก रूपนาม ขึ้นสู่พระไตรลักษณ์โดยอุบาย ๔๐ อย่าง ได้แก่ ปฏิสังขยาญาณ เปรียบเหมือนกับบุรุษนั้นทำอุบายเพื่อปล่อยงู

๗. เวลาผู้ปฏิบัติพิจารณา रूपนาม ยกขึ้นสู่พระไตรลักษณ์บ่อยๆ วนไป

เวียนมาอยู่กับ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ทำให้กิเลสอ่อนกำลังลงจนถอนอนิจจังสัญญา ความสำคัญผิดคิดว่าเที่ยง สุขสัญญา ความสำคัญผิดคิดว่าเป็นสุข สุขสัญญา ความสำคัญผิดคิดว่าเป็นของสวยงาม อตตสัญญา ความสำคัญผิดคิดว่าเป็นตัวตนเสียได้ มีใจวางเฉยอยู่กับรูปนาม ได้แก่ สังขารเปกขาญาณ เปรียบเหมือนกับบุรุษนั้น จับงูแกว่งทำให้หมดกำลังลง จนไม่สามารถจะเอื้อมมากัดเขาได้ ใจก็วางเฉยอยู่

๘. เวลาผู้ปฏิบัติเห็นพระไตรลักษณ์คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ชัดเจนแจ่มแจ้ง เห็นอริยสัจ ๔ ได้แก่ อนุโลมญาณ เปรียบเหมือนกับบุรุษนั้นกำลังจะปล่อยงู และแน่ใจมั่นใจว่า ตนต้องพ้นอันตรายโดยอุบายอย่างนี้

๙. โคตรภูญาณ เปรียบเหมือนการปล่อยงูให้พ้นจากมือของบุรุษนั้น แล้วรีบไปยืนอยู่ขอบบึง

๑๐. มรรคญาณ เปรียบเหมือนการยืนอยู่บนขอบบึงของบุรุษนั้น

๑๑. ผลญาณ เปรียบเหมือนการไปยืนอยู่ในที่ไม่มีภัย ยืนอยู่ในที่ปลอดภัย ยืนอยู่ในที่ไม่มีอันตรายแล้ว

๑๒. ปัจจเวกขณญาณ เปรียบเหมือนการแลดูทางมาของบุรุษ

ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาทุกๆ ท่านทั้งที่ล่วงมาแล้ว กำลังเป็นไปอยู่ และจะมีมาในอนาคต ก็ต้องผ่านลักษณะการของวิปัสสนาญาณต่างๆ ไปเหมือนกัน

๓. อุปมาด้วยเรือนไฟไหม้

เมื่อเจ้าของเรือนรับประทานอาหารอิ่มหน้าสำราญแล้ว ก็พากันขึ้นสู่ที่นอน แล้วนอนหลับไปอย่างสบาย แต่เรือนถูกไฟไหม้ พอตื่นขึ้นมาเห็นไฟแล้วหวาดกลัว คิดหาทางออกว่า ถ้าออกไปไม่ให้ถูกไฟไหม้เป็นความดีของเราจึงพิจารณาตรวจตราดู เมื่อเห็นหนทางแล้วก็ออกไปยืนอยู่ในที่เกษมโดยเร็วพลัน ข้อนี้มีอุปมาเปรียบเทียบกับ การปฏิบัติธรรม คือ

๑. การยึดถือขั้น ๕ ว่าของเราของบุคคลผู้โง่เขลาเบาปัญญา เปรียบเหมือนการรับประทานอาหารแล้วขึ้นสู่ที่นอนแล้วนอนหลับไป

๒. การเจริญวิปัสสนา จนเห็นพระไตรลักษณ์ เห็นรูปนามปรากฏเป็นของน่ากลัว มีโทษเบื่อหน่าย ได้แก่ ภยญาณ อาทีนวญาณ นิพพิทาญาณ เปรียบเหมือนเจ้าของเรือนตื่นขึ้นเห็นไฟแล้วกลัว

๓. มุญจิจตุกัมมตาญาณ ปฏิสังขยาญาณ สังขารูปกขาญาณ เปรียบเหมือนการอยากพ้นจากไฟแล้วรีบหาทางออกไปจนเห็นลู่ทางวางใจได้ ว่าจะต้องปลอดภัยโดยอุบายนี้แน่ จึงเบาใจไม่ร้อนใจเหมือนก่อน

๔. อนุโลมญาณ เปรียบเหมือนการแลเห็นทางและแน่ใจแล้วว่า ทางนี้ปลอดภัยแน่นอน

๕. โคตรภูญาณ เปรียบเหมือนการออกจากเรือน

๖. มรรคญาณ เปรียบเหมือนการวิ่งไปโดยเร็ว

๗. ผลญาณ เปรียบเหมือนการยืนอยู่ในที่ปลอดภัย

๘. ปัจจเวกชนญาณ เปรียบเหมือนการแลดูทางมาของตน ฉะนั้น

๔. อุปมาด้วยโค

โคของชาวนาคนหนึ่ง เมื่อเจ้าของนอนหลับไปในเวลากลางคืนทำลายคอกหนีไป พอตอนใกล้สว่างเจ้าของโคไปที่คอกและดูไม่เห็นรู้ว่าโคหนีไป ออกติดตามรอยเท้าโค ไปพบโคของหลวง เข้าใจว่าเป็นโคของตัวเองจึงจับกุมมา พอเวลาสว่างจำได้ว่าโคนี้มีไม้ของตัวเป็นโคของหลวงรู้สึก ว่า คิดว่าถ้าพวกราชบุรุษยังไม่ได้จับเราว่าเป็นโจร ยังไม่ให้เราถึงความฉิบหายเพียงใด เราจักหนีไปเพียงนั้น จึงทิ้งโคแล้วหนีไปโดยเร็ว หยุดอยู่ในที่พ้นภัย ในข้อนี้มีอุปมาเปรียบกับข้อปฏิบัติ ดังนี้

๑. การยึดมั่นขั้นที่ ๕ ว่า เรา ของเรา ของปุถุชน เปรียบเหมือนกับการจับโคของหลวงโดยเข้าใจผิดคิดว่าโคของตน

๒. การรู้ขั้นที่ ๕ ว่า มีแต่มีรูปนามเกิดมาเพราะเหตุปัจจัย เป็นของไม่เที่ยงเป็นทุกข์ เป็นอนัตตา มีแต่ความเกิดดับและมีแต่ความดับไปฝ่ายเดียว ได้แก่นามรูปปริงเจตญาณ ปัจจยปริคคหญาณ สัมมสนญาณ อุทัพพญาณ ภังคญาณ ซึ่งเปรียบเหมือนกับการจำได้ว่า เป็นโคของหลวง

๓. ภยญาณ อาทีนวญาณ นิพพิทาญาณ เปรียบเหมือนเวลากลับเห็นโทษ และเกิดความเบื่อของชายคนนั้น

๔. มุญจิจตุกัมมตาญาณ ปฏิสังขยาญาณ สังขารูปกขาญาณ เปรียบเหมือนความอยากหนีของชายนั้นหาทางหนีแล้วเดินจากไป เหมือนไม่มีอะไรเกิดขึ้น

๕. อนุโลมญาณ เปรียบเหมือนการเตรียมเดินตรงไปตามทางของชาย นั้น เพราะรู้แน่แล้วว่าต้องไปทางนี้

๖. โคตรภูญาณ เปรียบเหมือนการสละโค

๗. มรรคญาณ เปรียบเหมือนการหนีไป

๘. ผลญาณ เปรียบเหมือนการหนีไปยืนอยู่ในที่ปลอดภัย

๙. ปัจจเวกขณญาณ เปรียบเหมือนการดูทางมาของตน

๕. อุปมาด้วยยักษิณี

บุรุษคนหนึ่งได้อยู่รวมกันกับนางยักษิณี นางยักษิณีนั้นครั้งเวลากลางคืน พอรู้ว่าผิวหลับแล้วก็ไปสูบน้ำชำระสีกินเนื้อมนุษย์อยู่ ชายผู้เป็นพ่อตื่นขึ้นคิดว่านางนี้ไปไหน จึงออกติดตามไป พบนางกำลังกินเนื้อมนุษย์อยู่รู้ว่าเป็นมนุษย์จึงกลัว แล้วรีบหนีไปโดยเร็ว หยุดย่นในที่เกษมปลอดภัย ในข้อนี้ มีการเปรียบเทียบกับญาณในการปฏิบัติ ดังนี้

๑. การยึดมั่นขั้น ๕ ว่า เรา ของเรา เปรียบเหมือนบุรุษนั้นได้อยู่รวมกันกับนางยักษิณี

๒. การเห็นรูปนาม เห็นพระไตรลักษณ์ รู้ว่าขั้น ๕ เป็นของไม่เที่ยง ได้แก่นามรูปนามปริจเจทญาณ ปัจจยปริคคหญาณ สัมมสนญาณ อุทัพพญาณ ภังคญาณ เปรียบเหมือนการเห็นนางยักษิณีเคี้ยวกินเนื้อมนุษย์อยู่ในป่าช้า จึงรู้ว่านี่เป็นนางยักษิณี

๓. ภยญาณ อาทีนวญาณ นิพพิทาญาณ เปรียบเหมือนเวลากลับนางยักษิณี เห็นโทษและเบื่อนางยักษิณี

๔. มุญจิตุกัมยตาญาณ ปฏิสังขยาญาณ สังขารูปกขาญาณ เปรียบเหมือนเวลาต้องการหนีหาทางหนีแล้วทำใจเฉยอยู่

๕. อนุโลมญาณ โคตรภูญาณ เปรียบเหมือนการละนางยักษิณี

๖. มรรคญาณ เปรียบเหมือนการหนีไปโดยเร็ว

๗. ผลญาณ เปรียบเหมือนการหยุดย่นในที่พ้นภัย

๘. ปัจจเวกขณญาณ เปรียบเหมือนการยืนแลดูทางมาของตน

๖. อุปมาด้วยเด็ก

หญิงนางหนึ่งรักลูกมาก นางนั่งอยู่บนปราสาท ได้ยินเสียงเด็กร้องระหว่างถนน ระแวงว่าใครเบียดเบียนลูกของเรา จึงรีบลงมาโดยเร็วอุ้มเอาเด็กของคนอื่นไป โดยเข้าใจผิดคิดว่าเป็นลูกของตน พอนางรู้ว่านี่เป็นลูกของคนอื่น จึงมีความเกรงกลัวมาก เหลียวดูข้างโน้นข้างนี้คิดว่า อย่าหันให้ใครๆ กล่าวว่เราขโมยเด็ก แล้วรีบวางเด็กลงในที่นั้น วิ่งขึ้นไปบนปราสาทโดยเร็วแล้วนั่งอยู่ ในข้อนั้น มีการเปรียบเทียบกับญาณในการปฏิบัติ ดังนี้

๑. การถือขันธุ์ ๕ ว่า เรา ของเรา เปรียบเหมือนการที่หญิงนั้นยึดถือบุตรคนอื่นว่าเป็นบุตรของตน

๒. การรู้รูปนาม รู้พระไตรลักษณ์ ได้แก่ นามรูปนามปริจเฉทญาณ ปัจจปริคคญาณ สัมมสนญาณ อุทัพพญาณ ภังคญาณ เปรียบเหมือนการรู้ว่าเป็นบุตรของคนอื่น

๓. ภยญาณ อาทีนวญาณ นิพพิทาญาณ เปรียบเหมือนความเกรงกลัว

๔. มุญจิตุกัมมตาญาณ ปฏิสังขาญาณ สังขารเปกขาญาณ เปรียบเหมือนการแลดูทางโน้นทางนี้

๕. อนุโลมญาณ เปรียบเหมือนการเริ่มวางทารกไว้ในที่นั้น

๖. โคตรภูญาณ เปรียบเหมือนเวลาวางเด็กแล้วกำลังอยู่ระหว่างถนน

๗. มรรคญาณ เปรียบเหมือนการขึ้นสู่ปราสาท

๘. ผลญาณ เปรียบเหมือนการขึ้นไปนั่งบนปราสาทแล้ว

๙. ปัจจเวกขณญาณ เปรียบเหมือนการแลดูทางมาของตน

เพราะฉะนั้น เมื่อผู้ปฏิบัติได้รู้เห็นด้วยวิปัสสนาญาณอย่างนี้แล้ว จิตย่อมถอยกลับจากภพ ๓ กำเนิด ๔ คติ ๕ วิญญูญาณจิติ ๗ สัตตาวาส ๘ มีแต่ความวางเฉย มีแต่ความสะอิดสะเอียน มีแต่ความปฏิภูลเกิดขึ้นจิตจะไม่หวนกลับมาเพลิดเพลินยินดีในภพกำเนิดเป็นต้นอีก มีแต่จะโน้มเอียงไปสู่พระนิพพานโดยส่วนเดียว ดุจหยาดน้ำตกไปจากใบบัว ฉะนั้น

ความตั้งใจปฏิบัติอย่างไม่ย่อท้อ

ด้วยคุณเพียงเท่าที่กล่าวมาแล้วนี้ผู้นั้น ชื่อว่าเป็นผู้ปฏิบัติอย่างไม่ถอยหลัง อย่างไม่ย่อท้อ สมดังคำที่ท่านกล่าวยืนยันรับรองไว้ว่า :-

ปฏิสินจรสฺส ภิกฺขุโน

ภขมานสฺส วิวิคฺตมาสนํ

สามกฺคฺคิยมาหุ ตสฺส ตํ

โย อตฺตตานํ ภวเน น ทสฺสเย ฯ

บัณฑิตทั้งหลาย กล่าวการไม่แสดงตนในภพ (อันต่างด้วยนรกเป็นต้น) ของ ภิกษุผู้ประพฤติไม่ถอย ผู้เสพที่นั่งอันสงัดว่าเป็นการสมควร ดังนี้

สังขารูปกขาณฺณที่ควรทราบ

สังขารูปกขาณฺณ ปัญญาที่พิจารณาเห็นรูปนามเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา แล้ววางเฉยอยู่ไม่ยินดีไม่ยินร้าย ไม่ดีใจไม่เสียใจ มีสติ สมาธิ ปัญญาแก่กล้าดี มีลักษณะที่นักปฏิบัติธรรมจะพึงทราบอีกหลายประการ คือ :-

๑. ปฏิสินจรภาวํ นิยมเมตฺวา นิยมคือ กระทำความไม่ถอยให้แน่นอน เป็นอันเดียวแก่ผู้ปฏิบัติ อธิบายว่า ทำใจของผู้นั้นให้เชื่อมั่น ให้ตั้งมั่น ให้ตรงดังต่อจุดเดียว คือ นิพพาน

๒. ฐมฺมวิเสสํ นิยมเมตฺวา นิยมความพิเศษของธรรม ๕ ประการ

ก. โพชฌงฺกวิเสสํ ความพิเศษของโพชฌงค์ ๘ ประการ มีสติสัมโพชฌงค์ ฐมฺมวิจยสํโพชฌงค์เป็นต้น หมายความว่าโพชฌงค์ทั้ง ๘ ประการนี้ จะต้องมาเป็นธรรมสมังคีให้ผู้ปฏิบัติได้บรรลุ มรรค ผล นิพพาน

ข. มกฺกญฺกวิเสสํ ความพิเศษขององค์มรรค หมายความว่าองค์มรรคทั้ง ๘ มีสัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะเป็นต้น จะต้องมารวมกำลังเป็นมัคคสมังคีเพื่อเข้ามาทำงานประหาคิเลส พร้อมกันตั้งแต่ญาณนี้เป็นต้นไป

ค. ฌานญฺกวิเสสํ ความพิเศษขององค์ฌาน คำว่า ฌาน แปลว่า เพ่ง มีอยู่ ๒ อย่าง คือ **ลักขณฺูปนิขณาน** เพ่งรูปนามเป็นอารมณ์จนเห็นพระไตรลักษณ์ อย่างหนึ่ง

อรัณมณูปนิชฌาน เพ่งอารมณ์สมถกรรมฐาน ๔๐ ฌาน ในที่นี้ท่านหมายเอาญาณ คือ ปัญญาซึ่งมีกำลังแก่กล้า จวนจะได้บรรลุมรรคอยู่แล้ว ดังมีหลักฐานรับรองไว้ว่า

ปาทกขณานนฺติ มคฺคสฺส อาสนนฺนวุฏฺฐานคามินียา วิปสฺสณาย
ปทฺฏฺฐานภูตํ ญาณํ ฯ (มหาภูทิกหน้า ๕๗๔)

ปาทกขณานํ แปลว่า ฌานที่เป็นบาทของวิปัสสนา ได้แก่ ญาณ ซึ่งเป็น
ปทฺฏฺฐานของวิปัสสนาอันใกล้ต่อมรรคและจะให้เกิดการออกจากกิเลส

ฌ ปฏฺิทาวิสสํ ความพิเศษแห่งข้อปฏิบัติได้แก่ ปฏิปทาทั้ง ๔ มี

ทุกขาปฏิปทา ทนฺธาภิญฺญา ปฏิบัติลำบากได้ผลช้า

ทุกขาปฏิปทา จิปรฺปาภิญฺญา ปฏิบัติลำบากได้ผลเร็ว

สุขาปฏิปทา ทนฺธาภิญฺญา ปฏิบัติสะดวกได้ผลช้า

สุขาปฏิปทา จิปรฺปาภิญฺญา ปฏิบัติสะดวกได้ผลเร็ว

อธิบายว่า ปฏิบัติลำบากได้ผลช้า เพราะกิเลส ๑๐ รบกวนมากในเวลาปฏิบัติ
และเวลาจะถึงมรรค สังขารุเพกขาภิทาวิปัสสนาปริวาสคือ ความปรากฏแห่งมรรค
ให้เกิดช้าๆ ปฏิบัติลำบากได้ผลเร็ว เพราะกิเลส ๑๐ รบกวนมากในเวลาปฏิบัติแต่
สังขารุเพกขาญาณทำวิปัสสนาปริวาสคือ ความปรากฏแห่งมรรค ให้เกิดขึ้นได้เร็ว ปฏิบัติ
สะดวกได้ผลช้า เพราะกิเลส ๑๐ ไม่รบกวนแต่เวลามรรคจะเกิด เกิดได้ยาก สังขารุ-
เพกขาญาณทำวิปัสสนาปริวาสคือ ความปรากฏแห่งมรรคให้เกิดช้าๆ ปฏิบัติสะดวก
ได้ผลเร็ว เพราะผู้ปฏิบัติข่มกิเลส ๑๐ ได้ง่าย ไม่รบกวนในเวลาปฏิบัติและในเวลามรรค
จะเกิดขึ้น สังขารุเพกขาญาณ ก็ทำความปรากฏแห่งมรรคให้เกิดขึ้นได้ง่าย

ความต่างกันแห่งปฏิปทา ๔ ของผู้ปฏิบัติ

๑. สำหรับภิกษุบางรูป ในมรรคทั้ง ๔ มีปฏิปทาเพียงอย่างเดียว
๒. สำหรับพระพุทธเจ้าทุกพระองค์ทรงปฏิบัติสะดวกและรู้ได้ง่ายทั้ง ๔ มรรค
๓. สำหรับพระธรรมเสนาบดิล้ายกับพระพุทธเจ้าทุกพระองค์
๔. สำหรับพระมหาโมคคัลลานเถระ มรรคที่ ๑ โสคาปัตติมรรค ปฏิบัติ
สะดวก รู้ได้ง่าย ส่วนมรรคที่เหลือ ๓ คือ สกทาคามิมรรค อนาคามิมรรค อรหัตต-
มรรค ปฏิบัติ ลำบากรู้ได้ยาก เรียกว่า ทุกขาปฏิปทา ทนฺธาภิญฺญา

ง. วิโมกฺขิเสสํ ความวิเศษแห่งวิโมกข์ ๓ คืออนิมิตตวิโมกข์ อัปปณิ-
หิตวิโมกข์ สุธมฺมวิโมกข์ แม้ผู้เจริญวิปัสสนาล้วนๆ ก็ลงมือเจริญวิปัสสนาแต่อย่าง
เดียวมิได้เจริญสมถกรรมฐานมาก่อน เวลามรรคเกิดองค์ฌานก็เกิดขึ้นตามธรรมเนียม
ของวิปัสสนา ดังมีหลักฐานรับรองไว้ในวิสุทธิมรรค (ภาค ๓ หน้า ๓๑๒ บรรทัดที่
๓ - ๔) ว่า :-

วิปัสสนานิยามเน หิ สุขขวิปัสสกสฺส อุปปนฺนมคฺโคปิ สมาปตฺติลาภิโน ฌานํ
ปาทกํ อทฺทวา อุปปนฺนมคฺโคปิ ปจฺจชฺฌานํ ปาทกํ กตฺวา ปกิณฺณกสงฺขารे สมฺมสตีตฺวา
อุปฺปาทิตมคฺโคปิ ปจฺจชฺฌานิกา ว โหนฺติ ฯ

จริงอยู่ ตามธรรมเนียมของวิปัสสนาย่อมเป็นดังนี้ มรรคที่เกิดขึ้นแก่ผู้เจริญ
วิปัสสนาล้วนๆ ก็ดี มรรคที่เกิดขึ้นแก่ท่านผู้ได้ฌานสมาบัติ แต่ไม่ทำฌานให้เป็นบาท
แห่งวิปัสสนาก็ดี มรรคที่ผู้ปฏิบัติทำปฐมฌานให้เป็นบาท พิจารณารูปนามเบ็ดเตล็ดคือ
พิจารณารูปนามอื่นนอกจากองค์ฌานที่เป็นบาทที่ดี ทั้ง ๓ อย่างนี้ ย่อมประกอบด้วย
องค์ของปฐมฌานทั้งนั้น และรวมลงในมรรคทั้งหมด ดังมาในวิสุทธิมรรคว่า สพฺเพสุ
สตุตฺต โพชฺฌณฺคานิ อฏฺฐจฺมกฺคณฺคานิ ปญฺจ ฌานญฺคานิ โหนฺติ ฯ

โพชฌงค์ ๗ มรรคมองค์ ๘ องค์ฌาน ๕ ย่อมมีอยู่ในมรรคทั้งหมด

วิปัสสนาอันเป็นส่วนแห่งมรรคเบื้องต้นคือ เมื่อโยคาวจรเจริญไปจนถึง
สังขารุเพกขาญาณแล้ว ย่อมประกอบด้วยโสมนัสสหรรคด้วยอุเบกขา ในเวลาจะถึงมรรค
ออกจากกิเลสก็ย่อมสหรรคด้วยโสมนัส ดังมีหลักฐานรับรองไว้ว่า :-

เตสมฺปิ หิ ปุพฺพภาควิปัสสนา โสมนสฺสสหคตาปิ อุเพกฺขาสหคตาปิ หุตฺวา
ภูจฺจนกาเล สงฺขารุเพกฺขากาวํ ปตฺวา โสมนสฺสสหคตา โหติ ฯ

จริงอยู่ วิปัสสนาอันเป็นส่วนเบื้องต้นแห่งมรรคเหล่านั้น ประกอบด้วย
โสมนัสบ้าง ประกอบด้วยอุเบกขาบ้าง ครั้นถึงสังขารุเพกขาญาณแล้วในเวลาจะ
ออกจากกิเลส จะออกจากโลภียะ จะออกจากโคตรปฺปญฺชน ย่อมสหรรคคือประกอบไป
ด้วยโสมนัส

ในข้อนี้มียกเว้นอย่างนี้คือ ถ้าผู้ปฏิบัติทำปฐมฌานให้เป็นบาทแล้ว
สหรรคด้วยอุเบกขาอย่างเดียวเท่านั้น ดังมีหลักฐานรับรองไว้ว่า :-

เตสมฺปิ หิ ปุพฺพภาควิปัสสนา โสมนสฺสสหคตาปิ อุเพกฺขาสหคตา โหติ
ภูจฺจนคามินี โสมนสฺสสหคตา ว ปญฺจชฺฌานํ ปาทกํ กตฺวา นิพฺพุตฺติตมคฺเค ฯลฯ

อิมสฺมี หิ นเย ปุพฺพภาควิปัสสนา โสมนสฺสสหคตา วา อุเปกฺขาสหคตา วา โหติ
วฺจุจฺจนคามินี อุเปกฺขาสหคตา ว ฯ

จริงอยู่วิปัสสนาอันเป็นส่วนเบื้องต้นแห่งมรรคเหล่านั้นประกอบด้วยโสมนัส
บ้าง ประกอบด้วยอุเบกขาบ้างที่เป็นวฺจุจฺจนคามินี ประกอบด้วยโสมนัสเท่านั้น ส่วน
ในมรรคที่เกิดขึ้นโดยทำปญฺจมณานให้เป็นบาท ฯลฯ แต่ในนัยนี้ วิปัสสนาอันเป็นส่วน
เบื้องต้น (แห่งมรรค) ประกอบด้วยโสมนัสหรือประกอบด้วยอุเบกขาก็ตาม ที่เป็น
วฺจุจฺจนคามินี ต้องประกอบด้วยอุเบกขาเท่านั้น

เหตุที่ชื่อว่ามรรค

เมื่อผู้ปฏิบัติถึงสังขารเพิกขาทญาณแล้วก็ต้องถึงสังขารโลมิกญาณ โคตร
ญาณ มรรคญาณต่อไป มรรคนั้นชื่อว่ามรรคเพราะเหตุ ๕ อย่าง

๑. สรเสณ เพราะกิจของตนได้แก่ ความเป็นไปพิเศษของตน
๒. ปจฺจนิกเณ เพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อข้าศึก
๓. สกฺุณเณ เพราะคุณของตน
๔. อารมฺมเณ เพราะอารมณ์
๕. อากมฺเณ เพราะอาคม (การมา)

อธิบายว่าถ้าผู้ปฏิบัติธรรมมีวิปัสสนาญาณเกิดขึ้นมาจนถึงสังขารเพิกขาทญาณ
แล้วพิจารณาเห็นรูปนามเป็นอนิจจังแล้วออกจากกิเลสถึงมรรค ชื่อว่าหลุดพ้นด้วย
อนิมิตตวิโมกข์ ถ้าพิจารณาเห็นรูปนามเป็นทุกข์แล้วออกจากกิเลส ชื่อว่าหลุดพ้นด้วย
อัปฺปนฺนิหิตวิโมกข์ ถ้าพิจารณาเห็นรูปนามเป็นอนัตตาแล้วออกจากกิเลส ชื่อว่าหลุดพ้น
ด้วยสุญฺญตวิโมกข์ อย่างนี้ได้ชื่อว่ามรรคเพราะกิจของตนเพราะความเป็นไปพิเศษ
ของตน

อีกอย่างหนึ่ง มรรคนี้ทำการจำแนกแยกสังขารทั้งหลายมี รูป เวทนา สัญญา
เป็นต้นออกจากความมีรูปร่างสัณฐานเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ตั้งมั่นคงที่อยู่ด้วย
อนิจฺจานุปัสสนา แล้วละนิจฺจนิมิต ฐวนิมิต สัสตนิมิต เสียได้โดยเด็ดขาด เพราะ
ฉะนั้นมรรคนี้ชื่อว่า อนิมิตตมรรค, ชื่อว่า อัปฺปนฺนิหิตมรรค เพราะละสุขสัญญาด้วย
ทุกขานุปัสสนาแล้วยังปณฺธิคือ ความปรารถนาได้แก่ตัณหา ให้เหือดแห้งไปได้อย่าง
เด็ดขาด, ชื่อว่า สุญฺญตมรรค เพราะละความเข้าใจผิดคิดว่าเป็นตัวตน เป็นสัตว์ เป็น

บุคคล ด้วยอนัตตานุปัสสนา แล้วพิจารณาเห็นสังขารโดยความเป็นของว่างเปล่า อย่างนี้ได้ชื่อว่ามรรค เพราะเป็นปฏิบัติต่อเข้าถึง

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าสุญญตมรรค เพราะว่างเปล่าจากกิเลสมี ราคะเป็นต้น ชื่อว่าอนิมิตตมรรค เพราะไม่มีนิมิตมีรูปเวทนาเป็นต้นอย่างหนึ่ง เพราะไม่มีนิมิต มี ราคะ เป็นต้นอย่างหนึ่ง ชื่อว่าอัปปนิหิตมรรค เพราะไม่มีปณิธิคือ ราคะเป็นต้น อย่างนี้ได้ชื่อว่า มรรค เพราะคุณของตน

อย่างหนึ่ง ชื่อว่าสุญญตมรรค อนิมิตตมรรค อัปปนิหิตมรรค ก็เพราะทำ พระนิพพานอันว่างเปล่า ไม่มีเครื่องหมาย ไม่เป็นที่ตั้งให้เป็นอารมณ์อย่างหนึ่ง ชื่อว่า มรรคเพราะอารมณ์

อีกอย่างหนึ่ง อาคม แปลว่า การมา มีอยู่ ๒ อย่าง

ก. วิปัสสนาคมนิ การมาของวิปัสสนา ย่อมได้ในมรรค

ข. มกฺกาคมนิ การมาของมรรค ย่อมได้ในผล

อนัตตานุปัสสนา ชื่อว่า สุญญตะ มรรคของสัตตวิปัสสนา ชื่อว่า สุญญต มรรค ผลของสุญญตมรรค ชื่อว่า สุญญตผล อนิจจานุปัสสนา ชื่อว่า อนิมิตตะ มรรค ของอนิมิตตวิปัสสนา ชื่อว่า อนิมิตตมรรค

โคตรภูญาณ ทำนิพพานอันไม่มีนิมิตให้เป็นอารมณ์ จึงมีชื่อว่า อนิมิตตะ ตั้งอยู่ในอาคมนี้ฐานเองคือ ตั้งอยู่ในฐานเป็นข้อปฏิบัติอันเป็นที่มาของมรรค จึงให้ ชื่อแก่มรรค เพราะเหตุนี้มรรคจึงได้ชื่อว่า อนิมิตตะ ตามโคตรภูญาณ

ส่วนผลชื่อว่า อนิมิตตะ โดยการมาของมรรคเป็นอันถูกต้องแล้ว

ทุกขานุปัสสนาชื่อว่า อัปปนิหิตะ เพราะยังปณิธิคือ ตัณหาในสังขารทั้งหลาย ให้เหือดแห้งไปโดยเด็ดขาดเพราะอำนาจแห่งอัปปนิหิตวิปัสสนาดังนั้น มรรคจึงชื่อว่า อัปปนิหิตะ ผลของอัปปนิหิตมรรคก็ชื่อว่า อัปปนิหิตผล เช่นกัน

วิปัสสนาย่อมให้ชื่อของตนแก่มรรค และมรรคก็ให้ชื่อของตนแก่ผล ดังที่ได้กล่าวแล้ว มรรค ที่ได้ชื่อว่า มรรค เพราะอาคม

สังขารูปกขาญาณกำหนดความต่างกันของวิโมกข์ ด้วยประการฉะนี้

วิมุตติ - ปหาน

วิมุตติ กับ ปหาน ต่างกันแต่พยัญชนะ ส่วนความหมายเหมือนกัน โปรดเทียบเคียงดังนี้

วิมุตติ คือ ความหลุดพ้น มีอยู่ ๕ อย่าง

๑. ตถังควิมุตติ หลุดพ้นชั่วคราว ได้แก่ คีล
๒. วิกัมภณวิมุตติ หลุดพ้นด้วยการข่มไว้ ได้แก่ สมาริ
๓. สมุจเจทวิมุตติ หลุดพ้นได้เด็ดขาด ได้แก่ มรรค
๔. ปฏิปัสสัณณวิมุตติ หลุดพ้นโดยความสงบ ได้แก่ ผล
๕. นิสสรณวิมุตติ หลุดพ้นออกไป ได้แก่ พระนิพพาน

ปหาน คือ การละ มีอยู่ ๕ อย่าง

๑. ตถังคปหาน ละชั่วคราว ได้แก่ คีล
๒. วิกัมภณปหาน ละด้วยการข่มไว้ ได้แก่ สมาริ (ฉาน)
๓. สมุจเจทปหาน ละโดยเด็ดขาด ได้แก่ มรรค (อริยมรรค)
๔. ปฏิปัสสัณณปหาน ละได้โดยความสงบ ได้แก่ ผล
๕. นิสสรณปหาน ละโดยการออกไปได้แก่ นิพพาน

เมื่อเทียบเคียงแล้วจะเห็นได้อย่างชัดเจนว่า วิมุตติ กับ ปหาน นั้นต่างกันแต่เพียงพยัญชนะเท่านั้น ส่วนความหมายนั้นเหมือนกัน

จบ สังขารูปกษญาณ

๑๒. อนุโลมญาณ

อนุโลมญาณ ญาณที่อนุโลมไปตามลำดับเพื่อสำเร็จกิจแห่งวิปัสสนาญาณ ๗ โดยมีรูปนามเป็นอารมณ์ หรืออนุโลมไปตามโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการในเบื้องสูง

อนุโลมญาณ หรือ สังขานุโลมิกญาณ แยกบทเป็น สังขะ + อนุโลมิก + ญาณ มีความหมายตามรูปศัพท์ ดังนี้

สังขะ แปลว่า ความจริง ความจริงแห่งอริยเจ้า ได้แก่ อริยสังทั้ง ๔ คือ ทุกขสัง สมุทยสัง นิโรธสัง มรรคสัง

ทุกขสัจ ของจริงคือ ทุกข์ ได้แก่ โลภียจิต ๘๑ เจตสิก ๕๑ (เว้นโลภะ)

รูป ๒๘

สมุทยสัจ ของจริงคือ สมุทัย เหตุให้ทุกข์เกิด ได้แก่ โลกเจตสิก

นิโรธสัจ ของจริงคือ นิโรธ ดับทุกข์ได้แก่ พระนิพพาน

มรรคสัจ ของจริงคือ มรรค ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ได้แก่ อริยมรรคมีองค์ ๘ มีสัมมาทิฐิ ความเห็นชอบ เป็นต้นย้อนลงมาได้แก่ สีล สมาธิ ปัญญา ทั้ง ๓ นี้มีปรมัตถ์คือ นิพพานเป็นอารมณ์

อนุโลมิกะ แปลว่า เป็นไปตามลำดับ ๒ ประการคือ อนุโลมตามญาณต่ำไปหาญาณสูงอย่างหนึ่ง อนุโลมตามโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ อย่างหนึ่ง

๑. อนุโลมตามญาณต่างๆ เริ่มตั้งแต่อุทยัพพญาณ กังคญาณ ภยญาณ เป็นต้น จนกระทั่งถึงสังขารูปกขาญาณ รวม ๘ ญาณด้วยกัน อย่างนี้เรียกว่า อนุโลมตามญาณต่ำมาหาญาณสูง

๒. อนุโลมตามโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ มี สติปัฏฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทริย ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ อริยมรรคมีองค์ ๘

ดังที่กล่าวแล้ว มีหลักฐานรับรองไว้ คือ ปุริมาณ อฏฺฐนฺนํ วิปัสสนาญาณํ ตถกัจจตถ จ อนุโลเมติ ฯ อนุโลมแก่วิปัสสนาญาณเบื้องต้น ๘ คือ :-

อุทยัพพญาณ พิจารณาเห็นความเกิดขึ้นและดับไปของรูปนาม

กังคญาณ พิจารณาเห็นเพราะความดับไปของรูปนามอย่างเดียว

ภยญาณ พิจารณาเห็นรูปนามว่าเป็นของน่ากลัว

อาทินวญาณ พิจารณาเห็นรูปนามว่ามีโทษมาก

นิพพิทาญาณ พิจารณาเห็นทุกข์โทษของรูปนามแล้วเบื่อหน่าย

มฺหุจฺจิตฺกมฺยตาญาณ พิจารณาเห็นทุกข์โทษ เบื่อหน่ายแล้วอยากหลุดพ้น

ปฏิสังขาญาณ พิจารณาเห็นรูปนามเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา แล้วตั้งใจปฏิบัติอย่างเข้มแข็ง

สังขารูปกขาญาณ พิจารณาเห็นพระไตรลักษณ์แล้วมีใจวางเฉยอยู่กับรูปนามอย่างนี้เรียกว่า อนุโลมตามญาณต้น เพราะมีกิจพิจารณาพระไตรลักษณ์ เป็นอารมณ์เหมือนกันกับญาณ ๘ ญาณข้างต้น

อุปรี จ สุตตีสาย โพธิปักขิยธรรมานํ ฯ อนุโลมตามโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ ในเบื้องสูง

เมื่ออนุโลมตามญาณต่ำได้กำลังพอคือ อินทรีย์ ๕ แก่กล้าแล้วก็เข้าเขต อนุโลมตามโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ

ว่าด้วยอุปมาอนุโลมญาณ ๓

อนุโลมญาณ คือพิจารณารูปนามเป็นไปด้วยอำนาจอนิจจลักษณะ มีอุปมา ดังนี้ คือ เช่น พระเจ้าแผ่นดินผู้ทรงธรรม ประทับนั่งในที่วิจิตร ทรงแสดงการวินิจฉัยของมหาอำมาตย์ผู้พิพากษา ๘ นายในศาล พระองค์ไม่มีความลำเอียงเลย ทรงตั้งพระทัยเป็นกลาง ทรงอนุโมทนาว่า จงตัดสินอย่างนี้แหละ ทรงอนุโลมต่อการวินิจฉัยของมหาอำมาตย์เหล่านั้นเพราะตัดสินถูกต้องตามทำนองคลองธรรมดีแล้ว และทรงอนุโลมต่อราชธรรมดั้งเดิมของพระองค์คือ ทศพิธราชธรรม ๑๐ ประการ ไม่มีโกรธ ไม่มีเบียดเบียน มีขันติ เป็นต้น ข้อนี้ฉันใด อนุโลมญาณก็ฉันนั้น

๑. ญาณทั้ง ๘ เปรียบเหมือนมหาอำมาตย์ ๘ คน

๒. โพธิปักขิยธรรม ๓๗ เปรียบเหมือนทศพิธราชธรรม ๑๐ ประการ โพธิปักขิยธรรม ๓๗ เป็นฝ่ายพุทธจักร ส่วนทศพิธราชธรรม ๑๐* เป็นของฝ่ายอาณาจักร

๓. พระราชาตรัสว่า จงตัดสินอย่างนี้แหละชื่อว่าทรงอนุโลมตามผู้พิพากษา เปรียบเหมือนอนุโลมญาณ ก็ต้องพิจารณารูปนามเหมือนกับญาณทั้ง ๘ ฉะนั้น

เพราะฉะนั้นจึงได้ชื่อว่า สัจจานุโลมิกญาณ เพราะอนุโลมคือคล้อยตามมีคคสัจ

อนุโลมญาณ ว่าโดยอารมณ์มีพระไตรลักษณ์เป็นอารมณ์เท่านั้น

กิจของอนุโลมญาณ

อนุโลมญาณ ว่าโดยกิจมี ๒ คือ

๑. **ลักษณะตถยสัมมสนกิจ** อนุโลมญาณมีหน้าที่พิจารณาลักษณะทั้ง ๓ คือ ลักษณะไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา

* เพื่อจดจำได้ง่ายๆ โดยเป็นคาถาดังนี้

ทานํ สิลํ ปริจาคํ อาชฺรวํ มทุทวํ ตปํ

อกุโณธํ อวิหีสณฺจ ขนฺติมจ อวิโรธนํ

๒. สัมโมสาทิปฏิบัติกขวิธมนกิจ อนุโลมญาณมีหน้าที่กำจัดปฏิบัติกษคือ ข้ำศึกทั้งหลายมี โลภะ โทสะ โมหะ เป็นต้น, กิเลสตนวิโนทนกิจ มีหน้าที่กำจัด ความมืด คือกิเลสนั่นเองเพราะโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ มาประชุมพร้อมกัน เพื่อทำงานละกิเลสให้เป็นสมุจเฉตปหาน

ผลของอนุโลมญาณ

อนุโลม สัจจปฏิจกาทกัม กิเลสตน วิโนเทศุ สกุกโติ อนุโลมญาณ ย่อม สามารถกำจัดความมืด คือ กิเลสอันปกปิดอริยสัจ ๔ เสียได้

ผลของญาณทั้ง ๕

อิมานิ นว ญาณานิ ญาณทสฺสนวิสฺสุทฺธิยา ปฏิปทาภาวโต ติลกฺขณชาน นตฺถเณ ปจฺจกฺขโต ทสฺสนตฺถเณ ปฏิปฺกฺขโต วิสฺสุทฺตตฺวา จ ปฏิปทาญาณทสฺสนวิสฺสุทฺธิ นาม ฯ (วิภาวินีฎีกา)

ญาณทั้ง ๕ คือ อุทฺถัพพญาณ ภังคญาณ ภยญาณ อาทีนวญาณ นิพพิทาญาณ มุญฺจิตุกัมมตาญาณ ปฏิสังขาญาณ สังขารูปেকขาญาณ อนุโลมญาณ ชื่อว่า ปฏิปทาญาณทสฺสนวิสฺสุทฺธิ เพราะเหตุ ๖ ประการ

๑. เพราะเป็นข้อปฏิบัติเพื่อญาณทสฺสนวิสฺสุทฺธิคือ มรรค
๒. เพราะรู้พระไตรลักษณ์
๓. เพราะปรากฏชัด
๔. เพราะเป็นเครื่องเห็นพระไตรลักษณ์และอริยสัจ ๔
๕. เพราะเป็นปฏิบัติต่อธรรมที่ผิด
๖. เพราะบริสุทธิ์พิเศษ

ตัวอย่างคือ พระมหาสิวเถรเจ้า เล่าไว้ว่า แรกเริ่มเดิมทีพระเถระนั้นได้ ศึกษาเล่าเรียนพระไตรปิฎกมาดี ได้เป็นอาจารย์สอนปริยัติธรรมถึง ๑๘ แห่งในวัน หนึ่งๆ จะหาเวลาว่างมิได้เลย เพราะท่านเป็นผู้มีความขยันหมั่นเพียรดี ทั้งเป็น ผู้ปรารถนาเรื่องในพระไตรปิฎกมีศิษย์เป็นจำนวนมาก ศิษย์คนหนึ่งได้เจริญวิปัสสนา- กรรมฐานจนได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ ได้คำนึงถึงอาจารย์ของตน ทราบชัดด้วยปัญญา ว่ายังมิได้เป็นพระอรหันต์ จึงมุ่งหน้าไปหาอาจารย์ เพื่อจะได้แสดงธรรมพิเศษให้แก่ อาจารย์ฟัง เมื่อไปถึงที่อยู่แล้วก็ได้กล่าวทักทายปราศรัยกันตามฉันทน์ศิษย์กับอาจารย์

แล้วบอกความประสงค์ของตนให้แก่อาจารย์ฟัง อาจารย์ก็ตอบว่า ไม่มีเวลาว่างพอ แม้ขณะนี้ก็จะไปสอนธรรมในสถานที่ต่างๆ หลายแห่งกลับมาก็มีดคำแล้ว ถึงศิษย์จะอ่อนวอนอย่างไรๆ ก็ไม่สำเร็จ อาจารย์ก็ยืนยันว่าไม่มีเวลาอยู่อย่างนั้นแหละ เมื่อศิษย์เห็นว่าอาจารย์จะไม่ได้ปฏิบัติธรรมตามที่ตนจะแนะนำถวาย จึงหาไปต่อหน้าอาจารย์ เมื่ออาจารย์ได้เห็นศิษย์ของตนหาไปต่อหน้าเช่นนั้น ได้สติรู้สึกตนขึ้นมาว่าการที่ศิษย์มาหาครั้งนี้ก็เพื่อจะแนะนำให้เราได้เข้าถึงธรรมวิเศษ โดยปฏิบัติเวรญาณอย่างแท้จริง แต่เราก็กลับมีความประมาทเสีย และเราเองก็ไม่ได้มีธรรมวิเศษเหมือนเขาเลย เมื่อมีสติระลึกได้เช่นนี้ จึงตั้งสัจจาธิฐานขึ้นว่า ตั้งแต่วันนี้เป็นต้นไป เราจะต้องเจริญวิปัสสนาตั้งหน้าปฏิบัติอย่างเต็มที่ เพื่อให้ได้มาซึ่งธรรมวิเศษนั้น トラบใดเรายังไม่ได้ธรรมวิเศษนั้น トラบนั้นเราจะไมยอมละทิ้งความเพียรเป็นอันขาด จะยอมทุ่มเทกำลังกายกำลังใจทุกอย่าง เพื่อแลกเอาธรรมวิเศษนั้นให้ได้

ครั้นท่านได้ตั้งสัจจาธิฐานอย่างนี้แล้ว ก็เริ่มลงมือปฏิบัติกรรมฐานต่อไป ปฏิบัติไปวันหนึ่งก็แล้ว สองวันก็แล้ว สามวันก็แล้ว สามเดือนก็แล้ว สามปีก็แล้ว เจ็ดปีสิบปี สิบห้าปี ยี่สิบปีก็แล้ว ยังไม่ได้บรรลุมรรค ผล นิพพาน เลย ถึงอย่างนั้นท่านก็ไม่เคยละทิ้งความเพียรยิ่งพยายามทำอย่างสุดความสามารถ ผลที่สุดเมื่อถึง ๓๐ ปี ท่านก็ได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์สมความปรารถนา

โลกมนุษย์เต็มไปด้วยภัยนานาประการ เช่น ชาติภัย ฆราภัย พยาธิภัย มรณภัย อัคคีภัย ภัยน้ำท่วม ภัยไข้เจ็บ ภัยโจรภัย ภัยสัตว์ร้าย ภัยความเดือดร้อนร้อยแปดพันประการ ท่านผู้เห็นภัยในวัฏสงสารจงรีบพยายามต่อไป และองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าก็ได้ตรัสเตือนไว้ว่า :- อญฺจุหฺน นิสีทฺถ โก อตุโถ สุปิเตน โว ฯ

ลูกขึ้นเถิดท่านทั้งหลาย เชิญท่านทั้งหลายนั่งเถิด ท่านทั้งหลายจะมัวหลับไหลเอาประโยชน์อะไร (ในเมื่อชาวโลกถูกภัยต่างๆ คุกคามอยู่อย่างนี้ เชิญท่านทั้งหลายศึกษาเพื่อสันติเถิด) นอกจากนี้ พระอรรถกถาจารย์ยังได้กล่าวเตือนและชักชวนไว้อีก ว่า :-

อิติเนเกหิ นามเหติ

กิตฺติกา ยา มเหตินา

วฺจุจฺณคามินิ สนฺตา

ปริสุทฺธา วิปสฺสนา

วฏฐาตุกาโม สัณเฑาะ-

ทุกขปงกา มหพยุยา

กรเยย สตตํ ตตถ

โยคํ ปณฺทิตชาติโก^๑ ฯ

วฏฐานคามินิวิปัสสนาไค สงบ บริสุทฺธิ์ อันพระมหาฤาษีตรัสไว้ โดยชื่อหลายอย่าง ดังกล่าวมานี้ บุคคลผู้มีชาติบัณฑิต ผู้ปรารถนาจะออกจากเปือกตม คือสังสารทุกข์มีภัยใหญ่ พึงทำความเพียรเนื่องๆ ในวฏฐานคามินิวิปัสสนานั้นแล

จบ อนุโลมญาณ

๑๓. โคตรภูญาณ

โคตรภูญาณ ปัญญาที่ทำลายโคตรของปุถุชนแล้วเข้าสู่โคตรของพระอริยเจ้า ปุถุชน แปลว่า ชนผู้หนา มีความหมาย ๘ อย่าง

๑. ผู้มีกิเลสหนาด้วยประการต่างๆ ได้แก่มี สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส เป็นต้น

๒. ผู้หนาด้วยคติทั้ง ๕ ผู้ไม่ออกจากคติทั้ง ๕ อันหนา ได้แก่ นiryคคิ ตริจณานคคิ ปิตติวิสยคคิ มนุสสคคิ เทวคคิ

๓. ผู้สร้างสังขารอันหนาทั้ง ๓ คือ ปุญฺญภิกิสังขาร อปุญฺญภิกิสังขาร อเนญฺชาภิกิสังขาร

๔. ผู้ถูกโอฆะอันหนาทั้ง ๔ พัดไปคือ ถูกทิฏฐิโฆฆะ กาโมฆะ ภโวฆะ อวิชโฆฆะ พัดไป

๕. ผู้เร่าร้อนด้วยความเร่าร้อนอันหนา มีประการต่างๆ มีความเร่าร้อนเพราะราคะ โทสะ โมหะ เป็นต้น

๖. ผู้กำหนด ชอบใจ คิดใจ ข้อง จม หลง พัวพันอยู่ในกามคุณทั้ง ๕ อย่างแน่นหนา คือ พอใจอยู่ในรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส

๗. ผู้ถูกนิวรณ ๕ อันหนาครอบงำท่วมทับหุ้มห่อปกปิดไว้ให้มืด ถูกกามฉันทะ พอใจในกามคุณ ๕ ปกปิดไว้อย่างหนึ่ง ถูกพยาบาทอาฆาตจองเวรกันและกัน

^๑ บาลีวิสุทธิมรรค หน้า ๓๑๕

ปกปิดไว้อย่างหนึ่ง ถูกถีนมิทธะ ความท้อใจอ่อนใจ ท้อถอยหดหู่ ง่วงเหงาหาวนอน
ปกปิดไว้อย่างหนึ่ง ถูกอุทธัจจกุกกักจะ ความฟุ้งซ่านรำคาญปกปิดไว้อย่างหนึ่ง ถูก
วิจิจจาคความสงสัยลังเลใจในพระรัตนตรัย บุญ บาป เป็นต้นปกปิดไว้อย่างหนึ่ง

๘. ผู้หยั่งลงสู่ธรรมอันต่ำสู่มรรยาอันต่ำ ผู้หันหลังให้อารยธรรม อารย-
ธรรมนั้นมี ๖ อย่างคือ ไม่โกรธ ไม่ผูกโกรธ ไม่ลบหลู่บุญคุณท่าน มีความบริสุทธิ์
เป็นสัมมาทิฐิ และมีปัญญา

๙. ผู้ปราศจากสารธรรมทั้ง ๕ มี ศรัทธา ศีล สุตะ จาคะ และปัญญา ทั้ง ๕
ข้อ เป็นความหมายของ ปุณฺณ (ปฎิ. อรรถ. ๓๑)

ปุณฺณมี ๒ พวก

ปุณฺณ สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าจำแนกได้เป็น ๒ พวก คือ อัมมปุณฺณ
และกัลยาณปุณฺณ

อัมมปุณฺณ คือ ชนผู้หนา จนได้นามว่า คนบอด หมายถึง ทั้งบอด ทั้งหนา
ท่านแก้ไขในอรรถกถาปฏิสัมภิทามรรค ได้แก่ บุคคลที่ไม่ได้เรียน ไม่ได้สอบถาม ไม่
ได้ฟัง ไม่ได้จำ ไม่ได้พิจารณาวิปัสสนาภูมิ ๖ ขั้น ๕ อายุตนะ ๑๒ ชาติ ๑๘ เป็นต้น

กัลยาณปุณฺณ คือ คนมีกิเลสหนา แต่ได้นามว่า เป็นคนดีเพราะได้เรียนรู้
ได้สอบถาม ได้ฟัง จำได้ และได้พิจารณาวิปัสสนาภูมิ ๖ ได้ตั้งตนไว้ในศีล ๕ และ
กัลยาณธรรม ๕ มี เมตตา จาคะ สันโดษ สัจจะ สติ

ปัญญาที่ทำลายโคตรของปุณฺณทั้ง ๒ ประเภทหมุนออกไปจากสังขารนิमित
ภายนอกชื่อว่า โคตรกฺขณ

สังขารนิमित

สังขารนิमित เครื่องหมายของรูปนามได้แก่ อนิจจลักษณะ ทุกขลักษณะ
อนัตตลักษณะ

ภายนอก ได้แก่ นอกจากกองแห่ง อกุศล ที่เป็นไปในสันดานของตน
หมายถึงเมื่อการปฏิบัติได้ดำเนินมาถึงโคตรกฺขณแล้วอกุศลไม่เกิดขึ้นได้เลยในขณะนั้น

สังขาร โดยใจความก็ได้แก่ รูปนามคือ ร่างกายของหญิง ของชายในโลกนี้
ท่านเรียกว่า เป็นนิमित เพราะปรากฏว่าเป็นที่รักใคร่ชอบใจแก่ชาวโลกเช่น เห็นรูปดี

รูปสวย รูปงาม ย่อมพากันชอบใจ ดังนั้น ท่านจึงกล่าวว่าเป็นนิมิตคือ เป็นเครื่องหมายของกิเลส

โคตรภู นัยที่ ๑

โคตรภู ยังมีเครื่องหมายแตกต่างออกไปอีกหลายข้อหลายนัย ดังวิเคราะห์ศัพท์ที่ท่านจำกัดความไว้ต่อไปนี้ :-

๑. อุปปาโท อภิญญยตีติ โคตรภู ฯ ปัญญาที่ครอบงำความเกิดของรูปนามในภพนี้ เพราะกรรมในภพก่อนเป็นปัจจัย ชื่อว่า **โคตรภู** หมายความว่า เมื่อปฏิบัติถึงโคตรภูญาณแล้วรูปนามก็ดับไป

๒. ปวตฺตํ อภิญญยตีติ โคตรภู ฯ ปัญญาที่ครอบงำความเป็นไปไม่ขาดสายของรูปนามที่เกิดขึ้นมาแล้ว เพราะกรรมก่อนเป็นปัจจัยนั้นแหละชื่อว่า **โคตรภู**

๓. นิमितฺตํ อภิญญยตีติ โคตรภู ฯ ปัญญาที่ครอบงำสังขารนิमितชื่อว่า **โคตรภู** หมายความว่า ครอบงำฐวนิมิต ความเข้าใจผิดคิดว่ารูปนามเป็นของเที่ยง ยั่งยืน ครอบงำสุขนิमित ความเข้าใจผิดคิดว่ารูปนามเป็นสุข อัตตนิमित ความเข้าใจผิดคิดว่ารูปนาม เป็น สัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา

๔. อายุหนํ อภิญญยตีติ โคตรภู ฯ ปัญญาที่ครอบงำกรรมที่เป็นเหตุให้ถือปฏิสนธิในภพต่างๆ ไปอีกชื่อว่า **โคตรภู** หมายความว่า เมื่อปฏิบัติถึงญาณนี้แล้วกรรมต่างๆ ที่จะนำบุคคลนั้นไปให้ถือปฏิสนธิในภพอื่นอีกคงเหลือเพียง ๑ ชาติเป็นอย่างมาก

๕. ปฏิสนธิ อภิญญยตีติ โคตรภู ฯ ปัญญาที่ครอบงำปฏิสนธิชื่อว่า **โคตรภู**

๖. คตฺติ อภิญญยตีติ โคตรภู ฯ ปัญญาที่ครอบงำคติทั้ง ๕ ชื่อว่า **โคตรภู** หมายความว่าคติที่จะต้องไปเกิดอีกในเมื่อตายไปแล้วไม่มี ถ้าหากยังมีอยู่ เพราะไม่ได้เป็นพระอรหันต์ก็มีแต่คติที่ดีๆ เช่น เทวคติ ไม่ไปเกิดในคติอันชั่ว มีนिरยคติ เป็นต้น

๗. นิพพุตฺติ อภิญญยตีติ โคตรภู ฯ ปัญญาที่ครอบงำความบังเกิดขึ้นแห่งขั้นทั้งหลายชื่อว่า **โคตรภู** หมายความว่า ขั้นที่เป็นอารมณ์ปัจจุบันในขณะนั้นดับไม่เกิด และขั้นในอนาคตกัลดน้อยถอยลงไป จะเหลือเพียง ๑ ถึง ๗ ชาติเป็นอย่างมาก

๘. อุปปตฺตํ อภิญญยตีติ โคตรภู ฯ ปัญญาที่ครอบงำอุปบัติคือความเกิดเป็นไปของวิบากชื่อว่า **โคตรภู** หมายความว่า ถ้าท่านผู้ใดปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานมา

จนถึงโคตรกฏญาณนี้แล้ว ท่านผู้นั้นจะพ้นจากผลกรรมต่างๆ ตามสมควร เพราะชาติมีความเกิด ถดน้อยถอยลงมาจะเกิดอีกเพียง ๘ ชาติเป็นอย่างมาก

๘. ชาติ อภิภุขยตีติ โคตรกฏ ฯ ปัญญาที่ครอบงำชาติชื่อว่า โคตรกฏ มีชาติคือ ความเกิด แบ่งออกเป็น ๓ คือ ปัจจุบัน อดีต อนาคต โคตรกฏครอบงำชาติคือความเกิดขึ้นของรูปนามในขณะที่ปัจจุบัน เช่น เมื่อเวลาโคตรกฏญาณเกิดขึ้นนั้น รูปนามดับไปหมดเพราะยึดพระนิพพานเป็นอารมณ์

๑๐. ชรั อภิภุขยตีติ โคตรกฏ ฯ ปัญญาที่ครอบงำชราชื่อว่า โคตรกฏ หมายความว่า ขณะถึงโคตรกฏญาณ รูปนามที่กำลังแก่กำลังเสื่อมอยู่ดับไป เพราะมีพระนิพพาน เป็นอารมณ์

๑๑. พยาธิ อภิภุขยตีติ โคตรกฏ ฯ ปัญญาที่ครอบงำพยาธิชื่อว่า โคตรกฏ หมายความว่า เมื่อถึงโคตรกฏแล้ว พยาธิ ความเจ็บไข้ได้ป่วยเพราะโรคภัยต่างๆ เบียดเบียนไม่มีเลย สงบไปดับไป เพราะมีพระนิพพานเป็นอารมณ์

๑๒. มรณํ อภิภุขยตีติ โคตรกฏ ฯ ปัญญาที่ครอบงำความตายชื่อว่า โคตรกฏ หมายความว่า มรณะ คือ ความตาย ความตายมีอยู่ ๓ อย่าง

ก. ขณิกมรณะ ความตายชั่วขณะจิตดวงหนึ่งๆ

ข. สมมติมรณะ ความตายโดยสมมติเช่น คนตาย สัตว์ตาย

ค. สมุจเจทมรณะ ความตายโดยตัดขาดจากวัฏฏะ ได้แก่ การตายของท่านผู้สิ้นอาสวกิเลสแล้วซึ่งเรียกว่า นิพพาน หมายเอาครอบงำความตายคือ ขณะถึงพระนิพพาน เพราะพระนิพพานไม่มีเกิด แก่ เจ็บ ตาย

๑๓. โสภํ อภิภุขยตีติ โคตรกฏ ฯ ปัญญาที่ครอบงำความเศร้าโศก ชื่อว่า โคตรกฏ หมายความว่า ความเศร้าโศกของบุคคลจะเกิดได้เพราะเหตุ ๕ อย่าง

ก. เพราะความเสื่อมญาติ เช่น ญาติตาย

ข. เพราะเสื่อมโภคะ เช่น เพราะถูกไฟไหม้ ถูกโจรปล้น เป็นต้น

ค. เพราะถูกโรคเบียดเบียน เช่น เป็นโรคมะเร็ง เป็นต้น

ฌ. เพราะศีลวิบัติ เช่น ประพฤติผิดศีลธรรม มีการฆ่าสัตว์ เป็นต้น

ง. เพราะเห็นความผิดจากทำนองคลองธรรม

เมื่อปฏิบัติถึงโคตรภูญาณความเสื่อมทั้ง ๕ นี้สงบไป ดับไป ไม่เกิดขึ้น เพราะมีนิพพานเป็นอารมณ์

๑๔. ปรีเทว อภิภูยตติ โคตรภู ฯ ปัญญาที่ครอบงำความพิโรธรำพัน บ่นเพื่อ ร้องไห้ชื่อว่า โคตรภู หมายความว่า บุคคลจะพิโรธรำพันร้องไห้ก็เพราะถูกความเสื่อมทั้ง ๕ ประการนั้นอย่างใดอย่างหนึ่งครอบงำ ครั้นเจริญวิปัสสนากรรมฐานถึง โคตรภูญาณ ความเสื่อมดังกล่าวมานั้นจะไม่มีเลยเพราะมีพระนิพพานเป็นอารมณ์

๑๕. อุปายาส อภิภูยตติ โคตรภู ฯ ปัญญาที่ครอบงำความคับแค้นใจ เสียได้ ชื่อว่า โคตรภู หมายความว่า บุคคลจะเกิดความคับแค้นใจก็เพราะถูกความเสื่อมทั้ง ๕ นั้น ครอบงำ เบียดเบียน ความคับแค้นใจก็คือ โทสะนั่นเอง เมื่อถึงโคตรภูญาณ แล้ว ความคับแค้นใจก็ดับไป เพราะมีพระนิพพานเป็นอารมณ์

๑๖. พหิทฺธา สงฺขารนิมิตฺตํ อภิภูยตติ โคตรภู ฯ ปัญญาที่ครอบงำ สังขารนิมิตในภายนอกที่เป็นไปในสันดานของตนชื่อว่า โคตรภู หมายความว่า นิมิต ว่าเที่ยง ว่ายั่งยืน ว่าสวยงาม ว่าเป็นตัวตน เราเขาไม่มี มีแต่ความสงบ สันติ เท่านั้น เพราะโคตรภูญาณ มีพระนิพพานเป็นอารมณ์อย่างเดียวกันเท่านั้น

โคตรภู นัยที่ ๒

โคตรภู ท่านวิเคราะห์หัตถ์พท์จำกัดความไว้ในปฏิสัมภิทามรรคหลายประการ ดังนี้

๑. อนุปฺปาทํ ปกฺขณฺทตฺติ โคตรภู ฯ ปัญญาที่เล่นไปสู่ความไม่เกิดขึ้นของ รูปนาม ชื่อว่า โคตรภู หมายความว่า เมื่อผู้ปฏิบัติวิปัสสนามีปัญญาดำเนินมาถึงขั้นนี้ แล้ว ขั้น ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณดับไป

๒. อปฺปวตฺตํ ปกฺขณฺทตฺติ โคตรภู ฯ ปัญญาที่เล่นไปสู่ความไม่เป็นไป ของรูปนามชื่อว่า โคตรภู หมายความว่า รูปนามที่กำลังเป็นไปนั้นดับไป

๓. อนิมนฺตํ ปกฺขณฺทตฺติ โคตรภู ฯ ปัญญาที่เล่นไปสู่อนิมนตชื่อว่า โคตรภู หมายความว่า เล่นไปสู่พระนิพพาน

๔. อนายฺหํ ปกฺขณฺทตฺติ โคตรภู ฯ ปัญญาที่เล่นไปสู่ความไม่มีกรรม ที่จะเป็เหตุให้ถือปฏิสนธิอีกชื่อว่า โคตรภู

๕. อปปฏิสนธิ ปกฺขนฺทตฺติ โคตรฏ ๑ ปัญญาที่เล่นไปสู่ที่ๆ ไม่มี ปฏิสนธิชื่อว่า โคตรฏ หมายความว่า เล่นไปสู่พระนิพพานอันไม่เกิด แก่ เจ็บ ตาย

๖. อคติ ปกฺขนฺทตฺติ โคตรฏ ๑ ปัญญาที่เล่นไปสู่อคติชื่อว่า โคตรฏ หมายความว่า คติทั้ง ๕ ไม่มีในที่ใดที่นั่นแหละชื่อว่า อคติ ได้แก่พระนิพพานนั่นเอง

๗. อนิพฺพตฺติ ปกฺขนฺทตฺติ โคตรฏ ๑ ปัญญาที่เล่นไปสู่ที่ๆ ไม่มีขั้น ๕ ชื่อว่า โคตรฏ หมายความว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ไม่มีในที่ใดเล่นไปสู่ ที่นั่น คือ พระนิพพาน

๘. อนุปฺปตฺติ ปกฺขนฺทตฺติ โคตรฏ ๑ ปัญญาที่เล่นไปสู่ความไม่อุบัติขึ้น มาอีก ชื่อว่า โคตรฏ หมายความว่า วิบากขั้นที่จะต้องมาเวียนว่ายตายเกิดอยู่ใน เภฏฐิมสงสาร มัชฌิมสงสาร อปริมสงสาร ไม่มี

๙. อชาติ ปกฺขนฺทตฺติ โคตรฏ ๑ ปัญญาที่เล่นไปสู่ความไม่เกิดชื่อว่า โคตรฏ หมายความว่า รูปนามดับลงไป เพราะมีพระนิพพานเป็นอารมณ์

๑๐. อหริ ปกฺขนฺทตฺติ โคตรฏ ๑ ปัญญาที่เล่นไปสู่ความไม่ชรา ชื่อว่า โคตรฏ

๑๑. อพฺยาริ ปกฺขนฺทตฺติ โคตรฏ ๑ ปัญญาที่เล่นไปสู่ความไม่มีพยาธิ ชื่อว่า โคตรฏ

๑๒. อมรณํ ปกฺขนฺทตฺติ โคตรฏ ๑ ปัญญาที่เล่นไปสู่ความไม่ตาย ชื่อว่า โคตรฏ

๑๓. อโสภํ ปกฺขนฺทตฺติ โคตรฏ ๑ ปัญญาที่เล่นไปสู่ที่ไม่มีความเศร้าโศก ชื่อว่า โคตรฏ

๑๔. อปริเทวํ ปกฺขนฺทตฺติ โคตรฏ ๑ ปัญญาที่เล่นไปสู่ที่ไม่มีความพิโรธ รำพันบ่นเพื่อชื่อว่า โคตรฏ

๑๕. อนุปายาสํ ปกฺขนฺทตฺติ โคตรฏ ๑ ปัญญาที่เล่นไปสู่ที่ไม่มีความ คับแค้นใจชื่อว่า โคตรฏ

๑๖. นิโรธํ นิพฺพานํ ปกฺขนฺทตฺติ โคตรฏ ๑ ปัญญาที่เล่นไปสู่นิโรธคือ พระนิพพานชื่อว่า โคตรฏ

โคตรภู นัยที่ ๓

โคตรภูญาณ ท่านยังจำแนกลักษณะที่พึงทราบไว้อีกคือ :-

๑. อุปปาทา วุฏฐาตีติ โคตรภู ฯ ชื่อว่า โคตรภู เพราะออกจากความเกิด หมายความว่า ทั้งรูปนามที่กำลังเกิดขึ้นแล้วเข้าสู่พระนิพพาน

๒. ปวตฺตา วุฏฐาตีติ โคตรภู ฯ ชื่อว่า โคตรภู เพราะออกจากความเป็นไป ของรูปนามที่กำลังเกิดดับ

๓. นิमितฺตา วุฏฐาตีติ โคตรภู ฯ ชื่อว่า โคตรภู เพราะออกจากนิमित หมายความว่า ออกจากความเห็นผิดที่ว่ารูปนามเป็นของเที่ยง เป็นสุข เป็นตัวตน

๔. อายุหนฺนา วุฏฐาตีติ โคตรภู ฯ ชื่อว่า โคตรภู เพราะออกจากกรรมที่จะ ให้เวียนว่ายตายเกิดอยู่ในสังสารวัฏ

๕. ปฏิสนธิยา วุฏฐาตีติ โคตรภู ฯ ชื่อว่า โคตรภู เพราะออกจากปฏิสนธิ

๖. กตฺติยา วุฏฐาตีติ โคตรภู ฯ ชื่อว่า โคตรภู เพราะออกจากคติ หมายความว่า ออกจากคติที่จะต้องไปเกิดเป็นมนุษย์ เทวดา เป็นต้น มีแต่เข้าสู่ความไม่มีคติทั้ง ๕ คือ พระนิพพาน

๗. นิพฺพตฺติยา วุฏฐาตีติ โคตรภู ฯ ชื่อว่า โคตรภู เพราะออกจากความ ปรากฏของขันธ ๕ หมายความว่า ขันธ ๕ ไม่เกิด ดับไป คือ ถึงพระนิพพานนั่นเอง

๘. อุปฺปตฺติยา วุฏฐาตีติ โคตรภู ฯ ชื่อว่า โคตรภู เพราะออกจากอุปบัติ หมายความว่า ออกจากเหตุจุมสงสาร มัชฌิมสงสาร อุปริมสงสาร เข้าสู่พระนิพพาน

๙. ชาตฺติยา วุฏฐาตีติ โคตรภู ฯ ชื่อว่า โคตรภู เพราะออกจากชาติ หมายความว่า ไม่มีเกิดเพราะถึงพระนิพพาน

๑๐. ชราย วุฏฐาตีติ โคตรภู ฯ ชื่อว่า โคตรภู เพราะออกจากชรา หมายความว่า ไม่มีความชราเพราะถึงพระนิพพาน

๑๑. พยาธิมฺหา วุฏฐาตีติ โคตรภู ฯ ชื่อว่า โคตรภู เพราะออกจากพยาธิ หมายความว่า ไม่มีความเจ็บไข้ได้ป่วยต่างๆ เพราะถึงพระนิพพาน

๑๒. มรณฺนา วุฏฐาตีติ โคตรภู ฯ ชื่อว่า โคตรภู เพราะออกจากมรณะ หมายความว่า เมื่อถึงโคตรภูญาณนี้แล้ว มรณะไม่มี เพราะถึงพระนิพพาน

๑๓. โสกา วุฏฐาตติ โคตรฏ ๗ ชื่อว่า โคตรฏ เพราะออกจากความเศร้าโศก หมายความว่า ไม่มีความเศร้าโศก ความเศร้าโศกดับไปหมดสิ้นไม่มีเหลือ เพราะถึงพระนิพพาน

๑๔. ปริเทวา วุฏฐาตติ โคตรฏ ๗ ชื่อว่า โคตรฏ เพราะออกจากความร้องไห้ บ่นเพื่อพิไรรำพัน หมายความว่า ความเสื่อมทั้ง ๕ คือ เสื่อมญาติ เสื่อมโกศ มีโรคเบียดเบียนเป็นต้น ไม่มี

๑๕. อุปายาสา วุฏฐาตติ โคตรฏ ๗ ชื่อว่า โคตรฏ เพราะออกจากความคับแค้นใจ หมายความว่า ไม่มีความคับแค้นใจเนื่องมาจากความเสื่อมทั้ง ๕ เพราะความคับแค้นใจดับไปหมดแล้ว

๑๖. พหิทฺธา สงฺขารนิมิตฺตา วุฏฐาตติ โคตรฏ ๗ ชื่อว่า โคตรฏ เพราะออกจากสังขารนิมิตภายนอก หมายความว่า รูปนามภายนอกก็ไม่มี รูปนามภายในก็ดับหมดไป ไม่มีอะไรปรากฏเหลืออยู่

โคตรฏเกิดจากสมถะ

โคตรฏธรรมทั้งหลายเกิดขึ้นด้วยอำนาจแห่งสมถะ มี ๘ คือ

๑. ปจฺมชฺฌานํ ปฏิลาภตฺถาย นีวรเณ อภิกฺขุยฺหิตฺติ โคตรฏ ๗ ชื่อว่า โคตรฏ เพราะครอบงำนิวรรณ์ ๕ เพื่อให้ได้เฉพาะซึ่งปฐมฌาน หมายความว่า ผู้ที่เจริญสมถกรรมฐาน ก็มีโคตรฏเกิดขึ้นดูผู้เจริญวิปัสสนาตามวิถีจิตเป็นดังนี้ ภวังค์ ภวังคจลนะ ภวังคุปฺปเจตนะ คือตัดกระแสภวังค์แล้วมโนทวาราว์ชชนะ บริกรรม อุปจาร อนุโลม โคตรฏ ฌาน ภวังค์

๒. ทฺติยชฺฌานํ ปฏิลาภตฺถาย วิตกฺกวิจาร์ อภิกฺขุยฺหิตฺติ โคตรฏ ๗ ชื่อว่า โคตรฏ เพราะครอบงำวิตกวิจาร์เพื่อให้ได้เฉพาะซึ่งทุติยฌาน หมายความว่าเมื่อผู้เจริญสมถกรรมฐานได้ปฐมฌานแล้วเมื่อจะถึงทุติยฌานก็ต้องผ่านโคตรฏอีกจึงจะถึงทุติยฌาน

๓. ตติยชฺฌานํ ปฏิลาภตฺถาย ปีตี อภิกฺขุยฺหิตฺติ โคตรฏ ๗ ชื่อว่า โคตรฏ เพราะครอบงำปีตีเพื่อให้ได้เฉพาะซึ่งตติยฌาน หมายความว่า เมื่อจะถึงตติยฌานก็ต้องผ่านโคตรฏอีกจึงจะถึงตติยฌาน

๔. จตุตฺถชฺฌานํ ปฏิลาภตฺถาย สุขทุกฺเข อภิกฺขุยฺหิตฺติ โคตรฏ ๗ ชื่อว่า

โคตรภู เพราะครอบงำสุขและทุกข์เพื่อให้ได้เฉพาะซึ่งจิตตุดมมาน หมายความว่าเมื่อจะถึงจิตตุดมมาน ก็ต้องผ่านโคตรภูอีกจึงจะถึงจิตตุดมมาน

๕. อากาสนนุญจายตนสมาปตติ ปฏิลาภตถาย รูปสขณํ ปฐิมสขณํ นานตตสขณํ อภิกุญยตติ โคตรภู ฯ ชื่อว่า **โคตรภู** เพราะครอบงำรูปสัญญาปฐิมสัญญา นานตตสัญญา เพื่อให้ได้เฉพาะซึ่งอากาสนนุญจายตนสมาบัติ

๖. วิญญาณนุญจายตนสมาปตติ ปฏิลาภตถาย อากาสนนุญจายตน สขณํ อภิกุญยตติ โคตรภู ฯ ชื่อว่า **โคตรภู** เพราะครอบงำอากาสนนุญจายตนสัญญา เพื่อให้ได้เฉพาะซึ่งวิญญาณนุญจายตนสมาบัติ

๗. อากิญจณนุญจายตนสมาปตติ ปฏิลาภตถาย วิญญาณนุญจายตนสขณํ อภิกุญยตติ โคตรภู ฯ ชื่อว่า **โคตรภู** เพราะครอบงำวิญญาณนุญจายตนสัญญา เพื่อให้ได้เฉพาะซึ่งอากิญจณนุญจายตนสมาบัติ

๘. เนวสณฺณานาสณฺณายตนสมาปตติ ปฏิลาภตถาย อากิญจณนุญจายตน สขณํ อภิกุญยตติ โคตรภู ฯ ชื่อว่า **โคตรภู** เพราะครอบงำอากิญจณนุญจายตนสัญญา เพื่อให้ได้เฉพาะซึ่งเนวสณฺณานาสณฺณายตนสมาบัติ

โคตรภูธรรมเกิดขึ้นด้วยอำนาจแห่งสมถกรรมฐานมี ๘ ดังกล่าวแล้ว

โคตรภูเกิดจากวิปัสสนา^๑

โคตรภูธรรมเกิดขึ้นด้วยอำนาจวิปัสสนามี ๑๐ คือ

๑. โสคาปตติมคฺคํ ปฏิลาภตถาย อุปฺปาทํ ฯเปฯ พหิทฺธาสงฺขารนิมิตฺตํ อภิกุญยตติ โคตรภู ฯ ชื่อว่า **โคตรภู** เพราะครอบงำรูปนามที่กำลังเกิดเป็นไปอยู่นิมิตกรรม (ที่จะต้องให้เกิดอีก) การถือปฏิสนธิคติที่จะต้องไปเกิด ความปรากฏขึ้นแห่งขันธ ๕ ความเกิดขึ้นของวิบาก ชาติ ชรา พยาธิ มรณะ โสกะ ปรีทเวะ อุปายาสะ และครอบงำสังขารนิมิต คือรูปนามภายนอกเพื่อให้ได้เฉพาะซึ่งโสคาปตติมรรค หมายความว่า จะได้บรรลุโสคาปตติมรรค ก็ต้องผ่านโคตรภูมาก่อน

๒. โสคาปตติผลสมาปตฺตตถาย อุปฺปาทํ ฯเปฯ ปฏิสนฺธิ อภิกุญยตติ

^๑ วิสุทธิมรรคบาฬี หน้า ๓๕๗ และ ขุ.ป. เล่ม ๓๑ ข้อ ๑๔๐

โคตรภู ฯ ชื่อว่า โคตรภู เพราะครอบงำรูปนามที่กำลังเกิดเป็นไปอยู่ นิमित กรรม ปฏิสนธิ เพื่อต้องการโสคาปัตติผลสมบัติ หมายความว่า ผู้ที่ได้เป็นพระโสคาบัน เวลาจะเข้าผลสมบัติก็ต้องผ่านโคตรภูก่อน จึงจะถึงผลสมบัติได้

๓. สกทาคามิมัคค์ ปฏิลาภตุถาย อุปฺปาทํ ฯเปฯ พหิทฺธาสงฺขารนิมิตฺตํ ปฏิสนธิ อภิญฺยุตฺติ โคตรภู ฯ ชื่อว่า โคตรภู เพราะครอบงำรูปนามที่กำลังเกิดขึ้น เป็นไปอยู่ นิमित กรรม ปฏิสนธิ คติ นิพพัตติ อุปบัติ ชาติ ชรา พยาธิ มรณะ โสกะ ปริเทวะ อุปายาสะ และครอบงำสังขารนิมิตภายนอกเพื่อให้ได้เฉพาะซึ่งสกทาคามิมรรค หมายความว่า ผู้ที่จะได้บรรลุสกทาคามิมรรคก็ต้องผ่านโคตรภูอีกครั้งหนึ่ง สกทาคามิมรรคจึงจะเกิดได้

๔. สกทาคามิผลสมาปตฺตตุถาย ฯเปฯ ปฏิสนธิ อภิญฺยุตฺติ โคตรภู ฯ ชื่อว่า โคตรภู เพราะครอบงำรูปนามที่กำลังเกิดขึ้นเป็นไปอยู่ นิमित กรรม ปฏิสนธิ เพื่อต้องการแก่สกทาคามิผลสมบัติ หมายความว่า ผู้ที่เป็นพระสกทาคามี เวลาจะเข้าผลสมบัติ ก็ต้องผ่านโคตรภูก่อนเช่นกัน

๕. อนาคามิมัคค์ ปฏิลาภตุถาย ฯเปฯ พหิทฺธาสงฺขารนิมิตฺตํ ปฏิสนธิ อภิญฺยุตฺติ โคตรภู ฯ ชื่อว่า โคตรภู เพราะครอบงำรูปนามที่กำลังเกิดขึ้น เป็นไปอยู่ นิमित กรรม ปฏิสนธิ คติ นิพพัตติ อุปบัติ ชาติ ชรา พยาธิ มรณะ โสกะ ปริเทวะ อุปายาสะ และครอบงำสังขารนิมิตภายนอกเพื่อให้ได้เฉพาะซึ่งอนาคามิมรรค หมายความว่า ผู้ที่ได้เป็นพระสกทาคามีเวลาจะได้บรรลุอนาคามิมรรคก็ต้องผ่านโคตรภูอนาคามิมรรคจึงจะเกิดได้

๖. อนาคามิผลสมาปตฺตตุถาย ฯเปฯ ปฏิสนธิ อภิญฺยุตฺติ โคตรภู ฯ ชื่อว่า โคตรภู เพราะครอบงำรูปนามที่กำลังเกิดขึ้นเป็นไปอยู่ นิमित กรรม และครอบงำปฏิสนธิ เพื่อต้องการแก่อนาคามิผลสมบัติ หมายความว่า ผู้ที่เป็นอนาคามีจะต้องเข้าผลสมบัติ ก็ต้องผ่านโคตรภูก่อน จึงจะถึงผลสมบัติได้

๗. อรหตฺตมัคค์ ปฏิลาภตุถาย ฯเปฯ พหิทฺธาสงฺขารนิมิตฺตํ อภิญฺยุตฺติ โคตรภู ฯ ชื่อว่า โคตรภู เพราะครอบงำรูปนามที่เกิดขึ้น กำลังเป็นไปอยู่ นิमित กรรม ปฏิสนธิ คติ นิพพัตติ อุปบัติ ชาติ ชรา พยาธิ มรณะ โสกะ ปริเทวะ อุปายาสะ และครอบงำสังขารนิมิตภายนอกเพื่อให้ได้เฉพาะซึ่งอรหัตตมรรค หมายความว่า ผู้ที่เป็นพระอรหัต

เมื่อปฏิบัติกรรมฐานต่อไปก่อนจะบรรลอรหัตตมรรคก็ต้องผ่านโคตรภูอรหัตตมรรค
จึงจะเกิดขึ้น

๘. อรหัตตผลสมาปตตตถาย ฯเปฯ ปฏิสนธิ อภิกุญยตติ โคตรภู ฯ ชื่อว่า
โคตรภู เพราะครอบงำรูปนามที่เกิดขึ้นกำลังเป็นไปอยู่ นิमित กรรม ปฏิสนธิ เพื่อ
ต้องการแก้อรหัตตผลสมาบัติ หมายความว่า ผู้ที่ได้บรรลอรหัตตมรรคอรหัตตผล
เป็นพระอรหันต์ เมื่อจะเข้าผลสมาบัติก็ต้องผ่านโคตรภูก่อน จึงเข้าผลสมาบัติได้

๙. อนิมิตตวิหารสมาปตตตถาย ฯเปฯ ปฏิสนธิ อภิกุญยตติ โคตรภู ฯ ชื่อ
ว่า โคตรภู เพราะครอบงำรูปนามที่เกิดขึ้นกำลังเป็นไปอยู่ นิमित กรรม ปฏิสนธิ เพื่อ
ต้องการแก้อนิมิตตวิหารสมาบัติ หมายความว่า ผู้ที่เป็นพระอรหันต์เวลาจะเข้า
อนิมิตตวิหารสมาบัติก็ต้องผ่านโคตรภูก่อนจึงจะเข้าได้

๑๐. สุธณฺญตวิหารสมาปตตตถาย ฯเปฯ ปฏิสนธิ อภิกุญยตติ โคตรภู ฯ ชื่อว่า
โคตรภู เพราะครอบงำรูปนามที่เกิดขึ้นกำลังเป็นไปอยู่ นิमित กรรม และปฏิสนธิ
เพื่อต้องการแก้สุธณฺญตวิหารสมาบัติ หมายความว่า ผู้ที่เป็นพระอรหันต์เวลาจะเข้า
สุธณฺญตวิหารสมาบัติก็ต้องผ่านโคตรภูก่อนจึงจะเข้าได้

โคตรภูธรรมเกิดขึ้นด้วยอำนาจแห่งวิปัสสนามี ๑๐ ดังที่กล่าวแล้ว เมื่อรวม
กันเข้าทั้งสมถะและวิปัสสนาจึงเป็นโคตรภู ๑๘ ประการ

โคตรภูกุสลติกะ

โคตรภูธรรมเป็นกุสล ๑๕ เป็นอัพยาภต ๓ เป็นอกุศลไม่มี ลักษณะของ
โคตรภูญาณ ตามที่มีปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกปฏิบัติสัมภิทามรรคมีเพียงเท่านี้

โคตรภูญาณปัญญาที่ทำลายโคตรของปญฺชน แล้วเข้าสู่โคตรของพระ
อริยเจ้า เป็นยอดของวิปัสสนาญาณ ไม่จัดเป็น ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ เพราะไม่ได้
พิจารณารูปนามเป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา และไม่จัดเป็น ญาณทัสสนวิสุทธิ เพราะ
ไม่ได้ทำให้กิเลสสิ้นไป ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิเป็นโลกียะ ญาณทัสสนวิสุทธิ เป็น
โลกุตตระ ส่วนโคตรภูญาณอยู่ในระหว่างโลกียะกับโลกุตตระ เป็นอัพโกหาริก คือ
อยู่ในระหว่างปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิและญาณทัสสนวิสุทธิต่อกัน แต่จัดเป็น
วิปัสสนาได้เพราะตกไปในกระแสแห่งวิปัสสนา

ในขั้นต้นไม่มีกิจที่จำจักทำอะไรอย่างอื่น เพราะกิจใดที่ผู้ปฏิบัตินี้จักทำกิจนั้นอันท่านยังวิปัสสนา มีอนุโลมญาณเป็นที่สุดให้เกิดทำเรียบร้อยแล้ว ส่วนใจของผู้ปฏิบัติซึ่งมีอนุโลมญาณเกิดขึ้นแล้วอย่างนี้ ย่อมไม่แล่นไปในสังขารทั้งปวงไม่หยุดอยู่ ไม่น้อมไปไม่ข้องอยู่ ไม่ติดอยู่ไม่เกาะอยู่ ในสังขารทั้งปวง เมื่ออนุโลมญาณทั้ง ๓ ขณะนั้นกำจัดความมืดคือกิเลสอย่างหยาบ อันปกปิดอริยสัจ ๔ เป็นขั้นๆ ให้สูญสิ้นไปตามสมควรแก่กำลังของตนแล้ว ย่อมละทิ้งสังขารคือ รูปนาม จนน้ำตกไปจากใบบัว ฉะนั้นโคตรภูจึงมีนิพพานเป็นอารมณ์ ปราศจากรูปนามข้ามซึ่งโคตรปุลุชน ข้ามซึ่งภูมิของปุลุชน ขึ้นสู่โคตรแห่งพระอริยะ ก้าวขึ้นสู่สามัญญะแห่งพระอริยะ และสู่ภูมิแห่งพระอริยะ เป็นการดำเนินฝ่าไฟจ่อต่ออารมณ์คือ พระนิพพานอย่างเดียวเท่านั้น ให้สำเร็จความเป็นปัจเจกแห่งมรรค

โดยใจความเมื่อ บริกรรม อุปจาระ อนุโลม ซึ่งรวมเรียกว่า อนุโลมญาณ เกิดขึ้น ๓ ขณะ กำจัดเสียซึ่งกองมืดโมหันธ์การ กิเลสอย่างหยาบอันปกปิดปัญญา มิให้เห็นจตุราริยสัจให้อันตรธานโดยสมควรแก่กำลังแล้ว จิตแห่งพระโยคาวจรนั้นก็ถอยกลับหวนกลับจากสังขารธรรมทั้งปวง มิได้ข้องอยู่ในภพสังขาร ปานประหนึ่งว่าต่อมน้ำอันกลมกลิ้งไปจากใบบัว โคตรภูญาณเมื่อกระทำพระนิพพานเป็นอารมณ์ ข่มเสียซึ่งโคตรปุลุชนและจะให้อำนาจถึงโคตรพระอริยะคือ อริยภูมิ โคตรภูญาณนี้บังเกิดขึ้นเป็นปฐมาวชชนะ คือแรกพิจารณาเห็นพระนิพพาน ให้สำเร็จซึ่งสภาวะเป็นปัจเจกแก่พระอริยมรรค ด้วยอาการ ๖ คือเป็นอนัตตรปัจเจก สมนัตตรปัจเจก อาเสวนปัจเจก อุปนิสสยปัจเจก นัตถิปัจเจก วิคตปัจเจก เป็นที่สุดยอดแห่งวิปัสสนา บังเกิดในที่สุดแห่งอนุโลมญาณ อันมีอาเสวนะเนื่องๆ นั้นแล

จบ โคตรภูญาณ

๑๔. มรรคญาณ

โสดาปัตติมรรคญาณ

อุปมาที่แสดงถึงอนุโลมญาณและโคตรภูญาณ แม้ดำเนินไปในวิธีเดียวกัน อาวัชชนะเดียวกันแต่มีอารมณ์ต่างกัน คือ

บุรุษที่ปรารถนาจะกระโดดข้ามคูน้ำกว้างใหญ่เพื่อไปยืนอยู่อีกฝั่งหนึ่ง จึงวิ่งมาโดยเร็วแล้วเหนียวเชือกที่ผูกกับกิ่งไม้ หรือใช้ไม้ค้ำยันแล้วกระโดดขึ้นโน้มตัวไป

ยังฝังตรงข้าม เมื่ออยู่เหนือฝังแล้วจึงปล่อยเชือกหรือไม้ค้ำแล้วชวนเซตกลงบนฝั่งนั้น ต่อจากนั้นจึงค่อยๆ ทรงตัวยืนขึ้นฉับใจ แม้พระโยคาวจรก็ฉับนั้นเหมือนกัน มีความปรารถนาเพื่อบรรลุถึงพระนิพพานซึ่งเป็นฝั่งตรงข้ามกับภพ ๓ โยนิ ๔ คติ ๕ จูติ ๗ และสัตตาวาส ๘ จึงวิ่งมาเร็วด้วยญาณ มีอุทัยพพยญาณเป็นต้นแล้วเหนี่ยวเชือกคือ รูปที่ผูกติดกับกิ่งไม้คือ อตภาพร่างกายหรือใช้ไม้ค้ำยัน มี เวทนาขันธ เป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่ง โดยการรำพึงของอนุโลมญาณว่าสังขารทั้งหลายไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา การยังไม่ละเชือก คือ รูปหรือไม้ค้ำยันคือ เวทนา เป็นต้น ด้วยอนุโลมจิต ดวงที่ ๑ หรือบริกรรมเป็นผู้มีจิตใจโน้มเอียงไปสู่พระนิพพาน ด้วยอนุโลมจิตดวงที่ ๒ หรืออุปะจาระ อุบรูษผู้โน้มเอียงโอนไปยังฝั่งข้างโน้นของคูน้ำ เป็นผู้อยู่ใกล้พระนิพพานที่ตนจะพึงถึง ด้วยอนุโลมจิตดวงที่ ๓ อุบรูษที่กระโดดไปถึงส่วนเบื้องบนของฝั่งโน้นแล้วละอารมณ์คือ สังขารธรรม (รูปหรือนาม) ในขณะที่อนุโลมจิตดวงที่ ๓ ดับลง จิตนั้นก็จะรับพระนิพพานที่ปราศจากสังขารธรรม ซึ่งเป็นฝั่งตรงข้ามกับสังขารธรรมด้วยโคตรภูจิต แต่เพราะยังไม่มี ความคุ้นเคยในพระนิพพานอารมณ์เลย จึงทำให้โคตรภูจิตหวั่นไหวไม่มีความตั้งมั่น อุบรูษโดดข้ามน้ำแล้วชวนเซ ต่อจากนั้น มรรคญาณก็บังเกิดขึ้นอย่างมั่นคง

อนุโลมญาณ สามารถกำจัดความมืดคือ กิเลสที่ปิดบังอริยสังขออกไปได้ แต่กระทำพระนิพพานให้เป็นอารมณ์ไม่ได้ โคตรภูญาณ สามารถกระทำพระนิพพานให้เป็นอารมณ์ได้ แต่ไม่สามารถกำจัดความมืดที่ปิดบังอริยสังขออกไปได้ ในการทำกิจของอนุโลมญาณและโคตรภูญาณ มีอุปมาดังนี้ :-

บุรุษที่ปรารถนาดูฤกษ์ร่วมของคาวนักษัตร จึงออกมาในเวลากลางคืนแล้วแหงนดูดวงจันทร์ แต่ไม่เห็นเพราะถูกเมฆบังไว้ ทันใดนั้นก็มึนระลอกที่ ๑ พัดพาหมู่เมฆหนาๆ ออกไป ลมระลอกที่ ๒ พัดพาหมู่เมฆชนิดกลางๆ ออกไป ลมระลอกที่ ๓ พัดพาหมู่เมฆบางๆ ออกไป เมื่อท้องฟ้าปราศจากเมฆแล้วบุรุษนั้นก็เห็นดวงจันทร์แล้วจึงรู้ฤกษ์ร่วมของคาวนักษัตรได้

อุปมา ความมืดคือ กิเลสอย่างหนา กลาง ละเอียดยที่ปิดบังสังขจะไว้เปรียบเหมือนเมฆ ๓ ชนิด อนุโลมจิต ๓ ขณะ เปรียบเหมือนลม ๓ ระลอก โคตรภูญาณเปรียบเหมือนบุรุษ พระนิพพานเปรียบเหมือนดวงจันทร์ การกำจัดความมืดคือ กิเลสที่ปิดบังอริยสังขออกไปด้วยอนุโลมจิตดวงหนึ่งๆ เปรียบเหมือนการพัดพาเอาหมู่เมฆ ๔

ชนิควออกไป เมื่อปราศจากความมืดที่ปิดบังอริยสังแล้ว โคตรภูญาณก็เห็นพระนิพพาน
อันบริสุทธิ์เปรียบเหมือนท้องฟ้าเมื่อปราศจากหมู่เมฆ บุรุษนั้นก็เห็นดวงจันทร์อัน
ส่องไสได้

แม้ว่าโคตรภูญาณสามารถเห็นพระนิพพานได้อย่างเดียว ไม่สามารถกำจัด
ความมืดคือ กิเลสได้ก็ตาม แต่ท่านกล่าวว่า โคตรภูญาณนี้เป็นอาวัชชนะของมรรคคือ
หันมามาสู่มรรคหรือคล้ายกับว่าให้สัญญาณนัคหมายแก่มรรคว่า “ท่านจงเกิดขึ้นอย่าง
นี้” แล้วตนเองก็ดับไป มรรคญาณเองก็ไม่ลืมสัญญาณที่นัคหมายกันไว้กับโคตรภูจิต
จึงเกิดตามโคตรภูญาณโดยไม่มีระหว่างคั่นทันที อีกทั้งเจาะทะลุ ทูบทำลายกองโลภะ
โทสะ ที่ไม่เคยทำลายมาก่อน

อนึ่ง ในการเจาะทะลุทูบทำลายนั้น มีอุปมาดังนี้ :- นักยิงธนูคนหนึ่งตั้ง
แผ่นกระดานแกนไม้สนซ้อนกัน ๑๐๐ แผ่น ห่างออกไป ๔ สอกเอาฝ่าปิดตัวเองขึ้น
สายยืนอยู่บนกระดานหมุนให้เพื่อนหมุนกระดานนั้น เมื่อใดที่แผ่นกระดานที่ซ้อนมา
อยู่ตรงหน้านักยิงธนู เมื่อนั้นเพื่อนของเขาจะให้สัญญาณด้วยการเคาะไม้ นักยิงธนูเมื่อ
ได้ยินสัญญาณ ก็ยิงธนูไปเจาะทะลุกระดาน ๑๐๐ แผ่นทันที

อุปมา โคตรภูญาณ เปรียบเหมือนสัญญาณเคาะไม้ มรรคญาณ เปรียบเหมือน
นักยิงธนู การที่มรรคญาณไม่ลืมสัญญาณที่โคตรภูญาณให้ไว้แล้วทำนิพพานเป็น
อารมณ์ เจาะทะลุทูบทำลายกองโลภะ โทสะ โมหะ ที่ไม่เคยทำลายมาก่อน เปรียบ
เหมือนนักยิงธนูที่ไม่ลืมสัญญาณเคาะไม้แล้วยิงธนูทะลุไม้กระดาน ๑๐๐ แผ่นในทันที

อานิสงส์ของโสดาปัตติมรรค มิใช่แต่ทำการเจาะทะลุกองกิเลสเพียงอย่าง
เดียว เท่านั้นแต่ทำมหาสมุทรแห่งความทุกข์ในสังสารวัฏซึ่งไม่มีใครรู้ที่ สุดและเบื้อง
ต้นให้เหือดแห้งไปด้วย ปิดประตูอบายทั้งปวงทำให้เป็นผู้มีอริยทรัพย์ ๗ ประการสมบูรณ์
สลัดทิ้งหนทางดำเนินผิด ๘ ประการเสียได้ ทำเวรภัยทุกอย่างให้สงบลง นำให้เข้าถึง
ความเป็นบุตรอันเกิดจากพระอุระของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า และเป็นไปเพื่ออานิสงส์
อื่นๆ อีกนานัปการ

สกทาคามีมรรคญาณ

เมื่อพระโสดาบันสำรวจทบทวนดู มรรค ผล นิพพาน และกิเลส ด้วย
ปัจจุเวกขณะญาณแล้วก็อาจจะนั่งอยู่ ณ อาสนะเดิมหรือในโอกาสต่อมาแล้วทำความ

เพียรในวิปัสสนาให้ยิ่งขึ้นเพื่อบรรลुสัททาคามิมรรคญาณ เพื่อทำกามราคะให้เบาบาง และละพยาบาทอย่างหยาบ ท่านจึงรวบรวมอินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ ทำให้สม่ำเสมอแล้วพิจารณาสังขารธรรมคือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ด้วยปัญญาที่กำหนดว่า “ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา” ทบทวนไปมาแล้วหยั่งลงสู่วิถีของวิปัสสนาญาณ เมื่อพระโสดาบันปฏิบัติเช่นนี้แล้วอนุโลมญาณและโคตรญาณก็จะบังเกิดขึ้นต่อจากสังขารูปกชาญาณ และสัททาคามิมรรคญาณจะบังเกิดต่อจากโคตรญาณ

อนาคามิมรรคญาณ

เมื่อพระสัททาคามีสำรวจทบทวนคุณรรค ผล นิพพาน และกิเลสด้วยปัจจุเวกขณะญาณแล้วก็อาจจะนั่งอยู่ ณ อาสนะเดิม หรือในโอกาสต่อมาทำความเพียรในวิปัสสนาให้ยิ่งขึ้น เพื่อบรรลุนาคามิมรรคญาณ เพื่อละสังโยชน์เบื้องต่ำอีก ๒ คือ กามราคะและพยาบาทอย่างละเอียดโดยไม่เหลือ ท่านจึงเจริญอินทรีย์พละและโพชฌงค์ ทำให้สม่ำเสมอแล้วพิจารณาสังขารธรรมด้วยปัญญาที่กำหนดว่า “ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา” ทบทวนไปมาแล้วหยั่งลงสู่วิถีของวิปัสสนาญาณ เมื่อพระสัททาคามี ปฏิบัติเช่นนี้แล้วอนุโลมญาณและโคตรญาณก็จะบังเกิดขึ้นต่อจากสังขารูปกชาญาณ และอนาคามิมรรคญาณจะบังเกิดต่อจากโคตรญาณ

อรหัตตมรรคญาณ

เมื่อพระอนาคามีสำรวจทบทวนคุณรรค ผล นิพพาน และกิเลส ด้วยปัจจุเวกขณะญาณแล้วก็อาจจะนั่งอยู่ ณ อาสนะเดิมหรือในโอกาสต่อมา แล้วทำความเพียรในวิปัสสนาให้ยิ่งขึ้น เพื่อบรรลุอรหัตตมรรคญาณ เพื่อละสังโยชน์เบื้องบนอีก ๕ รูปราคะ ๑ อรูปราคะ ๑ มานะ ๑ อุทธัจจะ ๑ อวิชชา ๑ โดยไม่มีเหลือ ท่านจึงเจริญอินทรีย์ พละ และโพชฌงค์ ทำให้สม่ำเสมอ แล้วพิจารณาสังขารด้วยปัญญาที่กำหนดว่า “ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา” ทบทวนไปมาแล้วหยั่งลงสู่วิถีของวิปัสสนาญาณ เมื่อพระอนาคามีปฏิบัติเช่นนี้แล้ว อนุโลมญาณและโคตรญาณ ก็จะบังเกิดขึ้นต่อจากสังขารูปกชาญาณ และอรหัตตมรรคญาณจะบังเกิดต่อจากโคตรญาณ

มรรคญาณมีนิพพานเป็นอารมณ์เป็นฝ่ายโลกุตตระ เห็นอริยสัจ ๔ ชัดแจ้งเปรียบเหมือนคุณสมบัติของดวงไฟทำกิจ ๔ อย่างในขณะเดียวกัน คือ

๑. ทำให้ใสใหม่
๒. จัดความมืด
๓. เกิดแสงสว่าง
๔. ทำให้น้ำมันหมดไป

มรรคญาณ เมื่อเสวยอารมณ์นิพพานก็ต้องเห็นนิโรธ เมื่อเห็นนิโรธเป็นจุดสุดยอดก็ต้องเห็นอีก ๓ อริยสัจคือ ทุกข์ สมุทัย มรรค พร้อมกันทีเดียว ในวิสุทธิมรรคจึงแสดงว่า (นิโรธ) ปฏิวิฆตตี เอเตน นิโรธสจฺจเมกํ อารมฺมณปฏิเวธเณ จตฺตารี สจฺจานิ อสมฺโมหปฏิเวธเณ มคฺคญาณํ ปฏิวิฆตติ ฯ

มรรคญาณ ย่อมแทงตลอดนิโรธสัจจะหนึ่งด้วยอรัम्मณปฏิเวธ ด้วยคำว่า ปฏิวิฆตติ นี้ย่อมแทงตลอดสัจจะ ๔ ด้วยอสมฺโมหปฏิเวธ

จบ มรรคญาณ

๑๕. ผลญาณ

โสดาปัตติผลญาณ

ในลำดับต่อจากปฐมมรรคคือ โสดาปัตติมรรคจิตดับลงแล้ว ผลจิตที่เป็นวิบากของมรรคจิต ได้แก่ โสดาปัตติผลจิตหรือโสดาปัตติผลญาณก็เกิดขึ้น ๒ หรือ ๓ ขณะ ปรากฏทั้งหลายกล่าวว่า มรรคจิตนี้เป็นอนันตริกสมาธิคือ มักคสมาธิซึ่งให้อริยผลเกิดทันทีเพราะว่าโลกุตตรกุศลทั้งหลาย มีวิบากเกิดสืบเนื่องเป็นผลอยู่โดยแน่นอนเสมอ

อาจารย์บางพวกกล่าวว่า ผลจิตนี้เกิดขึ้น ๑, ๒, ๓ หรือ ๔ ขณะ คำกล่าวของอาจารย์ที่ว่าเกิดขึ้น ๑ หรือ ๔ ขณะนั้นไม่ควรถือเอาเพราะว่าโคตรภูญาณ ย่อมเกิดขึ้นในที่สุดแห่งอาเสวนปัจจัยของอนุโลมญาณเหตุ นั้น โดยการกำหนดอย่างต่ำที่สุดอนุโลมญาณต้องเกิด ๒ ขณะ (อุปจาร, อนุโลม) เพราะขณะเดียวย่อมไม่ได้อาเสวนปัจจัย และในอาวัชชนจิตของวิธีหนึ่งๆ ย่อมมีชวนจิต ๗ ขณะเป็นอย่างมาก ถ้าญาณใดมีอนุโลม ๒ ขณะชวนะขณะที่ ๓ ของญาณนั้นเป็นโคตรภู ชวนะขณะที่ ๔ เป็นมรรคจิต และชวนะอีก ๓ ขณะเป็นผลจิต (รวมเป็น ๗ ขณะ) ถ้าญาณใดมีอนุโลม ๓ ขณะ (ปริกรรม, อุปจาร, อนุโลม) ชวนะขณะที่ ๔ ของญาณนั้นเป็นโคตรภู ชวนะขณะที่ ๕ เป็นมรรคจิต และชวนะอีก ๒ ขณะ เป็นผลจิต (รวมเป็น ๗ ขณะ) เพราะเหตุ นั้น ท่านพระมหาพุทธโฆษาจารย์จึงกล่าวว่า เทว ตีณิ วา ผลจิตฺตานิ อุปฺปชฺชนฺติ ผลจิต ๒ หรือ ๓ ขณะย่อมเกิดขึ้น

ส่วนญาณใดมีอนุโลม ๔ ขณะ ชวนะขณะที่ ๕ ของญาณนั้นเป็นโคตรภู ชวนะขณะที่ ๖ เป็นมรรคจิต ชวนะอีก ๑ ขณะเป็นผลจิต (รวมเป็น ๗ ขณะเช่นเดียวกัน) คำนั้น ก็ไม่ควรเชื่อถือโดยความเป็นสาระเพราะค้านได้ว่า ชวนะขณะที่ ๔ หรือที่ ๕ ย่อมเป็นอุปปนาชวนะคือมรรคญาณ ไม่มากยิ่งขึ้นไปกว่านี้เพราะใกล้กันกับภวังค์

อนึ่ง ผลชวนะทั้ง ๔ ดวงนั้น เป็นอาเสวนปัจจยและเป็นอาเสวนปัจจุပ္ปัน ไม่ได้เพราะในปฏิฐานแสดงว่าธรรมที่เป็นอาเสวนปัจจยนั้น ต้องเป็นชวนจิตชาติเดียวกัน กล่าวคือ กุศลชวนะเป็นปัจจยแก่กุศลชวนะ, อกุศลชวนะเป็นปัจจยแก่อกุศลชวนะ, กิริยาชวนะเป็นปัจจยแก่กิริยาชวนะ ด้วยอำนาจอาเสวนปัจจย แต่เมื่อว่าโดยภูมิแล้ว เป็นจิตต่างภูมิกันได้เช่น ติเหตุกกามกุศลชวนะ (กามภูมิ) เป็นอาเสวนปัจจยแก่ มหัคคตกุศลชวนะ (รูปภูมิ, อรูปภูมิ) หรือเป็นอาเสวนปัจจยแก่โลกุตตรกุศลชวนะ (โลกุตตรภูมิ) ด้วยเหตุนี้ ผลจิต ๒ หรือ ๓ ขณะ ที่อยู่ในมรรควิถีนั่น จึงเป็นอาเสวนปัจจย และเป็นอาเสวนปัจจุပ္ปันไม่ได้ เพราะไม่ใช่เป็นจิตชาติเดียวกันกับกุศลชาติ ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว

เมื่อโยคีท่านนี้เป็นพระอริยบุคคลที่ ๒ ชื่อว่า พระโสดาบันแล้วท่านยังเป็นผู้ประมาทอยู่ ต้องเร่ร่อนท่องเที่ยวไปในมนุษยโลกและเทวโลกทั้งหลายอีก ๗ ครั้ง แล้วก็จะเป็นผู้ที่สามารถทำที่สุดแห่งกองทุกข์ได้ การที่จะประมาทกิเลสตัณหาอันมีฤทธิ์ร้ายมีอยู่วิธีเดียวคือ การบำเพ็ญวิปัสสนาจนบรรลุถึงโลกุตตรภูมิ ด้วยการสามารถประมาทกิเลสตัณหาได้อย่างเด็ดขาดเป็นขั้นๆ ไป อันกิเลสตัณหาอันมีอยู่ไม่ใช่น้อย ดังที่กล่าววากิเลสมีถึง ๑๕๐๐ และตัณหาถึง ๑๐๘ แต่เพื่อความเข้าใจได้ง่ายขึ้นจึงประมวลเอากิเลสตัณหาเหล่านั้นลงไว้ในกิเลสซึ่งเป็นหลักใหญ่ ๑๐ อย่าง

๑. ทิฏฐิกิเลส	๒. วิจิจจนากิเลส
๓. โลภกิเลส	๔. โทสกิเลส
๕. โมหกิเลส	๖. มานกิเลส
๗. ถีนกิเลส	๘. อุทธัจจกิเลส
๙. อหิริกกิเลส	๑๐. อโนตตปปกิเลส

ต่อไปจะกล่าวถึงโลกุตตรภูมิทำการประมาทกิเลส ๑๐ โดยลำดับ ผู้ที่ได้

ปฏิบัติวิปัสสนาจนได้บรรลุถึงโลกุตตรภูมิอันดับแรกสำเร็จเป็นพระโสดาบันบุคคล ด้วยอำนาจแห่งโลกุตตรภูมิชั้นนี้ยอมทำให้สามารถละกิเลสได้ ๒ อย่าง

๑. ทิฏฐิภิเลส ได้แก่ สักกายทิฏฐิ ความเข้าใจผิดในขั้น ๕ เข้าไปยึดมั่น ถือมั่นว่าปัญจขันธ์นี้เป็นของแห่งตน เป็นสัตว์ เป็นบุคคล, เรา, เขา เช่น ในการขึ้น เดิน นั่ง นอน ก็เข้าใจว่าตนเป็นผู้ขึ้น เดิน นั่ง นอน ความเข้าใจผิดเช่นนี้ชื่อว่า สักกายทิฏฐิ อันเป็นความเห็นผิดที่ทำให้ติดอยู่ในความหมุนเวียนของวัฏสงสาร เรื่องสักกายทิฏฐินี้ พระพุทธองค์ได้ทรงเทศนาแก่พระภิกษุทั้งหลาย ในสังยุตตนิกายพระบาลีว่า

สตติยา วีย โอมภูโธ

ททยุหมาโน ว มตุถเก

สทกกายทิฏฐิปหานาย

สโต ภิกขุ ปริพุพเพ ฯ

ภิกษุผู้เห็นภัยในวัฏสงสาร รู้สึกตนประหนึ่งถูกศาสตราวุธอันมีคมทิ่มแทง อยู่ หรือถูกถูกไฟไหม้อยู่บนศีรษะ พึงเป็นผู้มีสติไม่ประมาทอยู่เถิด เพื่อจะได้กำจัดเสียซึ่งสักกายทิฏฐิ ฉะนั้น

๒. วิจิกิจฉานภิเลส ได้แก่ ธรรมชาติที่ทำให้คัดสินใจลำบาก คือสงสัยใน พระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์

ในวิสุทธิมรรคแสดงไว้ว่า :- กิเลสสุ ทิฏฐิวิจิกิจฉา ปจมนณวชฺชมา ฯ

บรรดากิเลสทั้งหลาย ทิฏฐิภิเลสและวิจิกิจฉานภิเลสทั้ง ๒ นี้ มรรคญาณที่ ๑ คือ โสดาปัตติมรรคญาณประหาณได้โดยเด็ดขาด

ถึงแม้พระโสดาบันบุคคลสามารถประหาณกิเลสอันเป็นเหตุให้วนเวียนอยู่ในสังสารวัฏได้เพียง ๒ ตัวก็จริง ถึงกระนั้นท่านก็ตัดสังสารวัฏลงได้มากที่สุด เพราะพระโสดาบันนั้นจักเกิดอีกอย่างมากไม่เกิน ๓ ชาติ ตามประเภทแห่งพระโสดาบัน ๓ ประเภท คือ :-

๑. เอกพีธีโสดาบัน มีวจนัตถะว่า :- เอกํ พีชํ อสุสาติ เอกพีธี พระโสดาบันที่จะปฏิสนธิต่อไปข้างหน้าอีกชาติเดียวก็จะได้บรรลุถึงอรหัตตผลแล้วจักปรินิพพาน ฉะนั้นโสดาบันบุคคลนี้เรียกชื่อว่า เอกพีธีโสดาบัน ได้แก่พระโสดาบันที่สร้างบารมีมาแก่กล้า โดยมีจิตสันดานมากไปด้วยปัญญาเจริญสมถภาวนามาน้อย

๒. โกลังโกลโสดาบัน มีวจนัตถะว่า :- กุลโต กุลํ คจฺจนฺตติ โกลังโกลโต ฯ พระโสดาบันที่จะต้องปฏิสนธิต่อไปอีกตั้งแต่ ๒ ชาติถึง ๖ ชาติเป็นอย่างมาก ก็จะ

บรรลอรหัตตผลแล้วจักปรินิพพาน ฉะนั้นโศดาบันบุคคลนี้เรียกชื่อว่า โกลังโกลโศดาบัน ได้แก่พระโศดาบันที่สร้างบารมีอย่างปานกลาง โดยมีจิตสันดานประกอบด้วยปัญญาและสมาธิเท่าๆ กัน เจริญวิปัสสนาภาวนาและสมถภาวนาพอๆ กัน พระโศดาบันประเภทนี้ในคัมภีร์ปุคคลบัญญัติอรรถกถากล่าวไว้ว่า :-

เทสนมตฺตเมว เจตํ เทว วา ติณิ วาติ ยาว ญฺจุทว วา สสรนุโตปิ โกลังโกลโโสโต ๑

การที่พระพุทธองค์ทรงเทศนาไว้ว่า ๒ ชาตีกิธิ ๓ ชาตีกิธิ เป็นการเทศนาโดยสำนวนโวหารเท่านั้นเอง แต่พระอรรถกถาจารย์ได้แก้ไว้ว่า ความจริง บุคคลประเภทนี้จะท่องเที่ยวจากตระกูลหนึ่งไปสู่ตระกูลหนึ่ง นับตั้งแต่ ๒ ชาติจนถึง ๖ ชาตีกี่จะได้บรรลอรหัตตผล

๓. สัตตักขัตตุปรมโศดาบัน มีฉันทะว่า :- สตฺตกฺขตฺตฺปรมํ อสุสาติ สตฺตกฺขตฺตฺปรโม ๑ พระโศดาบันที่จะปฏิสนธิในมนุษยภูมิและเทวภูมิอีกเพียง ๑ ชาตีกี่จะบรรลอรหัตตผลแล้วจักปรินิพพาน ฉะนั้นโศดาบันบุคคลนี้เรียกชื่อว่า สัตตักขัตตุปรมโศดาบัน ได้แก่พระโศดาบันที่สร้างบารมีอย่างอ่อน โดยมีจิตสันดานประกอบด้วยสมาธิมากแต่ปัญญาน้อย เคยเจริญสมถภาวนามากแต่เจริญวิปัสสนาน้อย

อีกนัยหนึ่ง พระโศดาบันที่มีจิตมุ่งมั่นต่ออริยมรรคเบื้องบนทั้ง ๓ โดยความอุตสาหะเจริญวิปัสสนาโดยกำลังแรงกล้า เช่นนี้เป็น เอกพีชีโศดาบัน

พระโศดาบันที่มีจิตมุ่งมั่นต่ออริยมรรคเบื้องบนทั้ง ๓ โดยความอุตสาหะเจริญวิปัสสนาโดยกำลังอย่างปานกลาง เช่นนี้เป็น โกลังโกลโศดาบัน

พระโศดาบันที่มีจิตมุ่งมั่นต่ออริยมรรคเบื้องบนทั้ง ๓ โดยความอุตสาหะเจริญวิปัสสนาโดยกำลังอย่างอ่อน เช่นนี้เป็น สัตตักขัตตุปรมโศดาบัน

อีกนัยหนึ่ง อุคฆณฺฐิตฺตฺยฺยบุคฺคํ เรียกว่า เอกพีชีโศดาบัน วิปฺยจิตฺตฺยฺยบุคฺคํ เรียกว่า โกลังโกลโศดาบัน เนยฺยบุคฺคํ เรียกว่า สัตตักขัตตุปรมโศดาบัน

สกทาคามีผลญาณ

เมื่อสกทาคามีมรรคจิตดับลง สกทาคามีผลจิตหรือสกทาคามีผลญาณก็บังเกิดขึ้นติดต่อกันโดยไม่มีระหว่างกัน ทำนองเดียวกันกับโศดาปัตติมรรคญาณและ

โศคาปัตติผลญาณ การบังเกิดขึ้นของสกทาคามีผลญาณ ทำให้เป็นพระอริยบุคคล มีนามว่า พระสกทาคามี ซึ่งท่านจะกลับมาถือปฏิสนธิในโลกนี้เพียงครั้งเดียวเท่านั้น และท่านสามารถทำที่สุดแห่งกองทุกข์ได้

พระโศคائبรรลุถึงสกทาคามีมรรคญาณ สกทาคามีผลญาณแล้ว ชื่อว่า สกทาคามีบุคคล เพราะทำราคะ โทสะ โมหะให้เบาบางลง (ตनुกรปหาน) จะมาสู่โลกนี้เพียงชาติเดียวเท่านั้น ดังมีวจนัตถะว่า :- สกิ อิมํ กามธาคํ อากจนตติ สกทาคามีฯ

บุคคลที่มาปฏิสนธิในกามธาค์อีกครั้งเดียวชื่อว่า สกทาคามีบุคคล

ผู้ที่บำเพ็ญวิปัสสนาภาวนาผ่านโศคائبันโลกุตตรภูมิมาแล้ว บรรณานาจะได้อบรมมรรค, ผลที่สูงขึ้นไป จึงเจริญวิปัสสนาภาวนาให้ยิ่งขึ้น เมื่ออินทรีย์ทั้ง ๕ เสมอกันเป็นอันดี โดยที่มิว่าสนาบาารมีอันตนได้เคยสร้างสมอบรมมาเพียงพอ สภาวะแห่งวิปัสสนาญาณก็จะเกิดขึ้นตามลำดับ ตั้งแต่อุทยัพพญาณเป็นต้นไปจนถึงสังขารุเปกขญาณ สภาวญาณเหล่านี้จะปรากฏชัดเจนละเอียดกว่าที่ตนเคยผ่านมาแล้วในชั้นโศคائبันโลกุตตรภูมิ ต่อจากนั้นอนุโลมญาณก็จะเกิดขึ้นตามติดมาด้วยโวทาน โวทานนี้แทนโคตรภูญาณ เพราะท่านผู้นี้เป็นพระอริยบุคคลแล้วไม่ใช่ปุถุชน เพราะฉะนั้นญาณที่ตัดโคตรปุถุชนคือโคตรภูญาณจึงไม่จำเป็นต้องเกิดขึ้นอีก ครั้นแล้วทุกขมรรค คือ สกทาคามีมรรคญาณก็เกิดขึ้นตามติดด้วยสกทาคามีผลญาณ มีถึงพระนิพพานเป็นอารมณ์อีกครั้งหนึ่ง

สกทาคามีมรรคนี้ ไม่ได้ตัดกิเลสอย่างใดอย่างหนึ่งให้ขาดออกจากขันธสันดานอย่างเด็ดขาด แต่ถึงกระนั้นก็มีอำนาจทำให้กิเลสทั้งหลายเป็น ตนุกระ คือ ทำให้เบาบางลงกว่าโศคาปัตติมรรค

พระสกทาคามีนี้ นอกจากจะมีกิเลสเบาบางกว่าพระโศคائبันและสามารถที่จะเข้าสกทาคามีผลสมาบัติ เสวยอารมณ์พระนิพพานได้ตามจิตปรารถนาพระสกทาคามีมี ๕ จำพวก คือ :-

๑. อธิ ปตฺวา ตตฺถ นิพฺพตฺติตฺวา อธิ ปรินิพฺพายี ฯ พระสกทาคามีบางจำพวกสำเร็จเป็นพระสกทาคามีในมนุษย์โลกนี้แล้ว ไปบังเกิดเป็นเทพเจ้า ณ เทวโลก เมื่อจุติจากเทวโลกกลับมาเกิดในมนุษย์โลกนี้อีกครั้งหนึ่งแล้ว ก็ได้บรรลุอรหัตผล และดับขันธปรินิพพานในมนุษย์โลกนี้เอง

๒. อิธ ปตุวา อิธ ปรินิพฺพายี ฯ พระสกทาคามีบางจำพวกสำเร็จเป็นพระสกทาคามีในมนุษยโลกนี้แล้ว กระทำความเพียรเจริญวิปัสสนาไปอย่างไม่หยุดยั้งจนกระทั่งได้บรรลุอรหัตตผลและดับขันธปรินิพพานในมนุษยโลกนี้เอง

๓. อิธ ปตุวา ตตฺถ ปรินิพฺพายี ฯ พระสกทาคามีบางจำพวกเป็นพระสกทาคามีในมนุษยโลกนี้แล้ว ไปบังเกิดเป็นเทพเจ้า ณ เทวโลกแล้วก็ได้สำเร็จเป็นอรหันต์และดับขันธปรินิพพาน ณ เทวโลกนั่นเอง

๔. ตตฺถ ปตุวา ตตฺถ ปรินิพฺพายี ฯ พระสกทาคามีบางจำพวกเป็นเทพเจ้าสำเร็จเป็นพระสกทาคามี ณ เทวโลกแล้ว ได้บรรลุอรหัตตผลและดับขันธปรินิพพาน ณ เทวโลกนั่นเอง

๕. ตตฺถ ปตุวา อิธ ปรินิพฺพายี ฯ พระสกทาคามีบางจำพวกเป็นเทพเจ้าสำเร็จเป็นพระสกทาคามีบุคคล ณ เทวโลกแล้ว จุตมาอุบัติบังเกิดในมนุษยโลกนี้แล้ว ได้บรรลุพระอรหัตตผลและดับขันธปรินิพพานในมนุษยโลกนี้เอง

พระสกทาคามีประเภทที่ ๑ นี้เป็นนัยโดยตรง ส่วนประเภทอื่นนอกนั้นเป็นนัยโดยอ้อม

อนาคามีผลญาณ

เมื่ออนาคามีมรรคจิตดับลง อนาคามีผลจิตหรืออนาคามีผลญาณก็บังเกิดขึ้นติดต่อกันโดยไม่มีระหว่างกัน ทำนองเดียวกันกับสกทาคามีมรรคญาณและสกทาคามีผลญาณและการบังเกิดของอนาคามีผลญาณนี้ พระอริยบุคคลนั้น มีนามว่าพระอนาคามี การพิจารณา มรรค ผล นิพพาน และกิเลสของพระอนาคามีด้วยปัจจเวกขณะญาณ มีดังต่อไปนี้

เมื่ออนาคามีมรรคญาณ และอนาคามีผลญาณเกิด พระอริยบุคคลนั้นได้ชื่อว่า อนาคามีบุคคล จะไม่กลับมาเกิดข้งกามภุมิอีก เพราะได้ประหantumมาราคะ, พยาบาทหมดแล้ว ดังมีวจนัตถะว่า :- อิมํ กามธาคํ น อากจฺจตีติ อนาคามีฯ บุคคลใดจะไม่กลับมาปฏิสนธิในกามภุมิ เพราะฉะนั้นบุคคลนั้นจึงชื่อว่า พระอนาคามีโลกุตตรมรรคอันดับที่ ๓ มีชื่อว่า อนาคามีโลกุตตระ

ผู้ต้องการบรรลุอนาคามี มีความปรารถนาที่จะบรรลุ มรรค, ผล จึงอุตสาหะเจริญวิปัสสนากาวนาให้ยิ่งขึ้น เมื่ออินทรีย์ทั้ง ๕ เสมอกันเป็นอันดี โดยที่วาสนาบารมี

อันคนได้เคยสั่งสมอบรมมาเพียงพอ สภาวะแห่งวิปัสสนาญาณก็จะเกิดขึ้นตามลำดับ ตั้งแต่อุทยัพพญาณเป็นต้นไปจนถึงสังขารุเปกขาญาณ สภาวญาณเหล่านี้จะปรากฏชัดเจนแจ่มแจ้งกว่าสภาวญาณที่ตนได้เคยผ่านมาในโลกุตตรภูมิก่อนๆ ต่อจากนั้น อนุโลมญาณก็จะเกิดขึ้น ตามติดมาด้วย โวทาน ครั้นแล้ว อนาคตนิมิตตญาณ ก็เกิดขึ้น ซึ่งทำการประหารกิเลสได้อย่างเด็ดขาดได้อีกส่วนหนึ่ง เมื่ออนาคตนิมิตตญาณบังเกิดขึ้น อนาคตนิมิตตผล ก็จะเกิดตามติดมา

ผู้ที่บำเพ็ญวิปัสสนาภาวนาจนได้บรรลุนาคามิมรรคสำเร็จเป็นพระอนาคามีสามารถฆ่ากิเลส ที่ให้เวียนว่ายตายเกิดอยู่ในวัฏสงสารได้อีก ๑ คือ โทสกิเลส และ โทสกิเลสในที่นี้แบ่งออกเป็น ๒ คือ

๑. โทสะที่เป็นอุปายคมนิยะ คือนำไปสู่อบายภูมิได้ เพราะความโกรธที่ชั่วร้าย สามารถทำอกุศลกรรมบถ มีปาณาติบาตเป็นต้น โทสะชนิดนี้พระโสดาบันละได้แล้ว

๒. โทสะที่ไม่เป็นอุปายคมนิยะ คือนำไปสู่อบายไม่ได้ ได้แก่ความขัดใจ โกรธเรื่องเล็กๆ น้อยๆ ไม่ถึงกับล่วงอกุศลกรรมบถ โทสะที่สุชุมคืออย่างประณีตนั้น พระอนาคามีเท่านั้นจึงละได้อย่างเด็ดขาด อนาคามิมรรคจึงประหารโทสกิเลสได้หมดสิ้นเป็นสมุจเฉท ดังนั้นในวิสุทธิมรรคกล่าวไว้ว่า :-

โทโส ตตฺถิยาณวชฺโฌ โทสกิเลสํ น ญาณํ ๓ คือ อนาคามิมรรคญาณ ประหารได้อย่างเด็ดขาด

พระอนาคามีนั้นนอกจากจะตัดโทสกิเลสให้ขาดออกไปจากจิตสันดานอย่างเด็ดขาด และสามารถเข้าอนาคามิผลสมบัติได้ดังปรารถนา และท่านย่อมไปบังเกิดในพรหมโลกเท่านั้น ส่วนใหญ่ไปปฏิสนธิในสุทธาวาสภูมิทั้ง ๕ และจะได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ ดับขันธปรินิพพาน ณ ที่นั้น

ในกรณีนี้ถ้าจะมีปัญหาว่า การที่จะไปเกิดในพรหมโลกได้นั้น จะต้องปฏิสนธิด้วยฌานวิบากอันเป็นผลแห่งญาณกุศล สำหรับพระอนาคามีที่เป็นฌานลาภีเคยบำเพ็ญสมถภาวนาได้สำเร็จฌานมาก่อนก็ไม่มีปัญหาแต่พระอนาคามีที่เป็นสุขขวิปัสสกบำเพ็ญวิปัสสนาภาวนาอย่างเดียวล้วนๆ ไม่เคยบำเพ็ญสมถภาวนามาก่อนเลย จะไปบังเกิดในพรหมโลกได้หรือ ตอบว่า พระอนาคามีที่เป็นสุขขวิปัสสกนี้เมื่อใกล้จะจุติ มรรคสิทธิ

ณาน ย่อมบังเกิดขึ้น อันเป็นปัจจัยให้ท่านไปเกิดในพรหมโลก ถึงแม้ว่าท่านจะจุติลงโดยไม่ทันรู้ตัว เช่นขณะที่กำลังนอนหลับอยู่ก็ดี มรรคสิทธิญาณก็ย่อมจะบังเกิดขึ้นแก่ท่านก่อนแล้วจึงจุติ ตราบใดที่มรรคสิทธิญาณยังไม่เกิดขึ้น พระอนาคามีจะไม่จุติ

พระอนาคามี ๕

ได้กล่าวแล้วว่า พระอนาคามีบุคคลส่วนใหญ่จะไปปฏิสนธิในสุทธาวาสภูมิ ทั้ง ๕ นอกจากบางองค์ไปปฏิสนธิในพรหมภูมิที่ต่ำกว่าแล้วแต่ใจปรารถนา และการที่ท่านจะไปปฏิสนธิในสุทธาวาสภูมิชั้นใดนั้น ก็สุดแท้แต่บารมีแห่งตนที่เคยบำเพ็ญมาตามประเภทแห่งอินทรีย์ ๕ คือ :-

๑. พระสกทาคามีผู้บำเพ็ญวิปัสสนาภาวนาจนตติยมรรคบังเกิดในชั้นรัตนदानของตณนนั้น ในขณะที่เจริญวิปัสสนาอยู่นั้นปรากฏว่ามี **สัทธินทรีย์** แก่กล้ากว่าอินทรีย์อื่นๆ พระอนาคามีประเภทนี้เมื่อจุติแล้วย่อมไปปฏิสนธิใน **อวิหาภูมิ**

๒. ในขณะที่เจริญวิปัสสนาอยู่นั้นปรากฏว่ามี **วิริยอินทรีย์** แก่กล้ากว่าอินทรีย์อื่นๆ พระอนาคามีประเภทนี้เมื่อจุติแล้วย่อมไปปฏิสนธิใน **อตปปาภูมิ**

๓. ในขณะที่เจริญวิปัสสนาอยู่นั้นปรากฏว่ามี **สตินทรีย์** แก่กล้ากว่าอินทรีย์อื่นๆ พระอนาคามีประเภทนี้เมื่อจุติแล้วย่อมไปปฏิสนธิใน **สุทตสาภูมิ**

๔. ในขณะที่เจริญวิปัสสนาอยู่นั้นปรากฏว่ามี **สมาธิอินทรีย์** แก่กล้ากว่าอินทรีย์อื่นๆ พระอนาคามีประเภทนี้เมื่อจุติแล้วย่อมไปปฏิสนธิใน **สุทตสิภูมิ**

๕. ในขณะที่เจริญวิปัสสนาอยู่นั้นปรากฏว่ามี **ปัญญาอินทรีย์** แก่กล้ากว่าอินทรีย์อื่นๆ พระอนาคามีประเภทนี้เมื่อจุติแล้วย่อมไปปฏิสนธิใน **อกนิฏฐาภูมิ**

พระอนาคามี ๕ อีกนัยหนึ่ง

พระอนาคามีทั้งหลายเมื่อไปถือปฏิสนธิในพรหมโลกมีสุทธาวาสภูมิเป็นต้น ดังกล่าวแล้วก็จะได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ และดับขันธปรินิพพาน ตามประเภทแห่งพระอนาคามี ๕ จำพวก คือ

๑. **อันตรปรินิพพายี** ได้แก่ พระอนาคามีที่ไปเกิดในสุทธาวาสภูมิ ภูมิใดภูมิหนึ่ง ได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์และปรินิพพานภายในอายุครั้งแรก (ในระหว่างท่ามกลางแห่งอายุ) ของสุทธาวาสภูมิที่ท่านไปเกิดอยู่นั้น

๒. อุปหัจจปรินิพพายี ได้แก่ พระอนาคามีที่ไปเกิดในสุทธาวาสภูมิ ภูมิใด ภูมิหนึ่ง ได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์และปรินิพพานภายในอายุครึ่งหลัง (เลยท่ามกลาง แห่งอายุ) ของสุทธาวาสภูมิที่ท่านไปเกิดอยู่นั้น

๓. อสังขารปรินิพพายี ได้แก่ พระอนาคามีที่ไปเกิดในสุทธาวาสภูมิ ภูมิใด ภูมิหนึ่ง ได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ในภูมินั้นโดยสะดวกสบาย ไม่ต้องใช้ความ พยายามมาก แล้วดับขันธปรินิพพาน

๔. สสังขารปรินิพพายี ได้แก่ พระอนาคามีที่ไปเกิดในสุทธาวาสภูมิ ภูมิใด ภูมิหนึ่ง ได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ในภูมินั้นโดยต้องใช้ความพยายามอันแรงกล้า แล้วดับขันธปรินิพพาน

๕. อุทฺธังโสโต อภินิภูตคามิ ได้แก่ พระอนาคามีที่ไปเกิดในสุทธาวาสภูมิ ชั้นต่ำคือ อวิหาภูมิ เมื่อจุติแล้วก็ไปเกิดในสุทธาวาสภูมิชั้นสูงขึ้นไปตามลำดับ มี อตปปาภูมิ สุทฺธัสสาภูมิ สุทฺธสีลภูมิ อภินิภูตคามิ แล้วจึงได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ และดับขันธปรินิพพานที่อภินิภูตคามินั้นเอง

อรรถัตตผลญาณ

เมื่ออรรถตมรรคจิตดับลง อรรถัตตผลจิตหรืออรรถัตตผลญาณก็บังเกิดขึ้น ติดต่อกันโดยไม่มีระหว่างกัน ทำนองเดียวกันกับอนาคามีมรรคญาณและอนาคามีผล ญาณและด้วยการบังเกิดขึ้นของอรรถัตตผลญาณ พระอริยบุคคลนั้นมีนามว่า พระอรหันต์ หรือพระมหาจีณาสพ ผู้มีร่างกายนี้เป็นวาระสุดท้าย เป็นผู้ปลงภาระลงได้แล้ว เป็นผู้ บรรลุถึงความต้องการของตนเอง เป็นผู้หมดสิ้นสังขัลโลภะ เป็นผู้พ้นจากกองทุกข์ ด้วยความรู้อันชอบแล้วเป็นทักษิโณยบุคคลชั้นสุดยอดของมนุษย์โลกและเทวโลก

ผู้ที่จะบรรลุถึงโลกุตตรภูมิชั้นสูงสุดได้นี้ต้องเป็นผู้ที่บำเพ็ญวิปัสสนาภาวนา ผ่านอนาคามีโลกุตตรภูมิมาแล้ว และมีใจปรารถนาที่จะได้บรรลุอริยมรรคอริยผลอัน สูงสุด จึงมีอุตสาหะเจริญวิปัสสนาภาวนาให้ยิ่งขึ้น เมื่ออินทรีย์ทั้ง ๕ ได้เสมอกันเป็น อันดี โดยที่มีวาสนาบารมีอันตนได้สร้างสมอบรมมาจนบริบูรณ์แล้ว สภาวะแห่ง วิปัสสนาญาณชั้นสูงก็จะเกิดขึ้นตามลำดับ ตั้งแต่อุทฺทัพพญาณเป็นต้นจนถึงสังขาร- เปกขญาณ สภาวญาณเหล่านี้จะปรากฏละเอียดชัดเจนเป็นที่สุดต่อจากนั้น อนุโลม- ญาณ ก็จะเกิดขึ้น ตามติดมาด้วย โวทาน และวาระอันสำคัญที่สุดคือ จตุตถมรรค หรือ

อรหัตตมรรคญาณ ก็จะพลันอุบัติขึ้นทำการประหารกิเลสทั้งหลายที่ยังเหลืออยู่ใน
 จันทรสันดานให้หมดไปโดยสิ้นเชิงต่อจากนั้น อรหัตตผลญาณ ก็จะเกิดขึ้นติดตามมา
 ได้สำเร็จเป็นพระชินาสพเจ้าผู้ถึงซึ่งความบริสุทธิ์เป็นอย่างยิ่ง กิเลสฐลีแม้แต่เพียง
 ของไยก็ไม่มีเหลือติดอยู่ในจันทรสันดานอีกเลย

ผลแห่งจตุตถมรรค

ผู้บำเพ็ญวิปัสสนาภาวนามีปัญญาบารมีเต็มเปี่ยม ได้บรรลุจตุตถมรรคสำเร็จ
 เป็นพระอรหันต์ ย่อมมีโอกาสดำเนินชีวิตได้รับผลแห่งจตุตถมรรคอันสามารถประหารกิเลสที่ยัง
 เหลืออยู่ในจันทรสันดานอีก ๗ ประการ ให้หมดสิ้นไปได้อย่างเด็ดขาดดังต่อไปนี้ :-

๑. โลกกิเลส ได้แก่ รูปราคะ ความยินดีพอใจใน รูปภพ รูปมาน มี
 ความพอใจในการทำเพื่อความเพียรเจริญสมถภาวนาเพื่อให้ได้บรรลุรูปมาน และความยินดี
 พอใจในการไปเกิดเป็นรูปพรหม ความยินดีพอใจในสภาวะดังกล่าวมานี้ พระอรหันต์
 ละได้โดยเด็ดขาด อรูปราคะ ความยินดีพอใจในอรูปภพ อรูปมาน มีความยินดีพอใจ
 ในการบำเพ็ญสมถภาวนาเพื่อให้ได้บรรลุอรูปมาน และความยินดีพอใจในการไปเกิด
 เป็นอรูปพรหม ความยินดีพอใจในสภาวะดังกล่าวมานี้ เป็นโลกกิเลสที่ละเอียดที่สุด
 พระอรหันต์ประหารได้โดยเด็ดขาด ส่วนกามราคะนั้น พระอนาคามีประหารเป็น
 สมุจเฉทแล้ว

๒. มานกิเลส ได้แก่ ความถือตัว ที่จัดเป็นกิเลส เพราะเมื่อว่าตามสภาวะ
 ย่อมเป็นการปฏิบัติผิด โดยยึดเอารูปนาม คือจันท์ ๕ มาเป็นเราเป็นเขา ซึ่งเป็นเหตุให้
 ติดอยู่ในวัฏทุกข์ประการหนึ่ง มานกิเลสนี้แบ่งออกเป็นส่วนใหญ่ได้ ๒ อย่าง คือ

ก. อายาถวามานะ ความถือตัวไม่เป็นไปตามความเป็นจริง ได้แก่

ตนเป็นคนชั้นสูง	แต่ถือว่าตนเป็นคนชั้นกลาง
ตนเป็นคนชั้นสูง	แต่ถือว่าตนเป็นคนชั้นต่ำ
ตนเป็นคนชั้นกลาง	แต่ถือว่าตนเป็นคนชั้นสูง
ตนเป็นคนชั้นกลาง	แต่ถือว่าตนเป็นคนชั้นต่ำ
ตนเป็นคนชั้นต่ำ	แต่ถือว่าตนเป็นคนชั้นสูง
ตนเป็นคนชั้นต่ำ	แต่ถือว่าตนเป็นคนชั้นกลาง

อย่าถามมานะทั้ง ๖ ประการนี้ พระโศดาบันละได้เด็ดขาดแล้ว เพราะเป็นกิเลสที่หายยาก

ข. ยถาถามานะ ความถือตัวเป็นไปตามความเป็นจริง ได้แก่

ตนเป็นคนชั้นสูง	ก็ถือว่าตนเป็นคนชั้นสูง
ตนเป็นคนชั้นกลาง	ก็ถือว่าตนเป็นคนชั้นกลาง
ตนเป็นคนชั้นต่ำ	ก็ถือว่าตนเป็นคนชั้นต่ำ

ยถาถามานะทั้ง ๓ ประการนี้ เป็นกิเลสที่ประณีตกว่ายถาถามานะ แม้แต่พระสกทาคามีและพระอนาคามีก็ยังไม่สามารถประหารให้เด็ดขาด เป็นเพียงทำให้เบาบางลงเท่านั้น เมื่อได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์จึงสามารถประหารกิเลสนี้ให้หมดสิ้นได้อย่างเด็ดขาด

๓. อุทธัจจกิลเลส ได้แก่ สภาพที่มีจิตฟุ้งซ่านจับอารมณ์ไม่แน่นอน หรือสภาพที่ไม่สามารถตั้งอยู่ในอารมณ์เดียวได้นานๆ อุทธัจจะอันเป็นอกุศลชาติซึ่งเป็นเครื่องปิดกั้นความดีไม่ให้เกิดขึ้นนี้ พระอรหันต์เท่านั้นจึงสามารถประหารได้เด็ดขาด

๔. ถีนกิลเลส ได้แก่ กิเลสที่ทำให้จิตง่วงเหงาห่ออย ถีนกิลเลสนี้ย่อมมีอยู่ประจำในขันธสันดานของปุถุชนและพระเสกขบุคคล เมื่อได้บรรลुพระอรหันต์แล้วจึงสามารถประหารถีนกิลเลสเป็นสมุจเฉทได้ การที่พระอรหันต์ทั้งหลายยังมีการพักผ่อนหลับนอนอยู่นั้น หาใช่เป็นไปโดยอำนาจถีนกิลเลสไม่ ที่แท้เป็นเพราะร่างกายของท่านได้ปฏิบัติหน้าที่ระยะหนึ่งแล้ว ย่อมมีการอ่อนเพลียหมดกำลังลง จิตก็ตกง่วงไปเฉยๆ ตามธรรมดาอุปาทินนกกสังขารจะต้องมีการพักผ่อนเหมือนคนทั่วไป สรุปว่า ถีนกิลเลสนี้ย่อมเกิดได้แก่ปุถุชนและพระเสกขะ และเกิดขึ้นในจิตที่เป็นสสังขาริกคือ ขณะที่จิตรับอารมณ์ไม่เข้มแข็ง เช่นขณะที่ง่วงจวนจะหลับหรือขณะที่แรกตื่นนอนไม่ไหวในเวลาหลับ เพราะในเวลาหลับนั้นจิตลงสู่ภวังค์ ซึ่งถีนกิลเลสไม่อาจเกิดร่วมด้วยได้

๕. อหิริกกิลเลส ได้แก่ สภาพที่ไม่ละอายต่ออกุศลทุจริต กิลเลสชนิดนี้เป็นที่รังเกียจของบัณฑิตทั้งหลาย ในคัมภีร์อัฐฐสาลินีกล่าวไว้ว่า ก้อนเหล็กที่แปดเปื้อนไปด้วยอุจจาระคนที่ฉลาดย่อมไม่ปรารถนาที่จะแตะต้อง เพราะน่ารังเกียจสะอิดสะเอียน อกุศลทุจริตก็เช่นเดียวกัน บัณฑิตทั้งหลายย่อมไม่ปรารถนาที่จะแตะต้อง เพราะมีใจ

หยั่งลงสู่ลัทธิธรรม คือความละเอียดใส่ใจในการที่จะจะต้องอุกสทฺทจฺริตอันเป็นบาป เป็นความชั่วนั้น

ถามว่า พระอรหันต์ท่านนั้นเป็นผู้สามารถละอหิริกิเลสนี้ได้หมดสิ้น ถ้าเช่นนั้นพระเสกขะทั้งหลายก็ยังมีความยินดีพอใจในการประพตฺอูกสทฺทจฺริตอยู่อีกหรือ แก้วว่าพระเสกขะทั้งหลายมิได้มีความยินดีพอใจในอุกสทฺทจฺริตเหมือนปุถุชน แท้จริงโดยอำนาจแห่งอริยมรรคที่เกิดขึ้นได้ประพตฺอูกสทฺทจฺริตนี้เป็นขั้นๆ มาแล้ว คือ พระโสดาบันสามารถประพตฺอหิริกิเลสในส่วนที่เป็นอุปายคมนียะ พระสกทาคามีสามารถประพตฺอหิริกิเลสในส่วนที่เป็นโอฬาริกะทั้งหมด โดยทำให้เบาบางจากขันธสันดานได้ พระอนาคามีสามารถประพตฺอหิริกิเลสในส่วนที่สุขุมละเอียดที่เกี่ยวกับกามราคะ ส่วนพระอรหันต์ย่อมสามารถประพตฺอูกสทฺทจฺริตนี้ไม่ให้มีเหลือในขันธสันดานอีกเลย

๖. โนตตปฺปกิเลส ได้แก่ สภาพที่ไม่เกรงกลัวต่ออุกสทฺทจฺริตซึ่งเป็นเหตุให้ต้องได้รับทุกข์ในวัฏสงสาร ขึ้นชื่อว่าอุกสทฺทจฺริตนั้นบัณฑิตทั้งหลายย่อมมีความเกรงกลัวเป็นอย่างยิ่ง เพราะเป็นสิ่งที่ให้ผลเป็นทุกข์แก่ผู้ประพตฺปฏิบัติเป็นอย่างมาก ในคัมภีร์อัฐสาธินีกล่าวไว้ว่า ก้อนเหล็กที่ถูกไฟเผาถูกแดงโชน คนฉลาดย่อมไม่ปรารถนาที่จะแตะต้องเพราะเกรงกลัวความร้อนที่ก้อนเหล็กนั้น ซึ่งถ้าแตะต้องเข้าแล้ว ย่อมจะได้รับความเจ็บปวดแสนสาหัส อุกสทฺทจฺริตก็เช่นเดียวกัน บัณฑิตทั้งหลายย่อมไม่ปรารถนาที่จะแตะต้องเพราะมีปัญญาทราบดีว่า อุกสทฺทจฺริตนี้มีแต่จะทำให้ทุกข์โทษอย่างเดียวนิให้ทุกข์เลย

ส่วนการประพตฺอูกสทฺทจฺริตของพระเสกขะ มีอรรถาธิบายเช่นเดียวกับการประพตฺอหิริกิเลส คือพระโสดาบันสามารถประพตฺอโนตตปฺปกิเลสที่เป็นอุปายคมนียะ พระสกทาคามีและพระอนาคามีนั้น เมื่อโนตตปฺปะส่วนที่สุขุมละเอียดจะมีอยู่ในขันธสันดานของท่าน แต่ก็เบาบางลงมากแล้ว ส่วนพระอรหันต์ย่อมสามารถประพตฺอูกสทฺทจฺริตนี้ไม่ให้มีเหลือในขันธสันดานอีกเลย

๗. โมหกิเลส ได้แก่ สภาพที่มีมณปิฎปัญญาไม่ให้เห็นพระจตุราริยสัจ มีอวิชชาคือ ความไม่รู้ตนเอง

นักศึกษาทั้งหลายจะเห็นได้ว่าโมหกิเลสนี้ แม้จะได้ถูกอริยมรรคประพตฺถึง ๓ ครั้ง แต่ก็หาได้หมดลงสิ้นเชิงไม่ ทั้งที่อริยมรรคทั้ง ๓ นั้นก็ทรงไว้ซึ่งสมรรถ

ภาพมีคุณสมบัติเป็นอย่างไร มีอำนาจทำลายกิเลสที่สำคัญต่างๆ ไปแล้วหลายประการ แต่ยังไม่สามารถทำลายโมหกิเลสอันปกปิดพระจตุราริยสังไว้ให้สิ้นไปอย่างเด็ดขาดได้ เพียงแต่กำจัดให้สงบไปเล็กน้อยเหมือนกับฟ้าแลบ ที่มีอำนาจกำจัดความมืดให้เห็นทางได้ชั่วขณะหนึ่งเท่านั้น ฉะนั้น อริยมรรคทั้ง ๓ ข้างต้น จึงชื่อว่า **วิชรูปมรรค** คือธรรมที่เปรียบเหมือนฟ้าแลบ

ส่วนอรหัตตมรรคญาณเมื่อเกิดขึ้นแล้ว โมหกิเลสก็ถูกประหารเป็นสมุจเฉท ในกรณีนี้มีคำอุปมาว่า ธรรมดาสายฟ้าที่ฟาดลงมานั้นย่อมมีกำลังแรงกล้ายิ่งนัก เมื่อฟาดลงที่สิ่งหนึ่งสิ่งใดก็ตาม สิ่งนั้นย่อมแตกทำลายไป อุปมาข้อนี้ฉันใด อรหัตตมรรคก็เป็นเช่นนั้น คือเมื่อเกิดขึ้นแล้ว กิเลสอย่างหนึ่งอย่างใดซึ่งจะไม่ถูกทำลายเป็นไม่มี กิเลสทั้งหลายซึ่งอริยมรรคอื่นๆ ทำลายไม่ได้ จะต้องถูกอรหัตตมรรคทำลายหมดสิ้น ฉะนั้นอรหัตตมรรคนี้ จึงชื่อว่า **วิชรูปมรรค** คือธรรมที่เปรียบเหมือนฟ้าผ่า

พระมหาจีณาสพ ๒ ประเภท

พระมหาจีณาสพเจ้าซึ่งเป็นพระอริยบุคคลชั้นสูงสุดในพระบวรพุทธศาสนา นี้ เมื่อจะกล่าวโดยประเภทก็มี ๒ ประเภทคือ

๑. **เจโตวิมุตติพระอรหันต์** ได้แก่ท่านผู้บำเพ็ญสมณภาวนาได้มานานมาก่อนแล้ว ภายหลังได้บำเพ็ญวิปัสสนาภาวนาจนได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ที่ดี หรือท่านผู้บำเพ็ญเฉพาะวิปัสสนาเมื่ออรหัตตมรรคบังเกิดขึ้น ฌานก็อุบัติขึ้นในขณะเดียวกันนั่นเอง โดยอำนาจแห่งปฐพพาทิการ ท่านเหล่านี้เป็นพระอรหันต์ฌานลาภิบุคคล คือสำเร็จฌานสมาบัติได้บรรลुวิชชาและอภิญญา มีคุณสมบัติในการแสดงอิทธิฤทธิ์ได้ต่างๆ

๒. **ปัญญาวิมุตติพระอรหันต์** ได้แก่ ท่านที่บำเพ็ญวิปัสสนาภาวนาล้วนๆ ไม่ได้บำเพ็ญสมณภาวนามาก่อนเลย เมื่ออรหัตตมรรคอุบัติขึ้น ฌานก็ไม่มีเกิดขึ้นร่วมด้วย ท่านเหล่านี้จึงเป็นพระอรหันต์สุกขวิปัสสก คือผู้ที่แห้งแล้งจากฌานไม่สามารถแสดงอิทธิฤทธิ์ต่างๆ ได้

นอกจากนี้ พระมหาจีณาสพยังแบ่งโดยประเภทแห่งคุณสมบัติอีก ๒ ประเภท คือ

๑. **ปฏิสัมภิทาปัตตพระอรหันต์** ได้แก่ พระอรหันต์ผู้แตกฉานในปฏิสัมภิทา ทั้ง ๔ ประการ

ก. อุตถปฏิบัติสมาธิ	แตกฉานในอรรถ
ข. ธรรมปฏิบัติสมาธิ	แตกฉานในธรรม
ค. นิรุติปฏิบัติสมาธิ	แตกฉานในภาษา
ง. ปฏิภาณปฏิบัติสมาธิ	แตกฉานในปฏิภาณ ไหวพริบ

ปฏิบัติสมาธิญาณทั้ง ๔ อย่างนี้อุบัติขึ้นพร้อมกันในขณะที่ท่านได้บรรลุมรรค ผล อรหัตตมรรค, อรหัตตผล

๒. อธิปฏิบัติสมาธิปัตตพระอรหัตต์ ได้แก่ พระอรหัตต์ผู้ซึ่งไม่แตกฉานในปฏิบัติสมาธิญาณทั้ง ๔ ดังกล่าวมาแล้ว พระอรหัตต์ทั้งหลายมีประเภทต่างๆ ดังนี้ก็โดยอำนาจแห่งปฐพจาริกที่ท่านได้สร้างสมอบรมมาแต่อดีตชาติต่างกัน กล่าวคือบางท่านเมื่อชาติก่อนๆ นั้นเมื่อได้ประกอบกุศลกรรมใดๆ ย่อมได้ตั้งจิตปรารถนาเอาไว้โดยอำนาจแห่งปฐพจาริกนี้ ท่านจึงได้สำเร็จเป็นฉานลาภีพระอรหัตต์ หรือสำเร็จเป็นปฏิบัติสมาธิปัตตอรหัตต์ดังกล่าวมาแล้ว ส่วนท่านที่ไม่มีฉานลาภหรือไม่ได้ปฏิบัติสมาธิญาณ ก็เพราะไม่มีปฐพจาริกดังกล่าว คือในอดีตชาติเมื่อท่านประกอบกุศลกรรมใดๆ ก็ตาม ไม่เคยได้ตั้งจิตอธิษฐานดังกล่าว ฉะนั้น คุณพิเศษคือญาณและปฏิบัติสมาธิญาณจึงไม่เกิดขึ้นแก่ท่าน ตามที่พรรณนามาฉะนี้

จบ ผลญาณ

๑๖. ปัจจเวกขณะญาณ

มคฺคํ ผลญจ นิพฺพานํ	ปัจจเวกฺขติ ปณฺธิโต
ปหิเน กิเลสฺ เสเส จ	ปัจจเวกฺขติ วา น วา
ฉพฺพิสุทฺธิกุกฺกเมเนวํ	ภาเวตฺพุทฺโธ จตุพฺพิโซ
ญาณทสฺสนวิสุทฺธิ	นาม มคฺโค ปวฺจจติ ฯ

บัณฑิตผู้เป็นอริยบุคคลย่อมพิจารณา มรรค ผล นิพพาน และย่อมพิจารณา กิเลสที่ประหามแล้ว และกิเลสที่ยังไม่ได้ประหาม แต่ผู้ที่ไม่ได้พิจารณากิเลสที่ประหามแล้ว และยังไม่ได้ประหามก็มีบ้าง อริยมรรค ๔ ประการที่เนื่องจากการเจริญวิสุทฺธิ ๖ มาโดยลำดับ เรียกว่า ญาณทสฺสนวิสุทฺธิ ด้วยประการฉะนี้

ปัจจุเวกขณะของพระอริยะ

เมื่อโสดาปัตติผลจิตดับลงแล้ว จิตของพระโสดาบันก็ลงสู่ภวังค์ จากนั้น มโนทวาราวชชนจิตก็ตัดกระแสภวังค์เกิดขึ้น เพื่อสำรวจดูโสดาปัตติมรรค เมื่อมโนทวาราวชชนจิตดับลง ชวนจิต ๗ ขณะ ก็เกิดขึ้นติดต่อกันไป ด้วยการกระทำมรรคให้เป็นอารมณ์ แล้วจิตก็ลงสู่ภวังค์อีก ส่วนการเกิดขึ้นเพื่อย้อนสำรวจดูผล กิเลสทั้งหลายที่ละได้และกิเลสทั้งหลายที่ยังเหลืออยู่ หรือพระนิพพาน ก็มีการสำรวจเช่นเดียวกับด้วยการสำรวจมรรคนั่นเอง

พระอริยบุคคลสำรวจทบทวนดูมรรคว่า “ข้าพเจ้าสำเร็จมาด้วยอำนาจแห่งมรรคนี้แน่แล้ว” สำรวจทบทวนดูผลว่า “อานิสงส์ดังกล่าวนี้ข้าพเจ้าได้รับแล้ว” สำรวจทบทวนดูกิเลสที่ละได้แล้วว่า “กิเลสทั้งหลายชื่อนี้ๆ ข้าพเจ้าละได้แล้ว” สำรวจทบทวนดูกิเลสที่ยังเหลืออยู่ว่า “กิเลสทั้งหลายชื่อนี้ๆ ข้าพเจ้ายังเหลืออยู่” และสุดท้ายก็สำรวจทบทวนดูพระนิพพานว่า “พระธรรมนี้ ข้าพเจ้าแทงตลอด โดยอารมณ์แล้ว”

ปัจจุเวกขณะญาณของพระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี มีอย่างละ ๕ เท่ากัน แต่พระอรหันต์ไม่มีการสำรวจทบทวนดูกิเลสที่เหลืออยู่เพราะท่านประหามกิเลสทั้งหลายหมดแล้ว จึงมีปัจจุเวกขณะญาณ ๔ เท่านั้น รวมทั้งหมดจึงมี ๑๕ อย่าง แต่ความจริงแล้วพระเสขบุคคลอาจทบทวนดูหรือไม่ทบทวนดูในกิเลสที่เหลือก็ได้ ดังเช่นเจ้าศากยมหานาม ผู้เป็นพระสกทาคามีได้กราบทูลถามพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า “ยังมีธรรมชื่ออะไรอยู่อีกหรือ ที่หม่อมฉันมิได้ละแล้วภายในตน ซึ่งเป็นเหตุให้สิ่งที่เรียกว่าโลภะทั้งหลายครอบงำจิตใจของหม่อมฉันไว้ในบางครั้งบางคราว” ดังนี้ ในอภิธัมมัตถสังคหะกล่าวไว้ว่า

มคฺคํ ผลญจ นิพฺพานํ

ปัจจุเวกฺขติ ปณฺฑิโต

ปทีเน กิเลสํ เสเส จ

ปัจจุเวกฺขติ วา น วา ฯ

อริยบัณฑิตย่อมพิจารณา มรรค ผล นิพพาน ย่อมพิจารณากิเลสที่ละได้แล้ว และที่ยังเหลือ พระอริยบุคคลบางองค์ไม่พิจารณากิเลสที่ละแล้ว และยังไม่ละก็มีบ้าง

กิเลสที่ถูกพิจารณา

ญาณความรู้ที่เกิดขึ้นพิจารณาเห็นมรรค ผล นิพพาน กิเลสที่เหลืออยู่และกิเลสที่ละแล้วโดยอำนาจของมรรคทั้ง ๔ ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคแสดงไว้ว่า

สังโยชนesu ตาว สกกายทิกฺขุ วิจิกิจฺจา สิลฺลพฺพตปฺรามาโส อปายกมนินฺยา จ
กามราคปฏิกฺขาทิ เอเต ปณฺจ ฌมฺมา ปจฺจเวณฺณวชฺชมา เสสา กามราคปฏิกฺขา โอฟาริกา
ทฺตยเวณฺณวชฺชมา สุชฺชมา ตตฺตยเวณฺณวชฺชมา รูปราคาทโย ปณฺจปี จตุตฺถเวณฺณวชฺชมา เอว ฯ

สังโยชน์ ๑๐ ประการนั้น โสคาปัตติมรรคประหาณสังโยชน์ได้ ๕ อย่าง
คือ สกกายทิกฺขุ ๑ วิจิกิจฺจา ๑ สิลฺลพฺพตปฺรามาส ๑ อปายกมนินฺยการาคะ ๑ อปาย
กมนินฺยปฏิกฺขะ ๑ ส่วนที่เหลืออยู่นั้น สกทาคามีมรรคสามารถประหาณได้ตามอำนาจ
ของตนคือ กามราคะ ปฏิกฺขะ ที่ไม่เป็นอปายกมนินฺยะชนิดที่เป็นโอฟาริกะคืออย่างหยาบ
อนาคามีมรรคสามารถประหาณได้ตามอำนาจของตนคือ กามราคะ ปฏิกฺขะ ที่ไม่เป็น
อปายกมนินฺยะ ชนิดที่เป็นสุขุมะคืออย่างประณีต อรหัตตมรรคสามารถประหาณสังโยชน์
ที่เป็นอุทฺธัมมภาคิยะ ๕ ประการ ได้โดยเด็ดขาดโดยอำนาจของตน หนึ่ง ในกัมภีร์
วิสุทฺธิมรรคกล่าวไว้ว่า

กิลเลสฺสุ ทิกฺขุวิจิกิจฺจา ปจฺจเวณฺณวชฺชมา โทโส ตตฺตยเวณฺณวชฺชโม โลกโมหมาน
ถีนอุทฺทจฺจอหิริโก นโตนตปฺปานิ จตุตฺถเวณฺณวชฺชมานิ ฯ

กิลเลส ๑๐ อย่างนั้น ทิกฺขุและวิจิกิจฺจา โสคาปัตติมรรคประหาณได้โดย
เด็ดขาด โทสะนั้นอนาคามีมรรคประหาณได้โดยเด็ดขาด โลภะ โมหะ มานะ ถีนะ
อุทฺธจฺจะ อหิริกะ อโนตตปฺปะ นั้น อรหัตตมรรคประหาณได้โดยเด็ดขาด

สรุปลิสทสญฺญาณ

๑. นามรูปปริจเฉทสญฺญาณ	๘. มุญฺจิตุกัมมตาญฺญาณ
๒. ปิจฺจยปริคคหญฺญาณ*	๑๐. ปฏิสังขยาญฺญาณ
๓. สัมมสนญฺญาณ	๑๑. สังขารุเปกขญฺญาณ
๔. อุทฺธัพพยญฺญาณ	๑๒. อนุโลมญฺญาณ
๕. ภัคฺคญฺญาณ	๑๓. โคตรญฺญาณ
๖. ภยญฺญาณ	๑๔. มรรคญฺญาณ
๗. อาทีนวญฺญาณ	๑๕. ผลญฺญาณ
๘. นิพพิทาญฺญาณ	๑๖. ปิจฺจเวกขณญฺญาณ

* วิปัสสนาญฺญาณที่ ๒ นี้ หมายถึงญฺญาณกำหนดรู้ปิจฺจยของรูปนาม เพราะฉะนั้นบางแห่งใช้คำว่า นามรูปปิจฺจย
ปริคคหญฺญาณ

ญาณเหล่านี้เรียกว่า โสฬสญาณ ญาณ ๑๖ เมื่อผ่านญาณ ๑๖ ไปแล้ว ก็หมายความว่าโยคีบุคคลผู้นั้นได้ดำเนินถึงจุดหมายปลายทางอันยิ่งใหญ่ในชีวิตได้ ประสพสมบัติอันเป็นอมฤต ซึ่งจะหาสมบัติอื่นใดมาเปรียบปานอีกไม่ได้ทั้งโลกนี้ และโลกหน้า เพราะอานิสงส์ของพระอริยบุคคลมีพระโสดาบันเป็นต้น เป็นอานิสงส์ที่ยิ่งใหญ่ บาลีในพระธรรมบทกล่าวไว้ว่า :-

ปรพฺยา เอกรุเชน สกฺคสุส คมเนน วา
สพฺพโลกาธิปฺจูเจณ โสดาปตฺติผลํ วรํ ฯ

โสดาปัตติผล ประเสริฐกว่าความเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ กว่าท้าวสักกเทวราช หรือกว่ามหาพรหม ผู้มีมหิทธานุภาพยิ่งใหญ่

พระบาลีนี้แสดงความเป็นใหญ่ในฐานะต่างๆ กัน เช่นพระราชผู้เป็นเอกราช ในแว่นแคว้นใดๆ ก็หาเทียบเท่ากับเดชานุภาพของพระเจ้าจักรพรรดิผู้เป็นอิสระในพื้นพิภพแห่งมนุษย์นี้ได้ไม่ เพราะพระองค์ทรงบริบูรณ์ด้วยรัตนะทั้ง ๗ ประการ แม้ท้าวสักกเทวราชผู้ประเสริฐกว่าพระเจ้าจักรพรรดิ เพราะพระองค์ทรงบริบูรณ์ด้วยทิพยสมบัติอยู่ในเทวสถาน แม้ท้าวมหาพรหมผู้ทรงมหิทธานุภาพยิ่งใหญ่ในหมู่พรหมทั้งหลาย พรั่งพร้อมด้วยทิพยสมบัติอันประณีตยิ่งกว่าท้าวสักกเทวราชก็ตาม แต่เมื่อนำมาเทียบกับโสดาปัตติผลแล้ว ย่อมเป็นสิ่งที่ไม่อาจเทียบได้เลย เพราะพระนิพพานที่พระโสดาบันได้บรรลุนั้นเป็นธรรมที่ประณีตประเสริฐสุด สามารถทำให้ผู้บรรลุไม่ต้องไปสู่อบายภูมิ และสามารถพ้นจากสังสารวัฏอันยาวนานได้

จบ วิปัสสนาญาณ ๑๐ และญาณ ๑๖ เพียงเท่านี้

แสดงวิโมกขสังคหะ

วจนัตถะวิโมกข์ ๓

วิโมกข์ ตามวจนัตถะ วิเคราะห์ศัพท์ว่า :- ปฏิปทฺชโต วิโมกฺขตฺติ วิโมกฺโข ฯ ๑
สภาวะใดข้ามพ้นจากกิเลสโดยความเป็นปฏิปักษ์ ฉะนั้น สภาวะนั้นจึงชื่อว่า วิโมกข์ ได้แก่
วิโมกข์ ๓ คือ :-

๑. สุกฺขณฺตวิโมกข์ เป็นอริยมรรคที่ได้รับโดยการกำหนดเห็นชัดเจนในอนัตตา

๒. อนิมิตตวิโมกข์ เป็นอริยมรรคที่ได้รับโดยการกำหนดเห็นชัดเจนใน
อนิจจัง

๓. อัปณิหิตวิโมกข์ เป็นอริยมรรคที่ได้รับโดยการกำหนดเห็นชัดเจนใน
ทุกขัง

สรุปว่า วิโมกข์เป็นชื่อของอริยมรรคทั้ง ๔ อย่างเรียกชื่อตามพระไตรลักษณ์ หมายความว่า สำหรับผู้บำเพ็ญความเพียรเจริญวิปัสสนาภาวนาที่มีปัญญานิทรีย์แก่กล้า มีปัญญาเป็นปุปพพาทิการอันตนเคยสร้างสมมาแต่ชาติก่อนเป็นกำลังแรงส่งให้ ในขณะที่ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาอยู่นั้น ท่านย่อมจะเห็นชัดเจนในอนัตตลักษณะมากที่สุด เห็นอนัตตลักษณะแจ่มใสชัดเจนกว่าพระไตรลักษณ์อื่นๆ เพราะอนัตตลักษณะมีกำลังมากกว่า ฉะนั้น เมื่อวุฏฐานคามินีวิปัสสนา กำลังเป็นไป รูปนามแสดงความเป็นอนัตตาให้ปรากฏอย่างชัดเจน เมื่อเห็นอนัตตาอย่างชัดเจนแล้ว วุฏฐานคามินีวิปัสสนาก็จะเข้าสู่มรรคในทันใด ลักษณะอย่างนี้ชื่อว่า **สุญญตวิโมกข์** คือหลุดพ้นด้วยอนัตตา หรือเข้าสู่มรรคด้วยอนัตตลักษณะ

ส่วนผู้บำเพ็ญเพียร เจริญวิปัสสนาภาวนาที่มีสัทธินิทรีย์แก่กล้า มีศรัทธาเป็นปุปพพาทิการสูงคือ ได้สร้างสมมาแต่ชาติก่อนเป็นกำลังส่ง ขณะที่ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาอยู่นั้น ท่านย่อมจะเห็นแจ้งชัดในอนิจจลักษณะมากที่สุด เหตุใดจึงเห็นแจ้งชัดแต่อนิจจลักษณะเท่านั้น พระไตรลักษณ์อื่นๆ ไม่เห็นหรือ ตอบว่าเห็นทุกข้อแต่ว่าพระไตรลักษณ์ข้ออื่นๆ ไม่ชัดเท่าอนิจจลักษณะ เพราะอนิจจลักษณะมีกำลังแรงกล้า ฉะนั้น เมื่อ **วุฏฐานคามินีวิปัสสนา** คือ ตัววิปัสสนาที่จะเข้าไปสู่มรรคกำลังเป็นไปนั้น ย่อมจะทำให้เห็นรูปนามแสดงความไม่เที่ยงแล้วก็เข้าสู่มรรคลักษณะอย่างนี้ชื่อว่า **อนิมิตตวิโมกข์** คือ หลุดพ้นด้วยอนิจจัง หรือเข้าสู่มรรคด้วยอนิจจลักษณะ

สำหรับผู้บำเพ็ญความเพียร เจริญวิปัสสนาภาวนาที่มีสมาธินิทรีย์แก่กล้า มีสมาธิเป็นปุปพพาทิการ อันตนเคยสั่งสมมาแล้วแต่ชาติก่อนเป็นกำลังแรงส่งให้ ในขณะที่ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาอยู่นั้น ย่อมจะเห็นอย่างแจ้งชัดในทุกขลักษณะมากที่สุด เห็นทุกขลักษณะมากกว่าพระไตรลักษณ์อื่นๆ เพราะทุกขลักษณะมีกำลังแรงกล้า ฉะนั้นเมื่อ **วุฏฐานคามินีวิปัสสนา** กำลังดำเนินไปอยู่นั้น ย่อมจะเห็นรูปนามแสดงความทุกข์ ให้ปรากฏชัดเจนแล้วก็เข้าสู่มรรค ลักษณะอย่างนี้ชื่อว่า **อัปณิหิตวิโมกข์** คือ หลุดพ้นด้วยทุกขัง หรือเข้าสู่มรรคด้วยทุกขลักษณะ

จบ วิโมกขสังคหะ

แสดงวิโมกขमुखสังคหะ

วจนัตถะและคำอธิบาย

วิโมกขमुख แยกเป็น ๒ บทคือ วิโมกข + मुख วิโมกข แปลว่า การข้ามพ้นจากกิเลส मुख แปลว่า เป็นประตูหรือเป็นปาก อนุปัสสนา ๓ ชื่อว่า วิโมกขमुख เพราะเป็นประตูเข้าสู่อุรียมรรค คือ :-

๑. สุธัญญตานุปัสสนา

๒. อนิมิตตานุปัสสนา

๓. อัปปณฺหิตานุปัสสนา

สุทธัญญตานุปัสสนา หมายความว่าขณะที่ ภูฐานคามินีวิปัสสนา กำลังดำเนินไปนั้น รูปนามมีอาการสุขุมละเอียดเป็นอย่างยิ่งแล้วก็ค่อยๆ น้อยลงๆ เหมือนเส้นด้ายที่เล็กที่สุดแล้วขาดหายไปดับไป ลักษณะอาการอย่างนี้ชื่อว่า สุธัญญตวิโมกข- मुख คือหลุดพ้นด้วยอนัตตาหรือเข้าสู่มรรคด้วยอนัตตา

อนิมิตตานุปัสสนา หมายความว่าขณะที่ ภูฐานคามินีวิปัสสนา กำลังดำเนินไปนั้น รูปนามมีอาการสุขุมละเอียดอย่างยิ่งแล้วก็ค่อยๆ น้อยลงๆ ในที่สุดก็ดับไปเลย ลักษณะอาการอย่างนี้ชื่อว่า อนิมิตตวิโมกข मुख คือ หลุดพ้นด้วยอนิจจัง หรือเข้าสู่มรรคด้วยอนิจจัง

อัปปณฺหิตานุปัสสนา หมายความว่าขณะที่ ภูฐานคามินีวิปัสสนา กำลังดำเนินไปนั้น รูปนามมีอาการสุขุมละเอียดอย่างยิ่งแล้วลดลงน้อยลงในที่สุดก็ดับไป ลักษณะอาการอย่างนี้ชื่อว่า อัปปณฺหิตวิโมกข मुख คือหลุดพ้นด้วยทุกขังหรือเข้าสู่มรรคด้วยทุกขัง

จบ วิโมกขमुखสังคหะ

สมาบัติเภท (ความต่างกันแห่งสมาบัติ)

แสดงสมาบัติเภทตามอริยมมัตถสังคหบาลี

ผลสมาบัติ ปเนตถ สพฺเพสมฺปิ ยถาสกํ ผลวเสน สาธารณว ฯ แปลว่า ก็ในผลสมาบัติเหล่านั้น ผลสมาบัติของอริยบุคคลแม้ทั้งหมด เป็นของสาธารณะด้วย อำนาจตามที่ตนบรรลु

สมาบัติมี ๓ ประเภท คือ

๑. ฌานสมาบัติ

๒. ผลสมาบัติ

๓. นิโรธสมาบัติ

สมาบัติทั้ง ๓ นั้น ฌานสมาบัติ ได้อธิบายไว้ในฌานสมาปัตติวาระแล้ว ส่วนผลสมาบัติในวิสุทธิมรรคกล่าวไว้ว่า

ตตฺถ กา ผลสมาปัตตฺติติ ยา อริยสฺส นิโรเธ อปฺปนา* ฯ แปลว่า ในปัญหากรรมนั้น ปัญหาว่า ผลสมาบัติคืออะไร แก้วอัปปนาในนิโรธแห่งอริยผล

ขณะที่เข้าผลสมาบัติอยู่นั้น จิตใจของอริยบุคคลนี้ไม่มีสังขารนิมิตอารมณ์ทั้ง ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ มีอยู่แต่อารมณ์นิพพานอย่างเดียว ผลสมาบัติปุถุชนไม่สามารถเข้าได้ เพราะปุถุชนไม่เคยมีอารมณ์นิพพานมาก่อน ส่วนอริยบุคคลทั้งหมดเข้าผลสมาบัติได้ เพราะเคยมีอารมณ์นิพพานมาแล้ว และจะเข้าได้เฉพาะผลของตน เช่น โสดาบันบุคคลเข้าได้แต่โสดาปัตติผลสมาบัติเท่านั้น ฉะนั้น พระอนุรุทธาจารย์ จึงกล่าวไว้ว่า สพฺเพสมฺปิ ยถาสกํ ผลวเสน สาธารณว ฯ

ผลสมาบัติของอริยบุคคลทั้งหมด ย่อมเป็นธรรมสาธารณะ ด้วยอำนาจผลตามที่ตนบรรลุ

ในที่นี้ เกจิอาจารย์ ได้กล่าวว่า การเข้าผลสมาบัติจะเข้าได้แต่พระอนาคามี และพระอรหันต์เท่านั้น เพราะอริยบุคคล ๒ ประเภทนี้มีสมาธิศึกษาเต็มเปี่ยมแล้ว ส่วน

* เล่ม ๓ หน้า ๓๕๗

พระโศดาบันและพระสกทาคามีไม่สามารถเข้าผลสมาบัติได้ เพราะอริยบุคคล ๒ ประเภทนี้สมาธิศึกษายังไม่บริบูรณ์

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค วินิจฉัยว่า แม้ในปุถุชนผู้เป็นเจ้าของทรัพย์สมบัติของตนคือโลกียฉน ก็สามารถเข้าฉนสมาบัติของตนได้ ฉะนั้น อริยบุคคลผู้เป็นเจ้าของทรัพย์สมบัติของตนคือผลสมาบัตินั้น เหตุใดจึงจะเข้าไม่ได้ ย่อมเข้าได้แน่นอน

อานิสงส์ของผลสมาบัติ

วิสุทธิมรรค ยกอุปมาว่า มนุษย์ก็ดี เทวดาก็ดี พรหมก็ดี ทรัพย์สมบัติของตนนั้น ต้องการเมื่อใดก็เสวยอรรถได้ ฉนั้นใด พระอริยเจ้าทั้งหลายยอมถือว่าการเข้าผลสมาบัติมีความสุขคล้ายๆ กับนิพพานชั่วคราวในชีวิตนี้ แต่มีกำหนดประมาณเท่านั้น กำลังเข้าผลสมาบัติอยู่ซึ่งมีนิพพานเป็นอรรถเท่านั้น ผลฉวนะหลายๆ ฉวนะบังเกิดขึ้นได้ เปรียบเหมือนกับกระแสน้ำไหล ฉะนั้นจึงเรียกว่า เข้าผลสมาบัติ

ประเภทของผลสมาบัติวิถี

ผลสมาบัติวิถีนี้มี ๔ ประเภทด้วยกัน คือ

๑. โศดาปัตติผลวิถี
๒. สกทาคามีผลวิถี
๓. อนาคามีผลวิถี
๔. อรหัตผลวิถี

แต่ละประเภทนั้นยังแบ่งออกเป็นประเภทละ ๕ อย่าง เช่น โศดาปัตติผลวิถี ก็มี ๕ อย่างคือ

๑. ปฐมฉน โศดาปัตติผลวิถี
๒. ทุตติฉน โศดาปัตติผลวิถี
๓. ตติฉน โศดาปัตติผลวิถี
๔. จตุตถฉน โศดาปัตติผลวิถี
๕. ปัญจฉน โศดาปัตติผลวิถี

ฉะนั้น ผลทั้ง ๔ ฉนด้วยฉน ๕ ได้ ๒๐, ตั้ง ๒๐ ฉนด้วย ๒ คือ

ติกขปัญญา จิปปาปัญญา และ มันทปัญญา ทันทปัญญา ได้ ๔๐, ตั้ง ๔๐ คุณด้วย
ฉาน ๓ คือ ปาทกฉาน สัมมตฉาน ปุคคัชฉาน รวมเป็นจำนวนผลสมาบัติ
วิธี ๑๒๐

วิธีทั้งหมดนี้ กามสุคติภูมิและรูปภูมิอรุณภูมิเกิดได้ทั้งหมด เว้นสุทธาวาส-
ภูมิ เพราะโสคาปัตติผลวิธี, สกทาคามิผลวิธี เกิดไม่ได้

ชื่อของอนุโลม

ในผลสมาบัติวิธีนั้น อุปจารสมาบัติขณะนี้เรียก อนุโลมทั้งหมด เพราะใน
ปฏิสัมภิทามรรคพระบาลีแสดงไว้ว่า โคตรภูญาณเป็นอนันตนิยคือ มีนัยต่างๆ และใน
ปัญฐานพระบาลีนั้นก็แสดงไว้ว่า โคตรภูญาณในที่นี้มีรูปนาม สังขารเป็นอารมณ์ ฉะนั้น
จึงเรียกว่า อนุโลมญาณ และวิสุทธิมรรคได้กล่าวไว้ว่า

โคตรภูติ เจตถ อนุโลม เวทิตัพพิ วุตตัม เหน้ ปฏฺจาเน อรหโต อนุโลม
ผลสมาปัตติยา อนนฺตรปจฺเจยน ปจฺจโยติ เสกฺขานํ อนุโลม ผลสมาปัตติยา
อนนฺตรปจฺเจยน ปจฺจโยติ ฯ

ในผลสมาบัติวิธีนี้ คำว่า โคตรภู เรียกว่า อนุโลมญาณ ในคัมภีร์ปัญฐาน
พระพุทธองค์ตรัสว่า อนุโลมญาณของพระอรหันต์เป็นปัจจัยแก่ผลสมาบัติ ด้วยอำนาจ
อนัตตรปัจจัย, อนุโลมของพระเสกขจะเป็นปัจจัยแก่ผลสมาบัติด้วยอำนาจอนันตรปัจจัย
ดังนี้

ในผลสมาบัติวิธีนั้น อนุโลม ๔ ขณะไม่ได้รับอารมณ์นิพพาน แต่มีรูปนาม
หรือสังขารเป็นอารมณ์ ต่างกับในมรรควิธีซึ่งอาวัชชนะของมรรค คือ โคตรภูจิต มี
นิพพานเป็นอารมณ์

ในวิสุทธิมรรคมหาฐีกา กล่าวว่า ธรรมดาภิจรสของพระอริยมรรคนี้ เป็น
ที่อาศัยของสัตว์ทั้งหลายโดยทำให้พ้นจากสังสารวัฏ ฉะนั้นอาวัชชนะของอริยมรรค คือ
โคตรภูจิตนี้จึงมีนิพพานเป็นอารมณ์ ส่วนผลสมาบัติวิธีนั้น ผลจิตนี้ไม่สามารถยังสัตว์
ทั้งหลายให้พ้นไปจากทุกข์ได้เพียงแต่เป็น ทิฏฐธรรมสุขวิหารี คือพระอริยบุคคล
ทั้งหลายถือว่ามีความสุขคล้ายๆ กับนิพพานชั่วคราวในชีวิตนี้นั่นเอง ในผลสมาบัติวิธี
นั้น โคตรภูหรืออนุโลมขณะมีอารมณ์เป็นรูปนามหรือสังขาร

ในมรรควิธีนั้น ผลขณะไม่เรียกว่าผลสมาบัติเพราะไม่มีบริกรรม คือผล

ชวนะ ๒ หรือ ๓ ครั้ง ที่เกิดจากอำนาจของอริยมรรคเป็นสภาวะที่ติดตามาเอง ส่วนผลสมาบัตินั้นไม่เกี่ยวกับอริยมรรคเพราะมีปริกรรมโดยเฉพาะ เนื่องจากผลสมาบัติต้องอาศัยปริกรรมจึงจะเกิดขึ้นได้ ผลสมาบัติก็คือผลชวนะที่เกิดติดต่อกันนั่นเอง เมื่ออริยบุคคลทั้งหลายปรารถนาจะเข้าผลสมาบัติก็ต้องกำหนดรูปนามหรือสังขารเป็นอารมณ์นับตั้งแต่อุท্থัพพญาณ เป็นต้นไปโดยลำดับจนถึงอนุโลมญาณ ต่อจากนั้น รูปนามหรือสังขารทั้งหมดก็ดับเข้าสู่พระนิพพาน ฉะนั้น ผลของอริยมรรคไม่มีปริกรรม แต่ผลสมาบัติมีแต่ปริกรรมโดยเฉพาะในคัมภีร์วิสุทธิมรรค กล่าวว่า :- ผลสมาปตฺตตฺติเกน หิ อริยสาวเกน รโหคเตน ปฏิสลฺลีนเณ อุทฺทพฺพยาทิวเสน สงฺขาราวิปสฺสิตพฺพา ตสฺส ปวตฺตานุปฺพวิปสฺสนสฺส สงฺขารารมฺมณโคตรภูวา ฉานนฺตรํ ผลสมาปตฺติวเสน นิโรธะ จิตฺตํ อปฺเปติ ฯ

จริงอยู่ อริยสาวกผู้ปรารถนาจะเข้าผลสมาบัติ ไปสู่ที่ลับ เร้นอยู่ พิจารณาสังขารทั้งหลาย ด้วยอำนาจแห่งวิปัสสนามีอุท্থัพพญาณ เป็นต้น ในลำดับแห่งโคตรภูญาณ อันมีสังขารเป็นอารมณ์ จิตของอริยสาวกผู้มีวิปัสสนาญาณตามลำดับที่เป็นไปแล้วนั้น ย่อมแนบแน่นในนิโรธ ด้วยสามารถแห่งผลสมาบัติ

การออกจากผลสมาบัติ

พระอริยบุคคลที่ปรารถนาจะออกจากสมาบัติได้ตามเวลาที่ต้องการ ก็ต้องอธิฐานล่วงหน้าว่า ขอให้จิตสงบตั้งอยู่นาน ๕ นาที ๑๐ นาที หรือ ๑ ชั่วโมง ๒ ชั่วโมง เป็นต้น เมื่อถึงเวลาที่กำหนดผลชวนะก็หยุดลงทันที และภวังคจิตก็จะเกิดขึ้นแทนที่ โดยมีสังขตธรรม รูปนามอย่างหนึ่งเป็นอารมณ์ ดังนี้แหละเรียกว่า ออกจากผลสมาบัติ

สัสสตวิหารีและโนสัสสตวิหารี

ในมัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสอรรคถา^๑ กล่าวไว้ว่า :-

เทว หิ จีณาสวา สสฺสสตฺตวิหารี โนสสฺสสตฺตวิหารี จ ฯ ตตฺถ สสฺสสตฺตวิหารี ยงฺกิญฺจิ กมฺมํ กตฺวาปี ผลสมาปตฺตํ สมาปชฺชิตฺตํ สกฺโกติ ฯ โนสสฺสสตฺตวิหารี ปน อปฺปมตฺตเกปี กิจฺเจ กิจฺจปฺปสุโต หุตฺวา ผลสมาปตฺตํ อปฺเปตฺตํ น สกฺโกติ ฯ

^๑ ปปัญจสูทนี อรรถกถามัชฌิมนิกายอุปปัณณาสกั แห่งคณกโมคคัลลานสูตรวรรณา หน้า ๔๗๕

พระจีณาสพเจ้ามี ๒ ประเภท คือ

๑. สัสสตวหาริจีณาสพ คือ พระจีณาสพที่เข้าผลสมาบัติได้เสมอ

๒. โนสัสสตวหาริจีณาสพ คือ พระจีณาสพที่เข้าผลสมาบัติไม่ได้เสมอ

พระจีณาสพ ๒ ประเภทนั้น สัสสตวหาริจีณาสพนี้แม้ขณะที่มีการงานอยู่ก็สามารถเข้าผลสมาบัติได้ (ในที่นี้ อปี ศัพทโนบถ กตฺวาปี นั้นจัดเข้าใน สัมภาวนา-โชตกนิปาตบท)

แต่โนสัสสตวหาริจีณาสพนี้ ประกอบธุระในการงานแม้เพียงเล็กน้อย ก็ไม่อาจเข้าผลสมาบัติ (ในที่นี้ อปี ศัพทโนบถ อปฺปมตฺตเกปี นั้นจัดเข้าใน ครหาโชตกนิปาตบท)

ได้ยินว่า พระภิกษุผู้เป็นอาจารย์กับสามเณรผู้เป็นศิษย์ ทั้งสองเป็นพระอรหันตจีณาสพได้เข้าไปหาที่อาศัยเพื่อความวิเวกอยู่ในป่าแห่งหนึ่ง แต่ในที่อาศัยนั้นมีพระภิกษุอื่นพักอยู่ก่อนยังเหลืออีกหนึ่งที่อาศัยได้เฉพาะแต่พระอาจารย์เท่านั้น ส่วนสามเณรนั้นไม่มีที่อาศัยจึงต้องหาที่พักเอง บางคราวก็ย้ายจากต้นไม้ต้นหนึ่งไปสู่ต้นไม้อื่นๆ บ้างตามแต่อัชฌาสัย และตลอดพรรษานั้นสามเณรนั้นก็เข้าผลสมาบัติเป็นประจำอยู่เสมอ ส่วนพระอาจารย์นั้นได้ที่พักอาศัยอยู่อย่างสะดวกสบายก็จริง แต่ยังนึกถึงสามเณรผู้เป็นศิษย์อยู่ จึงไม่อาจเข้าผลสมาบัติ เมื่อออกพรรษาแล้ว สามเณรได้เข้าไปเยี่ยมพระอาจารย์ของตนแล้วถามถึงทุกข์สุขซึ่งกันและกัน พระอาจารย์ก็บอกว่าที่พักสะดวกสบายดี และถามถึงทุกข์สุขของสามเณร ท่านเรียนอาจารย์ว่า ตนไม่ได้ที่อาศัยจึงต้องพักอยู่ตามไต้ต้นไม้และเข้าผลสมาบัติเป็นประจำอยู่เสมอ ได้รับความสุขทางใจอยู่ตลอดพรรษา ไม่มีความเดือดร้อนสิ่งใดเลย

จบ ผลสมาบัติ

นิโรธสมาบัติ

นิโรธสมาบัติ ตามวิเคราะห์ศัพท์ว่า :- นิรุณฺณติ นิโรโธ ฯ สมาปชฺชนํ สมาปตฺติ ฯ นิโรธสฺส สมาปตฺติ นิโรธสมาปตฺติ ฯ

ความดับของจิตและเจตสิกเรียกว่า **นิโรธ** ในขณะที่มีนิโรธนี้ จิตตชรูปก็ย่อมไม่เกิด การเข้าหรือการทำความเพียรเรียกว่า **สมาบัติ**

พระอนาคามีหรือพระอรหันต์จะเข้านิโรธสมาบัติ เข้ามหัคคตสมาบัติตั้งแต่ปฐมฌานเป็นต้นโดยลำดับ และออกจากสมาบัตินั้นแล้ว ตั้งสติกำหนดความเกิดดับของสังขารทั้งหลาย จนกระทั่งถึงอาภิญญายตนสมาบัติ เมื่อออกจากอาภิญญายตนสมาบัติแล้วต้องทำบุพกิจ ๔ ประการ

๑. นานาพัทธวิโกปนะ อธิษฐานว่าวัตถุสิ่งของที่อยู่ใกล้ชิดกับตัว เช่น จีวรก็ดี บาตรก็ดีอย่าได้เสียหาย ส่วนวัตถุสิ่งของที่ไม่อยู่กับตัวคืออยู่ที่อื่น บริหารต่างๆ เหล่านี้ ก็อย่าได้เสียหายไปด้วย น้ำ ไฟ โจร อธิษฐานอย่างนี้ เรียกว่า นานาพัทธวิโกปนะ

๒. สังฆปฏิมานะ อธิษฐานว่า ขณะที่สงฆ์ประชุมสนับิบัตินั้นหากคณะสงฆ์ต้องการตัวก็ให้ออกจากสมาบัติเถิดอย่างนี้ เรียกว่า สังฆปฏิมานะ

๓. สัตถูปักโกสนะ อธิษฐานว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงมีพุทธประสงค์ที่จะรับสั่งหาเราก็คให้ออกจากสมาบัติเถิดอย่างนี้ เรียกว่า สัตถูปักโกสนะ

๔. อัฏฐานปริจเฉทะ อธิษฐานว่า พระอริยบุคคลที่ประสงค์จะเข้านิโรธสมาบัติต้องพิจารณาอายุขัยของตนว่าภายใน ๗ วันจะตั้งอยู่ได้ตลอดหรือไม่ ถ้าไม่พิจารณาเสียก่อนหากว่าภายใน ๗ วันนั้นหมดอายุขัยก็ต้องออกจากสมาบัติ หากพิจารณาเห็นว่าจะหมดอายุขัยภายใน ๗ วันแล้ว ก็ไม่ควรเข้านิโรธสมาบัติ เพราะถ้ายังไม่สำเร็จเป็นพระอรหันต์ก็ย่อมเสียประโยชน์ของตน ถ้าเป็นพระอรหันต์ก็ยังไม่ไ้โปรดสัตว์ว่าตนได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์แล้ว ยังไม่ได้ให้โอวาทานุศาสน์แก่ผู้อื่น ฉะนั้นจึงต้องพิจารณา

ผู้ที่เข้านิโรธสมาบัติอยู่นั้น จะไม่มีอันตรายอย่างใดอย่างหนึ่งมาทำให้ตายได้ เพราะอำนาจของสมาธิวิปัสสยารุทธิ (โปรดดูอิทธิฤทธิ์ในอภิญาวาระที่ได้กล่าวมาแล้ว)

เมื่อได้ทำบุพกิจ ๔ อย่างเสร็จแล้ว ก็เข้าเนวสัจญานาสัจญายตนชวณะเกิด ๒ ครั้ง และดับลงแล้วย่อมถึงนิโรธสมาบัติทันที

ถามว่า ขณะเข้านิโรธสมาบัตินั้น จิตเจตสิกไม่เกิด อารมณ์ต่างๆ แม้แต่อารมณ์นิพพานก็ไม่มี เช่นนี้จะถือว่ามีความสุขได้อย่างไร ?

ตอบว่า ผู้ที่เข้านิโรธสมาบัติต้องการให้รูปนามดับชั่วคราวในชีวิตนี้ เพราะ

ธรรมคาของพระอนาคามีและพระอรหันต์ย่อมเบื่อน่ายต่อการเกิดดับของรูปนาม การที่อยู่กับรูปนามทั้งสองนี้เหมือนอยู่กับบ่อสุระ และถือเสมือนเป็นภัยหรือศัตรู ตามความรู้สึกของท่านนั้น เบญจขันธ์นี้เป็นภาระที่หนักมากที่สุด (การหาเว ปณจก ขนฺธา) เหมือนกับบุรุษที่ได้แบกหามของที่มีน้ำหนักมากอยู่ตลอดเวลาฉะนั้น ท่านจึงต้องการพักผ่อนจากการปรุงแต่งของรูปนามชั่วคราวคือหนีภัยเพื่อหาความสุขระยะหนึ่ง ในธรรมบทอรรถกถาอธิบายว่า

อุทฺทพฺพยา สงฺขารे อุกฺกมฺมทิตฺวาน โยนิโส สุขํ วิหริสฺสามาติ สมาปชฺชนฺติ เต สุขํ ฯ

เพราะเบื่อน่ายการเกิดดับของสังขาร พระอนาคามีและพระอรหันต์ทั้งหลาย ย่อมเข้าสมาบัติ เพื่อจะได้มีความสุขสบายของท่าน

การเข้านิโรธในมนุษยภูมินั้นเข้าได้เพียง ๗ วัน แต่ในรูปพรหมนั้นไม่จำกัด ต้องการเข้านานเท่าใดก็ได้ ท่านที่จะเข้านิโรธสมาบัติได้ต้องเป็นพระอรหันต์และพระอนาคามีที่ได้ฌานสมาบัติ ๘ เพราะการเข้านิโรธสมาบัติต้องเข้าฌานเสียก่อนโดยเข้าตั้งแต่ปฐมฌาน, ทุตยฌาน, ตติยฌาน, จตุตถฌาน แล้วต่ออรุณสมาบัติ ๔ รวมเป็นสมาบัติ ๘ ประการแล้วก็เข้านิโรธสมาบัติ แต่ทุกๆ ฌานต้องมีวิปัสสนาประกอบเสมอ (เว้นอาภิกขุจัญญายตนฌาน ซึ่งต้องทำบุพกิจแทนวิปัสสนาและเนวสัณญานาสัณญายตนฌาน ที่เกิดเพียง ๒ ขณะจากนั้น ก็ถึงนิโรธสมาบัติ)

วิธีจิตของนิโรธสมาบัติ

ม	ปริ	อุ	นุ	โค	ณ	ณ (นิโรธสมาบัติ)	ผ	ภ
๐๐๐	๐๐๐	๐๐๐	๐๐๐	๐๐๐	๐๐๐	๐๐๐	๐๐๐	๐๐๐

วิธีนิโรธสมาบัตินี้ อภิธัมมัตถดสังคหะกล่าวว่า

ทฺวิกขตฺตํ จตฺตถารูปขวณํ ขวติ ตโต ปริํ นิโรธํ ภุสฺสติ ภูฏจฺณกาเล จ อนาคามีผลํ वा อรหตฺตผลํ वा ยถารหเมกวารํ อุปชฺชิตฺวา นิรุทฺเท ภวฺงคปฺปาโตว โหติ ฯ

ในขณะที่จะเข้าถึงนิโรธสมบัติ จตุตถอรุปสมาบัติย่อมเกิด ๒ ครั้ง แล้วถึงนิโรธทีเดียว เมื่อออกจากนิโรธ จิตเป็นอนาคามีผลหรือเป็นอรหัตตผลก็ตาม ย่อมเกิดขึ้น ๑ ครั้งแล้วดับ จิตเป็นภวังค์ต่อไป

ในวิธีนั้น ฌานนี้ได้แก่เนวสัญญานาสัญญายตนฌาน ถ้าในอนาคามีบุคคลเป็นกุศลฌาน ผลก็เป็นอนาคามีผล ถ้าในอรหัตตบุคคล ฌานก็เป็นกิริยาฌาน ผลก็เป็นอรหัตตผลบริกรรมเป็นต้น ซึ่งนำหน้าอุเบกขาฌานนั้นคือ มหากุศลหรือมหากิริยาอุpekขาสหคตญาณสัมปยุตตจิต สำหรับภวังค์นั้น ถ้าในกามสุคติภูมิ ๗ ก็ได้แก่ มหาวิปากญาณสัมปยุตตจิต ๔ ถ้าในรูปภูมิ ๑๕ (เว้นอสัญญusstตภูมิ) ก็ได้แก่ รูปาวจรวิปากจิต ๕

เหตุใกล้ของสมาบัติ

นิโรธสมาบัตินี้ เป็นอนิสงส์ของฌานสมาบัติประกอบด้วยวิปัสสนาปัญญา

ผลสมาบัตินี้ เป็นอนิสงส์ของวิปัสสนาภาวนา

อภิปัญญาเป็นอนิสงส์ของโลกียฌานสมาธิ

นิโรธสมาบัตินี้ คุณด้วยกามภูมิ รูปภูมิได้ ๒ คุณต่อไปด้วยพระอนาคามี และพระอรหันต์ได้ ๔ และคุณต่อไปอีกด้วยดิग्ขบุคคลและมันตบุคคลได้ ๘

เนวสัญญานาสัญญายตนฌานขณะเกิด ๒ ครั้ง

ถามว่า ขณะจะเข้านิโรธสมาบัตินั้น เหตุใดเนวสัญญานาสัญญายตนฌานขณะเกิดได้เพียง ๒ ครั้ง ?

ตอบว่า นับตั้งแต่ปฐมฌานเป็นต้นไป สมณะและวิปัสสนาต้องดำเนินไปคู่กันเสมอ (ยুক্তนัย) โดยลำดับ ทั้งนี้มีใม่มุ่งหมายจะเข้าเนวสัญญานาสัญญายตนฌานสมาบัติโดยตรง แท้จริงมุ่งหมายจะเข้านิโรธสมาบัติ ฉะนั้นเนวสัญญานาสัญญายตนฌานสมาบัตินั้นตั้งอยู่นานไม่ได้ เมื่อเนวสัญญานาสัญญายตนฌานขณะเกิด ๒ ครั้งแล้วเข้าสู่นิโรธสมาบัติทันที

ถามว่า พระอนาคามีและพระอรหันต์ทั้ง ๒ นี้เข้านิโรธสมาบัติได้ เหตุใดพระโสดาบันและพระสกทาคามีทั้ง ๒ นี้ จึงเข้านิโรธสมาบัติไม่ได้ ?

ตอบว่า พระโสดาบันและพระสกทาคามี ๒ ประเภทนี้ยังไม่สามารถ

ประหามกามฉันทนิเวรณอนุสยธาตุอันเป็นอุปสรรคของสมาธิลงได้หมดสิ้น ฉะนั้น อริยบุคคลทั้ง ๒ ประเภทนี้สมาธิจึงมีกำลังน้อยทำให้เข้านิโรธไม่ได้ ส่วนพระอนาคามี และพระอรหันต์ ๒ ประเภทนี้ ได้ประหามกามฉันทนิเวรณอนุสยธาตุหมดสิ้นเด็ดขาดแล้ว สมาธิจึงมีกำลังมากทำให้เข้านิโรธสมาบัติได้ ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามัคคพระบาลีกล่าวไว้ว่า :-

สมาธิปริพหุสุต กามราคสุต หายินิ อตถิตตา อนุปปุพพาย นิโรธ
 กามรูปินี ฯ

กามรูปีอนาคามีและอรหันต์ทั้ง ๒ นี้ มีสมาบัติ ๘ โดยลำดับ กามราคานุสย อันเป็นอุปสรรคของสมาธิ ท่านได้ประหามโดยเด็ดขาดแล้ว ฉะนั้นจึงเข้านิโรธสมาบัติได้สบาย

กามภูมิเข้านิโรธสมาบัติ * ได้เพียง ๗ วัน

ในกามภูมินั้น นิโรธสมาบัติเข้าได้อย่างมากที่สุด ๗ วันเท่านั้น ดังที่ท่านแสดงไว้ว่า

อาหารรูปชีวินิ ภูตตสุต เอกทิวสํ สตุตาหํ วา ยานโต กาเมสตุตาหเมว ฯ

สัตว์ทั้งหลายที่อาศัยอาหารเป็นอยู่ วันหนึ่งบริโภคมื้อหนึ่งก็สามารถอยู่ได้ ๗ วันฉะนั้นใน กามภูมิ จึงเข้านิโรธสมาบัติได้ ๗ วันเท่านั้น สำหรับ รูปภูมิ นั้น ต้องการเข้านิโรธสมาบัติเท่าไรก็เข้าได้ เพราะไม่ต้องกังวลเรื่องอาหาร เนื่องจากมีปิตี เป็นอาหารนั่นเอง กามภูมินี้ได้แก่ มนุษยภูมิ เท่านั้น ส่วน เทวภูมิ นั้นเข้านิโรธสมาบัติได้ ๑ เดือน - ๒ เดือน เพราะอาหารทิพย์ ที่เทวดาบริโภคมื้อหนึ่งสามารถอยู่ได้ ๑ - ๒ เดือน

นิโรธสมาบัติไม่เรียกว่า สังขตะ เรียกว่า นิปผันนะ

ถามว่า นิโรธสมาบัติเป็นสังขตะหรืออสังขตะ เป็นโลกียะหรือโลกุตระ ?

* ในวิสุทธิมรรค ถามว่า นิโรธสมาบัติ เข้าได้ในภพ (ภูมิ) ไหน ? แก้วว่า เข้าได้ในปัญจโวการภพ(ภูมิ) เพราะต้องการเข้าสมาบัติ ๘ หรือ ๙ ควบคู่กันกับการเจริญวิปัสสนาไปตามลำดับสภาวะ ดังนั้นเทวภูมิ ก็อยู่ในปัญจโวการภูมิ จึงเข้านิโรธสมาบัติได้

ตอบว่า สิ่งใดที่มีปรมัตตสภาวะชัดเจนเป็น สังขตะก็มี อสังขตะก็มี โลเกียะก็มี โลกุตตระก็มี แต่นิโรธสมาบัตินี้ไม่มีปรมัตตสภาวะ ฉะนั้น จะว่าเป็นสังขตะก็ไม่ได้ อสังขตะก็ไม่ได้ จะว่าเป็นโลเกียะหรือโลกุตตระก็ไม่ได้ทั้งสิ้น แต่ถ้าจะจำแนกว่าเป็นนิปผันนะหรือนิปผันนะ ก็ต้องถือว่าเป็นนิปผันนะ เนื่องจากว่าพระอริยบุคคลที่เข้านิโรธสมาบัตินั้น ต้องพยายามเจริญสมถวิปัสสนาภาวนาโดยลำดับขึ้นมา จึงสามารถเข้านิโรธสมาบัติได้ ฉะนั้น นิโรธสมาบัตินี้จึงถือว่าเป็นนิปผันนะ แปลว่า สำเร็จ

ในวิสุทธิมรรค ปัญญาพิทเทศ ว่า

สงฺขตาติปี อสงฺขตาติปี โลเกียติปี โลกุตฺตราติปี น วตฺตพฺพา ตสฺมา
สภาวโต นตฺถิตาย ยสฺมา ปน สา สมาปชฺชนตฺสส วเสน สมาปนฺนา นาม โหติ ตสฺมา
นิปฺพนฺนาติ วตฺตุ วฏฺฏติ โน อนิปฺพนฺนา ฯ

นิโรธสมาบัตินี้ไม่พึงกล่าวว่า เป็นสังขตะบ้าง อสังขตะบ้าง โลเกียะบ้าง โลกุตตระบ้าง เพราะไม่มีสภาวะ แต่พระอริยบุคคลที่จะเข้านิโรธสมาบัตินั้น ต้องพยายามเจริญสมถวิปัสสนาภาวนาจึงจะเข้านิโรธสมาบัติได้ ฉะนั้น นิโรธสมาบัติ นี้ จึงเรียกว่า นิปผันนะ มิใช่ อนิปผันนะ

เพราะเหตุที่นิโรธสมาบัติไม่มีสภาวะของตนเอง ฉะนั้น ภิกษุใดที่ไม่สามารถเข้านิโรธสมาบัติ แต่อดอ้างว่าเข้าได้ ภิกษุนั้นมิได้ต้องอาบัติปาราชิก ซึ่งผิดกับกรณี ที่ภิกษุใดยังไม่บรรลุมรรค, ผล, นิพพาน แต่อดอ้างว่าบรรลุแล้ว ภิกษุนั้นต้องอาบัติปาราชิกโดยแน่นอน เพราะมรรค, ผล, นิพพานมีสภาวะ

อฺยเมตฺถ สมาปตฺติเกโ ๑

สมาปตติภทในกรรมฐานสังคหวิภาคนีจบบเพียงเท่านี้

นิฐิตโต จ วิปัสสนากัมมฏฺฐานนโย ๑

วิปัสสนากรรมฐานนัยจบบเพียงเท่านี้

อุยโยชนคาถา

ภเวตพุพฺ พฺนิจฺเจวํ

ภาวนาทวยมุตฺตานํ

ปฺฏิปตฺติรสฺสฺสถานํ

ปตฺตยฺนฺเตน สาสเน ฯ

ก็ภาวนาทั้ง ๒ มีผลสูงสุด อันพระโยคาวจรผู้ปรารถนาความเข้มข้นในรสแห่งการปฏิบัติ ในพระพุทธศาสนา พึงเจริญตามนัยที่กล่าวมาอย่างนี้ เทอญ

อิติ อภิธัมมตถสํกฺเห ฯ

กมฺมฏฺฐานสํกฺคหฺวิภาโค นาม นวโม ปฺริจฺเฉโท ฯ

อภิธัมมัตถสังคหะ ปรีจเฉทที่ ๕ กรรมฐานสังคหวิภาค จบเพียงเท่านี้

ปกรณาวสานคาถา

(คาถาอวสานปกรณ)

จาริตฺตโสภิตฺวิสาธุโลทเยน

สทฺธาภิธุทฺสปริสฺสุทฺธคุโณทเยน

นมฺพฺพหฺเยน ปณฺธิชย ปฺรานุกมฺปํ

ยํ ปตฺถิติํ ปกรณํ ปรีนิญฺจิตฺนํ ฯ

ปฺญฺณเยน เตน วิปฺสฺสเยน ตฺถ มฺลโสมนํ

ธณฺญวาทิสมฺมุทิตํทิตฺตมายฺคนํ

ปฺญฺณวาทิตฺตคุณฺโสภิตลชฺชิกิฏฺฐ

มณฺณนฺตฺถ ปฺญฺณวิภวาทมมฺกฺคทาย ฯ

ปกรณอภิธัมมัตถสังคหะใด ที่ข้าพเจ้าได้รจนามาไว้ ๕ ปรีจเฉทนั้นจบบริบูรณ์แล้ว โดยได้รับการขอร้องจาก นัมพอุบาสก ผู้เกิดในตระกูลมหาศาล งดงามด้วยจาริตผู้มีบ่อเกิดแห่งคุณอันบริสุทธิ์ เจริญรุ่งเรืองด้วยศรัทธา มีความปรารถนาอนุเคราะห์กตบุตรในพระพุทธศาสนาสืบต่อไป

ด้วยบุญญาภานุกาพอันไพบูรณ์ แห่งการแต่งคัมภีร์ อภิธัมมัตถสังคหะนั้น ขอให้มหาวิหารมุลโสมาราม จึงเป็นอาวาสของเหล่านักปราชญ์ชาติเมธี ให้อุโฆษ

ก็ยกย่องตลอดยุคแห่งพระพุทธศาสนา และขอให้เพื่อนสหธรรมิกในมหาวิหารมูล
โสมารามนี้ จงเป็นผู้มีปัญญาญาณ มีคุณธรรมอันบริสุทธิ์ มีศีลาจารวัตรอันงาม และม
ีความละเอียดรอบาป เพื่อเป็นสิริมงคล อันเป็นแดนแห่งบุญสมบัติ เทอญ.

อิติ อนุรุธาจริเยน รจิตํ อภิธมฺมตฺถสํกหํ นามปกรณํ

คณฺถโต ปญฺญาสาธิกานิ อญฺจสตานิ สมตฺตานิ ฯ

อภิธมฺมตฺถสํกโห นิฏฺฐิตो ฯ

อภิธัมมัตถสังคหปกรณํ

อันพระอนุรุธาจารย์เถรเจ้ารจนาไว้ รวบรวมจากคัมภีร์ ๘๕๐ คัมภีร์จบแล้ว
ด้วยประการฉะนี้

อภิธัมมัตถสังคหปกรณํ จบ

รายนามผู้บริจาค

คุณประหยัด - คุณสุรัชัญญา บุญสูง	๑๕,๐๐๐ บาท
นักศึกษาพระอภิธรรม อภิธรรมโชติกวิทยาลัย วัดมหาธาตุ	๕,๑๕๐ บาท
คุณอุษณีย์ วรวงศ์สุ	๔,๕๐๐ บาท
คุณณรงค์ - คุณศุติมาศ สุทธิสัมพัทธ์	๔,๐๐๐ บาท
คุณแม่สำอางค์ - คุณสุนิสา ควรทรงธรรม	๓,๐๐๐ บาท
คุณธนัญ - คุณสุนีย์ สันตโยคม และครอบครัว	
อุทิศให้แม่เชี่ยมเอ็ง บุษราคัมตระกูล	๒,๓๐๐ บาท
คุณรุ่งฤดี พุนทรัพย์มณี	๒,๕๐๐ บาท
คุณศิริมา เจนจินดาวงศ์	๒,๕๐๐ บาท
คุณแม่นพรัตน์ - คุณแม่สุนีย์	๒,๕๐๐ บาท
คุณกิตติภักดิ์ สุทธิสัมพัทธ์	๒,๐๐๐ บาท
คุณธีรรัตน์ สุทธิสัมพัทธ์	๒,๐๐๐ บาท
คุณอจลา สุทธิสัมพัทธ์	๒,๐๐๐ บาท
พระสุทิน ทินนาโก	๑,๕๐๐ บาท
คุณกรรณิกา สว่างวารีสกุล	๑,๕๐๐ บาท
คุณกัณทพร เวชพานิชย์	๑,๕๐๐ บาท
คุณจุฑามาศ กระจ่างศิลป์	๑,๕๐๐ บาท
คุณวงศ์พรรณ สัจจะรัตนะโชติ	๑,๕๐๐ บาท
คุณกัณฑ์กนิษฐ จงยิ่งยศ	๑,๒๕๐ บาท
คุณอนงค์ จิตตาริส	} ๑,๒๐๐ บาท
คุณอโนมา จิตตาริส	
คุณอนัญญา วัจนะพรสัทธี	
คุณเสาวนีย์ วัจนะพรสัทธี	
คุณนงลักษณ์ วัจนะพรสัทธี	
คุณทวี - คุณสมพร วัจนะพรสัทธี และครอบครัว	